

41335

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
DOKTORA TEZİ

**FÂTIMÎ-ABBÂSÎ-SELÇUKLU
MÛNASEBETLERİ ve
BESÂSİRÎ İSYANI**

41335

Süleyman GENÇ

DANIŞMAN
Prof. Dr. Ethem Ruhi FİĞLALİ

İZMİR
1995

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANİTASYON MERKEZİ

YÜKSEKÖĞRETİM KURULU DÖKÜMANTASYON MERKEZİ
TEZ VERİ GİRİŞ FORMU

YAZARIN

MERKEZİMİZCE DOLDURULACAKTIR

Soyadı: **GENÇ**
Adı : **Süleyman**

Kayıt No : **41335**

TEZİN ADI

Türkçe : **FÂTİMÎ-ABBÂSÎ-SELÇUKLU MÛNASEBETLERİ VE BESÂSİRİ İSYANI**

Yabancı Dil : **FATIMID-ABBASID-SELCUK RELATIONS AND REVOLT OF BESASIRI**

TEZİN TÜRÜ: Yüksek Lisans ☐ Doktora ☒ Doçentlik ☐ Tıpta Uzmanlık ☐ Sanatta Yeterlik ☐

TEZİN KABUL EDİLDİĞİ

Üniversite : **Dokuz Eylül Üniversitesi**

Fakülte :

Enstitü : **Sosyal Bilimler Enstitüsü**

Diğer Kuruluşlar :

Tarih :

TEZ YAYINLANMIŞSA

Yayınlayan :

Basım Yeri :

Basım Tarihi :

ISBN :

TEZ YÖNETİCİSİNİN

Soyadı, Adı : **FIGLALI, Ethem Ruhi**

Ünvanı : **Prof. Dr.**

TEZİN YAZILDIĞI DİL : *Türkçe*

TEZİN SAYFA SAYISI : 343

TEZİN KONUSU (KONULARI) :

1. Fâtımî-Abbâsi Münasebetleri ve Fâtımîlerin Abbasiler Aleyhine Gelişmeleri.
2. Abbâsi-Selçuklu Münasebetleri ve Selçukluların Sünni Hilafet Yanlısı Siyasetleri.
3. Besâsirî İsyanı ve Besâsiri-Fâtımî İttifakına Karşı Selçuklu Mücadelesi.
4. Hicrî IV-V/X-XI. asırlardaki Şia-Ehli Sünnet İslam Anlayışlarının Siyasi Mücadelesi

TÜRKÇE ANAHTAR KELİMELER :

1. Selçuklu Tarihi
2. Abbasiler
3. Fâtımîler
4. Hicri IV-V/X-XI asırlarda Ortadoğu ve İslam Tarihi
- 5, Şia-Ehli Sünnet Mücadelesi

Başka vereceğiniz anahtar kelimeler varsa lütfen yazınız.

İNGİLİZCE ANAHTAR KELİMELER : (Konunuzla ilgili yabancı indeks, abstrakt ve thesaurus'ları kullanınız.)

1. History of Selcuks
2. Abbasid History
3. Fatimid History
4. History of Middle East And Islam At IV-V/X-XI Centuries
5. Struggle Between Shiite-Ahl Sunnah

Başka vereceğiniz anahtar kelimeler varsa lütfen yazınız.

1. Tezimden fotokopi yapılmasına izin vermiyorum. ☒
2. Tezimden dipnot gösterilmek şartıyla bir bölümünün fotokopisi alınabilir. ☐
3. Kaynak gösterilmek şartıyla tezimin tamamının fotokopisi alınabilir. ☐

Yazarın İmzası :

Tarih : 15.12.1995

ÖZET

İslam Tarihinde müslümanların karşılaştığı en önemli problemlerden biri de Hz. Muhammed'in yerine kimin halife olacağı hususu olmuştur. Zira Tarih içinde Şia ve kol-ları olarak bilinen bazı müslümanlar Hz. Peygamber'in vefatından sonra halifelik hakkının Hz. Ali ve soyuna ait olduğuna inanıp bu uğurda mücadele vermiştir. Buna karşılık Ehli Sünnet olarak adlandırılan ve çoğunluğu oluşturan kitle ise, ümmetin siyasi bir meselesi olarak görmüş ve bazı şartları taşımak kaydıyla ekseriyetin üzerinde birleştiği kimsenin halife olabileceğini kabul etmiş ve bu doğrultuda hareket etmiş ve varlığını sürdürmüştür.

İşte h.IV-V/m.X-XI asırlar bu iki görüş mensublarının birbirine karşı yoğun bir mücadele dönemi olmuştur. Çünkü bu dönemde sünni anlayışın siyasi temsilcisi olan Abbasiler Bağdad merkezli olarak İslam dünyasına hükmetmektedirler. Buna karşılık Şii-İsmaili İslam anlayışına mensub olmaları yanında kendilerinin Hz. Ali ve soyundan geldikleri iddiasıyla ortaya çıkan Fatimiler 296/909'da Kuzey Afrika'da devletlerini ya da hilafetlerini kurmuşlardır.

Artık bundan sonra onlar, hakimiyetlerini genişletmek ve dini anlayışlarını yaymak ve dolayısıyla rakibleri ve düşmanları Abbasileri yıkıp İslam dünyasının liderliğini ele geçirmek için siyasi, askeri ve dini yönden yoğun bir faaliyet içerisine girmişlerdir. Maamafih bu faaliyetleri neticesinde Fatimiler, Abbasiler aleyhine çok önemli gelişmeler kaydederek Kuzey Afrika, Mısır, Suriye ve Hicaz'da fiilen hakim oldukları gibi, Abbasi egemenliği altındaki topraklarda da bir hayli taraftar kazanmışlardır.

Doğrudan hem Abbasi varlığını hem de Ehli Sünnet anlayışını hedef alan Fatimi faaliyetleri ve başarılar karşısında Abbasi hilafeti, içinde bulundukları olumsuz siyasi, askeri ve ekonomik şartlar ve daha da önemlisi Büveyhi baskısı altında güçsüz kalmaları nedeniyle pek bir varlık gösteremediler. Ancak halife el-Kâdir (381-422/991-1031) ve daha sonra el-Kâim (422-467/1031-1075) zamanlarında Abbasiler, hem kendi iktidar rakibleri ve düşmanları Fatimiler, hem de Ehli Sünnet anlayışının muhalifi Şii-İsmaili anlayışına karşı etkili tedbirler almaya başlamışlardır.

Özellikle el-Kadir döneminde Sünni Gaznelilerin, el-Kaim devrinde de onların yerine tarih sahnesine çıkan Sünni Selçukluların varlığı ve desteği Abbasilerin ve dolayısıyla Sünni anlayışın rakibi ve muhalifleri olan söz konusu siyasi ve dini unsurlarla mücadele-

lerini onların lehine etkilemişlerdir. Bu anlamda Selçuklular İslam dünyasına girip devletlerini kurduktan sonra hem sahip oldukları Ehli Sünnet anlayışı hem de siyasi ve askeri hedefleri gereği Abbasileri meşru tanıyıp onlara tabi olarak müsbet ilişkiler içerisinde olmuşlar ve hatta sahip oldukları siyasi ve askeri gücü Abbasiler lehine kullanmışlardır. Dolayısıyla Selçuklular, Abbasi siyasetinin yanında yer almakla onların dostlarıyla dost, düşmanlarıyla düşman olma politikasını takib etmişlerdir. Bu siyasetiyle Selçuklular bir anlamda Abbasi hilafeti ve Ehli Sünnet anlayışının hamisi olma görevini üstlenmişler ve onların varlığına yönelik her türlü tehlikeye göğüs gererek mücadele etmişlerdir.

Nitekim 447/1055'de Fatimilerle işbirliğine girmesi sonunda onların kışkırtması ve destekleri ile Abbasi hilafetini yıkmak üzere harekete geçen Besasiri karşısında halife el-Kâim, bu tehlikeden kurtulmak için, Selçukluları Bağdad'a çağırmıştır. Maamafih Bağdad'a geldikten sonra Selçuklular, Ehli Sünnet anlayışının muhalifi ve Abbasileri baskı altında tutan Şii Büveyhileri ortadan kaldırmışlar ve akabinde de hem Abbasilerin ve Ehli Sünnet anlayışının rakibi ve düşmanı hem de Abbasilerin yanında yer almaları nedeniyle kendilerine de düşman olan Besasiri-Fatimi ittifakına karşı yoğun bir mücadele vermişler ve bunu da kazanmışlardır. Neticede Selçuklular, üzerlerine aldıkları bu sorumlulukları yerine getirerek hem Fatimiler önünde Abbasilerin varlığını korumuşlar, hem de Şii-İsmaili anlayış karşısında sünni anlayışın devamını sağlamışlardır. Böylece yaptıkları siyasi, askeri, dini ve kültürel mücadele sebebiyle Selçuklular ve Tuğrul Bey haklı olarak, tarih önünde Ehli Sünnet müdafii ve hamisi olma şerefine nâil olmuşlardır.

ABSTRACT

One of the most important problems Muslims had faced in history was the question of determining the successor of the Prophet Muhammad. Since some muslims, known as Shi'ites, believe that the right to successorship or khaliphate belonged to Ali and his descendents, they have involved in struggles on this matter. In contrast to this, Muslim Majority, called as Sunnis, consider the Khaliphate as a political problem of Muslim Community, *Ummah*, and adopted the doctrine that, in so far as certain requirements are met, whoever the majority agrees on can become Khaliph. Sunnis have adopted this position and continued to act accordingly.

Hence, 4th and 5th A.H./10th and 11th. A.D. centuries became the prerioid of an intensive struggle among the adherents of these doctrines. For, in this period, the Abbasid dynasty, centered in Bagdad, dominated the Muslim world. Against them, Fatimids, were the adherents of Shi'ite-Ismailiate doctrine and were claiming that they were descendents of Ali and his generation, established their sovereignty or Khaliphate in Northern Africa in 909/296 h..

Henceforth, in order to expand their domain to propagate their religious doctrine, and thus to assume the leadership of Muslim world by destroying their rival and enemy Abbasids, Fatimids began to carry out intensive political, military and missionary activities. As a result of these activities, however, Fatimids achicued certain advantages to the disadvantage of Abbasids by not only practically to the disadvantage of Abbasids by not only practically extending their domain over Northern Africa, Egypt, Syria and Arabian Peninsula, but also increasing the number of their supporters living in the lands under Abbasid control. Abbasid power had weaken under the Buwayhid's pressure, and political, military and economic condition: were unfavorable for Abbasids to show any resistance against the Fatimid activities and successes and aiming against the Abbasid power and sunni doctrine.

But during the reigns of, first, Khaliph al-Qadir (991-1031/381-422 h.) and then, Khaliph al-Qaim (1031-1075/422-476 h.) Abbasids began to take sufficient measures against their political rival and enemy Fatimids, and also against Shi'ite-Ismaili doctrines opposing the sunni doctrine.

Especially during the reign of al-Qadir existence of as sunni dynasty Gaznawids, and during the reign of al-Qaim, the support of Saljuqis, who emerged into the historical scene as successors to Gaznawids, influenced the Abbasid struggles with political and religious factions who were opponents of Sunni Islam and Abbasid power.

In this context, after entering Islam and establishing their sovereignty, Saljuqis recognized the Abbasid Khaliphate as legitimate. Saljuqis established positive relations with Abbasids and utilized their political and military power in the service of Abbasids. Siding with Abbasids, therefore, Saljuqis followed a policy of with the friends of Abbasids and enemy to the enemies of Abbasids. In pursuing such a policy, Saljuqis, to a certain extent, assumed the responsibility of protecting the Abbasid Khaliphate and continuity of Sunni doctrine.

Thus, in order to escape the revolt posed by Besasiri who was in close contact with Fatimids and was instigated by Fatimids to destroy the Abbasid Khaliphate, Khaliph al-Qaim invited Saljuqis to Bagdad in 1055/447. Upon the arrival of Saljuqis to Bagdad, they subdued Shii Buweyhids who were controlling the Abbasids. Saljuqis won the intensive struggle against the Fatimid-Besasiri alliance formed against Abbasids.

At last, Saljuqis carried out requirements of the responsibilities they have undertaken, and protected the Abbasid Khaliphate against Fatimid danger, and thus ensured the continuity of Sunni Islam. As a result of political, military, religious, cultural struggles they involved, Saljuqis and Tugrul Bey with due reasons, were entitled the honor of being the protector and savior of Sunni Islam in history.

The context of the dissertation is as follows: In chapter one, the relations between Fatimid's and Abbasids were examined. In the second chapter, Fatimid-Saljuqi relations were presented. In chapter three, the relation between the three political powers were analyzed in terms of the political, military events, especially the revolt of Besasiri. Finally, a conclusion based on these analysis is drawn to prove that Saljuqi power was detrimental to outcome of these events.

YEMİN

Doktora Tezi olarak sunduğum "*Fâtımî-Abbâsî-Selçuklu Mûnasebetleri ve Besâsiri*" adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Bibliyografya' da gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Süleyman Genç

15.12.1995

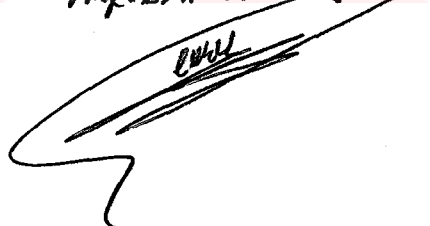
TUTANAK

Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün...../...../1995 tarih vesayılı toplantısında oluşturulan jüri, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'ninmaddesine göre, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı Doktora öğrencisi Süleyman Genç'in "*Fâtımî-Abbâsî-Selçuklu Münasebetleri ve Besâsiri*" adlı tezini incelemiş ve aday.9./2/1996 tarihinde saat.14.30 da jüri önünde tez savunmasına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini savunmasından sonra dakikalık süre içinde gerek tez konusu, gerekse tezin dayanağı olan ana bilim dallarından sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin *başarılı* olduğuna *gümrüğü*le karar verildi.

Üye
Prof. Dr. İsmail AKA

Başkan
Prof. Dr. Ethem Ruhi FİĞLALCI

Üye
Prof. Dr. Mehmet SERER

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	3
ÖNSÖZ	4
KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR	8
A) TEMEL KAYNAKLAR.....	8
B) ARAŞTIRMALAR.....	29

BİRİNCİ BÖLÜM

FATİMİ - ABBASİ MÜNASEBETLERİ VE MÜCADELESİ 34

A) FATİMİLERİN ABBASİ HİLAFETİ ALEYHİNE FAALİYETLERİ VE NUFUZLARININ GENİŞLEMESİ.....	34
1- Fâtımîlerin Kuruluşu ve Temel İddiaları.....	35
2- Fâtımîlerin Abbâsîlere Karşı Siyasî, Dinî ve Askerî Faaliyetleri ve Gelişmeleri.....	39
3- el-Mustansır Dönemi (427-487/1036-1094) Fâtımî-Abbâsî Mücadelesi ve Fâtımîlerin Durumu.....	54
4- Fars'ta Fâtımî Davetinin Yayılışı ve Buna Karşı Abbâsî Tepkisi.....	58
a) Fars'ta el-Müeyyed'in Faaliyetleri ve Büveyhî Emiri Ebû Kalicar'ın Fâtımî Davetini Kabulü.....	58
b) Ebû Kalicar'a Karşısında Selçuklu Tehdidi ve Ebû Kalicar'ın Siyaseti.....	64
c) Selçuklu Fetihleri Karşısında Ebu Kalicar.....	78
B) FATİMİ DAVETİNİN VE NUFUZUNUN YAYILIŞI KARŞISINDA ABBASİLER.....	82
1- Fâtımî Davetinin Yayılması Karşısında Abbâsî Faaliyetleri.....	82
2- Muiz b. Badis'in Fâtımîlere Karşı İsyanı ve Selçukluların Batı Politikası.....	89
a) Zirî-Fâtımî İlişkileri.....	89
b) Muiz b. Bâdis'in Fâtımîlere İsyanı ve Abbâsîlere Bağlılığını İlanı.....	93
c) Selçukluların Batı Politikası ve Bunun Abbâsîlere Kazandırdıkları.....	98

İKİNCİ BÖLÜM

ABBASİ - SELÇUKLU MÜNASEBETLERİ VE SELÇUKLULARIN

SÜNNİ HİLAFET YANLISI POLİTİKALARININ GELİŞMESİ 116

A) SELÇUKLULAR'IN KURULUŞU VE ABBASİ HİLAFETİNE BAĞLILIKLARINI BİLDİRMELERİ.....	116
1- Selçuklular'ın İslâm Dünyasına Girişleri ve Bağımsızlık Mücadeleleri.....	116
2- Selçukluların Kuruluşu ve Abbâsî Hilafetine Bağlılıklarını Bildirmeleri.....	123
B) ABBASİ - SELÇUKLU MÜNASEBETLERİ.....	129
1- Münasebetlerin Mahiyeti ve Ortamı.....	129
2- Dandanakan Öncesi Münasebetler.....	134
3- Dandanakan Sonrası Münasebetler.....	138
4- İbn Müslime'nin el-Kâim'e Vezir Oluşundan Sonraki Münasebetler.....	146
5- Tuğrul Bey'in Bağdad'a Davet Edilişi Meselesi.....	152
6- Selçukluların Bağdad'a Gelişi, Buna Karşı Tepkiler ve Büveyhî Devletinin Yıkılışı.....	158
7- Selçukluların Bağdad'a Gelişi İle İlgili Değerlendirmeler.....	162

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BESASİRİ İSYANI ve FATİMİLER

171

A) ABBASİ HİLAFETİ VE BÜVEYHİ İKTİDARININ HİZMETİNDE BESASİRİ.....	172
1- Besâsiri'nin Kimliği.....	172
2. İsyanı Öncesindeki Besâsiri'nin Bağdad'daki Siyasi ve Askeri Faaliyetleri.....	173
3- Besâsiri İle Abbâsî Hilafeti Arasındaki İlişkilerin Bozulması ve İsyanı.....	182
B) FATİMİLER ve BESASİRİ.....	199
1- Selçuklulara Karşı Fâtîmî-Besâsiri İttifakı.....	199
2- el-Müeyyed'in Faaliyetleri, Fâtîmî Yardımı Tesiri ve Fâtîmî-Besâsiri İttifakının Boyutları.....	213
3- Fâtîmîlerin İttifak Teşebbüsleri Karşısında Mahalli Emirlerin Tutumu.....	221
4- el-Müeyyed'in Rahbe'deki Fonksiyonu ve Fâtîmî Yardımının Miktarı ve Nev'i.....	225

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

FATİMİ-BESASİRİ İTTİFAKI VE SELÇUKLULAR

232

A) SELÇUKLULAR KARŞISINDA FATİMİ-BESASİRİ İTTİFAKI.....	232
1. Fâtîmî-Besâsiri İttifakının Selçuklular Karşısındaki Sincar Galibiyeti ve Tesirleri.....	232
2- Tuğrul Bey'in Fâtîmî-Besâsiri İttifakına Karşı Musul ve Civarına Yaptığı Seferin Hedefleri ve Sonuçları.....	236
3- Abbâsî Halifesi el-Kâim'in Bağdad'da Tuğrul Bey'i Kabulü ve Görüşmeleri.....	249
4- Selçuklu Başarıları Karşısında Fâtîmîlerin Karşı Faaliyetleri.....	254
5- Tuğrul Bey Aleyhine Fâtîmî - İbrahim Yınal İttifakı.....	259
6- İbrahim Yınal'ın İsyanı ve Selçuklu Askerinin Bağdad'ı Boşaltması.....	269
B) BAĞDAD'DA FATİMİ-BESASİRİ HAKİMİYETİ.....	284
1- Besâsiri'nin Bağdad'ı İşgali ve Abbâsî Halifesi el-Kâim'in Esir Alınışı.....	284
2- Bağdad ve Irak'ta Fâtîmî-Besâsiri Hakimiyeti.....	294
3- Bağdad'ın İşgali Sonrasında Besâsiri-Fâtîmî Münasebetleri.....	297
C) SELÇUKLULARIN ABBASİ HALİFESİNİ KURTARMASI ve BAĞDAD'DA FATİMİ-BESASİRİ HAKİMİYETİNE SON VERİLMESİ.....	304
1- Tuğrul Bey'in Abbâsî Halifesi'ni Kurtarma Faaliyetleri.....	304
2- Halife Kaim'in Kurtarılp Makamına İadesi ve Bağdad'daki Fâtîmî-Besâsiri Hakimiyetine Son Verilmesi.....	314
3- Besâsiri'nin Takibi ve Cezalandırılması.....	321
4- Besâsiri İsyanyla İlgili Değerlendirmeler.....	325
SONUÇ.....	328
BİBLİYOGRAFYA.....	332

KISALTMALAR

A.A.S.	: Asian and African Studies (ISRAEL)
a.g.e.	: Adı geçen eser.
a.g.m.	: Adı geçen makale
A.I.	: Annales Islamologiques.
A.I.E.D.	: Annales De L'Institut D'Etudes Orientales.
A.Ü.D.T.C.F.D.	: Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi
A.Ü.İ.F.D.	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.
b.	: İbn
Bkz.	: Bakınız.
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
D.E.Ü.	: Dokuz Eylül Üniversitesi
E.I., 2. Ed.	: Encyclopedia of Islam, Second Edition.
Ed.	: Edition
h.	: Hicri
I.C.	: Islamic Culture
İ.A.	: İslam Ansiklopedisi
J.A.	: Journal Asiatique
J.I.S.	: Journal of Islamic Studies.
J.P.H.S.	: Journal of Pakistan Historical Society
J.R.A.S.	: Journal of Royal Asiatic Society.
m.	: Miladi
M.W.	: Muslim World
Neşr.	: Neşreden
ö.	: Ölüm
R.E.I.	: Revue des Etudes Islamiques
S.A.D.	: Selçuklu Araştırmaları Dergisi
T.D.	: Tarih Dergisi (İ.Ü. Edebiyat Fakültesi)
T.D.A.	: Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi
T.D.V.İ.A.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
T.E.D.	: Tarih Enstitüsü Dergisi (İ.Ü. Edebiyat Fakültesi)
T.M.	: Türkiyat Mecmuası
T.T.K.	: Türk Tarih Kurumu.
Tah.	: Tahkik
Terc.	: Tercüme
Trs.	: Tarihsiz
Yay.	: Yayınlayan
Z.D.M.G.	: Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft.

ÖNSÖZ

İslâm toplumunun, büyük ölçüde hilafet ya da imamet konusundaki kabul ve inançlar çerçevesinde oluşan İslâm anlayışlarının tesiriyle dînî ve siyasî bir ayrışmanın ve hatta kamplaşmanın içine düştüğü gerçeği tarihi bir vakıa olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira Hz. Peygamberin vefatını müteâkip onun yerine kimin, müslümanların siyasî ve dînî lideri olacağı hususunu ihtilaf konusu olmuş ve İslâm toplumunu derinden etkilemiştir. Bu bakımdan, genelde Şia ve kolları olarak bilinen bir kısım müslümanlar Hz. Muhammed' den sonra hilafet hakkının onun amcasının oğlu ve damadı Hz. Ali ve soyuna âit olduğu ve hatta bunun nassla tesbit edildiğine inanıp akidenin bir parçası olarak görmüşlerdir. Bu kesimler İslâm tarihi içerisinde bu görüş doğrultusunda mücadelelerini ve varlıklarını sürdürmüşlerdir. Buna karşılık, çoğunluğu oluşturan ve Ehli Sünnet olarak adlandırılan grub ise, hilafet konusunu, ümmetin meselesi görüp, ekseriyetin üzerinde uzlaştığı, şahsın bazı şartları taşımak kaydıyla halife ya da imâm olabileceği fikrini benimsemiş varlıklarını ve mücadelelerini devam ettiregelmiştir.

İfade ettiğimiz gibi, bu problem önemli ölçüde dînî anlayış farklılıklarına esas teşkil etmiş ve dolayısıyla kelâmî anlamda İslâm Mezheblerinin ortaya çıkışına tesir eden faktörlerden biri olduğu kadar; insanoğlunun hakimiyet duygusu ve iktidar hırsıyla birleşerek dînî ve siyasî kimliğe bürünmüş ve neticede siyasî farklılaşma ve kamplaşmaya yol açmış ve iktidar mücadelesinin görünürdeki sebebi haline gelmiştir. Bu yönüyle hilafet konusu, İslâm Tarihinde söz konusu görüş mensublarının birbirleriyle kavgasına ve rekabetine zemin hazırlamıştır. Nitekim İslâm Tarihi hem dînî hem de siyasî yönden bu mücadele örneklerine tanık olmuş ve halen de müslümanlar arasında bu problemin yansımalarının mevcudiyetini görmekteyiz. İşte h.IV-V/m.X-XI asırlar bu mücadelenin en yoğun yaşandığı bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Çünkü bu devirde, hilafet konusunda sözünü ettiğimiz görüş ve İslâm anlayışlarının mümessilleri olan Abbâsîler ve Fâtımîler, siyasî ve askeri güç olarak tarih sahnesinde yer almışlar ve her ikisi de meşru halife oldukları iddiasıyla varlıklarını devam ettirebilmek için birbiriyle kıyasıya bir mücadele ve rekabet içine girmişlerdir.

Öte yandan bu dönemin iki kutuplu İslâm dünyasında, Büveyhî, Gaznelî, Zîrî, Selçuklu gibi siyasî unsurlar da sahip oldukları dînî ve siyasî anlayış ve hedefleri doğrultu-

sunda bir tarafta yer alarak bu mücadeleyi etkilemişlerdir. Bu bağlamda bu unsurlardan biri olan Selçuklu Devleti de aynı dönemde tarih sahnesine çıkmıştır. Selçuklular hem Ehli Sünnet İslâm anlayışına mensubiyetleri ve hem de siyasî ve askerî hedefleri bakımından Abbâsîlerin yanında yer alıp bu mücadeleyi doğrudan etkileyen bir güç olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak bu husus yeterince incelenmemiş olup, sadece ilim aleminde genel bir kanaat halindedir. Neticede bu konunun mâhiyeti tam olarak incelenmemiştir.

Bu sebebler muvacehesinde biz de bu hususların aydınlatılmasına katkıda bulunmak için *“Fâtımî-Abbâsî-Selçuklu Münasebetleri ve Besâsiri İsyanı”*nı tez konusu olarak alıp incelemeyi uygun bulduk. Bu konuyu seçişimizin esas hedefi, Selçukluların İslâm dünyasına girdikten sonra Abbâsî ve dolayısıyla Ehli Sünnet İslâm anlayışı yanında yer alarak yaptıkları hizmetleri ve Sünnî siyasetlerini tebellür ettirmeyi ve bu manada yapılan mücadelelerde Selçuklu rolünü açığa çıkarmaya çalışmaktır. Dolayısıyla bu hususları inceleyerek hem Selçuklu hem de genel İslâm Tarihinin belli bir devrine ışık tutmayı düşündük. Ancak konuyu çalışırken ister istemez bunun arka planını oluşturan Abbâsî-Fâtımî ve dolayısıyla Ehli Sünnet-Şia mücadelesinin önemli kesitini oluşturan h. IV-V asırların bu yönden incelenmesi gerekiyordu. Böylece Selçukluların bu mücadeledeki tesirlerini ve rollerini ortaya koyabilelim. Ayrıca bu konu bildiğimiz kadarıyla -genel değerlendirmeler ve bir iki makale ve araştırma dışında- pek incelenmemiştir. Bu yönüyle çalışmamızın, bakış açısı ve mâhiyeti itibariyle ilk olduğunu sanıyoruz.

Tezimiz Kaynaklar ve Araştırmalar dışında dört bölüm ile sonuç ve bibliyografya-dan oluşmaktadır. Girişte ele alınabilecek hususları bölüm girişlerinde ve yeri geldikçe bölümler içindeki konular arasında belirttiğimiz için ayrıca bir Giriş yazmayı uygun bulmadık. Çalışmamızın birinci bölümünde Fâtımîlerin temel dînî ve siyasî iddialarını ve hedeflerini kısaca verdikten sonra kuruluşlarını ele alıp Abbâsîler aleyhine gelişmelerini inceledik. Yine burada, Fâtımîlerin başarıları ve faaliyetleri karşısında Abbâsîlerin tedbirlerini örnekleriyle vermeye çalıştık. Ayrıca gerek Abbâsî, gerek Fâtımî safında yer alarak bu iki dînî ve siyasî gücün mücadelesini etkileyen Selçuklu, Büveyhi, Gazneli, Zîrî, Bizans gibi unsurların rollerini tebellür ettirmeye çalıştık.

Araştırmamızın ikinci bölümünde ise kuruluşundan sonra İslâm dünyasına girip Abbâsîleri meşru tanıyarak onlara tâbi olmuş Selçuklularla Abbâsîlerin münasebetlerinin gelişme seyrini inceledik. Böylece Selçukluların Abbâsî ve dolayısıyla Ehli Sünnet İslâm

anlayışı yanlısı, buna karşılık Fâtımî, Büveyhi karşıtı siyasetlerini örnekleriyle ortaya çıkarmaya çalıştık. Bu anlamda Selçukluların Fâtımî karşıtı siyasetlerinin arka planını tesbit etmeye gayret ettik.

Tezimizin üçüncü ve dördüncü bölümlerinde, Selçukluların Abbâsî, Ehli Sünnet yanlısı siyasetlerinin sonucunda hem Selçuklu-Fâtımî, hem de Fâtımî-Abbâsî mücadelesinin en önemli safhasını ve örneğini oluşturan Besâsirî isyanını ele aldık. Bu bölümde Fâtımîlerin inançları ve hedefleri doğrultusunda Bağdad'ı ele geçirip Abbâsîleri yıkıp bütün müslümanların dînî ve siyasî liderliğini ele geçirmek ve kendilerine yönelik Selçuklu tehdidîni ortadan kaldırmak için Besâsirî'yle işbirliğine girip Selçukluların karşısına çıkarmalarını ve dolayısıyla Selçuklularla Besâsirî-Fâtımî ittifakı arasında cereyan eden mücadeleyi inceledik.

Çalışmalarımız sırasında kaynak noksanlığı ve bunlara ulaşamama, konunun değişik veçhelerinin olması nedeniyle sınırlandıramama, bu konularda memleketimizde yeterli sayıda mutehassıs bulunmaması ve ayrıca konumuzun daha önce çalışılmamış olmasından dolayı ilk olmasının getirdiği sıkıntılar gibi güçlüklerle karşılaştığımızı belirtmeliyiz. Bu güçlükleri gücümüz nisbetinde gerek yurt içi, gerek yurt dışı kaynaklara başvurarak aşmaya çalıştık. Tezimizi hazırlarken, incelemeye çalıştığımız konuları, ulaşabildiğimiz bütün klasik kaynaklardaki bilgileri, rivayetleri ve konuyla ilgili bazı çağdaş yaklaşımları değerlendirerek ortaya koymaya özen gösterdik. Bulduğumuz bilgiler nisbetinde yorumlar ve değerlendirmelerde bulunarak bazı neticeler çıkartmaya gayret ettik. Başka bir ifade ile elde ettiğimiz bilgilerden yola çıkarak başarabildiğimiz kadarıyla söz konusu tarihi hadiseleri, terkiplerle yeniden inşa edip ortaya koymaya gayret ettik.

Ancak bunları yaparken kaçınmamıza rağmen, bu konuların hem sebep sonuç, etki tepki gibi zincirleme, hem de çapraz ve karşılıklı ilişkilerinin bulunması sebebiyle bilgi ve fikir tekrarına düştüğümüzü itiraf etmek zorundayız. Zira bir yerde bir konuyu açıklarken o konuyla irtibatını düşündüğümüz başka hususları orada belirtmek ve dolayısıyla tekrar etmek zorunda kaldık. Bunu da üzerinde durduğumuz konuyu ve ileri sürdüğümüz fikirleri desteklemek için yaptığımızı hatırlatmalıyız.

Konuyu çalışırken kullandığımız kaynakların çokluğu karşısında, dipnotlarda tekrarın getirdiği sıkıntılardan kurtulmak maksadıyla harfi tarifleri kullanmadık. Eser isimle-

rinin benzerliği yüzünden karışıklığı önlemek için hem müellifleri hem de eserleri kısaltarak verdik. Ayrıca sözünü ettiğimiz güçlük sebebiyle, cilt/sayfa numarasını göstermekle yetindik. Romen rakamları yerine normal rakamları kullanmayı ve eserlerin mümkün olduğu ölçüde Türkçe okunuşlarını tercih ettik.

Bu araştırmanın bu hale gelmesinde onca idarî meşguliyetine rağmen başından itibaren gerek danışmanlığını üstlenmesi ve yaptığı olumlu tenkidleriyle, gerek hususi kütüphanesini istifademize açmasıyla ve gerekse maddî ve manevî varlığıyla bizi teşvik edip destek olan muhterem Prof.Dr.Ethem Ruhi Fığlalı'ya, çalışmalarım esnasında hem yakın ilgisini gördüğüm hem de tezimizin önemli bir kısmını okuyarak katkıda bulunan hocam Prof.Dr. Mehmet Şeker'e ve konumuzun tesbitinden itibaren zaman zaman yaptığımız görüşmelerde fikirlerini aldığımız ve kütüphanesindeki nadir kitaplardan yararlanma imkanı bulduğumuz Prof.Dr.İsmail Aka'ya minnet ve şükranlarımı arzetmeyi bir görev addediyorum. Ayrıca çalışmamız boyunca her zaman ilgi, destek ve yardımlarını esirgemeyen Yard.Doç.Dr.Ahmet Güner'e, Fransızca tercümelerde yardımını gördüğüm Dr.Halife Keskin'e, tezin yazımında büyük emeği geçen Neval Çiçek'e ve ayrıca katkıda bulunan arkadaşlarıma teşekkürlerimi sunarım.

İzmir, 12.12.1995

Süleyman GENÇ

KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMALAR

İncelendiği zaman görüleceği üzere, ele almaya çalıştığımız, “Fâtımî-Abbâsî-Selçuklu Münasebetleri ve Besâsirî İsyanı” başlıklı konumuzun bir çok yönü bulunmaktadır. Maamafih, adı geçen bu siyasî ve askerî güçlerin her birinin, mezheb itibariyle Şia, İsmâîlî, Ehli Sünnet gibi İslâm anlayışlarından birine mensubiyetleri ve İmamet-Hilafet konusunda farklı görüşlere sahip olmaları dolayısıyla bu güçlerin birbirleriyle hem dinî, hem de siyasî mücadele içinde olması bakımından tezimizin mezhepler tarihiyle de yakından irtibatının olduğu kabul edilmelidir.

Yine sözünü ettiğimiz bu siyasî, askerî ve dinî güçlerin herbirinin, ele almaya çalıştığımız dönemlerinin, hatta geçmiş tarihlerinin bizim konumuz açısından önemli olduğu meydandadır. Bu bakımdan çalışmamızın: Kuzey Afrika, Mısır ve Fâtımî; kuruluşlarından itibaren İslâm Dünyasına girib, söz konusu güçler arasındaki mücadelede Ehli Sünnet ve Abbâsî safında yer alması münasebetiyle Selçuklu; bu dönemde Selçukluların yaşadıkları coğrafya dolayısıyla kendileriyle mücadele ve münasebet halinde bulundukları Büveyhîler ve Gazneliler gibi devletlerin ve bölgelerinin herbirinin tarihleriyle; ayrıca konumuzun ve bu mücadelenin kutuplarından birisi olması hasebiyle Abbâsî tarihiyle ve hatta bu güçlerin her bakımdan birbiriyle mevcut mücadelelerinin İslâm Tarihinde oldukça ehemmiyeti olan Şia-Ehli Sünnet çatışmasının önemli bir kesitini oluşturması yönünden de genel İslâm Tarihiyle irtibatı bulunmaktadır. Görüldüğü gibi incelemeye çalıştığımız konu bir çok sahayı ilgilendirmesi bakımından çok yönlü ve çok boyutlu bir meseledir.

Belirtmeye çalıştığımız gibi ele aldığımız meselenin böylesine çeşitli ve değişik boyutlarının bulunmasına paralel olarak tezimizi hazırlarken ister istemez değişik sahalardaki kaynaklara başvurmak zorunda kaldığımızı ifade etmek zorundayız. Ancak burada bu kaynaklardan belli başlılarını tanıtip hangi yönünden faydalandığımızı ve eserin bizim konumuz açısından değerini belirtmekle iktifa edeceğiz.

Şimdi tezimizde kullandığımız kaynakları, bazı özelliklerini dikkate almak suretiyle grublandırarak değerlendirelim.

A) TEMEL KAYNAKLAR

1. Selçuklu Tarihi Kaynakları; 2. Fâtımî ve Mısır Tarihleri; 3. Umumî İslâm Tarihleri; 4. Şehir, Bölge ve Hususî Tarihler; 5. Tercüme-i Hâl ve Biyografî Kitapla-

rı; 6. Coğrafya ve Seyahat Kitapları; 7. Mezhebler Tarihi Kitapları

1. Selçuklu Tarihi Kaynakları

-Zubdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-'Usre:

Bu eser aslında, Sultan Berkıyaruk devrinde (485-498/1092-1105) önce divân kâtibi, sonra da Sultan Muhammed Tapar döneminde (498-511/1105-1117-18) bir süre vezirlik yapmış olan Şerefü'd-Din Ebû Nasr Enû-Şirvan b. Halid-i Kâşânî (ö. 532/1138) nin hâtîrâtını muhtevî "*Futûru Zamânî's-Sudûr ve Sudûru Zamânî'l-Futûr*" adlı ve Sultan Melikşah'ın saltanatının başlangıcından yani 465/1072 den, Irak Selçuklu Sultanı Tuğrul b. Muhammed'in ölüm tarihi olan 529/1134'e kadar bu dönemdeki Selçuklu vezirlerinden ve devrin siyasî olaylarından bahseden Farsça kitaptır. Bu eser daha sonra İmâmu'd-Din Muhammed b. Muhammed Hamid el-İsfehânî¹ (ö.597/1200-1201) tarafından Selçukluların başlangıcından itibaren kıymetli bilgilerle genişletilerek "*Nusretü'l-Fitra ve Usratu'l-Fitra*" ismiyle Arabçaya çevrilerek Selçuklu tarihiyle ilgili değerli bir kaynak haline getirilmiştir.

Ancak söz konusu eser daha sonra Feth b.Ali b. Muhammed el-Bundârî² (ö. 643/1245) tarafından, süslü anlatımlar ve Selçuklu tarihiyle ilgili olmayan şahsiyetler metinden çıkartılarak, hatta bir takım faydalı ilaveler de yapılmak suretiyle "*Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-'Usra*" adıyla ihtisar edilmiş ve neticede her üç müellifin katkılarıyla Selçuklu Tarihi açısından faydalı bir eser vücuda getirilmiştir.

Biz çalışmamızda bu eserden, Selçukluların kuruluşu, Abbâsî hilafetiyle münasebetleri, Besâsirî İsyanı ve Selçukluların Ehli Sünnet ve Abbâsî yanlısı siyasetlerinin gelişmesiyle ilgili konularda verilen bilgilerden faydalandığımızı belirtmeliyiz. Bu bağlamda, Bundârî, Tuğrul Bey'le halife el-Kâim arasındaki münasebetlerin başlangıcı ve seyriyle alâkalı kıymetli bilgiler vermektedir. Bu yönüyle dikkate değer bir eserdir. Eser nesredilmiş olup, biz çalışmamızda, Beyrut baskısını ve Türkçe tercümelerini birlikte kullandık ve Bundari, Metin, Terc. şeklinde gösterdik.³

¹ İmâdü'd-Din el-İsfehânî'nin hayatı ve eserleri için bkz. Ramazan Şesen, "*İmad al-Din al-Kâtib al-İsfehânî*", T.E.D. c.II, s. 75-78, c. III, s. 273-300.

² Bundârî ve eseri hakkında bkz.: Claude Cahen, "*Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı*" Çev.ve Notlayan, Nejat Kaymaz, T.A.D. VII (1969), Sayı: 12-13, 206-207.

³ el-Feth b.Ali b.Muhammed el-Bundârî, *Târihu'd- Devleti Ali Selcuk* (Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-'Usra), Tah. Lecnetü İhyâü't-Turasi'l-Arabî, Beyrut 1400/1980; Türkçe Terc. Kıvameddin Burslan,

-Ahbâru'd-Devleti's-Selcûkiyye (Zübdetü't-Tevârih Ahbâru'l-Ümerâi ve'l-Mülûki's-Selcûkiyye:

Kaynağımız hâlen Sadru'd-din Ebû'l-Hasan Ali b. Nasır İbn Ali el-Huseynî⁴ (ö.622/1225 den sonra) ye isnad olunan Arabça bir eserdir. Biz çalışmamızda bu eserden, Selçukluların İslâm dünyasına girişleri, Gaznelilerle yapılan bağımsızlık mücadeleleri, Abbâsî hilafetiyle kurulan münasebetler ve Besâsirî isyanıyla ilgili konulardaki verdiği malumattan istifade etmiş bulunuyoruz. Zira kaynakta, Selçukluların kuruluşu, İslâmiyeti hem de Ehli Sünnet İslâm anlayışını benimsemeleriyle ilgili verilen bilgiler bizim için kıymetli malumatlardır. Bu yönüyle Hüseyinî'nin naklettiği bilgiler çalışmamızda ehemmiyet arzirmektedir.

Eser yayınlanmış olup Türkçe'ye de kazandırılmıştır. Biz araştırmamızda eseri Hüseyinî, Ahbâr şeklinde göstererek son yıllarda Muhammed Nûru'd-Din tarafından yapılan neşrini kullandık, ancak az da olsa belirterek Muhammed İkbâl neşrine müracaat ettik.⁵

- Râhâtu's-Sudûr ve Ayetu's-Surûr Der Târihi Ali Selçuk:

Kaynağımız 577/1181 yılında Irak Selçuklu sarayına girmiş bulunan Ebû Bekr Necmu'd-Din Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî (ö.603/1206-1207 den sonra) tarafından yazılmıştır. Râvendî bu eserini 599/1202-1203 de telif başlanmış ve iki üç sene içerisinde tamamlamıştır. Müellif bu eseri Anadolu Selçuklu Sultanı I.Gıyâseddin Keyhüsrev (588-593/1192-1196, 603-608/1206-1211)e ithaf ederek, bizzat kendisi takdim etmiştir. Eser luzumlu luzumsuz darbı meseller ve şiirlerle doldurulmuştur, hatta bu yüzden eserin uslubuna gölge düşmektedir.

Çalışmamızda biz eserden, Selçukluların Gaznelilerle olan bağımsızlık mücadelesinde, Selçukluların kuruluşu, Dandanakan savaşı sonrasında Selçuklular tarafından toplanan kurultay ve kurultayda alınan karar gereği bağımsızlığının tanınması ve bağlılıkla-

Irak ve Horasan Selçuklular Tarihi, İstanbul 1943.

⁴ el-Hüseyinî ve eseri ile ilgili bkz.: C.Cahen "Selçuklu Devri..." 208-2112; Muhammed Nuru'd-Din, *Zübdetü't-Tevârih Ahbâru'l-Ümerâi ve'l-Mülûki's-Selcûkiyye*, Beyrut 1405/1985, 7-16 (Mukaddime).

⁵ Sadru'd-Din Ebû'l-Hasan Ali b. Nasır el-Huseynî, *Ahbâru'l-Ümerâi ve'l-Mulûki's-Selcûkiyye/ Zübdetü't-Tevârih Ahbâru'l-Ümerâi ve'l-Mulûki's-Selcûkiyye*, Tah. Muhammed Nureddin, Beyrut 1405/1985; el-Huseynî, *Kıtabu Ahbâru'd-Devleti's-Selcûkiyye*, Neşr. Muhammed İkbâl, Beyrut 1404/1984; Türkçe Tercüme: *Ahbâru'd-Devleti's-Selcûkiyye*, çev.: Necati Lügal, Ankara 1943.

rının bildirilmesi için el-Kâim'e gönderilen mektup, Selçukluların Ehli Sünnet İslâmını benimsemiş olmaları, Tuğrul Bey'in şahsiyeti ve Besâsîrî isyanı gibi konulardaki verilen bilgilerden istifade etmiş bulunuyoruz. Zira bu bilgileri bizim açımızdan değerli bulduğumuzu söylemeliyiz. Eser aslen Farsça olup, hem aslı, hem de Türkçesi iki cilt halinde yayınlanmıştır.⁶ Biz eserin Türkçe tercümesini kullandık ve Râvendî şeklinde belirttik.

2. Fâtımî ve Mısır Kaynakları

-Sîretü'l-Müeyyed fi'd-Din Dâi'd-Duât:

Bu eserin müellifi el-Müeyyed olarak tanınan Fâtımî dâisi Hîbetullah b. Ebû'l-İmrân Mûsâ b. Dâvud eş-Şîrâzî⁷ (ö.470/1077) dir. el-Müeyyed aslen Şiraz'lı olup, babası Mûsâ b. Dâvud'un yerine Fâtımîlerin Fars dâisi olarak bölgede görev yapmış ve hayatını Fâtımî dâvetine hizmete vakfetmiştir. Bu sebeple, el-Müeyyed, Fars'ta Fâtımî dâvetini yaymak için çok çaba sarfetmiş ve bunun için öncelikle Fars Büveyhî sarayına girmeyi başarmış ve gayretleri neticesinde bir ara Büveyhî emiri Ebû Kâlicar'ın Fâtımî dâvetine girmesini bile sağlayarak, amaçları doğrultusunda önemli başarılar elde etmiş biridir. Ancak daha sonra Abbâsî halifesinin Ebû Kâlicar'ı Selçuklu gözüyle tehdid etmesiyle, el-Müeyyed Şiraz'dan ayrılmak zorunda kalmış ve Mısır'a gitmiştir. Ama her şeye rağmen, el-Müeyyed Fâtımî dâvetine hizmet yolunda daha da yükselerek önem kazanmış, hem Fâtımî Devletinde çok önemli bir makamı, hem de Fâtımî dâvetinin yayılmasında önemli bir birim olan Dâi'd-duât mevkine kadar yükselmiştir. el-Müeyyed'in "Sîretü'l-Müeyyed Dâi'd-duât", "Divânü'l-Müeyyed Dâi'd-duât", "Mecâlisü'l-Müeyyediyye" gibi ve daha başka eserleri bulunmaktadır. Bu eserler İsmâîlî-Fâtımî mezhebinin tarihi, düşüncesi ve esaslarıyla yakından alakalıdır.

Ancak bu eserlerden bizim konumuz açısından "Sîre"nin fevkalâde ehemmiyeti

⁶ Ebû Bekir Necmu'd-Din Muhammed b. Ali Süleyman er-Râvendî, *Rahâtu's-Sudûr ve Ayetü's-Surûr Der Tarihi Ali Selcuk*, Tah. Muhammed İkbâl, London 1921; Türkçe Terc. Rahatu's-Sudûr ve Ayetu's-Surûr, Çev.: Ahmed Ateş, I-II, Ankara 1957.

⁷ el-Müeyyed'in hayatı ve eserleri için bkz.: Muhammed Kamil Huseyn, *Fî Adabi Mısır el-Fâtımîyye*, Kahire 1952, 81-88; Muhammed Kamil Huseyn, *Divânü'l-Müeyyed fi'd-Din Dâi'd-Duât*, Kahire 1949, 17-65 (Mukaddime Kısmı); Mustafa Galib, *Âlâmü'l-İsmâîliyye*, Beyrut 1964, 596-604; Husain F. Al-Hamdani, "The History of the İsmâîlî Da'wat and its Literature During the Last Phase of the Fâtımîd Empire", 18 th International Congress of Orientalists, Leiden 1931, 129-135; Verena Klemm, *Die Mission des Fâtımîdischen Agenten al-Muayyad fi'd-Din in Şiraz*, Frankfurt 1989, XI-XXVII.

bulunmaktadır. Bu münasebetle Sîre üzerinde biraz durmamız icâb etmektedir. Zira el-Müeyyed'in kendisi, belirttiğimiz gibi gerçek bir Fâtımî dâisi olarak önce Fâtımî-İsmâîlî dâvetini ya da Fâtımîlerin dinî ideolojilerini Fars'ta yaymak için bir çok faaliyetlerde bulunmuştur. Bu bakımdan Fâtımî nüfûzunun Fars'ta yayılışı ile ilgili onun verdiği bilgiler hem birinci elden, hem de doğrudan kendi ağzından aktarılmış olması bakımından çok kıymetlidir. Dolayısıyla el-Müeyyed'in Fars-Büveyhî sarayında ki faaliyetleri, Büveyhî hükümdarı Ebû Kâlicar'la ilişkileri, Ebû Kâlicar'ın Fâtımî dâvetini benimseyip bir ara el-Mustansır (427-487/1036-1094) adına Şiraz ve Ehvaz da hutbe bile okutulması, bu gelişmelere mâni olmak için Abbâsî halifesinin harekete geçip el-Müeyyed'in bölgeden uzaklaştırılması maksadıyla İbn Müslime'nin Ebû Kâlicar'a elçi olarak gönderilişi ve eğer Ebû Kâlicar'ın el-Kâim'in bu isteğini yerine getirmedeği takdirde kendisine karşı Selçuklu gücünden yardım isteneceği gibi hususlar Fâtımî dâisinin kendi ağzından "Sîre" de anlatılmaktadır. Ayrıca bu bilgiler diğer tarih kitaplarında yer almadığı gözönüne alındığında onun bu eseri bir hâtırat değerinde olup, verilen bilgilerin değeri bir kat daha artmaktadır.

Bütün bunların yanında, bizim çalışmamızın önemli bir kısmını oluşturan Besâsirî isyanıyla ilgili olarak, el-Müeyyed'in "Sîre"sinde yer alan bilgiler, hem Besâsirî isyanının, hem Selçuklu-Fâtımî ve hem de Fâtımî-Abbâsî mücadelelerinin aydınlatılması bakımından fevkalâde ehemmiyet kazanmaktadır. Zira el-Müeyyed, Mısır'a geldikten sonra hem Fâtımîlerin, Abbâsîler aleyhine giriştikleri mücadelenin başarıya ulaşip Bağdad'ın ele geçirilmesi, hem de Fâtımîlere yönelik Selçuklu tehdidini bertaraf etmek için harekete geçmiştir. Bundan sonra o, Besâsirî ile irtibata geçerek onun isyanını Fâtımîler adına desteklemiş, hatta organize etmiştir. el-Müeyyed'in bu maksadla, bizzat Fâtımî yardımını Besâsirî'ye ulaştırması, Fâtımî-Besâsirî ittifakını kurup genişletmesi, Tuğrul Bey aleyhine Fâtımî-İbrahim Yinal işbirliği gibi konularda bizzat olayların içinde yer almış birisi olarak, onun "Sîre"deki anlatımları bizim açımızdan son derece önemlidir. Bu nedenle eser çalışmamızın temel kaynaklarından biri olmuştur.

el-Müeyyed'in, hâdiselerin seyri ve mâhiyetiyle ilgili verdiği bilgilerin tâfsilatlı oluşu da olayların tam aydınlanmasına oldukça katkı sağlamaktadır. Bu hususlara ilâveten onun verdiği bilgilerin Sünnî kaynakların, özellikle de Sıbt ve Mısırlı tarihçilerin rivayetleriyle uyuşması dikkat çekici olup, onun bilgilerinin doğruluğunu göstermektedir. Hatta, Sünnî kaynaklar olaylara sadece işaret ederek yetinmişlerdir. Buna karşılık o, tafsilatlı bilgileri

kendi ağzından bize nakletmektedir.⁸

Netice itibariyle, Selçuklu-Fâtımî, Fâtımî-Abbâsî mücadelesi ve Besâsirî isyanıyla ilgili birinci elden kaynak hüviyetinde olmasına rağmen bu eser açısından talihsiz sayılabilecek bir-iki hususa işaret etmek gerekir. Bunlardan birisi, eserin oldukça ağır ve ağıdali dille yazılmış olması, hatta bu bağlamda diplomatik yazışma örneklerini bünyesinde bulundurması bakımından anlaşılması oldukça zordur. Bu yüzden adeta şifre çözer gibi uğraşmayı gerektirmektedir. Belki de bu özellik, Fâtımî dâvetinin gizlilik prensibine mutabık olarak, dâi teşkilatının yapısı içerisinde uyulması gereken bir özellikti. İkincisi talihsizlik ise, eserin şimdiye kadar İsmâîlîlik üzerine araştırma yapan birkaç kişi dışında pek kimse tarafından kullanılmayışı, hele Türk ya da yabancı Selçuklu tarihçilerinden çok az kimse tarafından tanınmış olmasıdır. Bu bağlamda Türk tarihçilerden sadece M. Altay Köymen esere ismen işaretle yetinmiştir. Öte yandan C. Cahen, M. Canard gibi birkaç batılı araştırmacı ve birkaç Arab tarihçi tarafından kullanıldığını görüyoruz. Eserin böylesine ayrıntılı olarak Selçuklu-Fâtımî, Fâtımî-Abbâsî mücadelesi ve Besâsirî isyanında Türkiye’de ilk defa tarafımızdan kullanıldığı kanaatindeyiz.

-el-Kânun fi Divânî’r-Resâil ve l-İşâre ilâ Men Nâle l-Vüzerâ:

Eserin müellifi, el-Mustansır dönemi Fâtımî hilafetinde önce Divânü’l-Ceyş, daha sonra da Divânü’l-İnşâ da görev almış bulunan, Tâcu’d-Din Ebû’l-Kâsım Ali b. Müncib b. Süleyman el-Kâtib İbnü’s-Sayrâfi⁹ (ö.543/1147) dir. Yazar devlet hizmetinde çalışmış olmanın kendisine sağladığı avantajlardan yararlanarak eserini yazmış ve bunu eserine yansıtmıştır. Müellif eserinde önce “Divânü’r-Resâil” veya “Divânü’l-İnşâ” hakkında bilgiler vermiş, daha sonra Fâtımî vezirleri, bu vezirlerin Fâtımî idaresindeki hizmetleri ve hayatlarıyla ilgili bilgileri nakletmiştir.

Eserde Fâtımî-Besâsirî ittifakı, Besâsirî’ye yapılan Fâtımî yardımı, Fâtımî-Selçuklu mücadelesi gibi hususlarla birlikte, bu konularda Fâtımî veziri el-Yâzûrî ve el-Müeyyed’in

⁸ Sîre hakkında değerlendirmeler için bkz.: Muhammed Kamil Huseyin, *Sîre*, 11-26 (Mukaddime); Muhammed Kamil Huseyin, *Fî Adabî Mısır el-Fâtımîyye*, 81-88; Muhammed Kamil Huseyin, *Divanu’l-Müeyyed...*, 21-57 (Mukaddime Kısmı); Eymen Fuad Seyyid, “*Lumieres Nouvelles Sur Quelques Sources de L’Histoire Fâtımîd En Egypte*”, *Annales Islamologiques*, C. XIII (1977), Kahire, 16-17.

⁹ İbn Sayrâfi’nin hayatı ve eseri ile ilgili bkz. Eymen Fuad Seyyid, *el-Kanun fi Divani’r-Resâil ve l-İşârete Men Nâle l-Vüzerâ*, 1-2 (Mukaddime); Eymen Fuad Seyyid, “*Lumieres Nouvelles ...*” 26.

rolleriyle ilgili olarak aktarılan kısa, fakat, oldukça faydalı malumat bulunmaktadır. Bu bilgiler bizim araştırmamız açısından olduğu kadar, el-Müeyyed'in verdiği bilgileri doğrulaması bakımından da önemli ve değerlidir. Ayrıca müellifin kendisinin Fâtımî devleti bünyesinde önemli bir mevkide görevli olması da verdiği bilgilerin kıymetini daha da artırmaktadır. Bu eserin de Selçuklu-Fâtımî mücadelesi ve Besâsirî isyanı ile ilgili olarak böyle ayrıntılı şekilde memleketimizde ilk defa tarafımızdan kullanıldığını sanıyoruz. Bu eser 1924 de Abdullah Muhlis¹⁰ tarafından ilk kez neşredilmiştir. Daha sonra 1990'da Eymen Fuad Seyyid tahkikiyle¹¹ Kahire'de ikinci kez yayınlanmıştır. Biz çalışmamızda Eymen Fuad Seyyid neşrini kullandık ve İbnü's-Sayrafi, el-İşâre şeklinde gösterdik.

-Ahbâru'd-Düveli'l-Munkatı':

Cemâlü'd-Din Ebû'l-Hasan Ali İbn Zâfir el-Ezdi¹² (ö.612/1215)'nin kaleme aldığı bu eser, aslında Sâciler, Tulûniler, İhşidîler, Hamdâniler, Büveyhîler, Abbâsîler ve Fâtımîler tarihini içermektedir. Fakat, eserin sadece Fâtımîler ile ilgili kısımları bize kadar ulaşmış ve neşredilmiştir. Neşredilen Fâtımî tarihine ait bu kısım Fâtımî halifeleri ya da imamlarının dönemleri esas alınarak hazırlanmıştır.

Biz çalışmamızda bu eserden genel anlamda Fâtımî tarihiyle ilgili konularda Fâtımîlerin kuruluşu ve Abbasiler aleyhine gelişmeleri ve özellikle de el-Mustansır dönemiyle alakalı hususlarda yararlandık. Müellifin, el-Mustansır dönemi ve bizim açımızdan da önem arzeden, Besâsirî isyanı, Besâsirî'ye yapılan Fâtımî yardımıyla ilgili rivayetleri ve Fâtımîler yönünden Besâsirî isyanıyla alakalı değerlendirmeleri çok kıymetlidir. Eser 1972 yılında Kahire'de, Andree Ferre'nin tahkiki ve notlarıyla birlikte basılmıştır.¹³ Biz araştırmamızda eseri İbn Zâfir, Ahbâr şeklinde gösterdik.

-el-Müntekâ Min Ahbâri'l-Mısır:

Eser Tâcu'd-Din Muhammed b.Ali b. Yusuf b. Celeb Râgıb İbn Müyesser (ö.677/

¹⁰ İbn Sayrâfi, *el-İşâre İla Men Nâle'l-Vüzerâ*, Tah. Abdullah Muhlis, Yay. el-Ma'hedü'l-İlmi el-Fransi el-Kahire, Kahire 1924.

¹¹ İbn Sayrâfi, *el-Kanun fi Divâni'r-Resâil ve'l-İşâre İla Men Nâle'l-Vüzerâ*, Tah. Eymen Fuad Seyyid, Kahire 1410/1990.

¹² İbn Zâfir'in hayatı ve eseri hakkında bkz. Andree Ferre, *Ahbâr al-Duwal al-Munqatı'a*, Fransızca Giriş kısmı, 1-20

¹³ Cemâle'd-Din Ali İbn Zâfir, *Ahbâru'd-Düveli'l-Munkatı*, Tak. Andree Ferre, Mathuatü'l-Ma'hedi'l-İlmi el-Fransi li Asari's-Şarkıyye bi'l-Kahire, Kahire 1972.

1278)'e aittir ve Fâtımî tarihi açısından kitap fevkalâde önemli olarak kabul edilmektedir. Ancak eserin tamamı maalesef günümüze kadar ulaşamamıştır. Elimizde bulunan kısımlara, Makrîzî'nin ondan faydalanıp aktardığı parçalar yoluyla sahibiz. Makrîzî bu bilgileri "İttiaz"ında, "Hitat"ında ve "el-Mukaffâü'l-Kebir"inde kullanmış ve nakletmiştir.¹⁴

Eser, el-Mustansır dönemi Fâtımî tarihiyle ilgili bilgilerde, Selçuklu-Bizans-Fâtımî ilişkileri, Besâsirî-el-Müeyyed münasebetleri, Besâsirî-İbn Müslime Mücadelesi gibi hususlarda nakledilen malumat yönünden çalışmamızda önemli yer tutmuştur. Ayrıca İbn Müyesser'in, el-Müeyyed vasıtasıyla Besâsirî'ye gönderilen Fâtımî yardımından bahsetmiş olması itibariyle "Sîre"deki bilgileri desteklemesi bizim açımızdan önemlidir. Kaynağımız 1919 yılında "Ahbâru Mısır" adıyla H.Masse tarafından tahkiksiz bir şekilde Kahire'de ilk defa yayımlanmıştır.¹⁵ Bu yayın uzun yıllar kulanılmış, fakat tahkiksiz oluşunun getirdiği bazı güçlükler ve eksiklikler sebebiyle, Eymen Fuad Seyyid tarafından, tahkik edilerek ve faydalı notlar da ilave edilerek 1981'de yeniden Kahire'de yayınlanmıştır.¹⁶ Biz çalışmamızda bu son baskıyı kullandık ve İbn Müyesser, Ahbâr, şeklinde belirttik..

-Kenzü'd-Durer ve Câmiu'l-Gurer: el-Cüz'ü's-Sâdis ed-Dureru'l-Mudiyye fi Ahbâri'd-Devleti'l-Fâtımîyye:

Bu kitabın müellifi Ebû Bekr b. Abdullah İbn Aybek ed-Devâdârî¹⁷ (ö.736/1335)dir. Adından da anlaşılacağı üzere, eserin tamamı umumî bir İslâm Tarihi olup, 6. cildi "ed-Dürretü'l-Mudiyye fi Ahbâri'd-Devleti'l-Fâtımîyye" adıyla Fâtımî tarihini kapsamaktadır. Müellif, İsmâîlî dâvetinin başlangıcından itibaren, Karmatiler, İsmâîlî dâilerinin Kuzey Afrikaya intikalleri, Fâtımî imamlarının nesepleri ve ardından da Fâtımî ya da Ubeydî imamlarının tarihini başka bir ifade ile Fâtımî tarihini kronolojik olarak kısa kısa anlatmıştır. Yayınlanmış olan bu eser bizim konumuz açısından çok da kıymetli olmamakla beraber nadiren Fâtımîlerle ilgili konularda başvurduğumuz da olmuştur.¹⁸

¹⁴ İbn Müyesser ve eseri hakkında bkz.:Eymen Fuad Seyyid, *Ahbâru Mısır*, Mukaddime kısmı; Eymen Fuad Seyyid, "Lumueres Nouvelles...", 33-37.

¹⁵ İbn Müyesser, *Ahbâru Mısır*, Neşr. Henry Masse, el-Mahedü'l-Fransi bi'l-Asari's-Şarkıyye bi'l-Kahire, Kahire 1919.

¹⁶ İbn Müyesser, *el-Munteka Min Ahbâri Mısır*, Tah. ve Tak. Eymen Fuad Seyyid, el-Ma'hedü'l-İlmi el-Fransi li'l-Asari's-Şarkıyye bi'l-Kahire, Kahire 1981.

¹⁷ İbn Devâdârî ve eseri için bkz.Selahaddin Müneccid, *Kenzü'd-Dürer ve Camiu'l-Gurer, el-Cüz'ü's-Sâdis ed-Dürretü'l-Mudiyye fi Ahbâri'd-Devleti'l-Fâtımîyye*, 7-29 (Mukaddime).

¹⁸ İbn Devâdârî, *Kenzü'd-Dürer ve Câmiu'l-Gurer, el-Cüz'ü's-Sâdis ed-Dürretü'l-Mudiyye fi Ahbâ-*

-İttiâzu'l-Hunefâ bi Ahbâri'l-Eimmeti'l-Fâtumîyyin el-Hulefâ:

Fâtımî tarihi söz konusu olunca ilk akla gelen eserlerden biri olan bu eserin müellifi, Takıyyü'd-Din Ahmed b. Ali el-Makrîzî¹⁹ (ö. 845/1441) dir. Müellif ve eseri, muahhar olmasına rağmen, Fâtımî tarihiyle ilgili kaybolmuş ve bize ulaşmamış, fakat fevkalâde önemli bazı eserlerdeki bilgileri eserinde toplamış olması bakımından çok önemlidir. Eser tam anlamıyla müstakil ve emsallerinden daha da tafsilatlı bir Fâtımî tarihi hüviyetindedir. Eserde Fâtımî halifeleri esas alınarak dönemlerinde cereyan eden olaylar yıl yıl anlatılmıştır. Bu açıdan eser, Fâtımî tarihiyle uğraşanların ondan müstağni olamayacakları bir kaynaktır. Hakikaten, Makrîzî'nin eseri Fâtımî tarihiyle ilgili bazen hiç bir kaynakta yer almayan bilgileri nakletmesi bakımından çok kıymetli bilgileri kapsamaktadır.

Bu bağlamda müellif, Selçuklu, Fâtımî, Bizans, Abbâsî gibi unsurların birbirleriyle münasebetleri ve mücadelelerine ışık tutabilecek fevkalâde değerli bilgileri ihtiva etmektedir. Eserde, Fâtımîlerin Abbâsîler aleyhine yayılmaları, Besâsirî İsyanı, Besâsirî'ye yapılan Fâtımî yardımı, Fâtımîler aleyhine Selçuklu-Bizans ve Selçuklu-Abbâsî münasebetleriyle ilgili başka kaynaklarda yer almayan malumat verilmektedir. Biz çalışmamızda "İttiâz" daki bilgileri genel olarak Fâtımî tarihiyle ilgili tüm hususlarda olduğu gibi, özellikle de Muiz b. Bâdis'in Fâtımîlere isyan edip Abbâsîlere bağlanması; Besâsirî isyanı ve Selçuklu-Fâtımî mücadelelerini işlerken kullandık. Eser çalışmamızın Fâtımîlerle ilgili kısımlarının temel kaynaklarından biridir. Eser üç cilt halinde neşredilmiştir.²⁰ Biz çalışmamızda eseri, Makrîzî, İttiâz şeklinde göstermiş bulunuyoruz.

-İğâsetu'l-Umme bi Keşfi'l-Gumme:

Bu eser de yine Makrîzî'ye ait olup, Fâtımîler döneminde Mısır'ın iktisâdî, sosyal durumuyla ilgili bilgiler vermektedir. Özellikle tabii âfetler, kuraklık, deprem gibi, Mısır'ı iktisadi ve sosyal yönden olumsuz etkileyen hadiseler ve bu hadiselerin ortaya çıkardığı

ri'd-Devleti'l-Fâtumîyye, Tah. Selahaddin Muneccid, Kahire 1380/1961.

¹⁹ Makrîzî ve eserleri hakkında bkz. Eymen Fuad Seyyid, "Lumieres Nouvelles...", 39-41; Carl Brockelmann, "Makrîzî" İ.A., 7/206-208; Cemal'd-Din Şeyyal, *İttiâzu'l-Hunefâ*, 1/11-40 Giriş kısmı.

²⁰ Makrîzî, *İttiâzu'l-Hunefâ bi Ahbâri'l-Eimmeti'l-Fâtumîyyin el-Hulefâ*, 1. Cilt Tah. Cemaleddin eş-Şeyyâl, Kahire 1387/1967, 2. Cilt Tah. Muhammed Hilmi Muhammed Ahmed, Kahire 1390/1971, 3. Cilt Tah. Muhammed Hilmi Muhammed Ahmed, Kahire 1393/1973.

sonuçlar anlatılmaktadır. Kaynak yayınlanmıştır.²¹ İncelediğimiz dönemde Mısır'ın içinde bulunduğu durumu ve sebepleri göstermek için çeşitli vesilelerle esere ara sıra başvurduk.

-el-Mevâiz ve 'l-İ'tibâr bi Zikri'l-Hıtatı ve 'l-Asâr:

Bu eser belki de Makrîzî'nin en çok bilinen ve tarihçiler tarafından en sık kullanılan eseridir. Hıtat, bilindiği üzere Mısır'da İslâm'ın yayılışından Makrîzî'nin zamanına kadar, Mısır'ın tarihi, coğrafyası ve kültürel eserleri gibi bir çok konuda bilgi veren, adeta bir ansiklopedi durumundadır. Müellif, bize gerek Mısır, gerek Fâtımî tarihi, gerek dinî ve sosyal yapılar gibi bir çok hususta bilgi sunmaktadır. Biz bu çalışmamızda yer yer Fâtımîlerle ilgili konularda bu esere müracaat ettik ve Makrîzî, Hıtat şeklinde işaret ettik. Neşredilmiş²² olan bu eserin neşri metin itibariyle pek kullanışlı değildir.

-en-Nucûmu 'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve 'l-Kâhire:

Eser, Ebû'l-Mehâsin Cemâlu'd-Din Yusuf İbn Tanrıberdî (ö.874/1470) tarafından yazılmıştır. Aslında eser bir anlamda yazarın kendi zamanına kadar hadiselerin ele alındığı umumî bir İslâm Tarihi hüviyetindedir. Ancak adından da anlaşılacağı gibi eserde Mısır tarihi ile ilgili bilgilerin ağırlıklı olması yönüyle burada değerlendirmeyi uygun bulduk. Çalışmamızda, genelde Fâtımî tarihiyle, özelde el-Mustansır dönemiyle ilgili hadise ve bilgiler çerçevesinde Besâsîrî isyanı, Besâsîrî-Fâtımî ittifakı, Besâsîrî'ye yapılan Fâtımî yardımı ve miktarı gibi konularda eserden faydalandık. Eserdeki Besâsîrî'ye gönderilen Fâtımî yardımının miktarı ve tesiri dışındaki bilgiler diğer kaynaklardaki malumatın tekrarıdır. Yayınlanmış olan bu eseri²³ tezimizde, İbn Tanrıberdî, Nücûm şeklinde gösterdik.

-Risâletu İftitâhu 'd-Da've:

Eser Fâtımî Devletinde Kâdî'l-Kudâtık yapmış ve Fâtımî-İsmâîlîlerin temel fıkıh kitapları olan "Deâimü'l-İslâm..."ın'da yazarı olan Kadı Ebû Hanife en-Numân b. Muhammed b. Mansur b. Ahmed b. Hayyun et-Temîmî el-Mağribî²⁴ (ö.363/973)nindir. Müellif bu eserinde, Fâtımî dâvetinin Ebu Abdullah eş-Şîî vasıtasıyla Kuzey Afrika'ya

²¹ Makrîzî, *İğâsetu'l-Ümme bi Kesfi'l-Gumme*, Tah. Muhammed Mustafa Ziyade ve Cemaleddin eş-Şeyyal, Kahire 1957.

²² Makrîzî, *Hıtat (el-Mevâiz ve 'l-İtibâr bi Zikri'l-Hıtat ve 'l-Asâr)* 1-2, Bulak 1270.

²³ İbn Tanrıberdî, *Nucûmu 'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve 'l-Kahire*, 1-16, Kahire 1929-1972.

²⁴ Kadı Ebû Hanife en-Numan'ın hayatı ve eserleri için bkz. Mustafa Galib, *Alâmu'l-İsmâîliyye*, Beyrut 1964, 589-595.

intikali Ubeydullah el-Mehdî'nin gelişi ve Fâtımî Hilafetinin kuruluşuyla ilgili bilgileri aktarmaktadır. Dolayısıyla Fâtımîlerin Kuzey Afrika'da kuruluşu ve ilk dönemi ile ilgili birinci elden kaynak mahiyetindeki yayınlanmış olan bu eserden birinci bölümde ve ilgili kısımlarda oldukça yararlanmış bulunuyoruz.²⁵

-Deâimü'l-İslâm ve Zikru'l-Helâli ve'l-Haram ve'l-Kadâyâ ve'l-Ahkam An Ehli Beyti Rasulillahi Aleyhi ve Aleyhim Efdalü's-Selam":

Bu eser de yukarıda belirttiğimiz gibi, Fâtımî-İsmâîlî mezhebinin temel fıkıh kitabı mahiyetindedir ve el-Kâdî Ebû Hanife en-Numan b. Muhammed b. Ahmed b. Hayyun et-Temimi el-Mağribî'ye aittir. Özellikle Fâtımî-İsmâîlî İmamet-Hilafet inancıyla ilgili hususlar bakımından fevkalâde değerli bilgilerin aynı mezhebe mensub olan birisi tarafından verilmiş olması itibarıyla eser önemlidir. Neşredilmiş²⁶ olan bu eseri Fatimilerin temel dini ve siyasi görüş ve iddialarını göstermek için kullandık.

3. Umumi İslâm Tarihleri

-el-Muntazam fî Tarihi'l-Muluki ve'l-Umum:

Kaynağımız Ebû'l-Ferec Abdu'r-Rahman b. Ali İbnu'l-Cevzî (ö.597/1200-1201) tarafından yazılmıştır. Eser Ortaçağ İslâm Tarihi ile meşgul olanların mutlaka başvurmak zorunda olduğu bir kaynaktır. Müellif, meydana gelen önemli siyasî, askerî ve özellikle dinî hâdiseleri nakleder ve o yıl içinde vefat eden önemli kimselerin hayatlarından bahseder. Bu yönüyle eser, hicri dördüncü, beşinci ve altıncı asır olaylarını ihtiva etmesi dolayısıyla, Büveyhî, Gaznelî, Fâtımî, Abbâsî, Selçuklu tarihleri açısından önemli bilgilerin bulunduğu bir kaynak özelliği arz etmektedir.

Biz çalışmamızda el-Muntazam'a hemen hemen her konuda başvurduk. Bilhassa, Abbâsî-Selçuklu Münasebetleri, Fâtımî-Abbasi münasebetleri, Selçukluların Bağdad'a gelişi, Besâsirî isyanı, Besâsirî'nin Bağdad'ı işgali, el-Kâim'in kurtuluşu ile ilgili olarak bu eserde verilen bilgiler bizim için önemli olmuştur ve temel kaynaklarımızdan biridir. Ese-

²⁵ el-Kadî Ebû Hanife en-Numan b. Muhammed b. Mansur b. Ahmed b. Hayyun et-Temimi, *Risaletu İftitâhu'd-Da've (Risâletu fî Zuhurî'd-Dâveti'l-Ubeydiyye el-Fâtımîyye)* Tah. Vedad el-Kâdî, Beyrut 1970.

²⁶ el-Kadî Ebû Hanife en-Numan, *Deâimi'l-İslâm ve Zikru'l-Helâli ve'l-Harâm ve'l-Kadâyâ ve'l-Ahkâ an Ehli Beyti Rasulillah Aleyhi ve Aleyhim Efdali's-Selâm*, Tah. Asaf Feyzi, 1-2, Kahire Trs. (3.Bsk.)

rin 5-10 arası cildleri Haydarabad'da basılmıştır.²⁷ Biz bu baskıyı kullandık ve Muntazam şeklinde gösterdik. Ancak eser son yıllarda tamamı güzel bir tahkikle yayınlanmıştır.²⁸

- *el-Kâmil fî 't-Târih:*

Eser İslâm dünyasının yetiştirdiği en büyük tarihçilerden biri olan İzzu'd-Din Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî İbnü'l-Esir (ö.630/1232)'e aittir. el-Kamil, Ortaçağ İslâm tarihiyle uğraşan herkesin başvurmak zorunda olduğu bir kaynak niteliğindedir. Dolayısıyla eser, Büveyhî, Fâtımî, Gazneli, Selçuklu, Abbâsî devletleri ile ilgili olarak oldukça geniş malumat vermektedir. Bu açıdan müellif, bizim üzerinde durduğumuz konular hakkında çok önemli bilgileri nakletmektedir. Görüleceği üzere, tezimizin her safhasında, diğer tarihlerin bilgi vermedikleri ya da çok az malumat verdikleri hususlarda hem diğer tarihçilerin eksikliklerini tamamlamak, hem onların sustukları hususları açıklamak, hem de verilen bilgileri karşılaştırmak suretiyle kontrol etmek maksadıyla İbnü'l-Esir'e mürâaat ettik. Bu sebeple, İbnü'l-Esir'in naklettiği bilgiler bizim için fevkalâde kıymetli olup birçok hususun aydınlanmasına doğrudan katkıda bulunmuştur. Bu eser çalışmamızın temel kaynaklarından biridir. Eser Tornberg tarafından 1863'de Leiden'de, buna dayalı olarak da Beyrut'da neşredilmiştir. Biz Beyrut baskısını kullandık²⁹ ve Kâmil şeklinde gösterdik. Aynı eserin bir de Kahire baskısı bulunmaktadır.

-*Mir'âtü 'z-Zemân fî Târihi 'l-Ayân:*

Bu eser, Sıbt İbnü'l-Cevzi olarak tanınan, Şemsüd-Din Ebû'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu (ö.654/1256)'na aittir. "Mir'ât" da Ortaçağ İslâm Tarihi, özellikle de Selçuklu tarihiyle meşgul olanların kesinlikle bîgâne kalamıyacağı bir eserdir. Zira Sıbt İbnü'l-Cevzî, Selçuklu tarihi bakımından biraz muahhar olmasına rağmen, kendisinden önce yaşamış fakat dönemin çağdaş tarihçileri Hilâl b. el-Muhassin es-Sâbî (ö.448/1056) ve onun oğlu Garsu'n-Nime Muhammed b. Hilâl b. el-Muhassin es-Sâbî (ö.480/1088)'nin bize kadar ulaşmayan eserlerinde yer alan rivayetleri kullanmış olması yönüyle oldukça

²⁷ Ebû'l-Ferec Abdu'r-Rahman b. Ali İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mulûk ve'l-Ümem*, 5-10, Haydarabad-Dekkan 1359.

²⁸ Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târihi'l-Mulûk ve'l-Ümem*, Tah. Muhammed Abdu'l-Kadir Ata-Mustafa Abdu'l-Kadir Ata, 1-18, Beyrut 1412/1992.

²⁹ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fî 't-Târih*, 1-13, Beyrut 1399/1977.

ehemmiyeti haiz bir kaynak durumundadır.³⁰

Sıbt'ın eseri "Mir'ât", özellikle Besâsîrî isyanı, Selçuklulara karşı Fâtımî-Besâsîrî ve mahallî emirlerin katılımıyla oluşturulan ittifak, el-Müeyyed eliyle Besâsîrî'ye gönderilen Fâtımî yardımı, Besâsîrî'nin Bağdad'ı işgali, İbrahim Yınal'ın isyanında Fâtımîlerin rolü, Selçukluların Besâsîrî'ye dolayısıyla Fâtımîlere karşı yürüttükleri mücadele, Besâsîrî-Fâtımî ilişkilerini yansıtan mektuplar gibi konularda çok tafsilatlı ve ayrıca gerek Sünnî kaynaklar, gerekse Fâtımî dâisi el-Müeyyed tarafından verilen bilgilere uygun ve açıklayıcı mâhiyette bilgileri aktarmaktadır.³¹ Bu özelliklerinden ötürü Sıbt'ın verdiği malumat tezimiz açısından fevkalâde önemli olduğunu ifade etmek zorundayız. Maamafih görüleceği üzere tezimizin Besâsîrî isyanı ve Selçuklu-Fâtımî mücadelesi ile ilgili bölümünde Sıbt temel kaynaklarımızdan biri olmuştur.

Hiç şüphe yokki, çalışmamızın ilgili bölümünde, el-Müeyyed dışında hiçbir kaynak Sıbt'ın verdiği kadar, ayrıntılı malumat vermemektedir. Dolayısıyla tezimizin bu bölümlerinde Mir'ât'taki bilgiler ağırlıklı olarak kullanılmıştır. İfade ettiğimiz gibi, bizim açımızdan Sıbt'ın değerini arttıran bir başka özellik de verilen bilgilerin, hem Bağdadî, İbn Kalanîsî, İbnü'l-Cevzî, İbnü'l-Esîr, İbn Kesîr gibi Sünnî, hem de el-Müeyyed gibi Fâtımî olan, çoğu müelliflerin naklettiği bilgilere mutabık, üstelik daha tafsilatlı oluşudur. Dolayısıyla kanatimizce aktardığı bilgilerin doğruluk payı oldukça yüksek gözükmektedir.

Ancak ifade etmeye çalıştığımız gibi, Selçuklu, Fâtımî, Abbâsî ve Büveyhî tarihleri açısından böylesine önemli bir kaynak olduğu halde, maalesef eserin tam bir neşrinin yapılmamış olması büyük bir talihsizliktir. Bilindiği gibi eserin kısmî neşirleri yapılmıştır.³² Biz çalışmamızda, Ali Sevim tarafından yapılmış olan Selçuklu Tarihi ile ilgili kısımlarının neşirini³³ kullandık ve Sıbt, Mir'ât şeklinde gösterdik.

³⁰ Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin hayatı ve eseri hakkında bkz. Ali Sevim, *Mir'âtü'z-Zamân fi Tarihi'l-Ayân*, 1-9 Giriş Kısmı.; Claude Cahen, "Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı", 196-197.

³¹ Bu hususta bkz. Muhammed Kamil Huseyn, *Sîretü'l-Müeyyed*, 21-24 (Mukaddime Kısmı); Eymen Fuad Seyyid, "Lumueres Nouvelles...", 16-17; Ali Sevim, *Mir'at*..., 10-12 Giriş Kısmı.

³² Sıbt'ın bu kısmi neşirleri için bkz. Ali Sevim, *Mir'at*, 4 Giriş Kısmı.

³³ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân fi Tarihi'l-Ayân* (el-Havâdisü'l-Hassa bi Tarihi's-Selacika Beyne's-Senevâti 448/1056-479/1086 Neşr. Ali Sevim, Ankara 1968.

-Nihâyetü'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb:

Eserin müellifi Şihâbu'd-Din Ahmed b. Abdulvehhab en-Nüveyrî³⁴ (ö.733/1332-1333)dir. Nüveyrî eserini hazırlarken kanaatimizce en azından bizim kullandığımız kısımlarda büyük ölçüde İbnü'l-Esir'den faydalanmış gözükmektedir. Çünkü, verilen bilgiler genellikle "Kâmil" de yer alan bilgilerle paralellik arz etmektedir. Ancak müellif İbnü'l-Esir'den farklı bir metod takib etmiştir. Maamafih İbnü'l-Esir eserinde yıl yıl hadiseleri ele alıp, anlattığı ve o yılın sonunda vefat eden meşhur kimselerin hayatlarını verdiği halde; Nüveyrî eserini konular halinde tasnif ederek anlatmıştır. Hatta, belli ciltlerde belli konular yer almaktadır ve konu bütünlüğü bulunmaktadır. Mesela, 26 ciltte Selçuklular, 28. ciltte Fâtımîler, 23. ciltte ise Besâsîrî isyanı ve Bağdad'ın işgali anlatılmıştır.

Biz araştırmamızda, Selçukluların kuruluşu, Abbâsîlerle münasebetleri, Tuğrul Bey'in Irak'a dâvet edilişi, Besâsîrî isyanı, İbrahim Yınal isyanı gibi konularda, diğer kaynakların verdiğinden çok farklı bir rivayet bulunmasa da, yer yer malumatın teyid edilmesi maksadıyla bu esere başvurduk. Söylediğimiz gibi, konuların belli başlıklar altında toplanmış olması araştırmacılara kolaylık sağlamaktadır. Eserin neşri henüz tamamlanmamış olmakla beraber büyük bir kısmının baskısı yapılmıştır.³⁵ Biz çalışmamızda baskısı yapılmış bu bölümleri kullandık ve Nüveyrî, Nihâyetü'l-Ereb şeklinde gösterdik.

-Ebu'l-Ferec Târihi:

Bu eser Gregory Ebû'l-Ferec³⁶ (ö.685/1286) ya da Bar Hebraeus olarak da tanınan Süryani tarihçi tarafından yazılmıştır. Müellif tarihini yazarken süryani seleflerinden başka İran ve Arab tarihçilerinden de yararlanmışır.Yazarın İbnü'l-Esir'den büyük ölçüde faydalandığı muhakkaktır. Fakat yazar, Selçuklular tarihi için, esas itibariyle Bağdad ekolüne mensub tarihçilerden, özellikle de Sibt İbnü'l-Cevzî'den oldukça faydalanmış görülmek-

³⁴ Nüveyrî'nin hayatı ve eseri hakkında bkz. Ign. Kratchkowsky "Nüveyrî", I.A., 9/374-375.

³⁵ Şihâbu'd-Din Ahmed b. Abdulvehhâb en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb*, 23.Cilt Tak.Ahmed Kemal Zakir- Muhammed Mustafa Ziyade, Kahire 1980; 24. Cilt Tah. Hüseyin Nassâr ve Abdü'l-Aziz el-Ahvânî, Kahire 1983; 25. Cilt Tah. Muhammed Cabir Abdü'l-Ali el-Hayri ve Abdü'l-Aziz el-Ahvânî, Kahire 1984; 26. Cilt Tah. Muhammed Fevzi el-Antil ve Muhammed Tahâ el-Hâcîrî, Kahire 1985; 28. Cilt Tah. Muhammed Emin ve Muhammed Hilmi Muhammed Ahmed, Kahire 1992.

³⁶ Ebû'l-Ferec (Bar Hebraeus)un hayatı ve eseri hakkında bkz. "*Bar Hebraeus'un Hayatı*", Ebû'l-Ferec Tarihi I/9 vd.

tedir. Ama yine, kendisi de bir takım tamamlayıcı bilgileri ilave etmiştir.³⁷

Biz tezimizde, Abbâsî-Selçuklu münasebetleriyle ilgili Ebû'l-Ferec'in verdiği bilgileri kullandığımızı belirtmeliyiz. Özellikle, iki taraf arasında gidip gelen mektubların muhtevasıyla ilgili bilgiler bizim için önemli olarak kabul edilmiştir. Eser Süryan-ca'dan Ernest A.Wallis Budge tarafından İngilizce'ye; Ömer Rıza Doğrul tarafından da Türkçe'ye çevrilmiştir. Biz bu Türkçe tercüme'yi kullandık³⁸ ve Ebû'l-Ferec şeklinde gösterdik.

-el-Bidâye ve 'n-Nihâye:

Kaynağımız Ebû'l-Fidâ İsmâil b.Ömer İbn Kesir ed-Dımeşkî (ö.774/1373) tarafından yıl esasına göre yazılmış olup umumî İslâm Tarihi hüviyetinde bir eserdir. el-Bidâye her ne kadar bizim konumuz açısından muahhar bir eser olmasına rağmen, kendisinden önceki bize kadar ulaşmayan bazı eserlerden faydalanarak yazılmış olması itibariyle, zaman zaman kayda değer bilgiler aktarılmaktadır. Ayrıca anlatımlar kısa ve özlü bir biçimde verilmiştir ve bu yönüyle dikkat çekicidir. Biz eserin, Abbâsî-Selçuklu münasebetleri, özellikle de Selçukluların Bağdad'a gelişiyle birlikte, Abbâsî hilafetinin ve Ehli Sünnet mezhebinin güç kazandığı, dolayısıyla Selçukluların, Ehli Sünnet yanlısı, buna karşılık Şia, Fâtımî, Büveyhî karşıtı bir siyaset takib ettiklerini belirten rivayetlerden istifade etmiş bulunuyoruz. Ayrıca Besâsirî isyanıyla ilgili konularda diğer kaynaklarla beraber zaman zaman İbn Kesir'e başvurduk. Yayınlanmış olan eseri,³⁹ biz Bidaye şeklinde gösterdik.

-el-Muhtasar fî Ahbâri'l Beşer (Tarihu Ebû'l-Fidâ):

Bu eser Melikü'l-Müeyyed İmâdu'd-Din İsmâil Ebû'l-Fidâ (ö.732/1331)'ya aittir. Müellif eserini yazarken kendisinden önceki İslâm Tarihi kitaplarından istifade etmiştir, hatta eser büyük ölçüde İbnü'l-Esir'in özeti gibidir. Onun naklettiği bilgilerin konumuz açısından pek orijinal yönü bulunmamakla beraber, ancak nâdiren de olsa esere başvurduğumuz olmuştur. Neşredilen eseri⁴⁰ biz Ebû'l-Fida, el-Muhtasar şeklinde kullandık.

³⁷ Bu hususta bkz. Claude Cahen, "Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı", 201.

³⁸ Gregory Abu'l-Farac (Bar Hebraeus), *Ebû'l-Ferec Tarihi*, Türkçe Çev.Ömer Rıza Doğrul, 1-2, Ankara 1987, (2. Bsk.)

³⁹ Ebû'l-Fida İsmail b. Ömer İbn Kesir, *el-Bidâye ve 'n-Nihâye*, 1-14, Beyrut 1966.

⁴⁰ Melikü'l-Müeyyed İmâdu'd-Din İsmail Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer* (Tarihu Ebi'l-Fida), 1-4, Beyrut Trs.

-Câmiu't-Tevârih:

Eser aslen Yahudi bir aileye mensub olan Reşîdüddîn Fadlullah (ö.718/1318)a aittir. Eser Farsça olup bir dünya tarihi niteliğindedir. Türk tarihine ait İslâm dünyasında yazılmış olan eserler arasında bu eserin müstesna bir yeri bulunmaktadır. Zira müellif, eserinin başlangıcında âdeta müstakil bir eser gibi, Selçuklularla ilgili bir bölüm ayırmıştır. Selçuklularla ilgili olan bu bölüm Ahmed Ateş tarafından yayınlanmıştır.⁴¹ Biz eserden, Selçukluların kuruluşu, Dandanakan Savaşı sonrası toplanan Selçuklu kurultayında, kurulan devletin tanınması için el-Kâim'e gönderilen mektub ve ilk Abbâsî-Selçuklu münasebetleri ile ilgili bilgilerden istifade ettik.

4. Şehir, Bölge ve Hususi Tarihler

-Târihu Bağdad ev Medinetü's-Selâm:

Kaynağımız Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Hâtib el-Bağdâdî (ö.463/1070) tarafından yazılmış olup, eserde Bağdad'ın kuruluşundan itibaren, müellifin kendi zamanına kadar burada yaşamış ve çoğunluğunu hadisçilerin oluşturduğu çeşitli sahalarda meşhur olmuş kimselerin hayatları anlatılmaktadır. Biz eserden, Abbâsî Halifesi el-Kâim'in hayatının verildiği yerde, Besâsîrî'nin hayatı, Abbâsî hilafeti nezdinde eriştiği konum, isyanı, Bağdad'ı işgali gibi konularda aktarılan bilgilerden oldukça istifade ettiğimizi belirtmeliyiz. Bağdâdî'nin verdiği bilgiler bizim için çok önemlidir. Çünkü ele aldığımız hâdiselere çok yakın kaynak olup, özellikle de Besâsîrî isyanının canlı tanığı durumundadır. Bu yönüyle görüleceği üzere, Bağdâdî çalışmamızın Besâsîrî İsyanı ve Selçuklu-Fâtımî Mücadelesi bölümünün temel kaynaklarından biri olmuştur. Biz Târihu Bağdad'ı İbn Müslime'nin hayatı hakkındaki bilgiler münasebetiyle de kullanmış bulunuyoruz. Neşredilen bu eseri⁴² çalışmamızda Bağdâdî, Tarih şeklinde göstermiş bulunuyoruz.

-Zeylu Târihü Dimeşk:

Târihu Ebî Ya'lâ olarak da bilinen eser, Ebû Ya'lâ Hamza İbnü'l-Kalânîsî (ö.555/1160) tarafından yazılmıştır. Müellif kitabında 360-555/970-1160 yılları arası Suriye ve el-Cezire bölgesinin tarihini anlatmıştır. Dolayısıyla bu bölgelerin tarihi için İbnü'l-

⁴¹ Reşîdü'd-Din Fadlullah, *Câmiu't-Tevârih, Zikru Târihu Ali Selcûk*, Cilt: 2, Cüz: 5, Neşr. Ahmet Ateş, Ankara 1960.

⁴² Hatib el-Bağdâdî, *Târihu Bağdad ev Medinetü's-Selâm*, 1-14, Beyrut Trs.

Kalânîsî birinci el kaynak durumundadır. İbnü'l-Esir, İbnü'l-Adim, Sıbt İbnü'l-Cevzî gibi genel tarihlere kaynaklık etmiştir. Bu bağlamda, Besâsirî İsyanı ve Selçuklu-Fâtımî mücadelesi konularında aktarılan bilgiler fevkalâde önemli olup, bu yönüyle eser bizim ko-numuz açısından da değer taşımaktadır. Biz de özellikle Besâsirî isyanının ve etrafında gelişen hadiselerde İbnü'l-Kalânîsî'ye sık sık müracaat etmiş bulunuyoruz. "Zeylu Tarihi Dimeşk" 1908'de Amedroz tarafından İngilizce özetle birlikte, neşredilmiştir⁴³. 1983 yılında da Suheyl Zekkar'ın tahkiki ve notlar ilavesiyle yeniden basılmıştır.⁴⁴ Biz çalışmamızda, bu yeni baskının sonradan elimize geçmesi sebebiyle Amedroz neşrini kullanmış bulunuyoruz ve İbnü'l-Kalânîsî, Zeyl şeklinde işaret ettik.

-Târihu 'l-Fârikî: ya da Târihu 'l-Meyyafârikîn:

Bu eser Ahmed b.Yusuf b.Ali b.el-Ezrak el-Fârikî (ö.572/1176)'ye ait olup Mervâniler dönemindeki Meyyafârikîn ve Amid (Bugünkü Diyarbakır ve çevresi) bölgesinin tarihini kapsamaktadır. Bu eser bölgede hüküm sürmüş olan Mervânilerin tarihiyle ve dolayısıyla onların Abbâsî, Büveyhî, Bizans, Fâtımî ve Selçuklu devletleriyle münasebetleri açısından ehemmiyet taşımaktadır. Eserin bizim çalışmamız için fazla değeri olmamakla beraber, neşredilen bu kitaba⁴⁵ yine de zaman zaman başvurduğumuz olmuştur.

-Buğyetu 't-Taleb fî Târihi 'l-Haleb:

Bu eser Haleb tarihini muhtevî olup, Kemâlû'd-Din Ebû'l-Kasım Ömer b.İbnü'l-Adîm (ö.663/1264-1265) tarafından yazılmıştır. Eser aslında, Haleb'te yetişen ve orada yaşamış âlimlerin ve oraya gelmiş siyasî, askerî, dinî sahada meşhur olmuş kimselerin terceme-i hallerini vermektir. Bu anlamda, Haleb tarihiyle yakından alakalı kimselerin hayatları da eserde yer almıştır. Bu sebeple eserde Selçuklu tarihiyle ilgili bir çok şahıs hakkında bilgi verilmektedir. Yine ayrıca Haleb'li olmamasına rağmen, gerek Selçuklu, gerek Abbâsî, gerek Fâtımî, gerekse Haleb tarihleri bakımından önemli hadiselerle karışmış olan Besâsirî'nin hayatı, isyanı ve faaliyetleri oldukça ayrıntılı bir biçimde eserde yer almıştır. Bu yönüyle eserde, Selçuklu-Fâtımî, Abbâsî-Selçuklu münasebetlerine ışık tutan rivayetler nakledilmektedir. Ayrıca İbnü'l-Adim kendinden önce telif edilmiş, fakat bize

⁴³ Ebû Ya'lâ Hamza İbn Kalânîsî, *Zeylu Tarihi Dimeşk*, Neşr. H.F. Amedroz, Beyrut 1908.

⁴⁴ Ebû Ya'lâ Hamza İbn Kalânîsî, *Tarihu Dimeşk*, (H.360-555) Tah. Süheyl Zekkar, Dimeşk 1983.

⁴⁵ Ahmed b. Yusuf b. Ali b. el-Ezrak el-Fârikî, *Tarihu 'l-Fârikî* (Tarihu Meyyafârikîn), Tah.Bedevisi Abdullah Avviz, Beyrut 1974.

kadar ulaşmamış eserlerden ve şifahi kaynaklardan bilgiler aktarmasıyla da dikkati çekmektedir.⁴⁶ Bu noktadan bizim konumuz açısından birinci el kaynak mahiyetindedir. Dolayısıyla eserin verdiği bilgileri ehemmiyetli addedip, Besâsirî ile ilgili konularda istifade ettiğimizi belirtmemiz gerekir.

Eserin Selçuklu tarihiyle ilgili kısımları, Selçuklu tarihçisi Ali Sevim tarafından, hem Arabça⁴⁷ hem de ayrıca Türkçe tercümesi⁴⁸ ayrı ayrı yayınlanmıştır. Bunlardan başka, eserden bazı parçalar çeşitli vesilelerle yayınlanmıştır. Ayrıca, eserin tamamı son yıllarda neşredilmiştir.⁴⁹ Biz araştırmamızda genellikle Ali Sevim'in Arabça neşrini kullandık, zaman zaman diğer baskılara da işaret ettik ve İbnü'l-Adim, Buğye şeklinde belirttik.

-Zübdetü'l-Haleb min Târihi'l-Haleb:

Bu eserin müellifi de Kemâlû'd-Din Ebû'l-Kasım Ömer İbnü'l-Adim'dir ve Buğyetü't-Taleb'in ihtisarıdır. Tarihçi Zübde'de, kendi zamanına kadar Haleb'in tarihini yazmıştır. Biz Zübde'den Besâsirî-Fâtımî münasebetleri, Haleb emiri Simâl b.Salih'le Fâtımîler arasında el-Müeyyed vasıtasıyla kurulan ilişkiler, dolayısıyla Besâsirî'nin Selçuklulara karşı yürüttüğü mücadelede Haleb bölgesini rahatlıkla kullanması gibi hususlarda faydalandık. Neşredilmiş olan eseri⁵⁰ çalışmamızda İbnü'l-Adim, Zübde şeklinde kullandık.

-Târihu'l-Beyhâkî:

Bu eser Ebû'l-Fadl el-Beyhâkî (ö.463/1070) tarafından telif edilmiştir. Müellifin eseri kısmen Gazneli Mahmud ve Mesud dönemlerini içine alan bir Gazneliler tarihi hüviyetindedir. Dolayısıyla Târihu'l-Beyhâkî, Selçukluların İslâm dünyasına girişleri, Gaznelilere karşı bağımsızlık mücadeleleri, Selçukluların kuruluşu ve Selçuklu-Gazneli münasebetleriyle ilgili hususların aydınlatılması bakımından kıymetli bilgiler içermesi ve müellifin Gazne sarayında yaşayan birisi olması itibarıyla anlattıkları ehemmiyeti hâizdir. Dolayısıyla eser Selçukluların kuruluşu ile ilgili hususlarda birinci el kaynak mahiyetindedir. Bu

⁴⁶ Bu hususta bkz. Ali Sevim, *Buğyetu't-Taleb fi Tarihi'l-Haleb*, 12-16 Giriş Kısmı.

⁴⁷ Kemâlû'd-Din Ebû'l-Kâsım Ömer İbnü'l-Adim, *Buğyetü't-Taleb fi Târihi'l-Haleb* (Selçuklularla İlgili Hal Tercümeleri) yay. Ali Sevim, Ankara 1976.

⁴⁸ İbnü'l-Adim, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi* (Buğyetu't-Taleb fi Tarihi'l-Haleb (Seçmeler), Çeviri, Notlar ve Açıklamalar: Ali Sevim, Ankara 1982.

⁴⁹ İbnü'l-Adim, *Buğyetu't-Taleb fi Tarihi'l-Haleb*, Neşr. ve Tah. Süheyl Zekkar, 1-12, Beyrut Trs.

⁵⁰ Kemâlû'd-Din Ebû'l-Kâsım Ömer İbnü'l-Adim, *Zübdetü'l-Haleb min Tarihi'l-Haleb*, Neşr. ve Tah. Sami ed-Dekkan, 1-3, Dimeşk 1951.

eserden söz konusu hususlarda faydalandığımızı belirtmeliyiz. Kitabın aslı Farsça olup, biz Arabça'ya yapılmış tercümesinden istifade ettik⁵¹ ve Beyhâkî, Tarih şeklinde zikrettik.

-Târihu 'l-Antâkî:

Eser Yahya b. Said b. Yahya el-Antâkî (ö.458/1066) tarafından yazılmıştır. Müellif, Kuzey Afrika, Mısır, Suriye, Irak ve Anadolu Coğrafyasında h.üçüncü asrın son çeyreğinden beşinci. asrın ilk çeyreğine kadar yaşanan hadiselerden bahsetmektedir. Dolayısıyla kitabta sözünü ettiğimiz bölgelerin bu dönemdeki tarihi ele alınmıştır. Bu yönüyle, eser, Fâtımî hilafeti, Abbâsî hilafeti, Bizans ve Suriye'deki mahalli hânedanlıkların tarihine ışık tutmaktadır.

Konumuz açısından, çağdaş ve bölgede yaşamış bir tarihçi olan Antâkî'nin, Fâtımîlerin Kuzey Afrika'da kurulduktan sonra Abbâsîler aleyhine gelişerek önce Mısır'ı daha sonra da Suriye'yi ele geçirmeleriyle ilgili verdiği bilgileri kıymetli kabul ediyoruz. Mâmafih, Fâtımî hâkimiyetinin ve dâvetinin Suriye ve Irak'ta yayılması yönündeki Fâtımî faaliyetleriyle ilgili, eserde verilen bilgiler önem arz etmektedir. Biz bu yönüyle eserden faydalanmış bulunuyoruz. Eser bir kaç kez neşredilmiş olup, biz en son ve tam tahkikli baskısını kullandık⁵² ve Antâkî, Târih olarak belirttik.

-el-İnbâ fî Târihi 'l-Hulefâ:

Kaynağımız Muhammed b. Ali b. Muhammed İbnü'l-İmrânî (ö.580/1184-1185) tarafından telif edilmiştir. Eser adından da anlaşılacağı üzere, halifelerin dönemlerine göre tasnif edilmiştir. Eser hayatını anlattığı halifenin devrinde cereyan eden hadiseler hakkında da bilgi verir, bu yönüyle halifeler tarihi niteliğindedir. Biz eserin Abbâsî halifeleri el-Kâdir ve el-Kâim'in hayatlarının anlatıldığı kısımlarını kullandık. Zira müellif, buralarda; hem Abbâsî-Selçuklu münasebetleri açısından önemli olduğuna inandığımız el-Kâim ile Tuğrul Bey'in ilişkileri, Tuğrul Bey'in Bağdad'a gelişi, Besâsirî isyanı, Halife'nin kurtuluşu, Selçukluların Fâtımî karşıtı, buna karşılık Abbâsî dolayısıyla Ehli Sünnet yanlısı politikaların aydınlatıcı kıymetli bilgileri sunmaktadır ve hatta mühim değerlendirmeler yapmaktadır. Bu bilgilerden ve değerlendirmelerden çalışmamızda istifade ettik. Eser neşre-

⁵¹ Ebû'l-Fadl el-Beyhâkî, *Tarihu'l-Beyhâkî*, Arabçaya Terc. Yahya el-Haşşab ve Sadık Neşet, Beyrut 1982.

⁵² Yahya b. Said b. Yahya el-Antakî, *Tarihu'l-Antakî*, Tah.Ömer Abdu's-Salam Tedmûri, Trablus 1990.

dilmiş olup,⁵³ biz, İbnü'l-İmrani, el-İnbâ şeklinde kullandık.

5. Tercüme-i Hal ya da Biyografi Kitapları

-Vefeyâtü'l-Ayân ve Enbâü Ebnâi'z-Zemân:

Şemsü'd-Din Ahmed b. Muhammed b. Ebi Bekr İbn Hallikân (ö.681/1282-1283) tarafından hazırlanan eser, müellifin zamanına kadar, İslâm dünyasında çeşitli sahalarda meşhur olmuş kimselerin hayatlarından bahsetmektedir. Biz eserden zaman zaman tezi-mizde ismi geçen ve konumuz açısından önem arzeden, Besâsirî, Tuğrul Bey, Mâverdi, el-Kâim, İbn Müslime, Muiz b. Bâdis vb. kimselerin hayatları, şahsiyetleri ve faaliyetleriyle ilgili verilen bilgilerden yararlandık. Çünkü bu biyografiler içerisinde bizim için değerli sayılabilecek bilgiler nakledilmektedir. Eserin İhsan Abbas tarafından⁵⁴ Beyrut'ta neşredilen baskısını kullandık ve İbn Hallikân, Vefeyât tarzında belirtmiş bulunuyoruz.

Öte yandan, belirttiğimiz gibi tezimiz içinde önemli olan söz konusu şahıslarla ilgili olarak ayrıca, Ebû Said Abdu'l-Kerim b. Muhammed İbn Mansur et-Temîmî es-Sem'ânî (ö.562/1166-1167)nin "*el-Ensâb*"⁵⁵; Şemsü'd-Din Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî (ö.748/1347-1348)nin, "*el-İber fi Haber men Gaber*"⁵⁶; Yine Zehebî'nin "*Siyeru Alami'n-Nübelâ*"⁵⁷; Tâcu'd-Din Ebû Nasr Abdülvehhab b. Ali es-Subkî (ö.771/1369) nin, "*Tabakâtü's-Şâfiyye el-Kübrâ*"⁵⁸; Ebû'l-Feth Abdü'l-Hayy İbnü'l-İmâd el-Hanbelî (ö.1089/1678)nin, "*Şezarâtü'z-Zeheb fi Ahbâri Men Zeheb*"⁵⁹ gibi terceme-i hal kitapları arasında mütalaa edilen, eserlere başvurduğumuzu ifade etmeliyiz.

⁵³ Muhammed b. Ali b. Muhammed İbnü'l-İmrani, *el-İnbâ fi Tarihi'l-Hulefâ*, Tah. ve Tak. Kâsım es-Sâmirâi, Leiden 1973.

⁵⁴ Ebû'l-Abbas Şemsü'd-Din Ahmed b. Muhammed b. Ebi Bekr İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Ayân ve Enbâü Ebnâi'z-Zemân*, Tah. İhsan Abbas, Beyrut Trs.

⁵⁵ Ebû Said Abdu'l-Kerim b. Muhammed İbn Mansur et-Temîmî es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, Tah. Abdullah Ömer el-Barûdî, 1-5, Beyrut 1988.

⁵⁶ Şemsü'd-Din Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *el-İber fi Haber Men Gaber*, Tah. Selahaddin el-Müneccid ve Fuad Seyyid, 1-5, el-Kuveyt 1960-1965.

⁵⁷ Şemsü'd-Din Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Siyeru Alâmi'n-Nübelâ*, Tah.Şuayb el-Arnâvut, 1-23, Beyrut 1405/1985.

⁵⁸ Tacu'd-Din Ebû Nasr Abdülvehhab b. Ali es-Subkî, *Tabakâtü's-Şâfiyye el-Kübrâ*, Tah. Abdu'l-Fettah Muhammed el-Halevi ve Mahmud Muhammed et-Tamâhi, 1-10, Kahire 1373-1385/1963-1976.

⁵⁹ Ebû'l-Felah Abdü'l-Hayy İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, *Şezarâtü'z-Zeheb fi Ahbâri Men Zeheb*, 1-8, Beyrut Trs.

6. Coğrafya ve Seyahat Kitapları

Bu nevi kitapların başında hiç şüphesiz gerek coğrafi yer isimlerinin okunuşu, gerek bulundukları yerlerin tesbiti bakımından son derece önemli olan “*Mu’cemu’l-Buldan*”⁶⁰ gelmektedir. Eser Şihâbu’d-Din Ebû Abdullah Yakut b. Abdullah el-Hamevî (ö.626/1228) tarafından hazırlanmıştır. Biz de çalışmamızda sözünü ettiğimiz özellikleri itibarıyla coğrafi isimler için bu esere başvurduğumuzu belirtmeliyiz.

Bu eserin yanında ayrıca bölge ve memleketlerin coğrafi sınırları, siyasî, sosyal ve dinî durumlarıyla alâkalı bilgiler veren diğer bazı coğrafya kitaplarından da zaman zaman faydalandığımızı söyleyebiliriz. Bunlar arasında; Ebû’l-Kasım Ubeydullah b. Abdullah İbn Hurdazbe (ö.300/913 takriben) nin “*el-Mesâlikü’l ve’l-Memâlik*”⁶¹ Ebû İshak İbrahim b.Muhammed el-Fârisi el-İstahrî (ö.346/957)nin “*el-Mesâlikü’l-Memâlik*”ini⁶²; Ebû’l-Kasım en-Nasibi İbn Havkal (ö.362/972 den sonra)ın “*Sûretu’l-Arz*”⁶³ını; ini; Şemsu’d-Din Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Makdisi (ö.390/1000) nin, “*Ahsenu’t-Tekâsim fî Ma’rifeti’l-Ekâlim*”⁶⁴ ini belirtebiliriz. Bu arada sözünü ettiğimiz coğrafya kitapları zümresinden olarak bir de İbnu’l-Belhî (ö.510/1116 dan sonra) nin “*Kitabu Farsnâme*”⁶⁵ sini zikredebiliriz. Zira bu eser Fars bölgesini anlatırken, Fâtımî dâisi el-Müeyyed’in bölgede özellikle Fars Büveyhî hükümdarı Ebû Kâlicar’ın sarayında Fâtımî dâvetini yayma yolunda gösterdiği faaliyetlere dâir verdiği bilgiler bizim için önemlidir.

Öte yandan seyahatname tarzındaki, Nasır-ı Husrev (ö.470/1077)in “*Sefernâme*”si de yararlandığımız kitaplar arasında bulunmaktadır. Müellif 437/1045 yılında Cüzcan’dan başladığı seyahatini İran, Irak, Suriye, Mısır, Arabistan gibi bölgeleri dolaşarak 444/1052 yılında tamamlamıştır. Dolayısıyla Nasır-ı Husrev gezip dolaştığı bu bölgelerin siyasî, dinî, iktisadi ve kültürel durumlarıyla ilgili bilgileri kitabında toplamıştır. Müellifimizin kendisi aynı zamanda Fâtımî-İsmâilî düşüncesine mensub biridir. Neticede o, hem Abbâsî hilafe-

⁶⁰ Şihâbu’d-Din Yâkut b. Abdillâh el-Hamevî er-Rûmî el-Bağdâdî, *Mu’cemu’l-Buldan*, 1-5, Beyrut 1397/1977.

⁶¹ Ebû’l-Kâsım Ubeydullah b. Abdillâh İbn Hurdazbe, *el-Mesâlik ve’l-Memâlik*, Leiden 1889 Baskısından ofset, Beyrut Trs.

⁶² Ebû İshak İbrahim b. Muhammed el-Fârisi el-İstahrî, *el-Mesâlik ve’l-Memâlik*, Leiden 1927 Baskısından ofset Beyrut Trs.

⁶³ Ebû’l-Kasım en-Nasibi İbn Havkal, *Sûretu’l-Arz*, 1-2, Leiden 1938 Baskısından ofset Beyrut Trs.

⁶⁴ Şemsü’d-Din Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Makdisî, *Ahsenu’t-Tekâsim fî Ma’rifeti’l-Ekâlim*, Leiden 1906 Baskısından ofset Beyrut Trs.

⁶⁵ İbnü’l- Belhî, *Kitabu Farsnâme*, Neşr. Le Strange ve R.A. Nicholson, Leiden 1921.

tine hem de Fâtımî hilafetine bağlı toprakları dolaşmıştır. Dolayısıyla o dönemde Fâtımî egemenliği altında bulunan Mısır ve Hicaz bölgesiyle alakalı onun verdiği bilgilerden istifade ettik. Eser aslen Farsça olup, biz hem Arabça tercümesinden, hem de Türkçe tercümelerinden yararlanmış bulunuyoruz.⁶⁶

7. Mezhebler Tarihi Kitapları

Çalışmamızda yer yer ismi geçen bazı İslâm mezhepleriyle alakalı olarak, görüşlerine işaret etmek ve haklarında en azından referans vermek maksadıyla, Hasan b.Musa en-Nevbahtî (ö.h.3/m.9 asır)nin “*Kitabu Fırakı’s-Şia*”⁶⁷sına; Ebû Mansur Abdulkâhir el-Bağdadi (ö.429/1037) nin “*el-Fark Beyne’l-Fırak*” adlı esere Türkçe tercümesi olan “*Mezhebler Arasındaki Farklar*”⁶⁸ adlı eser ve Ebû’l-Feth Muhammed b.Abdi’l-Kerim eş-Şehristânî (ö.548/1153)nin “*el-Milel ve’n-Nihâl*”⁶⁹ adlı kitablara başvurarak istifade ettiğimizi belirtmek isteriz.

B) ARAŞTIRMALAR*

Çalışmamızın başlığını tesbit ettikten sonra yaptığımız kaynak araştırmaları boyunca, taradığımız gerek kütüphane kataloglarında, gerek bibliyografik eserlerde, gerek yayın kataloglarında ve gerekse kitapların bibliyografyalarında, konumuzun doğrudan ele alındığı veya bizim incelediğimiz tarzda ele alan bir araştırmaya ya da bir kitaba rastlayamadığımızı veya varsa bile ulaşamadığımızı belirtmek zorundayız. Ancak buna rağmen, eksikleriyle beraber dolaylı bir şekilde bahseden ya da umumi mahiyette olup bu konulara kısaca işaret eden bazı araştırmaların, umumi eserlerin ve makalelerin varlığını da söylemeliyiz. Ancak bunların sayısı bir kaç tane olup, Türkiye’de ise bir iki eserde genel anlamda konumuza işaret edilmektedir. Şimdi eksikliklerine ve yetersizliklerine rağmen, konumuzla dolaylı ya da kısmen ilgili de olsa varlığını söylediğimiz bu araştırmalardan ve

⁶⁶ Nasır-ı Husrev, *Sefernâme*, Türkçe Terc. Abdülvehhab Tarzi, İst. 1988; Arabça Terc. Yahya el-Haşşâb, Kahire 1993.

⁶⁷ Hasan b. Musa en-Nevbahtî-Saad b. Abdullah el-Kummî, *Kitabu Fıraku’s-Şia*, Tah. Abdu’l-Mun’ım el-Hıfnî, Kahire 1412/1992.

⁶⁸ Ebû Mansur Abdulkâhir el-Bağdâdî, *Mezhebler Arasındaki Farklar*, Türkçe Çev.Ethem Ruhi Fığlalı, Ank. 1991.

⁶⁹ Ebû’l-Feth Muhammed b. Abdu’l-Kerim eş-Şhrestânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, Tah. Muhammed Fehmi Muhammed, 1-3, Beyrut 1413/1992.

* Bu başlık altında gösterdiğimiz araştırma, kitap ve makalelerin tam bibliyografik kayıtlarını bibliyografyada belirttiğimiz için burada yeniden vermedik.

kitaplardan kısaca ve ismen bahsedelim.

Bunlardan ilki Cemaleddin Surur tarafından hazırlanan “*Siyâsetü'l-Fâtımîyyin el-Hâriciyye*” “*Nufûzu'l-Fâtımî fi Bilâdi's-Şâm ve'l-İrâk*” adlı çalışmalardır. Bu araştırmalar yüzeysel olmakla beraber Fâtımî nüfuzunun Abbâsî topraklarında yayılması, Besâsirî isyanı ve el-Müeyyed'in Fars'taki faaliyetleri hakkında yine de faydalı bilgiler verilmektedir. Bu açıdan nadiren de olsa bunlardan yararlandığımızı söyleyebiliriz.

Öte yandan yine bu konularla alakalı olarak Hamid Güneym'in “*el-Alâkâtü'l-Arabiyye es-Siyâsiyye fi Ahdi'l-Büveyhîyyin*” adlı bir çalışması bulunmaktadır. Bu çalışmada, Büveyhîler zamanında Abbâsî-Fâtımî mücadelesi, Fâtımîlerin Abbâsîler aleyhine genişlemesi ve yayılması ile bu durum karşısında Büveyhîlerin konumunu ele almaktadır. Araştırmada bir hayli bilgi verilmesine rağmen, aşırıya kaçan yorumların yapılması, tam yeterli olmayan delillerle de genel olduğu kadar kesin hükümler de çıkarılması araştırmanın değerini düşürmektedir. Bunlara rağmen biz eserden bazı hususlarda yararlandık. Yine Büveyhîlerle ilgili olarak Hasan Müneymine'nin “*Târihu'd-Devleti'l-Büveyhîyye*” adlı kitabından zaman zaman istifade ettiğimizi belirtmeliyiz.

Tezimizin Fâtımîlerle ilgili yönünün bulunması itibarıyla, bu konuda yapılmış araştırmalar, yazılmış kitaplar hep dikkatimizi ve ilgimizi çekmiş olup dolayısıyla bulabildiklerimizi incelemeye ve bunlardan faydalanmaya çalıştık. Bunlar arasında, Eymen Fuad Seyyid'in “*ed-Devletü'l-Fâtımîyye fi Mısır, Tefsîru Cedid*” adlı kitabının bizim açımızdan bir hayli önemli olduğunu söyleyebiliriz. Zira müellif Fâtımîlerle ilgili kitabında birçok konuda ayrıntılı olmamakla beraber verdiği bilgiler, zaman zaman yaptığı isabetli değerlendirmeler ve tanımlamalarla dikkati çektiği gibi, özellikle işaret ettiği konularla alakalı verdiği referanslarla da bu konularla meşgul olanlara yardımcı olabilecek durumdadır.

Yine Fâtımîlerle ilgili konularda, Hasan İbrahim Hasan'ın, “*Târihu'd-Devleti'l-Fâtımîyye*”, Abdu'l-Mun'im Macid'in “*el-İmâm el-Mustansır Billah el-Fâtımî*”si ve “*Zuhûru'l-Hilâfeti'l-Fâtımîyye ve Sukûtiha fi Mısır*”ı; Ferhat ed-Deşrâvi'nin “*el-Hilâfetü'l-Fâtımîyye bi'l-Mağrib* (296-363/909-975)”i gibi eserler konumuz bakımından pek fazla özellik arzetmese de bazen kıymetli yorumları taşımaktadırlar. M.Canard, “*Le Imperialisme Des Fâtimides et Leur Propagande*” adlı makalesi ve “*The Encyclopedia of Islam*” (New Edition)daki “*Fatimids*” maddesi de gerçekten önemli bilgileri ve değer-

lendirmeleri ihtiva etmektedir. Ayrıca C.Cahen'in "*Buwayhids or Buyids*" maddesinde Büveyhiler hakkında önemli bilgileri içermektedir. Bunlardan başka Fâtımîler ve Büveyhîlerle ilgili yayınlanan bir çok ansiklopedi maddesi ve bazı makalelerden istifade etmiş bulunuyoruz.

Diğer taraftan tezimizin Selçuklularla ilgili tarafının oluşu bizi ister istemez Selçuklularla ilgili yazılmış kitab, araştırma ve makalelere yöneltti. Bilindiği gibi zaten bu sahada yazılmış çok fazla eser bulunmamakla beraber bizim incelediğimiz "Fâtımî-Abbâsî-Selçuklu Münasebetleri ve Besâsirî İsyanı" konusuyla doğrudan ilgili araştırmaya ya da kitaba rastlayamadığımızı ifade etmeliyiz. Ancak yine de Selçukluların, Abbâsî dolayısıyla Ehli Sünnet yanlısı, Fâtımî, Büveyhî, Şia karşıtı siyasetleriyle ilgili olarak, geniş bir zeminde ve anlamda olmasa da, bu konulara umumi bir şekilde işaret eden bazı eserler bulunmaktadır ve bu eserlerden yer yer yararlandığımızı da belirtmeliyiz.

Bunlar arasında; bizim için en başta geleni İbrahim Kafesoğlu' nun, "İslâm Ansiklopedisindeki "*Selçuklular*" maddesi; M.Altay Köymen'in "*Tuğrul Bey ve Zamanı*", İslâm Ansiklopedisi'ndeki "*Tuğrul Bey*" maddesi ve "*Selçuklu Devri Türk Tarihi*" gelmektedir. Müellif buralarda belirttiğimiz gibi kısa ve umumî olmakla beraber kayda değer bilgi vermiş ve değerlendirmelerde bulunmuştur. Yine Osman Turan'ın "*Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*" adlı kitabı Selçuklular Tarihi açısından derli toplu ancak umumî bir eser özelliği taşımaktadır. Bizim açımızdan yeterli olmasada genel bilgiler bakımından değerlidir. Selçuklularla ilgili olarak Claude Cahen'in, "*The Turkish Invasion: The Selchukids*", "*Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*", "*Le Malik-Nameh et L'Histoire Des Origines Seljukides*" başlıklı kitap ve makaleleri kıymetli bilgi ve değerlendirmeleri ihtiva etmektedir. Özellikle Selçukluların Bizans-Fatimi, Gazneli ve Abbasilerle ilişkileri ve Ehli Sünnet yanlısı politikalarıyla ilgili isabetli yorumlar yapılmıştır. C.E. Bosworth'un "*The Political and Dynastic History of The Iranian World (A.D.1000-1217)*" ve "*The Imperial Policy of The Early Ghaznawids*" adlı makaleleri Selçukluların, Gaznelilerin, Sünnî ve Abbâsî yanlısı politikalarını sürdürdüklerini vurgulaması bakımından dikkat çekicidir. Hüseyin Emin'in, "*Tarihu'l-Irak fi Asri's-Selcûki*" adlı eserinde Selçuklu-Abbâsî ilişkileri ve Selçukluların Abbâsî siyasetlerinin zeminini tahlil etmekte ve dikkate değer yorumlarda bulunmaktadır. Gerçi yazar Selçukluların Abbâsî siyasetini sadece siyasi ve askeri hesapların sonucu görmesiyle pek objektif davranmamıştır. Öte yandan Abdu'l-Mecid

Ebû'l-Futuh Bedevi'nin, "*et-Târihu's-Siyâsî ve'l-Fikri li'l-Mezhebi's-Sünnî fi'l-Meşriki'l-İslâmî mine'l-Karni'l-Hâmisi'l-Hicrî Hatta Sukûtu Bağdad*" adlı araştırması Selçukluların siyâsî, askeri ve kültürel yönlerden Ehli Sünnet ve Abbâsî yanlısı politika uygulamalarına yer vermesi bakımından dikkate alınması gereken çalışmadır. Bu cümleden olarak Abdu'n-Naim Muhammed Huseyn, "*İran ve'l-Irak fî Asri's-Selcûki*" isimli kitabı da Selçuklularla ilgili objektif yorumlarıyla dikkat çekicidir. Bu arada Selçuklu Tarihiyle ilgili bir çalışma olmamasına rağmen George Makdisi'nin "*Ibn Aqîl Et La Resurgence De l'Islam Traditionaliste Au XI e Siecle (Ve Siecle de l'Hegire)*" adlı eseri dönemin siyasi ve dini zeminini ortaya koyup bu zemindeki Selçukluların konumuyla ilgili tahlillerde bulunması itibariyle çok önemli olduğu kanaatindeyiz. Zira yazar bu meyanda Selçukluların Abbâsîlerle ilişkileri, Ehli Sünnet'e karşı tutumlarını ve devrin siyâsî olaylarını ele almıştır. Hatta bu bağlamda Besâsîrî isyanı ve İbrahim isyanına bile temas etmiştir. Ancak araştırmacı kanaatimizce Türklere karşı antipatisi dolayısıyla zaman zaman Ehli Sünnet anlayışının V./X. asırdaki silkinışı ile ilgili olarak Selçukluların rolünü sanki gözardı etmeye çalışmakta, hatta Selçukluların bu politikalarının sadece siyâsî ve askerî menfaatlerin sonucu olduğunu ileri sürmektedir.

Konumuzun bir diğer iki bölümünü oluşturan Besâsîrî İsyanı ve Selçuklu-Fâtımî Mücadelesiyle alakalı olarak da müstakil bir eser bulunmamaktadır. Ancak bu hususta birkaç makalenin varlığını ve bu meseleye umumi mahiyetteki eserlerde temas edildiğini görüyoruz. Bunlara işaret etmek gerekirse: M.Canard'ın "*Encyclopedia of Islam* (New Edition) daki "*al-Besâsîrî*" maddesi isabetli değerlendirmeleri ve Selçuklu mücadelesini vurgulaması yönünden önemlidir. Zira müellif Selçukluların Besâsîrî-Fâtımî ittifakıyla mücadelesini dikkate alarak Selçuklu rolünü ortaya çıkarmaktadır. Yine bu konuyla ilgili olarak Hasan Ali Hasan'ın "*Hareketü'l-Besâsîrî bi'l-Irak*", Abdu'l-Cebbar Naci'nin "*Sevratü'l-Besâsîrî fî Bağdad 447-451/1055-1059*" Faruk Sümer'in "*Arslan el-Besâsîrî*" adlı makaleleri bu isyanın sebepleri, seyri ve neticeleri açısından pek fazla olmamakla beraber bazı bilgileri aktarmışlar ve yorumlarda bulunmuşlardır. Bu arada, Süleyman Abdu'l-Abdullah el-Harabeşe'nin "*es-Sirâu'l-Fâtımî es-Selcûki fî Biladi's-Şam* (447-566/1055-1170)" adlı basılmamış doktora tezinde aslında Suriye'deki Selçuklu-Fâtımî hakimiyeti mücadelesi ele alınmakla beraber buna zemin teşkil etmesi bakımından Besâsîrî isyanına da temas edilmiştir. M.Altay Köymen'in "*Tuğrul Bey ve Zamanı*" Besâsîrî isyanı ve Abbâsî-Selçuklu ilişkileri açısından yüzeysel olsa da genel bilgiler içer-

mektedir. Bu cümleden olarak Osman Turan'ın "*Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*" adlı eserinde ve diğer umumi Selçuklu tarihi kitaplarında bu konuyla ilgili sathî ve kısmî bilgi bulunmaktadır. Ayrıca Ali Sevim'in Selçuklu-Fatimi münasebetleri üzerine verilmiş bir tebliği bulunmaktadır. Bu tebliğde bu konuyla alakalı çok genel hususlara ve konunun önemine işaret edildiğini belirtmeliyiz. Ancak bütün bunlar bu konuları Abbasî-Fatimî, Selçuklu-Fatimî, Abbasi-Selçuklu münasebetleri ve Ehli Sünnet-Şia mücadelesi bakımlarından ele almamışlar ve bizim yaptığımız gibi incelememişlerdir. Hatta Besâsirî isyanının Selçuklu-Fâtımî mücadelesi açısından yeterince vurgulanmadığını söyleyebiliriz. Bütün bunlara rağmen zaman zaman bu kitap ve makalelerdeki fikirlerden ve değerlendirmelerden istifade ettiğimizi belirtmeliyiz.

BİRİNCİ BÖLÜM

FATİMİ - ABBASİ MÜNASEBETLERİ ve MÜCADELESİ

A) FATİMİLERİN ABBASİ HİLAFETİ ALEYHİNE FAALİYETLERİ VE NUFUZLARININ GENİŞLEMESİ

Fâtımîlerin Kuzey Afrika'da ortaya çıkıp, devletlerini ya da onların iddalarıyla hilafetlerini kurdukları h.IV/m.X asrın başlarında İslâm dünyasının genel siyasî durumuna baktığımızda şunları görüyoruz: Siyasî ve askerî güce sahip olan Şîî Büveyhîler¹ Bağdad'a ve doğu İslâm dünyasına hakimdirler. Buna karşılık, birçok yetkisi elinden alınmak suretiyle tahakküm altına alınmış,² zayıf, güçsüz, sadece dinî otoriteyi temsil eden, ancak her şeye rağmen sembolik de olsa, Sünnî hilafet anlayışının mümessili ve dolayısıyla Sünnî kitlenin meşruluğunu kabul ettiği, fakat imamet ya da hilafet anlayışları gereği Büveyhî emirleri tarafından meşruiyetleri kabul edilmeyen Abbâsî hilafeti³ bulunmaktadır. Bu arada, temelde hem dinî hem de siyasî sebeplerle Abbâsî hilafetine muhalif olan Karmatîler⁴ın Suriye, Bahreyn ve Hicaz gibi yerlerde varlıklarının sürdürdüklerini söyleyebiliriz. İşte böylesi bir ortamda, İsmâîlî-Şîî anlayışa mensub, Abbâsîlere rakib ve düş-

¹ Büveyhîler için bkz. *Kâmil*, 8/264 vd.; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 26/163 vd.; Makrizî, *Kitabu's-Suluk li Marifeti Düveli'l-Mülûk*, Tah. Muhammed Mustafa Ziyade, Kahire 1956, Cilt: 1, Kısım: 1/23 vd.; Hasan Müneymine, *Târihu'd-Devleti'l-Büveyhîyye*, Beyrut 1405/1987, 18-20, 169-191; İbrahim Selman el-Kurevi, *el-Büveyhîyyün ve Hilafetu'l-Abbâsîyye* Kuveyt 1402/1982, 176-194; Mafizullah Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad* Calcutta 1964; Heribert Busse, *Chalif und Grosskönig Die Buyiden Im Iraq* (945-1055) Beirut 1969, 200-221; Claude Cahen, *"Buwayhids or Buyids"*, E.I., 2.Ed., 1/1350-1357; Hasan Ahmed Muhammed-Muhammed İbrahim Şerif, *el-Alemü'l-İslâmî fi Asri'l-Abbâsî*, Kahire Trs. (5 Bsk.)496 vd.; Erdoğan Merçil, *"Büveyhîler"*, T.D.V.İ.A., 6/496 vd.

² Büveyhîler Şîî inanca mensub olmaları dolayısıyla Abbâsî hilafetini gâsıb olarak görüp meşru halife olarak kabul etmezlerdi. Bu hususlarda bkz. *Kâmil*, 8/452; Makrizî, *Kitabu's-Suluk*, 1/27; Hasan Müneymine, *Târihu'd-Devleti'l-Büveyhîyye*, 182-191.

³ Bu dönemdeki Abbâsî hilafetinin durumu için bkz. Ebû Reyhan el-Bîrûnî, *el-Asâru'l-Bâkiyye fi Kurunu'l-Haliye*, Leibzig 1923, 132; Vefa Muhammed Ali, *el-Hilafetu'l-Abbâsîyye fi Ahdi Tesaluti'l-Büveyhiyyin*, İskenderiye 1991, 41-60; Cemaleddin Surur, *Târihu'l-Haderati'l-İslâmiyye fi Şark min Ahdi Nufuzi'l-Etrak İla Muntasifi'l-Karni'l-Hamisi'l-Hicri*, Kahire Trs,53-60; Mafizullah Kabir *"The Relation of the Buwayhids Amirs With The Abbâsîd Caliphs"*, J.P.H.S., C.II, Sayı: 3, Karachi 1954, 228-243; Abdu'l-Aziz ed-Duri, *Dirasat fi'l-Usûri'l-Abbâsîyye el-Müteehhire*, Bağdad 1945, 247-260; Bernard Lewis, *"Abbâsîds"*, E.I., 2. Ed., 1/20.

⁴ Hamdan el-Karmat veya Kırmüt'a nisbet edilen fırka ya da hareket olan Karmatîler için bkz.:Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 25/187 vd.; Sabit b. Sinan, *Târihu'l-Ahbâri'l-Karamita*, Neşr. Suheyl Zekkar, Beyrut 1971; Arif Temur, *el-Karamita*, Beyrut Trs.; Muhammed Hammâdi, *Batınîler ve Karmatîler'in İç Yüzü*, Çev.: İsmâil Habib Erzen, Ankara 1948; W.Madelung, *"Karmatî"*, E.I., 2. Ed., 5/660-665.

man Fâtımîler, Abbâsî hilafeti aleyhine tarih sahnesine çıkıyordu. Maamafih bazı araştırmacılar, İslâm ve hilafet anlayışları itibariyle Ehli Sünnete ve dolayısıyla Abbâsîlere muhalif Büveyhîler, Fâtımîler ve Karmatîlerin mevcudiyetleri ve gelişmeleri sebebiyle h.IV/m.X.asır Şiahın zafer asrı olarak değerlendirmektedir.⁵

1- Fâtımîlerin Kuruluşu ve Temel İddiaları

Hanedan kendilerinin Hz.Fatıma ve Hz. Ali vasıtasıyla Hz.Peygamberin soyundan geldikleri iddiasıyla hareket ederek bu münasebetle Hz. Fatıma'ya nisbetle Fâtımîler adını almışlardır. Bu iddianın doğruluğu o tarihlerden itibaren gerek eski, gerek çağdaş ilim adamları arasında hep tartışma konusu olagelmıştır.⁶ Zira Bu iddanın hem lehinde hem de aleyhinde bir çok görüş ileri sürülmüştür. Ifrikiye'de ortaya çıkan Fâtımî hilafetinin ya da devletinin dinî ve siyâsî temeli, aslında İsmâîlîlik düşüncesi ve hareketine dayanmaktadır.⁷

İsmâîlîlik hareketi ya da İsmâîlî mezhebi, İmâmiyye (İsna aşeriyye)nin altıncı İmâmı Cafer es-Sadık (ö.148/765)ın ölümünden sonra yedinci İmâmın kim olacağı hususunda başlatılan tartışmalar sonrasında ortaya çıkmıştır. Zira İsmâîlîler, Cafer'in sağlığında büyük oğlu İsmâîl'i nas yoluyla kendisinden sonra imâm tayin ettiğini kabul ederken; buna karşılık İmâmiyye ise, babası hayatta iken 145/762'de İsmâîl'in vefatı sebebiyle İmâmetin kardeşi Mûsâ el-Kâzım'a geçtiğine inanırlar. Dolayısıyla İmâmiyye yedinci İmâm olarak Mûsâ el-Kâzım'ı tanımıştır. İsmâîlîlerin bir kısmı da, İsmâîl'in ölmediğine, birgün el-Mehdî ya da el-Kâim sıfatıyla döneceğini ve zaten babası Cafer'in onu korumak maksadıyla öldü diyerek takıyye⁸ yaptığını inanırlar. Diğer bir İsmâîlî grub ise, İsmâîl'in öldü-

⁵ Eymen Fuad Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtûmiyye fî Mısır Tefsiri Cedid*, Kahire 1413/1992, 53-55.

⁶ Fâtımîlerin neseblerinin Hz.Ali ve Hz. Fâtımî kanalıyla Hz.Peygambere dayandığına dair iddiaları için bkz.Kadı Ebû Hanife en-Numân, *Deâimü'l-İslâm*, 1/38-55; İbn Zâfir, *Ahbâru Düveli Munkatı*, 1-5; İbn Aybek ed-Devedâri, *Kenzu'd-Durer*, 6/4-22; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28/63-76; Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Hammad, *Ahbâru Muluki Beni Ubeyd ve Sîretühüm*, Tah. ve Tak. Abdulhalim Uveys-et-Tahami Nakra, Kahire, Trs. 7-32; Makrizî, *İttîâz*, 1/22-54; İmadu'd-Din İdris, *Uyûnu'l-Ahbâr ve Funûnu'l-Asâr*, 4/351-404; Abdulhalim Uveys, *Kadıyyetü Nesebü'l-Fâtûmiyyin Ename Menhecî'n-Nakdi't-Târihi*, Kahire 1406/1985; Hasan İbrahim Hasan-Taha Ahmed Şeref, *Ubeydullah el-Mehdî*, Kahire 1947, 25 vd. 143-157; Abdu'l-Mun'im Macid, *Nuzumü'l-Fâtûmiyyin ve Rusumuhüm fî Mısır*, Kahire 1985(3. Bsk.)1/51 vd.; Eymen Fuad Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtûmiyye fî Mısır*, 32-39; Ferhat ed-Deşrâvi, *el-Hilafetü'l-Fâtûmiyye bi'l-Mağrib* 296-363/909-975, Arabçaya Terc. Hammadi es-Sahili, Beyrut 1994, 61-76; Bayad Dodge, *"Al-Isma'iliyyah And The Origin of The Fâtûmids"* M.W., C.49 (1959) Sayı: 4, 296-305; M.Canard, *"Fâtûmids"*, E.I., 2.Ed., 2/850-852.

⁷ Bkz.Eymen Fuad Seyyid, *a.g.e.*, 29-31; Farhad Daftary, *The Ismailis: their History and Doctrines*, Cambridge 1990, 91-93.

⁸ Takıyye; "açık ve muhtemel tehlikeden korunmak maksadıyla inancın saklanması ve gizlenmesi" ola-

günü kabul etmişler, ancak İmâmetin sadece bir kereye mahsus kardeşten kardeşe yani Hz. Hasan'dan Hz.Hüseyin'e geçtiğini ve bir daha bunun mümkün olmayacağını⁹ iddia ederler. Dolayısıyla bunlar İsmâîl'den sonra kerdeşi Mûsâ el-Kazım'ın İmâmetini tanımazlar. Onlar bu yüzden hem İmâmiyye'den, hem de diğer İsmâîlîler'den ayrılmışlardır. Onlara göre, İsmâîl'den sonra İmâmet onun oğlu Muhammed'e intikal etmiştir.¹⁰

İşte altıncı İmâm Cafer es-Sâdık'tan sonra başlayan bu ihtilaf ve ortaya çıkan İsmâîlî İmâmet anlayışı daha sonra Fâtımî davetinin de esasını teşkil etmiştir. Dolayısıyla İsmâîlîlikle Fâtımîler ya da Fâtımî daveti özdeş hale gelmiştir. Nitekim bu kabul nedeniyle Fâtımî kaynaklarında İsmâîlî veya Fâtımîlerin nesebi Ubeydullah el-Mehdî b. Hüseyin b. Ahmed b. Abdullah b. Muhammed b. İsmâîl b. Cafer es-Sadık şeklinde verilmektedir.¹¹ Ancak belirttiğimiz gibi bu mesele çok tartışmalı olup, lehinde aleyhinde iddalar öne sürülmüştür. Bizim burada bu konunun ayrıntılarına girmemiz mümkün değildir.

Ancak tarihen bilinen bir husus vardır: Her türlü baskı ve tâkibata rağmen, İsmâîlîler 150/767 yıllarından itibaren, İmâmet anlayışları doğrultusunda davalarına sıkı bir şekilde sarılmışlardır. Hatta İsmâîlîler, Sünnî Abbâsî hilafetinin tâkibâtından korkmalarına rağmen, gizli bir surette Abbâsî otoritesinin zayıf ve uzak olduğu Yemen, Bahreyn, İfrıkiyye gibi bölgelere giderek, oralarda ortaya çıkıp İsmâîlî İmâmet anlayışını ve düşüncesini yerleştirdikleri gibi buralardan bu fikirleri İslâm aleminin tüm bölgelerine ulaştırıp taraftar kazanma faaliyetleri içine girmişlerdir.¹²

Bu anlamda İsmâîlî-Fâtımî dâileri, İslâm dünyasını on iki cezire (bölge)ye taksim ederek, "Dâi'd-Duâtî'l-Cezire" adı verilen ve adeta bölge sorumlusu diyebileceğimiz lider-

rak tarif edilmektedir. Bkz. Avni İlhan, "*Takıyye Doğuşu ve Gelişmesi*" D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi II, İzmir 1985,159.

⁹ Fâtımîler büyük kardeş varken küçük kardeşe ve kardeşten kardeşe İmâmetin geçmeyeceğini kabul etmelerine rağmen, daha sonra el-Mustansır'ın 487/1094'de ölümünü müteakip büyük oğlu Nizâr imâm olması gerekirken el-Mustâlî'yi İmâmete getirmişlerdir. Böylece kendi inançlarıyla ters düşmüşler ve İsmâîliyye ikiye bölünmüştür.Bkz. Eymen Fuad Seyyid, *a.g.e.*, 154-158.

¹⁰ İsmâîliyye Mezhebi ve görüşleri için bkz. Nevbahti, *Kitabu Fırakı's-Sia*, 77-79. Ebû Mansur Abdülkaahir el-Bağdâdî, *Mezhebler Arasındaki Farklar*,47; eş-Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal* 1/170-171; Ethem Ruhi Fıglalı, *Çağımızdaki İtikadi İslâm Mezhepleri*, İst. 1990 (4. Bsk.), 130 vd.; Farhad Daftary, *a.g.e.*, 91-97. Eymen Fuad Seyyid, *a.g.e.*, 30-31; Hasan İbrahim Hasan-Taha Ahmed Şeref, *a.g.e.*, 35-36.

¹¹ Kadı en-Numân, *a.g.e.*, 37-38; Ayrıca, Makrizî, *İttiâz*, 1/50; İbn Hammad, *Ahbârü Muluk*, 35; Eymen Fuad Seyyid, *a.g.e.*, 33, 36-39.

¹² Bkz.Ferhad ed-Deşrâvi, *a.g.e.*, 70-72. Eymen Fuad Seyyid, *a.g.e.*, 41-42

leri bu bölgelerin her birinin başına getirerek İsmâîlî davetinin propagandasını yapmışlardır.¹³ Daha sonraki İsmâîlî-Fâtımî hareketinin başarısını nazari dikkate aldığımızda, bu cezireler arasında, Yemen'in müstesna bir yeri bulunduğunu kabul etmemiz gerekir. Zira İsmâîlî dâilerinden olan Mansuru'l-Yemen olarak da tanınan Ebû'l-Kasım el-Hasen b. Ferec b. Havşeb b. Zâdân el-Kufî (ö.303/915-916) Yemen'de orataya çıkmış ve orada İsmâîlîliğin temellerini atmayı başararak sayısız dâi yetiştirmiştir.¹⁴ Bu bağlamda Fâtımî müellifi el-Kadî en-Numân b. Hayyun et-Temimî, İbn Havşeb'in İsmâîlî davetini Yemen'deki başarılı bir şekilde uygulayıp bir çok dâinin yetiştirilip bütün İslâm dünyasına, özellikle de Fâtımî-İsmâîlî hilafetinin Kuzey Afrika'da kuruluşuna zemin hazırlayan dâi Ebû Abdullah eş-Şîî'nin yetiştirilip İfrikîye'ye gönderilmesi dolayısıyla Yemen'i İsmâîlî Fâtımî davetinin beşiği ve temeli olarak kabul etmektedir.¹⁵

Maamafih Ebû Abdullah Kuzey Afrika'ya vardıktan sonra, Berberi Kûtâme kabilesinin desteğini sağlayarak burada bir İsmâîlî üssü kurmaya muvaffak oldu.¹⁶ Öte yandan bu sıralarda Selemye¹⁷ (Selemiyye)de bulunan İmâm Ubeydullah el-Mehdî, Abbâsîlerin kontrolünden ve takibatından kurtulmak amacıyla buradan önce Mısır'a, oradan da İsmâîlî davetinin yaygın olduğu Yemen veya Kuzey Afrika'ya gitmeyi planlıyordu.¹⁸

Bu maksatla Selemye'den ayrılan Ubeydullah el-Mehdî, önce Remle'ye oradan da 291/903 de Mısır'a geçti.¹⁹ Ancak bu sırada el-Mehdî'yi sürekli kontrol altında tutan Abbâsî hilafeti, onun hareketini öğrenince onu takib ettirip, Mısır'da yakalanması için

¹³ Bkz. Muhammed Kâmil Huseyin, *Taifetü'l-İsmâîliyye, Târihuha, Nuzumûha Akaiduha*, Kahire 1959, 130-134; Eymen Fuad Seyyid, *a.g.e.*, 42; S.M.Stern, "Cairo of the Centre of İsmâîlî Movement"; Studies in Early Ismailism, Jerusalem 1983, 247-248.

¹⁴ İbn Havşeb'in faaliyetleri için bkz. Kadî en-Numân, *Risaletü İftitahu'd-Dave*, 32-63; Makrizî, *İttiâz*, 1/51; Hasan İbrahim Hasan -Taha Ahmed Şeref, *a.g.e.*, 112-116; Eymen Fuad Seyyid, *Târihu'l-Mezahibü'd-Dinîyye fî Biladi'l-Yemen Hatta Nihayeti'l-Karni's-Sadisi'l-Hicri*, Kahire 1408/1988, 92-93; Mustafa Galib, *Alamu'l-İsmâîliyye*, 333-341.

¹⁵ Bkz. Kadî en-Numân, *a.g.e.*, 32; Ayrıca bkz.: Makrizî, *İttiâz* 1/51.

¹⁶ Ebû Abdullah eş-Şîî'nin Afrika'ya intikali için bkz.: Kadî Ebû Numan, *a.g.e.*, 62-78; Kâmil, 8/31-33; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28/85-90; Makrizî, *İttiâz*, 1/51, 55-60; Eymen Fuad Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımîyye*, 46-47.

¹⁷ Selemye, Suriye'de Humus civarında bir şehirdir. Bkz. Yakut, *Mucem*, 3/240-241.

¹⁸ Bkz. Kadî en-Numân, *İftitahu'd-Dave*, 149-151 vd.; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28/100-101; Makrizî, *İttiâz*, 1/52; İbn Hammad, *Ahbâru Muluk*, 36; Hasan İbrahim Hasan-Taha Ahmed Şeref, *Ubeydullah el-Mehdî*, 124-128; W.Ivanow, "Sırat Cafer al-Hacib", İsmâîlî Tradition Concerning The Rise of The Fâtımids, Calcutta 1942. 188 vd.; Eymen Fuad Seyyid, *a.g.e.*, 47-49.

¹⁹ Ubeydullah'ın el-Mehdî'nin Selemye'den Mısır'a gidişi hakkında bkz.: Kadî en-Numân, *a.g.e.*, 149-154; İbn Hammad, *a.g.e.*, 35-37; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28/100-101; Makrizî, *İttiâz*, 1/60-61; Hasan İbrahim Hasan-Taha Ahmed Şeref, *a.g.e.*, 125-133; Eymen Fuad Seyyid, *a.g.e.*, 48-49.

Mısır valisine elçi gönderdi. Bu emir valiyi sıkıntıya düşürdü. Bunu anlayan Ubeydullah el-Mehdî Mısır'dan ayrılmaya karar verdi. Yanındakiler onun Yemen'e gideceğini sanıyorlardı, ama o, Kuzey Afrika'ya yönelmişti.²⁰ Zira bu sırada, belirttiğimiz gibi, Kuzey Afrika'da İsmâîlî davetini yaymaya çalışan Ebû Abdullah eş-Şîî büyük başarılar kazanmış ve buradaki Ağlebi hakimiyetini yıkmak üzereydi.²¹ Bu nedenle Kuzey Afrika'ya gitmek el-Mehdî'nin ideallerine uygun düşüyordu. Çünkü Kuzey Afrika, el-Mehdî'nin, hem Abbâsîlerden uzak olmak ve dolayısıyla onların takibatından kurtulmak düşüncesine, hem de İsmâîlî davetini yayıp İsmâîlî hilafet ve İmâmet anlayışının devletini kurup, akabinde Abbâsîleri yıkarak, tüm İslâm alemine hakim olma idealleri açısından son derece uygun bir bölge durumunda idi. Muhtemelen el-Mehdî, devletini kurmadan evvel Abbâsîlerle çatışmak istemiyordu.²² İşte bu gayelerle hareket ettiğini düşündüğümüz el-Mehdî, Mısır'dan ayrılmıştı. Ancak o, dâileriyle tam irtibat kuramadı ve bu yüzden Sicilmase²³'ye yönelen el-Mehdî 296/908 de oraya ulaştı.²⁴

Ne varki Ubeydullah el-Mehdî, Sicilmase'de şehrin emiri tarafından yakalanıp hapsedildi.²⁵ Öte yandan bu sırada, dâi Ebû Abdullah eş-Şîî ise, 296/909 da Ağlebilerin baş şehri olan "Rakkade"²⁶yi ele geçirip son emirleri Ziyadetullah'ı şehirden çıkarmaya muvaffak olmuştu.²⁷ Bunu takiben hemen Sicilmase'de tutuklu bulunan el-Mehdî kurtarıldı.²⁸ Akabinde Ebû Abdullah eş-Şîî Ubeydullah el-Mehdî ile birlikte 29 Rebiü'l-Ahir

²⁰ Bu hususta bkz. Kadı en-Numân, *a.g.e.*, 149-151; İbn Hammad, *a.g.e.*, 35-37; Nüveyrî, *a.g.e.*, 28/101-103; Makrizî, *İttiâz*, 1/60-61; Hasan İbrahim Hasan-Taha Ahmed Şeref, *a.g.e.*, 133-137, 137-139; Eymen Fuad Seyyid, *a.g.e.*, 48-49.

²¹ Ebû Abdullah eş-Şîî'nin Kuzey Afrika'da İsmâîlî davetini yayma hususundaki faaliyetleri ve başarıları için bkz. Kadı en-Numân, *a.g.e.*, 109-148; Nüveyrî, *a.g.e.*, 28/77-100; Hasan İbrahim Hasan-Taha Ahmed Şeref, *a.g.e.*, 116-122, Ferhat ed-Deşrâvi, *a.g.e.*, 82-115.

²² Bkz. Eymen Fuad Seyyid, *a.g.e.*, 47-49; Hasan İbrahim Hasan-Taha Ahmed Şeref, *a.g.e.*, 137-139.

²³ Sicilmase, Mağrib'in orta kesimlerinde Fas şehrinin güneyinde bulunan eski bir şehirdir. Bkz. Yakut, *Mu'cem*, 3/192.

²⁴ *Ubeydullah el-Mehdî*'nin Mısır'dan Sicilmase'ye intikali için bkz.: Kadı en-Numân, *a.g.e.*, 150-154; İbn Hammad, *Ahbârü Muluk*, 36; Nüveyrî, *a.g.e.*, 28/102-103; Makrizî, *İttiâz*, 1/60-61; Eymen Fuad Seyyid, *a.g.e.*, 49.

²⁵ Bkz.: Kadı en-Numân, *a.g.e.*, 154, 237; İbn Zâfir, *Ahbâr*, 7; İbn Hammad, *a.g.e.*, 36; Nüveyrî, *a.g.e.*, 28/103; Makrizî, *İttiâz*, 1/62; Eymen Fuad Seyyid, *a.g.e.*, 49; Hasan İbrahim Hasan-Taha Ahmed Şeref, *a.g.e.*, 140-143.

²⁶ Rakkade İfrikiye'de bir belde olup Kayravan'la arasında dört günlük mesafe bulunmaktadır. Bkz. Yakut, *Mu'cem*, 3/55.

²⁷ Bkz. Kadı en-Numân, *a.g.e.*, 205-209; İbn Hammad, *a.g.e.*, 37-40; İbn Zâfir, *Ahbârü Düvelî Munkatı*, 7-8; Nüveyrî, *a.g.e.*, 28/103; Makrizî, *İttiâz*, 1/62-64; Ferhat ed-Deşrâvi, *a.g.e.*, 155-161; Eymen Fuad Seyyid, *a.g.e.*, 49.

²⁸ Bkz. Kadı en-Numân, *a.g.e.*, 239-240; İbn Hammad, *a.g.e.*, 40-41; Nüveyrî, *a.g.e.*, 28/104; Makrizî, *İttiâz*, 1/65; Hasan İbrahim Hasan-Taha Ahmed Şeref, *a.g.e.*, 140-142.

297/15 Ocak 910 tarihinde Rakkade'ye girdiler. Artık İsmâîlî-Fâtımî daveti Kuzey Afrika'da başarıya ulaşmıştı ve Ubeydullah "el-Mehdî li-Dinîllah" "Emiru'l-Mu'minîn" lakabıyla adına hutbe okunarak halife ilan edilmişti.²⁹ Böylece İsmâîlî-Fâtımî daveti devlet kurma başarısını göstermiş ve Fâtımî hilafeti resmen kurulmuş oluyordu.

Bundan sonra Fâtımîler için yapılması gereken en önemli şey davalarının, yani temel iddialarının anlatılması ve bütün müslümanlara duyurulmasıydı. Zira Fâtımî-İsmâîlî davetinin esasını teşkil eden imamet anlayışlarına göre Hz. Muhammed'den sonra İmâmet veya hilafet hakkı Hz. Ali ve Hz. Fatıma soyuna yani Ehli Beyt'e aittir. Bu husus Hz. Peygamber tarafından nâs ve tayin yoluyla belirtilmiştir.³⁰ Fâtımî İmâmları, kendi iddialarına göre bu soydan gelmektedirler ve dolayısıyla gerçek halife ya da imâm kendileridir. Bu münasebetle zamanın imâmının tüm müslümanlara duyurulması hatta onlardan biat alınması, bilinmesi ve bildirilmesi zorunludur.³¹ Bu inancın gereği olarak, bunun bütün İslâm dünyasına ve müslümanlara ulaştırılması icab etmektedir. Dolayısıyla rakib Abbâsî hilafeti gayri meşrudur ve yıkılması gerekir. Ve onların yerine İsmâîlî-Fâtımî anlayışın mümessili olarak kurulmuş ve yegane meşru olan Fâtımî hilafetinin kaim olması şarttır. Onlara göre bu aynı zamanda bir inanç ve iman meselesidir.³² Nitekim bu bağlamda, Fâtımîler bu temel iddialarını gerçekleştirmek ve hem siyasî, hem de dinî nüfuzlarını Abbâsîler aleyhine genişletmek ve dolayısıyla onları yıkmak için yoğun bir dinî propaganda ile beraber siyasî ve askerî faaliyetlerin içine girmişlerdir.³³

2- Fâtımîlerin Abbâsîlere Karşı Siyasî, Dinî ve Askerî Faaliyetleri ve Gelişmeleri

Yukarıda belirttiğimiz gibi, el-Mehdi (297-322/910-934) kendisini halife olarak ilan edip, Fâtımî hilafetini kurduktan sonra İfrikiyye'de Fâtımî hilafetinin nihaî ve esas hedeflerini gerçekleştiremeyeceğini anladı. Bu nedenle Fâtımîler, İslâm dünyasına hakim olabilmek için doğuya doğru hareket edip, özellikle de ilk önce Mısır'ın ele geçirilmesi ge-

²⁹ Bkz. Kadı en-Numân, *a.g.e.*, 245-249; İbn Hammad, *a.g.e.*, 41-43; Nüveyrî, *a.g.e.*, 28/104-106, Makrizî, *İttîâz*, 1/65-66; Ferhat ed-Deşrâvî, *a.g.e.*, 180-181; Eymen Fuad Seyyid, *a.g.e.*, 49; M. Canard, "Fâtımîds", 2/852.

³⁰ Bkz. Kadı en-Numân, *Deâimü'l-İslâm*, 1/14-28, 26-36, 38-45.

³¹ Bkz. Kadı en-Numân, *Deâimü'l-İslâm*, 1/4, 19-20, 25, 43; Kadı en-Numân, *İftitahu'd-Dave*, 249-258; Abdu'l-Mun'im Macid, *Nuzumu'l-Fâtımîyyin*, 1/51-56; Eymen Fuad Seyyid, *a.g.e.*, 248-250.

³² Bu hususta bkz. Kadı en-Numân, *Deâimü'l-İslâm*, 1/3-11; Ferhat ed-Deşrâvî, *a.g.e.*, 431-438.

³³ el-Mehdî'nin bu yöndeki icraatları için bkz.: Kadı en-Numân, *a.g.e.*, 249-258; Ferhat ed-Deşrâvî, *a.g.e.*, 182-191, 202-207; Hasan İbrahim Hasan-Taha Ahmed Şeref, *a.g.e.*, 170-172, 188 vd.

rektiğini biliyorlardı. Nitekim el-Mehdi, İslâm dünyasına hakim olma projesinin ilk adımı olarak Mısır'ın ele geçirilmesi maksadıyla 301/913-307/919 yıllarında teşebbüslerde bulundu. Ancak bu teşebbüsler başarısız kaldı.³⁴ el-Mehdi'den sonra Fâtımî halifesi olan el-Kâim bi Emrillah Ebû'l-Kâsım Muhammed (322-334/934-946) ve el-Mansur billah Ebû Tahir İsmail (334-341/946-953) dönemlerinde Fâtımîler, Ebû Yezid el-Hâricî'nin ve başka isyanlarla³⁵ uğraşmaları sebebiyle bu iddialarına ulaşmak için başlatılmış olan siyasî ve askerî genişleme yolundaki ilk basamak olan Mısır'a sahip olma projesini gerçekleştirme fırsatını elde edemediler.

Ancak el-Mansur'dan sonra el-Muiz Li Dinîllah Fâtımî halifesi olur. el-Muiz dönemi (341-365/953-975)nin, Fâtımî tarihinde dolayısıyla Fâtımî dâvetinin Abbâsîler aleyhine gelişme yönündeki faaliyetleri ve elde edilen başarılar bakımından fevkalade önemli bir yeri bulunmaktadır. Nitekim el-Muiz halife olur olmaz el-Mehdi'nin siyasetine devam ederek, Fâtımî-İsmâîlî dâvetinin yayılması için her tarafa dâiler gönderdiği gibi, onlara mektuplar göndererek yapacakları faaliyetleri ve takip edecekleri siyaseti bizzat kendisi bildiriyordu. Yani bir başka ifade ile el-Muiz, hem Fâtımî dâvetinin, hem de bu anlayışının ürünü olan Fâtımî hilafetinin varlığını İslâm alemindeki tüm müslümanlara duyurma yolunda yoğun bir dinî ve siyasî propaganda savaşını ve gayretlerini sürdürüyordu.³⁶ Mamafih Makrizî'nin belirttiğine göre, el-Muiz etrafında toplanan ve desteğini aldığı, Kûtame kabilesinin ileri gelenlerine; “Ben devamlı, hem doğudan, hem batıdan İslâm aleminin her tarafından gelen mektuplara bizzat cevap yazmakla meşgulüm. Zaten ben dünya hayatıyla uğraşmıyorum. Çünkü ben, sizin ruhlarınızı korumak, beldelerinizi imar etmek hususunda görevliyim”³⁷ diyerek, temel siyasetlerinin Fâtımî-İsmâîlî dâvetinin ve inançlarının hakim kılınması yönünde faaliyet göstermek olduğuna işaret ediyordu.

Sonuçta el-Muiz'in bu faaliyetleri meyvesini vermiş ve Fâtımî nüfuzu tüm “el-

³⁴ el-Mehdi dönemindeki Mısır seferleri için bkz. Makrizî, *İttîâz*, 1/69-71; Eymen Fuad Seyyid, *a.g.e.*, 60-62; Hasan İbrahim Hasan-Taha Ahmed Şeref, *a.g.e.*, 172-186.

³⁵ Bu isyanlar hakkında bkz.: İbn Hammad, *Ahbâru Muluk*, 53-58, 60 vd.; Nüveyrî, *a.g.e.*, 28/115-116, 117-118; Makrizî, *İttîâz*, 1/75 vd., 88-90; Eymen Fuad Seyyid “Fâtımîler”, T.D.V.İ.A., 12/229-230; M.Canard, “Fâtımîds”, 2/852.

³⁶ el-Muiz dönemindeki bu faaliyetler için bkz.: Eymen Fuad Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımîyye*, 60-63; Ferhat ed-Deşrâvî, *a.g.e.*, 372-386; M.Canard, “L'Imperialisme Des Fâtımîdes Et Leur Propagande” Annales De L'Institut D'Etudes Orientales, Tome. VI, 1942-1947, 156-193.

³⁷ Bkz. Makrizî, *İttîâz*, 1/95.

Mağribu'l-Aksâ"ya yayılmıştı.³⁸ İşte kazanılan bu başarılar Fâtımîlerin doğuya yayılma cesaretlerini iyice artırmıştı. Bu maksatla el-Muiz, kendisinin, bu başarılarında büyük payı olan Cevher es-Sıkkî'yi 100.000 süvariden oluşan Fâtımî ordusunun başına geçirerek Mısır'ın fethiyle görevlendirdi. Bu Fâtımî ordusu Şaban 358/Temmuz 969 da Mısır'a hakim oldu ve Cevher Abbâsîler adına okunan hutbeye son vererek el-Muiz adına hutbe okuttu.³⁹ Zaten o dönemde Mısır 'ın içinde bulunduğu siyasî, sosyal ve ekonomik ortam buna imkan tanımış ve onların işini kolaylaştırmış, dolayısıyla Fâtımî ordusunun bölgeye hakim olma zemini hazırlamıştı.⁴⁰

Mısır'ın alınışından sonra Cevher tarafından Fustat'ın kuzeyinde bir saray ve Ezher Camii yaptırılarak Kahire şehri kurulmuş⁴¹ ve el-Muiz'in Mısır'a gelişi için gerekli şartları hazırlanmıştı. Bunun üzerine, el-Muiz, Kuzey Afrika'yı Zirî emirlerinden Yusuf b. Bulukkin'e bırakarak 362/973 de Mısır'a gelmemişti. Bundan sonra Fâtımî tarihinde yeni bir dönem başlıyor ve Fâtımî hilafet merkezi Kahire'ye naklediliyordu.⁴² Böylece Fâtımîler, sahip oldukları hilafet ve imâmet anlayışına ve ideallerine uygun olarak Abbâsî hilafetini yıkmaya ve tüm İslâm âlemine hakim olma yolunda ilk başarılarını Kuzey Afrika'da Fâtımî hilafetini kurmakla sağlamışlar, ardından Mısır'ı ele geçirmek suretiyle de ikinci zaferi de elde etmiş bulunuyorlardı. Çünkü Fâtımîlerin Mısır'a sahip olmaları, sadece bir hükümetin yerine bir başka hükümetin kurulmasından ibaret değildi. Bu hareket çok derin etkileri olacak dinî, siyasî, ictimai bir inkılab demektir. Zira bu başarıyla Fâtımîler, İslâm tarihinde ilk defa, hem Bağdad'a bağlı olmayan, hem de Ehli Sünnet İslâm anlayışına muhalif İsmâilî-Fâtımî İslâm anlayışının mümessili sıfatıyla Mısır'a hakim olmuşlardı. Nitekim Fâtımîlerin Mısır'a girmelerini takiben, İslâm aleminde oynadıkları rol de esaslı bir

³⁸ İbn Zâfir, 21-22; *Kâmil*, 8/524-525; Makrizî, *İttiâz*, 1/93-95; Ferhat ed-Deşrâvi, *el-Hilafetü'l-Fâtımîyye*, 334-357; Eymen Fuad Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımîyye*, 63-64; M.Canard, "Fâtımîds", 2/853.

³⁹ Bkz. İbn Zâfir, 23; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28/122-130; İbn Hammad, *Ahbâru Muluk*, 84; Makrizî, *İttiâz*, 1/97; Eymen Fuad Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımîyye*, 71-73; Ferhat ed-Deşrâvi, *a.g.e.* 374-388.

⁴⁰ Fâtımî öncesi Mısır'ın durumu ve Fâtımî dailerinin buradaki faaliyetleri hk. bkz. Eymen Fuad Seyyid, *a.g.e.*, 64-67; Stanley Lane-Poole, *A History of Egypt In The Middle Ages*, London 1924; 100-102.

⁴¹ Kahire'nin kuruluşu ve Cevher'in Mısır'daki faaliyetleri için bkz. İbn Hammad, *Ahbâru Muluk*, 88-90; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28/131-133; Makrizî, *İttiâz*, 1/102 vd.; Muhammed Cemaleddin Surur, *ed-Devletü'l-Fâtımîyye fî Mısır Siyasetuha ed-Dahiliyye ve Mezahiru'l-Hedara fî Ahdiha*, Kahire 1399/1979, 68-71; Lane Poole, *a.g.e.*, 102-104.

⁴² Bkz. İbn Zâfir, 25; *Kâmil*, 8/620-623; Makrizî, *İttiâz*, 1/100-104; Eymen Fuad Seyyid, *a.g.e.*, 87-88; Lane Pool, *a.g.e.*, 107-110; Cemaleddin Surur, *a.g.e.*, 72-75; Ferhat ed-Daşrâvi, *a.g.e.* 399-407.

şekilde değişti. Bundan böyle Mısır Fâtımîlerin elinde İsmâîlî-Fâtımî dâvetinin merkezi olma hüviyetini kazanmıştı. Ve buradan Abbâsîler aleyhine Fâtımî-İsmâîlî dâvetinin yayılması ve dolayısıyla Fâtımîlerin genişleme ve başarıları açısından gerekli olan dinî, askerî ve siyasî temeller atılacaktı.⁴³

Mısır'ın Fâtımîler tarafından ele geçirilmesini müteakip, hutbelerden, sikkelerden Abbâsî halifesinin adı çıkarılmış ve onun yerine Fâtımî halifesi el-Muiz'in adı ikame edilmiştir. İmâmlar ve müezzinlere Abbâsîlerin şîârı olan siyah renk giymek yasaklanmış, yerine Fâtımîlerin sembolü olan beyaz renkli sarık ve cübbeleri giyme zorunluluğu getirilmiştir. Ayrıca el-Muiz adına bastırılan "ed-Dinârü'l-Muizzî" adı verilen paralar kullanılmaya; Ezan Şî-İsmâîlî anlayışına göre okunmaya başlanmış, hatta dinî konularda da Fâtımî-İsmâîlî inancına uygun bir takım değişikliklere gidilmişti.⁴⁴ Görüldüğü gibi, Mısır'ın alınışı sonrasında Fâtımî-İsmâîlî dâveti, hem Ehli Sünnet ve Abbâsîler aleyhine genişleme, hem de dinî, siyasî, felsefî ve ictimai açılardan İslâm alemini derinden etkilemeye başlamışlardı. Çünkü ileride de temas edeceğimiz gibi, Fâtımî dâvetinin propagandası Mısır'ın merkez oluşundan itibaren daha sistemli ve daha organize bir biçimde, arkasına siyasî ve askerî ve ekonomik desteği de alarak yapılacaktı.⁴⁵

Öte yandan, Mısır'ın alınmasından sonra bu faaliyetlerin nihaî başarısı ve Sünnî müslümanların ve dolayısıyla rakib Abbâsî hilafetinin merkezi durumundaki Bağdad'ın ele geçirilmesi için Suriye'nin de ele geçirilmesi gerekiyordu. Zaten Suriye'nin alınması bir anlamda Mısır'ın fethinin tabii bir uzantısı idi. Bu maksatla Fâtımîler Şam bölgesine yürüdüler. Bunun sonucu olarak Hamdaniler 359/969 da Fâtımî halifesi el-Muiz'e bağlılığını bildirip onun adına hutbe okuttu. Ancak Fâtımî komutanı Cafer b. Felâh komutasındaki Fâtımî ordusu, el-Asam lakablı Karmatî komutanı Hasan b. Ahmed Ebû Said tarafından 360/971'de Dımeşk'te mağlub edildi. Aslında Karmatîlerle Fâtımîlerin İmâmet ve İslâm anlayışları birbirine yakın olmasına rağmen, siyasî ve ekonomik çıkarlar sebebiyle aralarında ihtilaf vâki olmuş ve Karmatîler Suriye'de Fâtımîlere karşına çıkmışlardı.

⁴³ Bkz. Eymen Fuad Seyyid, 74-75; Surur, *a.g.e.*, 70-71, 72-75.

⁴⁴ Fâtımîlerin Mısır'daki dinî, siyasî hakimiyetlerini tesise yönelik bu uygulamalar için bkz. İbn Hallikan, 1/379; Makrizî, *İttiâz*, 1/114-115, 119, 120-121; İbn Tanrıberdi, *Nucûm*, 4/32; Eymen Fuad Seyyid, *a.g.e.*, 78-84; Ayrıca bunları gerçekleştiren Cevher'in uygulamaları için bkz. Ali İbrahim Hasan, *Târihu Cevher es-Sikkîlî, Kaidû'l-Muiz Li Dinillâh el-Fâtımî*, Kahire 1352/1933, 67-88.

⁴⁵ Eymen Fuad Seyyid, *a.g.e.*, 74-75.

Fâtımîlerin Suriye'yi elde etmek için giriştikleri ilk askerî teşebbüsleri böylece başarısız kalmış, hatta Karmatîler Mısır'ı dahi tehdid eder olmuşlardı.⁴⁶

Suriye'nin askerî yoldan fethi sonuç vermeyince el-Muiz, dinî propaganda yöntemini ön plana alarak meseleyi halletme yoluna gittiğini görüyoruz. Nitekim bu bağlamda, el-Muiz, Hasan b. Ahmed'e gönderdiği mektubda, "Hiç bir bölge ve şehir yoktur ki orada bizim adımıza çeşitli dillerde davet yapılmasın"⁴⁷ diyerek, hem onu tehdid ediyor, hem de Fâtımîlerin temel politikasına işaret ediyordu.

el-Muiz dönemindeki önemli gelişmelerden biri de 358/969 veya 363/973 yılından itibaren Mekke ve Medine gibi müslümanların mukaddes kabul ettikleri bölgelerde Fâtımîler adına hutbe okunmasıdır.⁴⁸ Zira bu gelişme devam eden Abbâsî-Fâtımî mücadelelerinde Mısır'ın fethinden sonra, Abbâsîler aleyhine Fâtımîler tarafından kazanılan önemli başarılarından biri idi. Çünkü Mekke ve Medine'ye bir başka ifade ile Hameyn'e sahip olma, öteden beri devam eden hilafet ve İmâmet mücadelelerinde üstünlük ve meşruiyet bakımından önemli bir gösterge sayılıyordu. Zira bu bölgelere hakim olma bir anlamda gerçek halife olmanın vasfı ve de halifenin gücüyle bağlantılı kabul ediliyordu. Bu açıdan, Bağdad merkezli Abbâsî, Kahire merkezli Fâtımî hilafetlerinin mevcut olduğu bir ortamda Hameyn'e hakim olmanın önemi bir kat daha artmıştır ve dolayısıyla Hameyn'e sahip olma mücadelesi kızışmıştı. Çünkü belirttiğimiz gibi bu güçlerden hangisi, Hameyn'e hakim olursa, müslümanlar nazarında güya meşru halife o olacaktı. Öte yandan, hakikaten Mekke ve Medine, hem hac ibadeti hem de İslâm dünyasının her köşesinden gelen müslümanların toplandığı bir yer olması bakımından buralara hakim olan güce bir çok maddi ve manevi avantajlar sağladığı gibi, hatta tüm İslâm alemine ulaşma gibi pratik bir yararı da vardı.⁴⁹

⁴⁶ Fâtımîlerin Suriye'yi ele geçirme yönündeki teşebbüsleri için bkz.: İbn Zâfir, 24-25; *Kâmil*, 8/591-592; Makrizî, *İttiâz*, 1/120, 122-127, 128-129; Derviş en-Nuhayli, *Fethu'l-Fâtımîyyin li's-Şam fi Merha latihî'l-Ulâ*, İskenderiye 1979; Thierry Bianquis, Dames et La Syrie sous La Domination Fâtımî de, 359-468/969-1076, Damas 1986, 44-64; Eymen Fuad Seyyid, *a.g.e.*, 85-87; Ferhat ed-Deşrâvi, *a.g.e.*, 389-398.

⁴⁷ Makrizî, *İttiâz*, 1/95; el-Muiz'le el-Karmatî arasındaki yazışmalar için bkz.: Nüveyrî, *a.g.e.*, 28/145-150.

⁴⁸ Bkz. İbn Hammad, *Ahbâru Muluk*, 91; *Muntazam*, 7/75; *Kâmil*, 8/647; Makrizî, *İttiâz*, 1/101, 225; Subhi Abdu'l-Mun'im Muhammed, *el-Alâkâtu Beyne Mısır ve'l-Hicazi Zemenü'l-Fâtımîyyin ve'l-Eyyubîin*, Kahire Trs., 81 vd; Hasan İbrahim Hasan, *Târihu'd-Devleti'l-Fâtımîyye*, Kahire 1993 (5. Bsk.)237-239.

⁴⁹ Hamid Guneym Ebû Said, *el-Alâkâtu'l-Arabiyyetü's-Siyasîyye fi Ahdi'l-Buveyhiyyin*, Kahire 1971,

Belirttiğimiz gibi Fâtımîler hem Mısır'a, hem Harameyn'e hakim olmayı yeterli görmüyorlar ve hedeflerine ulaşmış kabul etmiyorlardı. İşaret ettiğimiz gibi onların nihai hedefi, Bağdad'ın ele geçirilip Abbâsî hilafeti yıkılmasıdır. Bunun gereği olarak bu yönde faaliyetlerin devam etmesi ve mutlaka buna ulaşılması inancı bulunmaktadır. Nitekim bu bağlamda el-Muiz, bu hususu 365/975'de kendisini Kahire'de ziyaret eden Bizans elçisine şöyle ifade ediyordu: "Ben Mehdiyye'de iken, sen benim yanıma gelmiştin. Ben, sana, mutlaka Mısır'a sahib olacağım. Sen de beni orada ziyaret edeceksin demiştin, hatırlıyor musun?" deyince, elçi: "Evet hatırlıyorum" diyerek el-Muiz'i doğruladı. Bunun üzerine el-Muiz, aynı elçiye: "Yine sana söylüyorum ki, sen bir gün Bağdad'a geleceksin. Ben de orada Halife olarak bulunacağım"⁵⁰ diyerek Fâtımîlerin esas hedefinin mutlaka birgün Abbâsîleri yıkıp, Bağdad'a sahip olma, dolayısıyla Fâtımî-İsmâîlî davetini İslâm alemine hakim kılmak olduğunu belirtiyordu.

Yukarıdan beri anlatmaya çalıştığımız gibi, Fâtımîler kuruluşundan itibaren el-Muiz döneminin sonuna kadar Kuzey Afrika, Mısır, Suriye ve Mekke-Medine'ye hakim olmaları neticesinde Atlas Okyanusundan Fırat nehrine kadar İslâm dünyasının önemli bir coğrafyasını fiilen ellerine geçirerek, Abbâsîler aleyhine fevkalade önemli başarılar elde etmişlerdir. Buna ilaveten Irak, Fars, Ehvaz gibi Abbâsî hilafetine tabii bölgelerde de yayılan dâiler vasıtasıyla Fâtımî-İsmâîlî davetinin propagandası yapılıyor ve bu yolla bir çok taraftar kazanılmış durumdaydı.⁵¹ Dolayısıyla Abbâsî hilafetini hem içeriden hem de dışarıdan yıkmaya yolunda epey mesafe katetmişlerdir.

el-Muiz li Dinîllah'dan sonra Fâtımî halifesi olan el-Azîz Billah Ebû Mansur Nizar (365-386/975-996) babasının ve ecdadının dolayısıyla Fâtımîlerin temel siyasetine sahip çıkmıştır. Öyle ki el-Azîz mümkün olan her fırsatta, Fâtımî davasının gereği olarak Fâtımî hilafetinin nüfuzunu daha da genişletmek ve öncelikle Irak'ı ele geçirip akabinde rakib Abbâsî hilafetini ortadan kaldırma ve neticede tüm İslâm alemine hakim olma yolundaki faaliyetlere devam ettiğini görüyoruz. Nitekim el-Azîz döneminde gösterilen bu gayretle-

325-336; M.Cemaleddin Surur, *en-Nufuzu'l-Fâtımî fi Cezireti'l-Arab*, Kahire 1993, 14-15.

⁵⁰ Bkz. *Kâmil*, 8/663; Makrizî, *İttîâz*, 1/226; Cemaleddin Surur, *Nufuzu'l-Fâtımî fi Biladi's-Şam ve'l-Irak*, Kahire 1959, 77; M.Canard, "Fâtımîds", 2/855

⁵¹ Bkz. Cemaleddin Surur, *Nufuzu'l-Fâtımîyyin fi Biladi's-Şam ve'l-Irak*, 75-76; Eymen Fuad Seyyid, *a.g.e.*, 69-71; Hamid Guneym, *el-Alâkât*, 48 vd.; M.Canard, "Da'wa", E.I., 2. Ed. 2/169; Hasan İbrahim Hasan, *Târihu'd-Devleti'l-Fâtımîyye*, 226 vd.

rin sonucunda Hamdaniler'in hizmetinde bulunan Bekcür et-Türkî adlı bir komutan 372/982 yılında Emir Sa'du'd-Devle b. Hamdanî'ye karşı ayaklanarak, Fâtımî halifesine itaatini bildirmiş ve Fâtımîlere bağlılığını ilan etmişti. Hatta Bekcür, el-Azîz'e bir mektub göndererek, kendisini, Hamdanilerin hakimiyetinde bulunan Haleb'i istila etmeye teşvik ediyor ve buradan açılacak koridorla Irak'ın kolayca elde edilebileceğini bildiriyordu. el-Azîz bu hadiseyi Fâtımî hedefleri açısından önemli bir fırsat görmüş ve hemen Şam bölgesindeki komutanlarına haber göndererek, Bekcür'e yardım etmelerini emrettiği gibi Haleb'in alınmasını ve böylece Fâtımî nüfuzunun Irak yolunda ilerlemesini istiyordu.⁵²

Öte yandan el-Azîz'in, Fâtımîlerin değişmez hedeflerinin tahakkuku maksadıyla önüne çıkan her fırsatı değerlendirme yoluna gittiğini söylemiştik. Bu bağlamda el-Azîz, Fâtımî davetinin Abbâsîler aleyhine yayılmasında siyasî, dinî ve askerî vasıtaların yanında, para ve maddi yardım unsurları da doğrudan kullanılmaya başlamıştır.⁵³ Zira el-Azîz, Suriye ve Kuzey Irak'taki mahalli Arab emirleri Fâtımîlerin yanına çekip, Fâtımî davetine kazandırmak ve bu suretle hem Abbâsî hilafetine biraz daha yaklaşmayı, hem de Abbâsîlere karşı yeni müttefikler kazanmayı hedefliyordu. Nitekim el-Azîz, bu politikasıyla, Musul emiri Ebû'd-Derdâ Muhammed b. el-Müseyyeb el-Ukaylî'ye mal ve para yardımı gönderip onu Fâtımîlerin safına çekmeyi başarmıştır. Çünkü el-Ukaylî 382/992'de Fâtımîlere bağlılığını ilan edip el-Azîz adına hutbe okutup sikke kestirerek bunu teyid etmiştir.⁵⁴

el-Azîz döneminde Abbâsîler aleyhine Fâtımî davetinin gelişmesi yolunda atılan adımların bizce en önemlisi, kendilerine yakın hissettikleri ve İslâm anlayışı itibarıyla yakınlık bulunan siyasî güçleri diplomatik propaganda yöntemiyle saflarına çekme teşebbüsleri olmuştur. Bu anlamda el-Azîz ile Büveyhî emiri Adudu'd-Devle 368-369/979-980 yıllarında cereyan eden mektuplaşmalar ve elçi teatileri, Fâtımî-Büveyhî ilişkileri ve dolaşısıyla Fâtımî davetinin Abbâsî topraklarında yayılması bakımından fevkaalede önemli sayılabilecek gelişmelerdir.⁵⁵ Zira kurulan bu münasebetlerin hem Fâtımîler, hem Abbâsîler, hem

⁵² Bkz. İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl*, 31; *Kâmil*, 9/85-88; *ed-Devâdârî*, *Kenzu'd-Durer*, 6/210-212; Fadıl Halidi, *el-Hayatü Siyasiyyetü ve Nuzumu'l-Hukum fi'l-Irak*, Bağdad 1389/1969, 74-75; Yacoov Lev, "The Fâtımîd Army, A.H. 358-427/968-1036 C.E. Military And Social Espects", Asian and African Studies 1980 (ISRAEL), XIV/174.

⁵³ el-Azîz'in Fâtımî davetinin yayılması için para harcadığına dair bkz. İbn Müyesser, *Ahbâr*, 170, 171, 172.

⁵⁴ Bkz. Makrizî, *İttîâz*, 1/274; İbn Tanrıberdi, *Nucûm*, 4/121-122; Hamid Güneym, *el-Alâkât*, 270.

⁵⁵ el-Azîz'le Adudu'd-Devle arasındaki mektuplaşmalar için bkz. *Muntazam*, 7/98; *Kâmil*, 8/709; İbn

de Büveyhîler açısından siyasî, dinî, askerî hatta ictimai vecheleri bulunmaktadır. Ancak biz burada bunun ayrıntılarına girecek değiliz.

Yalnız bu kadarını söyleyelim ki, ister dinî, ister siyasî, ister başka bir gaye ile olsun, en azından Büveyhî emiri Adudu'd-Devle el-Azîz'e gönderdiği mektubunda ona iltifat ederek Ehli Beyte mensub olmalarından dolayı meylini ve hüsnü teveccühünü açıklamıştır.⁵⁶ Bunun da Fâtımîler ve Fâtımî davası açısından önemli bir başarı olarak kabul edilmesi gerektiği kanaatindeyiz.⁵⁷ Bu arada el-Azîz döneminde de Harameyn'de Fâtımîler adına hutbe okunmaya devam edildi.⁵⁸ Dolayısıyla bu rivayetlerden de anlaşılacağı üzere bu dönemde Fâtımîler Abbâsîler aleyhine gelişmelerini sürdürmüşlerdi.⁵⁹ Nitekim kaynakların bildirdiklerine göre, el-Azîz döneminin sonlarına doğru 382/992'de Fâtımîlerin hakim olduğu Afrika, Mısır, Suriye, Harameyn'e ilaveten Yemen ve Musul'da da Fâtımî halifesi adına hutbe okunduğu gibi, İslâm dünyasının çeşitli yerlerinde de Fâtımî dâileri bir hayli başarılar kazanmış durumdaydı.⁶⁰ Hatta el-Azîz, Bizans'la yaptığı anlaşma gereği İstanbul'da "Câmiu Kostantiniyye"de her Cuma Fâtımîler adına hutbe okutmayı şart koşmuş ve bu uygulamıştır.⁶¹ Görüldüğü gibi, el-Azîz dış siyasetiyle önemli atılımlar gerçekleştirmiş bu da Fâtımî davetinin yayılmasına katkılarda bulunmuştu.

Öte yandan el-Azîz döneminde, görüldüğü gibi, el-Muiz tarafından Fâtımî davetinin propagandası yönünde tesbit edilen politikaların aynen takib edilmesine ilaveten, ayrıca İmâm (yani Fâtımî halifesi) adına hareket eden "hucet" makamının ihdas edildiğini de görüyoruz. Zira bu makam İsmâîlî davetinin propagandası maksadıyla oniki bölgeye ayrılan İslâm dünyasından her birinin başına getirilen ve baş dâi adı verilen kimselere tahsis edilmişti. Bu uygulamayla Hind'den Çin'e, Necd'den Mağrib'e kadar bu bölgelerdeki

Zâfir, *Ahbâr*, 33-34; İbn Tanrıberdi, *Nucûm*, 4/125.

⁵⁶ Bkz. İbn Zâfir, *Ahbâr*, 33-34; İbn Tanrıberdi, *Nucûm*, 4/125.

⁵⁷ el-Azîz Adudu'd-Devle zamanındaki bu mektuplaşmalar ve münasebetler hakkında değerlendirmeler için bkz. Hasan Müneymine, *Târihu'd-Devleti'l-Büveyhîyye*, 204-208; Hamid Güneym, *el-Alâkât*, 111-122; Ahmet Güner, *Büveyhîlerden Adudu'd-Devle ve Dönemi* (338-372/949-983) D.E.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 1992, (Basılmamış Doktora Tezi), 97-105; Shainool Jiwa, "Fâtımîd-Buyid Diplomacy During The Reign of Al-Azîz Billah (365/975-386/996)" *Journal of Islamic Studies*, Cilt, 3, Sayı: 1 (1992), 57-71.

⁵⁸ Bkz. *Muntazam*, 7/80-81; *Kâmil*, 8/667; İbn Zâfir, *Ahbâr*, 33; Makrizî, *İttîâz*, 1/238.

⁵⁹ Bkz. Eymen Fuad Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımîyye*, 94-95.

⁶⁰ Bkz. İbn Hallikan, *Veseyâtü'l-Ayân*, 5/347; Makrizî, *İttîâz*, 1/274; İbn Tanrıberdi, *Nucûm*, 4/116, 122, 124; İdris, *Uyûnu'l-Ahbâr*, 6/300-302.

⁶¹ Bkz. İbn Tanrıberdi, 4/151-152.

Fâtımî dâileri, davetinin yayılması yolundaki faaliyetlerinde yeni bir dinamizm kazanmışlardı. Hatta bu baş dâiler el-Azîz'in huzurunda toplanmış ve kendilerine takib edecekleri metodlar "dâi teşkilatı"nın hiyerarşisi gibi hususlar anlatılmış ve sonrasında tekrar görevli oldukları bölgelere dönmüşlerdi.⁶² Diğer taraftan el-Azîz, Fâtımî nüfuzunu ve ideolojisini askerî yoldan yayma faaliyetlerini de elden bırakmıyordu. Nitekim dâi İdris (ö.872/1467): "Emiru'l-Mü'minîn 386/975 yılında çeşitli bölgelerdeki ordularının toplanmasını emretti. Zira o, Irak'a yürüyüp Bağdad'ı alıp, İslâm dinini tekrar ihya etmek... istiyordu."⁶³ diyerek, el-Azîz'in bu faaliyetlerine ve onun asıl maksadının inançları itibariyle gayri meşru olan Abbâsî hilafetini bir an önce yıkma gereğine işaret ediyordu.

Yine Fâtımîler Abbâsîler aleyhine hakimiyetlerini genişletme yolunda uyguladıkları siyasî, askerî faaliyetlerini ilmi ve kültürel yönden de desteklemeyi ihmal etmediler. Maamafih, daha önce işaret ettiğimiz gibi, el-Muiz döneminde 361/972 yılında inşa edilmiş bulunan "Câmiatü'l-Ezher" el-Azîz zamanında 365/975 yılından itibaren, İsmâîlî-Fâtımî mezhebinin inançları, düşünceleri ve fıkhiyla ilgili derslerin verildiği bir müesseseye dönüştürülmüştü. Böylece Fâtımî davası ilmi ve kültürel yönden yetişmiş elemanlarca yapılması yönünde faaliyetler başlamıştı.⁶⁴ Nitekim, el-Muiz zamanında Kadı'l-Kudat olan Ebu Hanife en-Numân b. Muhammed (ö.363/973) tarafından "Deâimu'l-İslâm" yazılmıştır. Bu kitap İsmâîlî-Fâtımî mezhebi fikhının temel eseri hüviyetinde olup,⁶⁵ sürekli sarayda ve dâiler tarafından okunuyordu. Maamafih bu eser, dâilerin yetiştirilmesinde, bilgilendirilmesinde dolayısıyla İsmâîlî inancının çeşitli bölgelerde yayılmasında dâilerin başvuru kaynağı olmuştur. Bu bağlamda olmak üzere el-Müeyyed Büveyhî sarayında Ebu Kalicar'ın huzurunda her Cuma gecesi bu kitabı okunduğunu nakleder.⁶⁶ Böylece dâiler, muhalifleri karşısında kazandıkları bu bilgilerle mücehhez hale geliyorlardı.

el-Azîz'in 386/996 yılında ölümünden sonra onun yerine oğlu el-Hâkim Bi Emrillah Ebi Mansur Nizâr (386-411/996-1021) halife oldu.⁶⁷ el-Hâkim de ataları gibi,

⁶² Bkz. İdris el-Kureşî, *Uyûnu'l-Ahbâr*, 6/214-215.

⁶³ Bkz. İdris el-Kureşî, *Uyûnu'l-Ahbâr*, 6/247.

⁶⁴ Bkz. Makrizî, *İttîâz*, 1/227; Makrizî, *Huât*, 2/341; Eymen Fuad Seyyid, *a.g.e.*, 383 vd.

⁶⁵ Bkz. Makrizî, *İttîâz*, 1/215; İdris, *Uyûnu'l-Ahbâr*, 6/232-233; S.M.Stern, "Cairo as the Centre of the Ismâîlî Movement" *Studies in Early Ismailism*, 236-237; Ayrıca Kadı en-Numân için bkz.: Mustafa Galib, *Târihu'd-Da'veti'l-İsmâîliyye*, Beyrut Trs., 198-214.

⁶⁶ Bkz. *Sîre*, 43.

⁶⁷ Yahya b. Said el-Antâkî, *Târihu'l-Antâkî*, Trablus 1990, 235, 237; İbn Müeyesser, *Ahbâr*, 177.

Fâtımîlerin temel hedefi olan Fâtımî davetinin ve Fâtımî nüfuzunun yayılması ve dolayısıyla Abbâsî hilafetinin yıkılması hususunda gerek Irak, gerekse tüm İslâm dünyasında her türlü çabayı sarfetmekten geri kalmamıştır. Bu sayede Mısır, Şam ve Ifrikiyye’de onun adına hutbe okunmaya devam edildiği gibi davetin yayılmasıyla ilgili gayretler artarak sürmüştür.⁶⁸ Nitekim onun bu anlamdaki faaliyetleriyle ilgili olarak Makrizî, “el-Hâkim, davetin yayılması için çok çalıştı. Dâîlerini Horasan’a gönderdi. Bu dâîlerin propogandaları sayesinde o, Horasan’da Şîî mezhebini ikame etti ve bir çok insan bu yolla el-Hâkim’in davetini kabul etti. Yine o, bu bağlamda ihtiyaç olan ve istenen her bölgeye mal ve para göndermek suretiyle insanların kendisine dolayısıyla Fâtımîlere meyl etmesine gayret etti.”⁶⁹ demektedir.

Öte yandan el-Hâkim dönemi Fâtımî hilafeti tarihinde hem siyasî, hem de dinî bakımlardan zikzaklarla doludur.⁷⁰ Zira bu dönemde Abbâsîler aleyhine Fâtımî davetini yayma yolunda başarılı adımlar atılırken; diğer yandan el-Hâkim’in uluhiyyet iddiası⁷¹, Kahire’yi hacc merkezi yapma⁷² gibi dinî uygulamalarıyla karmaşa ve tezatlarla geçmiştir, denilebilir. Ancak her şeye rağmen el-Hâkim zamanında hem siyasî, hem de mezhebî yoldan Abbâsî topraklarında Fâtımî nüfuzunun yayılma başarısının yüksek olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim Karvaş b. Mukalled el-Ukaylî, 401/1010’da Musul, Enbar, Kufe gibi Irak şehirlerinde el-Hâkim adına hutbe okutarak Fâtımîlere tâbi olmuştu.⁷³

Bu rivayetten de anlaşılacağı üzere, Abbâsî başkentine çok yakın bölgelerdeki Fâtımî başarılarının gerisine baktığımızda, elbette Büveyhî emirlerinin baskısı sonucunda zayıf duruma düşmüş bulunan Abbâsî hilafeti gerçeğini görürüz.⁷⁴ Nitekim belirttiğimiz gibi, Enbar, Kufe, Musul gibi şehirlerde emir Karvaş el-Ukaylî’nin el-Hâkim adına hutbe okutup, bağlılığını bildirmesi üzerine Abbâsî halifesi el-Kâdir Billah (381-422/991-1031)

⁶⁸ Bkz. Makrizî, *İttiâz*, 2/217. Mamafih Makrizî tarafından işaret edildiği gibi, bu dönemde Fâtımî-İsmâîlî-Batınî dailerinin faaliyetleri sonunda Horasan’da Fâtımî daveti bir hayli yayılmış ve mensupları çoğalmıştır. Bu hususta bkz. Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 226-227; Nizamü’l-Mülk, *Siyasetname*, 290-299; S.M. Stern, “The Early İsmâîlî Missionaries in North-West Persia and in Khurasan and Transoxania”, *Studies in Early İsmâîlism*, 216-223.

⁶⁹ Bkz. Makrizî, *İttiâz*, 2/117.

⁷⁰ el-Hâkim dönemi için bkz. Eymen Fuad Seyyid, *a.g.e.*, 97-116.

⁷¹ Antâkî, *Târih*, 334-335; İbn Zâfir, *Ahbâr*, 52-53; Makrizî, *İttiâz*, 2/113-118.

⁷² Bu hususta bkz. Eymen Fuad Seyyid, *a.g.e.*, 113-115.

⁷³ Bkz. *Muntazam*, 7/248-251; Ebû’l-Fida, *el-Muhtasar*, 2/139-140; *Kâmil*, 9/223; Makrizî, *İttiâz*, 2/88; İbn Tanrıberdi, *Nucûm*, 4/224, 225-227.

⁷⁴ Bkz. Cemaleddin Surur, *en-Nufuzu’l-Fâtımî fi Biladi’s-Şam ve’l-Irak*, 78

hem Abbâsîler, hem de Ehli Sünnet aleyhine gelişen Fâtımî başarıları karşısında harekete geçme gereğini duydu. Bu bağlamda el-Kâdir bu gelişmelere karşı ilk tedbir olarak Bağdad'daki siyasi gücün sahibi Büveyhî emiri Bahâu'd-Devle (379-403/989-1012)ye Kadı Ebû Bekr el-Bâkılânî (ö.403/989)yi durumun vehametini anlatmak üzere gönderdi. Mamafih, el-Bâkılânî Fâtımî nüfuzunun Irak topraklarında ilerleyişini ve bunun hem Abbâsîler hem de Büveyhîler için oluşturduğu tehlikeyi Büveyhî emirine anlatır. Bunun üzerine, Bahâu'd-Devle, "bu durum aslında bizi ilgilendirdiği kadar Abbâsî halifesini de ilgilendirir. Ancak mademki bize ihtiyaç duyulmuş biz de gereğini yaparız." dedi. Akabinde Bahâu'd-Devle Emiru'l-Cuyûş'a mektup yazıp Karvaş ile savaşmak üzere hareket etmesini emredip yüzbin dinarı da askerlere dağıtmak üzere gönderir. Bunu takiben Amîdü'l-Cuyûş Karvaş'a karşı savaşmak üzere harekete geçer. Bunu duyan Karvaş hemen özür dileyerek, Fâtımîler adına okunan hutbeye son verir ve tekrar el-Kâdir adına hutbe okutmaya başlar.⁷⁵ Burada dikkati çeken bir husus vardır. O da, doğrudan doğruya Abbâsî hilafetini hedef alan Fâtımî tehlikesi karşısında el-Kâdir'in aciz durumda kalmış olmasıdır. Zira görüldüğü gibi el-Kâdir'in bu tehlikeyi bertaraf edecek ne maddi ne de askerî gücü bulunmaktadır. Öte yandan, el-Hâkim Karvaş'ı ekonomik vaadlerle kendi yanına çekmiş bulunmaktadır. Zira, el-Hâkim Karvaş'a otuz bin dinar para göndermiştir. Ancak Karvaş'ın el-Kâdir adına hutbe okutması üzerine bu para Karvaş yerine Fâtımîlerin Rakka valisine verilmiştir.⁷⁶ Bu bağlamda olmak üzere, el-Hâkim zamanındaki Fâtımî davetinin yayılma başarısı ve uygulanan siyasetle ilgili olarak, tarihçi Antaki, "el-Hâkim'in daveti Bağdad kapılarına kadar ulaşmıştı. Çünkü o, bu bölgelerdeki kitleleri kendine çekebilmek için çok mal ve para harcamıştı."⁷⁷ diyerek bu hususa işaret etmektedir.

Diğer taraftan el-Hâkim'in Fâtımî nüfuzunu ve davetini yayma konusunda ulaştığı neticede onun başvurduğu maddi unsurların yanında, Irak topraklarındaki mevcut Şîî kitlenin de büyük payı olduğu bir vâkıdır. Zira uygulanan bu siyasetle birlikte bu kitleler, kendilerine uzanan Fâtımî siyasi, dinî ve ekonomik desteğiyle Abbâsîlere ve Ehli Sünnet kitleye karşı çıkma hususunda daha bir cesaretle hareket ediyorlardı. Nitekim Bağdad'daki Şîî kitleler ile Ehli Sünnet grupları arasında 398/1008 yılında "Mushafu İbn

⁷⁵ Bkz. *Muntazam*, 7/251; *Kâmil*, 9/223, Fadıl Halidi, *el-Hayatü's-Siyasiyye*, 78.

⁷⁶ Bkz. *Muntazam*, 7/251.

⁷⁷ Bkz. Antâkî *Târih*, 302-303; Ayrıca bkz. İdris, *Uyûnu'l-Ahbâr*, 6/273; İbn Tanrıberdi, *Nucûm*, 4/224.

Mes'ud" meselesi yüzünden mezheb çatışmaları cereyan edince, bu Şîî kitleler Bağdad sokaklarında "Yâ Hakim, Yâ Mansur" diye bağırarak, Fâtımî halifesi el-Hâkim'i alenen yardıma çağırıyorlar ve Sünnî grublar üzerine saldırıyorlardı. Bu olaylarla Bağdad'da işlerin çığırından çıkması üzerine, halife el-Kâdir bizzat duruma müdahale etme ihtiyacını duymuştu. Öyle anlaşıyor ki, Büveyhî idaresi bu duruma seyirci kalmış ve hatta bir çok Ehli Sünnet mensublarının evleri ve mahallesi yakılmıştı. Neticede el-Kâdir'in bu müdahalesiyle olaylar yatışmış ve Şîî grubların liderleri toplanmışlar bu olaylardan ötürü halifeden özür dilemişler ve el-Kâdir de onları aff etmişti.⁷⁸

Belirttiğimiz gibi, el-Hâkim zamanında da Abbâsîler aleyhine bir yandan siyasî, askerî ve maddi vasıtalarla Fâtımî hakimiyetinin genişletilmesine çalışılırken; diğer yandan da bu hakimiyetin yayılmasını kolaylaştırmak ve perçinlemek maksadıyla dinî propaganda faaliyetlerine de aralıksız devam ediliyordu. Bu bağlamda çeşitli bölgelerde bulunan Fâtımî dâilerine emirler ve talimatlar gönderiliyor ve bulundukları yerlerde vaaz, irşad ve ilmi toplantılar düzenlemeleri ve bu yolla Fâtımî davetinin neşrini sağlamaları isteniyordu.⁷⁹ Böylece Abbâsî toprakları içerisinde Fâtımî davetini benimseyen kesimlerin sayıları artırılmaya çalışılıyordu.

Yine el-Hâkim döneminde Fâtımî-İsmâîlî daveti ilmi, fikri ve kültürel vasıtalarla desteklenerek, propaganda yapılması için önemli adımlar atıldığını görüyoruz. Bu bağlamda hem İsmâîlî-Fâtımî davetinin ve akidesinin gelişmesi hem de bu davet için İslâm dünyasına gönderilen dâilerin yetiştirilmesi için eğitim ve öğretim veren Ezher'e ilaveten, "Dâru'l-Hikme" ya da "Dâru'l-İlim" denilen bir müessese 395/1004-1005'de Kahire'de hizmete açılmıştır.⁸⁰ Dolayısıyla bundan böyle davetin yetişmiş dâiler tarafından yapılması hedefleniyordu. Zira Daru'l-ilim'de lügatçiler, fıkıhcılar, nahivciler, felsefeciler v.b. kimseler görev yapıyordu. Yani bir anlamda davetin yayılmasında görevli olan kimselere akademik bir eğitim veriliyordu.⁸¹ Ayrıca bu dönemde Fâtımîlerin ilmi, kültürel ve dinî gelişmesinin en önemli göstergelerinden biri de İsmâîlî mezhebinin inanç esasları ve felsefiyle ilgili birçok eser vermiş bulunan Hamidü'd-Din el-Kırmânî (ö.408/1017)'nin faali-

⁷⁸ Bu hususlar için bkz. *Müntazam*, 7/237-238; *Kâmil*, 9/208; *Bidâye*, 11/338-339.

⁷⁹ Bkz. İdris, *Uyûnu'l-Ahbâr*, 6/283-289, 290, 291 vd.

⁸⁰ Bkz. Antâkî, *Târikh*, 258; Makrizî, *Hutat*, 1/445, 458-460; Makrizî, *İttiâz*, 2/56.

⁸¹ Daru'l-İlim hakkında bkz.: Hasan İbrahim Hasan, *Târihu'd-Devleti'l-Fâtumîyye*, 435 vd.

yetleri ve başarılarıdır. Kendisine “Huccetu’l-Irakeyn” lakabı verilmiş olan bu şahıs, Fâtımî dâileri içerisinde en büyük ve en önemlilerinden biri olarak kabul edilmektedir.⁸² Abbâsîler aleyhine Fâtımî başarılarından söz ederken bu gibi şahısları ve Kahire’deki Dâru’l-Hikme’yi unutmamak lazımdır diye düşünüyoruz.

el-Hâkim’in 411/1021 yılında vefatından sonra onun yerine geçen ez-Zâhir li İ’zâz Dinîllah Ebû’l-Hasan Ali (411-427/1021-1036) de ataları gibi Fâtımî davetinin ve nüfuzunun yayılması yolunda yoğun çaba sarfetmiştir. Bu hususta ez-Zâhir, dâilere İsmâîlî mezhebinin temel fıkıh kitabı durumundaki “Deâimu’l-İslâm”ı⁸³ ezberlemelerini emretmiş ve bunu gerçekleştirenlere de mali ödüller vermiştir.⁸⁴ Bu ödüllendirmelerin de katkısıyla Fâtımî dâileri, Abbâsî topraklarında başarılar kazanarak birçok taraftar elde etmişlerdir. Yine aynı dönemde Fâtımî-İsmâîlî dâileri talimatları doğrudan Kahire’den alarak hareket ediyorlardı. Bunun sonucu onlar, Türklerin Bağdad’a yoğun bir şekilde gelmeye başladıkları 425/1033 yıllarında şehirdeki karşılıkları da fırsat bilip, Fâtımî davetini insanlar arasında propaganda ederek yeni taraftarlar kazanmışlardı.⁸⁵ Zira Makrizî’nin ifadesine göre, 415/1024’de “İydü’l-Gadir”⁸⁶ gününde Basra, Kufe, Musul ve daha birçok Abbâsî şehrinde ez-Zâhir adına hutbe okunmuştu. Bu rivayetlere göre, Türklerin Bağdad’da bir koloni oluşturmaları sonunda Deylemlileri şehirden çıkardılar. Bunun üzerine onlar da Basra’ya giderek orada Fâtımîler adına hutbe okutmuşlardır. Buna karşılık Türkler Bağdad’ın bir kısmını da el-Kâdir adına hutbe okutmayı sürdürürlerken, Kerh mahallesindeki Şiîler de ez-Zâhir adına hutbe okutuyorlardı.⁸⁷

Öte yandan ez-Zâhir, Fâtımî mezhebinin ve hakimiyetinin yayılmasında çok önemli katkıları olabilecek veya en azından Fâtımî dâilerine karşı sert tutumundan vazgeçirmek maksadıyla Sünnî anlayışı benimseyip Abbâsîlere tâbi olan Gazneli Sultan Mahmud’u

⁸² Kırmânî için bkz. İdris, *Uyûnu’l-Ahbâr*, 6/281-289; Mustafa Galib, “*Âlamu’l-İsmâîlîyye*” Beyrut 1964, 99-107.

⁸³ “*Deâimu’l-İslâm*” hakkında bkz. Asaf A.A. Feyzee, *Compendium of Fâtimid Law*, Calcutta 1968; Hasan İbrahim Hasan, *Târihu’d-Devleti’l-Fâtumîyye*, 475-476.

⁸⁴ Bkz. Muhammed b. Ubeydullah b. Ahmed Musebbihi, *el-Cüzû’l-Erbeun Min Ahbâri Mısır*, Tah. Eymen Fuad Seyyid- T.Bianquis, Kahire 1978, 1/85; Makrizî, *İttiâz*, 2/175.

⁸⁵ Bkz. Makrizî, *Hutat*, 1/335; Aynı yazar, *İttiâz*, 2/181.

⁸⁶ “İydü’l-Gadir”, Gadir Hum Bayramı; 18 Zilhicce günü Şiîlerce kutlanan bir bayramdır. Şiî inancına göre bu tarihte, Hz. Peygamber “Gadir Hum” denilen yerde kendisinden sonra hilafete ya da İmâmete Hz. Ali’yi tayin etmiştir. Bu hususta bkz. Makrizî, *Hutat*, 1/388; Ayrıca Cemal Sofuoğlu, “*Gadir Hum Meselesi*”, A.Ü. İlahiyat Fak.Dergisi, C. XXVI 1983, 461-470.

⁸⁷ Bkz. Makrizî, *İttiâz*, 2/168; Nüveyrî, *Nihâyetu’l-Ereb*, 26/61.

kazanmak ve bu yolla Abbâsî hilafetini dayanaksız bırakmak için diplomatik teşebbüste bulunmuştu. Bu bağlamda ez-Zâhir elçisiyle 415/1024 yılında Mahmud'a hil'at ve hediyeler göndererek onu Fâtımî davetine girmeye çağırırdı.⁸⁸ Fakat Abbâsî halifesi el-Kâdir'in karşı teşebbüsleri ve zaten Mahmud'un da Ehli Sünnet anlayışını benimsemiş olması sebebiyle ez-Zâhir'in gönderdiği hil'at ve hediyeler Bağdad'a gönderilerek yakıldı. İbnü'l-Esîr'in ifadesiyle Sultan Mahmud, el-Kâdir'e gönderdiği mektubda, "Ben sana itaatı farz kabul eden bir hizmetçiyim" diyerek Ehli Sünnete ve Abbâsîlere bağlılığını bildirmiştir.⁸⁹ Böylece ez-Zâhir'in Mahmud'u kazanma teşebbüsü akim kalmıştı.

ez-Zâhir'de Abbâsî hilafetine karşı yürütülen bu faaliyetleri bizzat kendisi idare ediyordu. Nitekim 411/1021'de halife olunca İslâm aleminde bulunan tüm Fâtımî dâilerine doğrudan talimatlar göndermiş ve onlara hem kendisinin hilafetini bildirmek dolayısıyla kendilerinden ve taraftarlardan biat almalarını sağlamak, hem de tesbit edilen davet stratejisini iletmek maksadıyla bir bildiri hazırlanmasını istemiş ve bu görevi bizzat Dâi'd-duat Kasım b. Abdi'l-Aziz en-Numân tarafından yerine getirilmiştir.⁹⁰

ez-Zâhir de yine kendinden önceki halifeler gibi Fâtımî hakimiyetini ve davasını yayma çabalarını sadece siyasî, askerî ve propaganda faaliyetleriyle sınırlı tutmuyordu. Bilakis, Fâtımî-İsmâîlî düşüncesinin ve İslâm anlayışlarının geniş kitleler tarafından kabul edilmesi ve dolayısıyla Fâtımî nüfuzunun Abbâsîler aleyhine genişlemesi için mal, para gibi maddi ve ekonomik unsurları da devreye sokuyor ve bu yolda harcamalar yapıyordu. Nitekim kaynaklarımız, 427/1035-1036 yılında vefatından önce ez-Zâhir'in Fırat nehrinin ıslahı için beşbin (5000) dinarı Kufe'ye gönderdiğini kaydederler. Hatta Kufe halkı, bu parayı Abbâsî halifesi el-Kâim Bi Emrillah (422-467/1031-1075)'ın iznini aldıktan sonra almışlardır. Hatta el-Kâim, rakibi ve aynı zamanda düşmanı durumundaki Fâtımîlerden gelen bu yardımının kabulü hususunda fukahaya görüş bile sorma ihtiyacını duymuştu. Fukaha da bu yardımın müslümanlar yararına olması sebebiyle kabul edilebileceğini bildi-

⁸⁸ Bkz. Beyhaki, *Târih*, 192-194; *Muntazam*, 8/16,21; Makrizî, *İttiâz*, 2/137-139.

⁸⁹ Bkz. *Kâmil*, 9/350; Ayrıca bkz. Beyhaki, *Târih*, 194; İbn Tanrıberdi, *Nucûm* 4/251; Mahmud'un Abbâsîlere ve Ehli Sünnete bağlılığı ve Fâtımîlerin bu teşebbüsleri için bkz. Muhammed Nazım, *The Life and Times of Sultan Mahmud of Ghazna*, Delhi 1971 (2. Ed.) 164-165; C.E. Bosworth "The Imperial Policy of The Early Ghaznavids", *The Medieval History of Iran and Afghanistan an Central Asia*, London 1977, 54-76.

⁹⁰ Bkz. Makrizî, *İttiâz*, 2/126; İdris, *Uyûnu'l-Ahbâr*, 6/305,311,315-318.

rince el-Kâim buna müsaade etmiştir.⁹¹ Öyle anlaşıyor ki, belki de, Kufe halkının ekseriyetinin Şîi temayüllü olmasından dolayı bu paraya izin verilmediği takdirde isyanların baş gösterebileceğini ya da kendisinin zaten maddi bakımdan güçsüz olduğunun farkında olan el-Kâim şehrin sel tahribatından korunması için Fâtımî yardımını kabul etmek zorunda kalmıştı. Bu rivayetten de anlaşılacağı üzere söz konusu hadise hem Abbâsî hilafetinin içinde bulunduğu durumu göstermesi bakımından, hem de Fâtımîlerin eriştiği gücü sergilemesi açısından dikkat çekicidir.

Öte yandan ez-Zâhir devrinde Fâtımî dâvetinin ve nüfuzunun yayılışı sadece Irak hudutları dahilinde kalmıyor; aksine öteden beri devam eden propaganda faaliyetleri çerçevesinde Fars bölgelerinde oldukça önemli başarıların eşliğinde bulunuyordu. Maamafih el-Mustansır (427-487/1036-1094) zamanında dâi el-Müeyyed tarafından kazanılan başarıların temelleri ez-Zâhir döneminde el-Müeyyed'in babası Ebû Nasr Mûsâ b. İmrân tarafından atılmıştı. Bunun sonucunda el-Müeyyed, daha sonra Fars bölgesinde Şiraz, Ehvaz gibi Abbâsî hakimiyetindeki şehirlerde aleni olarak Fâtımî mezhebini yayarak, taraftarlar kazanacak ve el-Mustansır adına hutbe okutacaktır.⁹²

Daha önce belirttiğimiz gibi, Fâtımîler ez-Zâhir'den önce zaten Şam bölgesindeki Abbâsî topraklarının önemli bir kısmına sahip olmuşlardı. Ancak ez-Zâhir zamanında Filistin'deki Hasan b. Cerrah, Dımeşk'teki Sinan b. el-Bena Haleb'deki Salih b. el-Mirdâsî gibi emirler kendi aralarında anlaşarak Fâtımîlerden bağımsızlıklarını kazanmak için harekete geçerek 415/1023'de Bizans İmparatoru II.Basileros'dan yardım istediler. Fakat imparator bu isteği kabul etmedi. Bunun üzerine karşı atağa geçen Fâtımîler, komutanları Anûş-Tekin ed-Dizbiri⁹³ vasıtasıyla söz konusu mahalli emirlere savaş açtı. Cereyan eden savaşlarda sadece Haleb'deki Mirdasiler 415/1023 de bağımsızlığını ilan

⁹¹ Bkz. *Muntazam*, 8/91; *Bidâye*, 12/40; İbn Tanrıberdi, *Nucûm*, 4/282. Kaynaklar bu hadisenin h. 428 yılında, yani ez-Zâhir'in ölümünden sonra vuku bulduğunu bildirmektedirler. Öyle anlaşıyor ki, söz konusu yardım ez-Zâhir'in sağlığında h. 427 yılında gönderilmiş fakat yerine ulaşması h. 428 de gerçekleşmiş olmalı.

⁹² Bkz. Muhammed Kâmil Hüseyin, *Divânü'l-Müeyyed Dâi'd-Duât*, 17-25 (Mukaddime), 248-251; el-Müeyyed, *Sîre*, 15; İbnü'l-Belhi, *Kitabu Farisname*, Ed. G. Le Strange-R.A.Nicholson, London 1921, 119; İdris, *Uyûnu'l-Ahbâr*, 6/318. Fâtımîlerin Fars dâisi el-Müeyyed'in, halife Mustansır dönemindeki faaliyetleri için bkz. Çalışmamızdaki Fars'ta Fâtımî Davetinin Yayılışı başlığı altında ele alınacaktır.

⁹³ Enuş-Tekin ed-Dizbiri (ö.433/1041/1042) Fâtımîlerin Şam bölgesindeki komutanlarıdır. Bkz. İbn Hallikan, *Vefeyâtu'l-Ayân*, 2/487; İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl*, 71-79.

edebildi.⁹⁴ Ancak bu hadiseden sonra ez-Zâhir, Bizanslılarla bozulmuş olan ilişkileri düzeltip yeniden anlaşma ihtiyacını duydu. Maamafih ez-Zâhir elçisini Bizans'a göndererek, Mısır'daki kiliselerin açılması ve tamiri, özellikle de Kudus'teki Kumame veya Kamame Kilisesi'nin yenilenmesi, buna karşılık Kostantaniyye (İstanbul)daki Camide ez-Zâhir adına hutbe okunması şartlarıyla Fâtımîler ile Bizans arasında 418/1027 yılında bir anlaşma yapıldı.⁹⁵ Bu anlaşma on yıllık bir süreyi kapsıyordu. Ancak daha sonra bu antlaşma aynı şartlarla onar yıllık sürelerle 427/1036 da 437/1047 yıllarında da tekrarlanmıştır.⁹⁶

3- el-Mustansır Dönemi (427-487/1036-1094) Fâtımî-Abbâsî Mücadelesi ve Fâtımîlerin Durumu

ez-Zâhir'in 427/1036'da vefatından sonra yerine oğlu el-Mustansır Billah Ebû Temim Maad Fâtımî halifesi olmuştu ve daha henüz yedi yaşında bir çocuktur.⁹⁷ el-Mustansır dönemi (427-487/1036-1094) daha önce hiçbir Fâtımî halifesine nasib olmadığı kadar 60 yıl gibi uzun bir süre devam etmiştir. Bu dönem Fâtımîlerin dinî ve siyasî nüfuzlarının en geniş sınırlara ulaşması, Fâtımî-İsmâîlî davetinin yayılması için kültürel, ticarî faaliyet bakımından oldukça canlı ve dinamik gelişmelerin cereyan etmesi, Fâtımî dâisi el-Müeyyed eliyle Fars Büveyhî emiri Ebû Kalicar'ın Fâtımî davetini kabulü, Zîrî emiri Muiz b. Bâdis'in Fâtımîlere isyanı ve hepsinden önemlisi Besâsirî isyanı gibi önemli tarihi hadiselerin yaşandığı bir devirdir. Bu bakımlardan el-Mustansır dönemi devam eden Fâtımî-Abbâsî, Şia-Ehli Sünnet, Selçuklu-Fâtımî mücadeleleri açısından söz konusu hadiselerin vûku bulmuş olması itibarıyla Fâtımî tarihinde en önemli devre olarak tanımlanır.⁹⁸ Nitekim İbn Zâfir, el-Mustansır dönemini, "Fâtımî tarihinde ondan önce ve sonra onun

⁹⁴ Müsebbihi, *Ahbârü Mısır*, 35, 44, 47, 64-65; İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl*, 73; Ernest Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, Terc. Fikret İşıltan, İstanbul 1970, 108-109, 124.

⁹⁵ Bkz. Makrizî, *İttiâz*, 2/176; Cemaleddin Surur, *Siyasetü'l-Fâtımîyyin el-Hariciyye*, 243-248; Eymen Fuad Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımîyye*, 122-123.

⁹⁶ *Kâmil*, 9/460, 541; Makrizî, *İttiâz*, 2/182; Ayrıca Fâtımî-Bizans ilişkileri hakkında bkz. Abbas Hamdani, "Byzantine-Fâtımî Relations Before the Battle of Manzikert", *Byzantine Studies*, Cilt, I, Sayı: 2 (1974), 173-174; M. Canard, "Fâtımîds", 2/855.

⁹⁷ *Muntazam*, 8/920; *Kâmil*, 9/447-448; İbn Zâfir, *Ahbârü Düveli Munkatı*, 67; Makrizî, *İttiâz*, 2/184; İdris, *Uyûn*, 6/322-323.

⁹⁸ el-Mustansır dönemi için bkz. İbn Zâfir, *Ahbârü Düveli Munkatı*, 67-81; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28/209-240; Makrizî, *İttiâz*, 2/184 vd.; Eymen Fuad Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımîyye*, 125-157; Abdü'l-Mun'im Macid, *İmâm el-Mustansır Billah el-Fâtımî*, Kahire 1961; M. Canard, "Fâtımîds", 2/854 vd.

döneminde yaşanan hadiseler yaşanmadı.”⁹⁹ diye tarif etmektedir.

Maamafih bu devrede Fâtımî-İsmâîlî dâilerinin İslâm dünyasının çeşitli bölgelerinde daveti yoğun ve başarılı bir şekilde uyguladıklarını ve dolayısıyla bir hayli taraftar kazanarak Fâtımî nüfuzunu yaydıklarını görüyoruz. İşte bu faaliyetlerinin sonunda Fâtımî nüfuzu zaten Kuzey Afrika, Mısır, Suriye, Yemen ve Hicaz bölgelerinde fiili hakimiyetleri, Fars da ise dolaylı olarak yayılmış durumdaydı.¹⁰⁰ Bunun en açık delili ayrıca ele alacağımız gibi el-Müeyyed’in Fars’taki faaliyetleri sonunda Ebû Kalicar’ın Fâtımî davetini benimsemesi ve Şiraz ve Ehvaz’da el-Mustansır adına hutbe okutulmasıdır.¹⁰¹

el-Mustansır döneminde Fâtımî davetinin propogandası yönünde çok başarılı çalışmalar yapıldığını ifade etmiştik. Maamafih, el-Mustansır’ın kendisi bizzat, İran, Sind, Hind, Bahreyn Umman ve Yemen’deki Fâtımî-İsmâîlî dâilerine mektuplar yazmak suretiyle onlara takib edecekleri siyaseti ve stratejileri bildiriyordu. Nitekim bu mektuplarla “Sicillâtü’l-Mustansırıyye”¹⁰² ve ayrıca el-Mustansır huzurunda davetle ilgili tartışılan problemlerin toplandığı “el-Mecalisü’l-Mustansırıyye” adıyla bazı külliyatların ortaya çıktığını görüyoruz. Yine bu bağlamda olmak üzere, Fâtımî davetini başarıyla yürüten meşhur Fâtımî dâisi el-Müeyyed (ö.470/1078)in bizim konumuz açısından da ehemmiyet arzeden Fars’taki ve Besâsirî isyanıyla ilgili faaliyetlerini anlattığı “Sîretü’l-Müeyyed fi’ d-Din Dâid Duat”¹⁰³’ı, İsmâîlî-Fâtımî inancıyla ilgili birçok meseleyi dile getirdiği Şiirlerin toplandığı “Dîvânü’l-Müeyyed fi’ d-Din Dâi’ d-Duât”¹⁰⁴ ve yine İsmâîlî-Fâtımî mezhebinin inanç esasları, felsefesi, düşüncesi ve görüşlerin tartışılıp ele alındığı “el-Mecâlisü’l-Müeyyediyye”¹⁰⁵ gibi eserlerin hepsinin el-Mustansır döneminde yazılmış olması bu dö-

⁹⁹ Bkz. İbn Zâfir, *Ahbâr*, 67.

¹⁰⁰ İdris, *Uyûn*, 6/329; Eymen Fuad Seyyid, *a.g.e.*, 125-126.

¹⁰¹ Bu hususta bkz. *Sîre*, 43-44, 54-55; Muhammed Kâmil Hüseyin, *Dîvânü’l-Müeyyed*, 25-32 (Mukaddime).

¹⁰² “*Sicillâtü’l-Mustansırıyye*” Sicillâtü ve Tevkiâtü ve Kutubu li Mevlana el-İmâmu’l-Mustansır Billah Emiru’l-Müminin Salavatullahi Aleyh İla Duâtü’l-Yemen ve Gayrihim Kaddese’llahü Ervaha Cemîa’l-Mu’minin, Neşr. Abdu’l-Mun’ım Macid, Kahire trs.

¹⁰³ el-Müeyyed fi’ d-Din Hibetullah b. Mûsâ eş-Şirazi, *Sîretü’l-Müeyyed fi’ d-Din Dâi’ d-Duât* Tercüme tû Hayatuhu bi Kalemihî, Takdim ve Tahkik: Muhammed Kâmil Hüseyin, Kahire 1949. Kaynaklar ve Araştırmalar bahsinde eser hakkında değerlendirmelerde bulunulmuştur.

¹⁰⁴ *Dîvânü’l-Müeyyed fi’ d-Din Dâi’ d-Duât*, Takdim ve Tahkik: Muhammed Kâmil Hüseyin, Kahire 1949.

¹⁰⁵ *el-Mecâlisü’l-Müeyyediyye* ilk olarak Hatem b. İbrahim’in telhisiyle, Muhammed Abdu’l-Kadir Abdu’n-Nasır’ın tahkiki ve Abdü’l-Aziz el-Ehvani tarafından 1975 de Kahire’de basılmıştır. Daha sonra aynı eser Mustafa Galib tarafından tahkik edilerek ve takdim yazılarak 1974-1984 yılları arasında Beyrut’da 3 cilt halinde tam olarak yayınlanmıştır.

nemde Fâtımîlerin dinî ve siyasî yönden yayılma faaliyetlerini ve propogandasının durumunu göstermesi bakımından yeterli olduğu kanaatindeyiz.¹⁰⁶

Diğer taraftan el-Mustansır döneminin ehemmiyetini artıran bir başka husus daha vardır ki, o da bu dönemde Selçuklu Devletinin tarih sahnesine çıkışıdır. Zira Selçuklular, devletlerini kurdukları andan itibaren batıya yönelmişler ve aynı zamanda Abbâsî hilafetini meşru tanıyarak onların siyasetlerinin yanında yer almışlardır.¹⁰⁷ Bu durum gerek Ebû Kalicar'ın Fâtımî davetini benimsemesi, gerek Muiz b. Bâdis'in Fâtımîlere karşı isyanı ve gerekse Besâsîrî isyanı gibi hadiselerle zirveye çıkan Fâtımî-Abbâsî mücadelesini doğrudan etkileyen bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁰⁸

Şimdi yukarıdan beri genel çerçevesini çizmeye çalıştığımız el-Mustansır döneminin iç ve dış gelişmelerini kısaca belirterek, bu dönemin, Fâtımî-Abbâsî, Fâtımî-Selçuklu münasebetlerinin ve mücadelesinin zeminini tanıyalım ve hadiseleri daha iyi değerlendirme fırsatı bulalım. Bu bağlamda zaten Fâtımî nüfuzunun Abbâsî hilafetine bağlı Fars'ta yayılmasını ve Ebû Kalicar'ın Fâtımî davetini benimsemesi, Zirî Emiri Muiz b. Bâdis'in Fâtımîlere İsyanı ve buna bağlı gelişmeler ve özellikle Besâsîrî isyanı gibi hadiseler Fâtımî-Abbâsî, Fâtımî-Selçuklu mücadelesinin somut gelişmeleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Zaten bu hususlar çalışmamız içerisinde ayrıca incelenecektir.

el-Mustansır zamanında Fâtımî daveti ve hakimiyeti açısından işaret ettiğimiz hadiseler yaşanırken, diğer taraftan bu başarıları sekteye uğratacak bazı olumsuz gelişmeler de ortaya çıkıyordu. Nitekim Fâtımî veziri Ebû'l-Kasım Ali b. Ahmet el-Carcarâi¹⁰⁹'nin 436/1045'de vefatını müteakip, 15-20 yıl sonra özellikle Besâsîrî hadisesinin ardından Fâtımîler Abbâsîler aleyhine kazandıkları başarı grafiğini kaybedecek ve yavaş yavaş iniş sürecine girecekti. Dolayısıyla el-Carcarâi'nin ölümünden sonra Fâtımîlerin çöküş emareleri yavaş yavaş kendinî göstermeye başlamıştı bile. Öte yandan hem Selçukluların tarih

¹⁰⁶ Bu hususlarda daha geniş bilgi için bkz.: Huseyn el-Hamdani, *"The History of the Ismaili Da'wat and Its Literature During the Past Phase of the Fâtımî de Empire"*, 18 th. International Congress of Orientalists, Leiden 1931, 126-136; S.M.Stern, *"Cairo As The Centre Of the İsmâîlî Movement"*, Studies In Early Ismailism, Jarusalem 1983, 234-256.

¹⁰⁷ Bu hususta bkz. Çalışmamızdaki Abbâsî Selçuklu Münasebetleri ve Selçukluların Sünnî Hilafet Yanlısı Politikaların Gelişmesi.

¹⁰⁸ Bu hususlarla ilgili olarak çalışmamızdaki Üçüncü ve Dördüncü Bölümler.

¹⁰⁹ Fâtımî veziri el-Carcarai ve vezirliği hakkında bkz. İbnü's-Sayrafi, *el-İşâre*, 67-70; Muhammed Hamdi el-Münavi, *el-Vezaratü ve'l-Vüzeratü fi'l-Asri'l-Fâtımî*, Kahire Trs., 253-254.

sahnesine çıkıp Fâtımîlere cephe almaları hem de kendilerinin güç kaybetmeleri gibi Fâtımîler adına olumsuz sayılabilecek gelişmeler neticesinde onlar Abbâsîleri yıkıp tüm İslâm dünyasını ele geçirme projelerini ve hayallerini gerçekleştiremeyecekler ve dolayısıyla devam eden Fâtımî-Abbâsî çekişmesinde kaybeden taraf olacaklardı.

Mamafih Fâtımîler açısından bu talihsiz gelişmelerin birçok sebebi vardır.¹¹⁰ Bunların başında, daha sonra ayrıca inceleyeceğimiz gibi, Abbâsî halifesi el-Kâdir (381-422/991-1031) ve ondan sonra halife olan el-Kâim (422-467/1031-1074) tarafından Fâtımîlere karşı takib edilen başarılı siyaset gelmektedir. Zira el-Kâdir'le birlikte Abbâsîler ve Ehli Sünnet anlayışı karşısında Fâtımîlerin dinî ve siyasî yönlerden yayılmalarının önüne geçilmesi hususunda bir silkinme ve şahlanış meydana gelmiştir.¹¹¹ Bunun sonucunda bu iki kuvvet, özellikle doğu İslâm dünyasına hakim olma hususunda yoğunlaşan bir çatışma ortamına girmişlerdir.

Öte yandan el-Mustansır devrinde hem Fâtımîler, hem de Abbâsîler kendileri açısından ortaya çıkan yeni gelişmeler karşısında her iki taraf birbirlerine karşı cereyan eden mücadelede yeni unsurları yanlarına dahil ediyorlardı. Bu bağlamda el-Mustansır, el-Müeyyed vasıtasıyla Fars'ta Ebû Kalicar'ı, hem Abbâsîlere hem de Selçuklulara karşı Fâtımî siyasetinin yanına çekmeye çalışırken; bu karşılık el-Kâim hem Büveyhîlere, hem de Fâtımîlere karşı, Selçuklu gücünden istifade etmeye çalışıyor¹¹² ve ayrıca Zîrî emirini de yanına çekmeye gayret ediyordu.¹¹³ İşte bu bağlamda kanaatimizce Fâtımîler, el-Müeyyed vasıtasıyla Büveyhî emiri Ebû Kalicar'ı Fâtımî davetine dahil etmek suretiyle hem Fâtımî hakimiyetini doğuya taşımak, hem de Abbâsî hilafetini doğudan çevirmeyi hedefliyordu. Diğer taraftan Abbâsîler de Selçuklularla mevcut müsbet ilişkilerini ve onların Abbâsî siyasetine bağlı olmalarını fırsat kabul etmiş ve Sünnî Selçuklu gücünü bir tehdid unsuru olarak hem Ebû Kalicar'ın hem de Fâtımîlerin karşısına çıkartmıştı. Böylece el-Kâim Fâtımîlerin siyasetine bu yolla karşılık veriyordu. Hatta bu bağlamda Abbâsîler, Muiz b. Bâdis'in Fâtımîlere karşı isyanınında mevcut Fâtımî-Abbâsî mücadelesi çer-

¹¹⁰ Bu sebebler için bkz. Eymen Fuad Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımîyye*, 126 vd.

¹¹¹ Bkz. D.Sourdel, *"al-Kadir Billah"*, E.I., 2 Ed., 4/378-379.

¹¹² Bu hususlarda bkz.: Çalışmamızdaki Farsta Fâtımî Davetinin Yayılışı ve Buna Karşı Abbâsî Tepkisi.

¹¹³ Bu hususta bkz. Çalışmamızdaki Muiz b. Bâdis'in Fâtımîlere İsyanı ve Selçukluların Batı Politikası.

çevesinde kullanılması gereken önemli bir fırsat olarak gördüklerini de söyleyebiliriz.¹¹⁴

Netice itibariyle el-Mustansır döneminde Fâtımî-Abbâsî, Selçuklu-Fâtımî mücadelesinin en önemli hadiseleri cereyan etmiştir. Zira diğer bölümlerde inceleyeceğimiz gibi, bu mücadele Selçukluların Abbâsîlerin safında yer almasıyla birlikte yeni boyutlar kazanmış ve şartlar Abbâsîler lehine değişmeye başlamıştır. Nitekim görüleceği üzere, bu mücadele Besâsirî isyanının Selçuklular tarafından bertaraf edilmesiyle Abbâsîlerin dolayısıyla Ehli Sünnet'in Fâtımîlere karşı galibiyetiyle sonuçlanır.

4- Fars'ta Fâtımî Davetinin Yayılışı ve Buna Karşı Abbâsî Tepkisi

a) Fars'ta el-Müeyyed'in Faaliyetleri ve Büveyhî Emiri Ebû Kalicar'ın Fâtımî Davetini Kabulü

Zaten Büveyhîler, el-Utruş lakaplı Hasan b. Ali ez-Zeydî¹¹⁵'nin Deylem¹¹⁶ bölgesinde Zeydiyye¹¹⁷ görüşleri çerçevesinde yaydığı Şîî mezhebine inanmışlardı. Dolayısıyla onlar Abbâsî hilafetinin meşruiyetine inanmadıkları gibi,¹¹⁸ onların hilafet makamını gasb ettiklerine¹¹⁹ ve bu makamın Hz. Ali ve sülalesinin hakkı olduğunu kabul etmekteydiler. Netice itibariyle Abbâsîlerin hilafetini kabul etmiyorlardı.

Celâlî'd-Devle (416-435/1025-1044) zamanında Büveyhî Devletinin Irak'taki hakimiyeti zayıflamış, eski gücünü kaybetmiş ve çöküş emareleri kendini göstermeye baş-

¹¹⁴ Bkz. Abbas Hamdani, "Byzantine-Fâtımîds Relations Before The Battle of Manzikert", 169-179; Abbas Hamdani, "A Possible Fâtımîd Background To The Battle of Manzikert", Ü.D.T.C.F., T.A.D., C.VI, Sayı: 10-11 (1968), 21-30; Eymen Fuad Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımîyye*, 125-128.

¹¹⁵ Bu şahıs Deylem bölgesindeki ahaliye İslâm dinini, Zeydiyye mezhebinin görüşleri çerçevesinde yayan kişidir. Bkz. Murucu'z-Zeheb, 4/308; *Kâmil*, 8/81-82; Abdül'l-Aziz ed-Dürî, *Dirasetü'l-Usuri'l-Abbâsîyye el-Mütehhire*, 72-73; Hasan Müneymine, *a.g.e.*, 83-98.

¹¹⁶ Deylem bölgesinin hudutları güneyinde Kazvin Vilayeti Azerbaycan ve Rey arazisinin bir kısmı, Doğusunda Rey topraklarının bir kısmı ile Taberistan kuzeyinde Hazar denizi batısında Azerbaycan ile Aran bulunmaktadır. Bkz. İstahri *Kütübü'l-Mesalik ve'l-Memalik*, 204-205; İbn Havkal, *Suretu'l-Arz*, 375-376; Hasan Müneymine, *a.g.e.*, 83-85.

¹¹⁷ Zeydiyye mezhebi, Zeyd b. Ali b. Hüseyin b. Ebi Talib'e uyanların mezhebidir. Bu mezhebin çoğunluğu, "İmâmet bir şura meselesidir ve Ümmetin ileri gelenlerinden ikisinin uzlaşmasıyla gerçekleştirilebilir. Efdal var iken mefdulun İmâmeti uygundur." derler. Bu anlamda onlara göre, Hz. Ebû Bekr, Hz. Ömer'in İmâmetleri, Hz. Ali'nin varlığına rağmen mümkündür, görüşündedirler. Bkz. Abdülkâfir el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 28-29; İbn Hazm, *el-Milel ve'n-Nihal*, Beyrut 1413/1992, 1/153-156.

¹¹⁸ Bkz. *Kâmil*, 8/452; Cemaleddin Surur, *Siyasetü'l-Fâtımîyyin el-Hariciyye*, 168; Vefa Muhammed Ali, *el-Hilafetü'l-Abbâsîyye fi Ahdi Tasalluti'l-Büveyhîyyin*, 63.

¹¹⁹ *Kâmil*, 8/452; Bedr Abdurrahman Muhammed, *el-Hayatü's-Siyasîyye*, 72; C.Cahen, "Buwayhids or Buyids", 1/1350; M.Cemaleddin Surur, *Siyasetü'l-Fâtımîyyin*, 168.

lamıştı. Buna bir de Büveyhî hanedanı arasında çekişme ve mücadele eklenince iyiden iyiye çöküş zemini hazırlanıyordu. Özellikle Ehvaz, Huzistan, Fars ve Kirman bölgelerinin hakimi durumundaki Ebû Kalicar (415-440/1025-1048) ile Irak bölgesi Büveyhî iktidarının sahibi amcası Celâlû'd-Devle arasındaki mücadeleler sürüyordu. Büveyhî hanedanı arasında cereyan eden bu iktidar kavgaları, ancak, Ebû Kalicar'ın oğlu Ebû Mansur'un, Celâlû'd-Devle'nin kızıyla 428/1036-1037'de evlenmesiyle sonunda varılan anlaşmayla son bulmuştu.¹²⁰

Bu kavgalar sırasında Irak bölgesinde bulunan Ebû Kalicar, bu anlaşma ile amcası Celâlû'd-Devle ile arasındaki problemini bitirdikten sonra bu yıllarda tarih sahnesine çıkmış bulunan Sünnî İslâm anlayışına mensup Selçukluların¹²¹ batıya doğru ilerleyişini ve Fâtımî dâisi el-Müeyyed fi'd-Din Hibetullah eş-Şirazi¹²² (ö.470/1077) eliyle Fâtımî Devle-tinin Fars bölgesinde yayılmasını da nazari itibara alarak, belkide, bu gelişmeyi kendi yararlarına kullanmak gayesiyle hemen Ehvaz'a yöneldi.¹²³ Kanaatimizce Ebu Kalicar Selçukluların ilerleyişinin kendi başına dert açacağını anlamış ve dolayısıyla devleti ve hakimiyeti tehlike oluşturan bu olaylara karşı tedbir almak istiyordu.¹²⁴ Zira el-Müeyyed'in Fars'taki ve Irak'taki faaliyetleri Ebu Kalicar için olduğu kadar ya da Selçuklu-Fâtımî münasebetleri, mücadelesi ya da Abbâsî-Fâtımî çekişmesi için de çok önem taşımaktaydı. Çünkü bu faaliyetler, Selçuklularla-Fâtımîlerin bir anlamda ilk karşılaşmaları sonucunu doğuracaktı.¹²⁵ Başka bir ifade ile Fars'ta bu dâi vasıtasıyla yayılan İsmâîlî Fâtımî nüfuzu karşısında Abbâsî hilafeti Sünnî Selçuklulardan yardım istemek durumunda kalacak.¹²⁶ Böylelikle de Abbâsîlerin yanında yer alan Selçuklularla Fâtımîler ilk kez karşı karşıya gelmiş olacaklardı.

el-Müeyyed Fâtımî mezhebini benimseyip, Ehli Beyt'e olan sevgisi ve bağlılığı ile

¹²⁰ Bkz. *Muntazam*, 8/91; *Kâmil*, 9/455; Hasan Müneymine, *a.g.e.*, 155-156.

¹²¹ Selçukluların Sünnîliği ve Abbâsîlerle Münasebeti için bkz.: Çalışmamızdaki Abbâsî-Selçuklu Münasebetleri

¹²² Bkz.: Muhammed *Kâmil* Hüseyin, *Sîre*, 11-18 (Mukaddime) 11-18; Aynı Müellif, *Dîvânû'l-Müeyyed*, 17-65 (Mukaddime); Mustafa Galib, *Alâmü'l-İsmâîliyye*, 596-604.

¹²³ Bkz. *Kâmil*, 9/375.

¹²⁴ Bkz. *Kâmil*, 9/375; Hasan Müneymine, *a.g.e.*, 156-157; Muhammed Abdül-Mevla, *Mağribiyyat fi'l-Meşrikiyyat, Diraset fi Târîhi ve'l-Hadareti fi'l-Asri'l-Abbâsî*, İskenderiye 1410/1990, 102.

¹²⁵ Bu hususta bkz.: *Sîre*, 20-24 (Mukaddime), Ama ne yazık ki bu hususlar bir çok tarihçinin nazarından kaçmış ve hiç ele alınmamıştır.

¹²⁶ Bu hususta bkz.: Abbas Hamdani, "A Possible Fatimid Background ...", 21; Abbas Hamdani, "Byzantine -Fatimid Relations...", Byzantine Studies, 1-2 (1974), 171.

bir çok Fâtımî dâisinden daha ihlaslı, sadakatli bir şekilde mensub olduğu inancı hakim kılmak ve Fâtımî davetini yaymak üzere hayatını vakfetmiş birisi idi. O gerçekten güçlü şahsiyeti, güzel konuşması ve zekasıyla Farstaki Deylemliler arasında Fâtımî mezhebinin ve davetinin benimsenmesi ve bir çok taraftarın kazanılması, hatta bu çabalarıyla el-Mustansır adına bazı kimselerden biat alıp, onun adına hutbe okutmayı başarmış birisidir.¹²⁷ O taraftarlarıyla öylesine diyalog kurmuştur ki, adeta: yandaşları hafızası, kalbi, kardeşi, bütün Şîilerin dostu, her türlü hayrın ve şerin sığınağı (sevincin ve üzüntünün ortağı) ve mercii olmuştur.¹²⁸ Onun bu şahsiyeti ve faaliyetleri sonunda Fars'taki taraftarları öylesine arttı ki, Besa¹²⁹ şehrinde Şîî ve Fâtımî dâveti taraftarları için özel bir meclis tertiplenmeye ve ayrı mescidler inşâ edilmeye başlandı.¹³⁰ Öyle görünüyor ki el-Müeyyed, başlangıçta Şîîlerle ortak hareket ederek faaliyetlerini sürdürmüş ve böylece Fars'ta Fâtımî propoganda merkezleri oluşturmuştu.

Ebû Kalicar işin başında el-Müeyyed'in faaliyetlerine ve fikirlerine karşı çıkmasına rağmen, sarayından bir çok görevli onun fikirlerini kabul etmişti.¹³¹ Ancak Ebû Kalicar onun faaliyetlerine karşı Ehli Sünnet kitlenin tepkisi ortaya çıkınca, Fâtımî dâisini doğum yeri olan Şiraz'dan kovmak için 429/1037-1038'de teşebbüse geçti. Ama el-Müeyyed'in taraftarlarının çokluğu ve onun sürgün kararını protesto etmeleri yüzünden Ebu Kalicar bundan vazgeçmek zorunda kaldı.¹³² Nihayet el-Müeyyed'in bu faaliyetleri meyvesini vermiş ve Ebû Kalicar Fâtımî dâvetini kabul etmişti. Hatta el-Müeyyed'in nakline göre, "Ebu Kalicar, kendimi ve dinîmi sana teslim ettim ve ben senin kabul ettiğin her şeyi kabul ettim."¹³³ diyordu. Buna göre Ebû Kalicar, Fâtımî davetini veya mezhebinin benimsediğini ve Fâtımî halifesine bağlandığını itiraf ediyordu. Maamafih bu teslimiyeti daha da ileri giderek, her Cuma gecesi Ebû Kalicar'ın da katılımıyla Fars-Büveyhî sarayında toplantılar düzenleniyor ve bu toplantılarda el-Müeyyed, İsmâîlî-Fâtımî¹³⁴ mezhebinin esas-

¹²⁷ Bkz.: *Sîre*, 21(Mukkaddime) Metin, 4, 10-11; İdris *Uyûn*, 6/329,340.

¹²⁸ Bkz. *Sîre*, 10; İdris, *Uyûn*, 6/329-330.

¹²⁹ Besa şehri, Şiraz'a yakın bir yerleşim birimi olup Araplar arasında Fesa şeklinde yaygındır. Bkz. *Mu'cem*, 1/412, 4/261-262; *Buldani'l-Hilafeti's-Şarkıyye*, 227.

¹³⁰ Bkz. *Sîre*, 12.

¹³¹ Bkz. *Sîre*, 14; İdris, *Uyûn*, 6/332. Mesela; Ebû Kalicar'ın Veziri Behram İbn Mafinnâ ile el-Müeyyed'in çok samimi ilişkileri bulunuyordu.

¹³² Bkz. *Sîre*, 4-7; İdris, *Uyûn*, 6/332-337.

¹³³ Bkz. *Sîre*, 43; İdris, *Uyûn*, 6/338-340.

¹³⁴ İsmâîlîyye daha önce de belirttiğimiz gibi Fâtımîlerin resmi mezhebi olup, Şia'nın müfrit kollarından biridir. İsmâîlîyye için bkz. Hasan b. Mûsâ en-Nevbahti, *Kütübü Firakü's-Şia*, 77-78; Bağdâdî, *Mez-*

larını katılanlara anlatıyor ve bu hususlarda müzakereler yapıyordu.¹³⁵

el-Müeyyed Ebû Kalicar'ı nasıl ikna ettiğini ve Fâtımî dâvetinin esaslarını nasıl kabul ettirdiğini şöyle ifade etmektedir: "Ben her gece yarısına kadar onun yanında kalıyordum. O tereddüt ettiği ve öğrenmek istediği her şeyi bana soruyor, ben de ona cevap veriyordum. Sonra verdiğim cevaptan ötürü yüzü gülüyordu. O zaman ben kendisine cevabımı nasıl bulduğunu sorunca, eğer cevaptan ikna olduysa başını sallayarak, ikna olmadıysa konuşarak belirtiyordu. Bunun üzerine ben de ona gerçeği (Fâtımî İslâm anlayışını) delilleriyle isbat ediyordum. Bu faaliyetler her Cuma geceleri onun huzurunda meclisler toplanarak yapıyordu. Bu toplantılara Kur'an-ı Kerim okunarak başlanıyor, daha sonra, "Deâimü'l-İslâm"¹³⁶ adlı kitaptan bir bab okunuyor ve üzerinde müzakere ediliyordu. O, bana okunan bölümle ilgili sorular sorar ve ben de ona cevap verirdim. Toplantının sonunda Fâtımî halifesi el-Mustansır adına hutbe okur ve evime giderdim."¹³⁷ el-Müeyyed'in Fars Büveyhî sarayındaki faaliyetlerini anlattığı bu rivayet onun ulaştığı noktayı göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Zaten öteden beri Fâtımî dâileri dâima devlet adamlarını ve iktidar sahiplerini davalarına kazandırma yolunu tutmuşlardı. Davet, bir liderce kabul edilirse halkın benimsemesi için daha kolay hareket edilebilirdi.

Nitekim Ebû Kalicar'ın el-Müeyyed'in gayretleriyle Fâtımî dâvetini kabul etmesi ve muhtemelen Fâtımî hilafetine bağlanması neticesinde el-Müeyyed-Büveyhî emirinin ilerleyen ilişkileri, aleni dostlukları ve münsebetleri yaklaşık 6 yıl boyunca, yani 429-435/1034-35 - 1043-44 yılları arasında devam etmişti. Ancak aynı yıl yani 435/1043-44 de Ebû Kalicar için yeni bir gelişme ortaya çıkmıştı. O da, Ebû Kalicar'ın amcası Irak Büveyhî emiri Celâlü'd-Devle vefat etmiş¹³⁸ ve onun yerine büyük oğlu Melikü'l-Aziz Ebû Mansur Firuz geçmişti.¹³⁹ Ancak Firuz devlet işlerinde yeterince deneyimli olma-

hepler, 47; Şehristani, 1/170-171; Ethem Ruhi Fırlı, *Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri*, 130-131; Ferhad Daftari, *The İsmâîlîs: Their History And Doctrines*, 94-97.

¹³⁵ Bkz. *Sîre*, 43; İdris, *Uyân*, 6/340.

¹³⁶ Bu kitap ve daha sonra belirttiğimiz gibi Kadı Ebû Hanîfe en-Numân b. Muhammed et-Temîmî (ö.363/974) tarafından yazılmış ve İsmâîlî inançları ve fıkıhı açısından en önemli kaynaklardan kabul edilmektedir. Müellif, Dâid-Duât ve Kâdî'l-Kudât görevlerinde bulunarak İsmâîlî mezhebinin gelişmesinde çok önemli rol oynamıştır. Bkz.: Mustafa Galip, *Alâmü'l-İsmâîlîyye*, 589-595; Hasan İbrahim Hasan, *Târikü'd-Devleti'l-Fâtımîyye*, 474-483.

¹³⁷ Bkz. *Sîre*, 43; İdris, *Uyân*, 6/340.

¹³⁸ *Muntazam*, 8/116-117, 118; *Kâmil*, 9/516-517; İmâdî'd-Din İsmâîl Ebû'l-Fida, *el-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer*, 2/168; *Bidâye*, 12/51.

¹³⁹ *Kâmil*, 9/516-517; Ebû'l-Fida, *el-Muhtasar*, 2/168.

ması yüzünden Irak idaresine tam hakim olamadı. Bunun üzerine Ebû Kalicar Irak'taki bu otorite boşluğundan yararlanıp buraya hakim olmak istiyordu.¹⁴⁰

Öte yandan Irak ve Fars'ta bu hadiseler yaşanırken, el-Müeyyed Mısır'daki Fâtımî halifesiyle yazışması hususunda Ebû Kalicar'a ısrarda bulunuyor ve onun Fâtımî dâvetini benimsemesi sonunda kurulan münasebetlerin ve bağlılığın gelişmesini istiyordu.¹⁴¹ Hatta el-Müeyyed bu yazışmaların sağlanması için sürdürdüğü gayretlerini aktardığı Sîre'sinde 153 beyitlik bir kasideyi yazarak Ebu Kalicar'a takdim etmeyi ihmal etmemişti. Zira bu kasidenin içerisinde yer alan bir beyitte el-Müeyyed, Büveyhî emirine Fâtımîlerle yazışmasını tavsiye ediyor ve "daha önceki senin ataların Fâtımîlerle yazışarak münasebetler kurmuşlardı." diyerek bu hususta ısrar ediyordu.¹⁴²

el-Müeyyed el-Mustansır adına Fars'ta faaliyetleriyle taraftar kazanmaya çalışırken görüldüğü gibi, işin başında Ebû Kalicar Fâtımî dâvetini kabul etmemiş, İsmâîliye mezhebine girmeyi ve Fâtımîlere bağlanmaya yanaşmamış ya da bunu açıkça ortaya koymaya cesaret edememişti. Ancak Ebû Kalicar'ın görünüşte menfi tavrına rağmen el-Müeyyed, bu faaliyetlerinde Büveyhî emirinin el altından kendisine yardım edeceğine güvenmiş olmalı ki, Ehvaz'da el-Mustansır adına hutbe okutma cesaretini göstermişti.¹⁴³ Neticede el-Müeyyed orada bir anlamda Fâtımîlere bağlı bir devletçik meydana getirmişti.

Nitekim el-Müeyyed, Ehvaz'a gittikten sonra orada sufilerin barınağı olan harap bir mescidi tamir edip, taraftarlarının merkezi haline getirdi.¹⁴⁴ Hatta bu mescidin mihrap duvarına görenlerin gözlerini kamaştıracak şekilde altından levhalarla Hz. Ali'den başlamak üzere bütün İsmâîlî-Fâtımî imamlarının seceresini yazarak astı.¹⁴⁵ Ayrıca o, Cuma günü 20 taraftarını mescidin damına çıkartarak, Şîî-İsmâîlî anlayışına göre yüksek sesle "Hayye alâ's-Salâh" ibaresinden sonra "Hayye alâ hayri'l-amel" ibaresiyle ezan okuttuğu gibi, Cuma hutbesini de el-Mustansır adına okudu.¹⁴⁶ Bu hadise sonrasında Ehvaz'daki taraftarları öylesine artıp çoğaldı ki, mescid, yollar ve mahalleler cemaate dar

¹⁴⁰ Sîre, 73; Kâmil, 9/517, 519-520; Ebû'l-Fida, 2/168; Bidâye, 12/51.

¹⁴¹ Bkz. Sîre, 47.

¹⁴² Bkz. Sîre 51.

¹⁴³ Bkz. Sîre, 55; İdris, Uyûn, 6/344-345.

¹⁴⁴ Bkz. Sîre, 54-55; İdris, Uyûn, 6/344-345.

¹⁴⁵ Bkz. Sîre, 55; İdris, Uyûn, 6/345.

¹⁴⁶ Bkz. Sîre, 55; İdris, Uyûn, 6/345.

gelmeye başladı. Mescid ve el-Müeyyed, herkesin ilgi odağı haline gelmiş ve herkes bunu konuşur olmuştu. Her Cuma aynı şeyler cereyan ediyordu. İnsanlar bu kalabalığın sebebini merak ediyor ve bunu soruşturuyordu.¹⁴⁷ Kısacası bu faaliyetleriyle el-Müeyyed, Fâtımî dâvetini yayma hususunda çok büyük başarılar kazanmıştı. Çevresinde kalabalık bir cemaat meydana getirmişti.

Öte yandan el-Müeyyed'in bu faaliyetleri karşısında şehirdeki Ehli Sünnet mensupları Huzistan ve Fars kadısı Ebû'l-Hasan b. Abdü'l-Vehhâb b. Mansur b. el-Müşterî (ö.436/1045)¹⁴⁸ nin liderliğinde harekete geçtiler. Kâdî el-Müşterî hem el-Müeyyed'in bu faaliyetlerini ve durumunu bildirmek, hem de gerekli tedbirlerin alınmasını sağlamak için Abbâsî halifesi el-Kâim bi Emrillah (422-467/1031-1075)'a bir mektup gönderdi.¹⁴⁹ Kadı bu mektubunda bu konuda takip edilmesi gereken siyaset hakkında da halifeye bilgi veriyordu. O bu hususta el-Kâim'den, Ebu Kalicar'a el-Müeyyed'in tutuklanmasını ve gelen elçiye teslim edilmesini isteyen mektubla beraber hediyeler göndermesini istedi.¹⁵⁰ Hatta Kadı, mektupta el-Kâim'e, eğer Ebû Kalicar bu istekleri yerine getirmediği Büveyhî emirine karşı, Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'den yardım isteyeceğini bildirmesini de önermişti.¹⁵¹ Yani Kadı el-Müşterî, o sıralarda devletlerini kurup batıya doğru yönelmiş ve Abbâsî halifesine itaat üzere olan Sünnî Selçuklu gücünü, Büveyhî Emirine karşı tehdit unsuru olarak kullanılmasının gereğine işaret etmişti. Hatta Kadı'ya göre, Ebû Kalicar'ın bu tehdit karşısında taşıdığı niyetler ve hedefler açısından korkacağını ve dolayısıyla isteklere boyun eğeceğini belirtmişti.¹⁵²

Zaten Ebû Kalicar o esnada yani 436/1044¹⁵³ de hakimiyetini Irak bölgesine doğru genişletmiş, Ramazan 436/Mart 1045'de Bağdad'a yürümüş¹⁵⁴ ve Firuz'a galip gelerek Irak-Büveyhî topraklarına sahip olmuştu.¹⁵⁵ Onun Bağdat'a gelişiyle birlikte bölgedeki emirlerin çoğu, mesela İbn Mürşid ve Ebû'l-Bekâ gibi emirler de 50.000 dinar karşılığın-

¹⁴⁷ Bkz. *Sîre*, 55-56.

¹⁴⁸ Bkz. *Kâmil*, 9/527.

¹⁴⁹ Bkz. *Sîre*, 55-56; İdris, *Uyûn*, 6/346.

¹⁵⁰ Bkz. *Sîre*, 56; İdris, *Uyûn*, 6/346.

¹⁵¹ Bkz. *Sîre*, 56; İdris, *Uyûn*, 6/346.

¹⁵² Bkz. *Sîre*, 56-57; İdris, *Uyûn*, 6/346.

¹⁵³ *Kâmil*, 9/517, 519-520, 524-525.

¹⁵⁴ *Muntazam*, 8/119; *Kâmil*, 9/525; *Bidâye*, 12/52.

¹⁵⁵ *Kâmil*, 9/524-525.

da Ebû Kalicar'ın hakimiyetini kabul etmişler, dolayısıyla onun Irak hakimiyeti kolayca gerçekleşmiş bulunuyordu.¹⁵⁶

Maamafih Abbâsî halifesi, Kadı el-Müşteri'nin işaret ettiği doğrultuda hareket ederek katibi -daha sonra Reisü'r-Rüesa lakabıyla vezirlik mertebesine yükseltilecek olan- Ebû'l-Kasım Ali b. el-Hüseyin b. Ahmed İbn Ömer İbn Müslime'yi (337-450/1045-1059)¹⁵⁷ o sıralarda Basra'da bulunan Ebû Kalicar'a gönderdi.¹⁵⁸ İbn Müslime hediyelerle birlikte bir de Kadı'nın belirttiği doğrultuda el-Kâim'in mektubunu götürüyordu. el-Kâim bu mektupta Ebû Kalicar'dan, el-Müeyyed'den uzaklaşmasını ve onu elçi İbn Müslime'ye teslim etmesini istiyor, bunları yerine getirmediği takdirde kendisine karşı Selçuklulardan yardım isteyeceğini bildiriyordu.¹⁵⁹

Öte yandan bu hadiselerin müsebbibi el-Müeyyed, gerek kendisinin tutuklanması hususundaki elçilik görevini üstüne alması,¹⁶⁰ gerek Fâtımîlere yönelik düşmanca tavrı,¹⁶¹ gerekse Fâtımîlere karşı hasmane bir siyaset takip ederek Abbâsîlerin yanında yer alan Selçuklularla işbirliği yapıp, onları Fâtımîlerin üzerine kışkırtması¹⁶² gibi sebeplerden ötürü İbn Müslime'yi baş düşmanı ilan etmişti.¹⁶³

b) Ebû Kalicar'a Karşısında Selçuklu Tehdidi ve Ebû Kalicar'ın Siyaseti

Abbâsî Halifesi el-Kâim elçisi İbn Müslime yoluyla, el-Müeyyed'in faaliyetlerine son vermesini ve onu İbn Müslime'ye teslim etmesini istemekle Ebû Kalicar'ı adeta içinden çıkılamayacak ve hatta kendi aleyhine sonuçlar doğuracak bir durumla karşı karşıya bırakmıştı. Büveyhî Emiri karşılaştığı bu problemi çözmenin çarelerini düşünmeye başladı. Bu durumda Ebû Kalicar'ın önünde iki yol bulunuyordu: Ya el-Kâim'in isteğine boyun eğmeyip, el-Müeyyed'i elçiye teslim etmeyecek dolayısıyla Halife ile çatışmayı ve zıtlaş-

¹⁵⁶ *Kâmil*, 9/525.

¹⁵⁷ İbn Müslime için bkz. Bağdâdî, *Târihu Bağdad*, 11/391-392; *Kâmil*, 9/530,644; İbn Tıktaki, *el-Fahri, fi Adabi's-Sultaniyye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye*, Beyrut 1400/1980,295; Zehebi, *Siyeru A-lâm*, 18/216-218.

¹⁵⁸ Bkz. *Sîre*, 57; *Kâmil*, 9/517, 524-525; İdris, *Uyûn*, 6/346; Zira Ebû Kalicar bu sırada Irak'a hakim olmak maksadıyla Vasıt ve Basra civarında bulunuyordu.

¹⁵⁹ Bkz. *Sîre*, 56-57; İdris, *Uyûn*, 6/346.

¹⁶⁰ Bkz. *Sîre*, 56; İdris, *Uyûn*, 6/346-347,353.

¹⁶¹ Bkz. *Sîre*, 65-66; İdris, *Uyûn*, 6/353-354.

¹⁶² Bkz. *Sîre*, 65-66, 76-79-94-96,154.

¹⁶³ Bkz. *Sîre*, 56, 95-96,154.

mayı göze alacak ya da Halife'nin bu meydan okuması ve Selçuklu gücünden yardım istemesi tehdidi karşısında boyun eğerek el-Müeyyed'i teslim edecekti. Ancak bu durumda Ebu Kalicar, belki de inançlarından taviz vermiş olacak veya Fâtımî mezhebini kabulü gerçek değil, siyasî bir tavır olarak değerlendirilecekti. Neticede muhtemelen bu davranışıyla Fâtımîlerden umduğu desteği de alamayacaktı.

Ancak öyle görünüyorki o sırada devletlerini kurup, batıya doğru fetihler yaparak ilerleyen ve Abbâsî Hilafetine itaatini bildirip, iyi ilişkiler içerisinde bulunan ve dolayısıyla Fâtımîlere ve Büveyhîlere karşı siyaset takibeden Sünnî Selçukluların mevcudiyeti sebebiyle birinci şık, yani el-Kâim'le zıtlaşması Ebû Kalicar'ın yararına değildi.¹⁶⁴ Zira Ebû Kalicar, Irak'a hakim olabilmek için hem amcası Celalü'd-Devle ve oğlu Ebû Mansur Firuz'la mücadele edip, sonrasında Abbâsî hilafetinin merkezi Bağdad'a sahip olmuşken, el-Kâim'in isteğine boyun eğip onunla barışık yaşamak, aslında Ebu Kalicar'ın menfaatına idi. Ancak bu Halife karşısında yenilgiyi kabul etmek anlamına geleceği için hem Ebu Kalicar'ın işine gelmiyor, hem de mizacına ters düşüyordu. Ama her halükarda o Irak hakimiyetinden de vazgeçmek istemiyordu.

Halifenin kendisine yönelik Selçuklulardan yardım isteme tehdidi ve meydan okuması karşısında onun isteğine boyun eğerek ikinci yolu tercih etmesi uzun vadede Ebu Kalicar için daha akıllı ve hatta ziyadesiyle menfaatına da bir davranıştı. Çünkü el-Kâim'in isteğini yerine getirmek veya getiriyor görünmekle o, hem Selçuklu gücünün tehdidinden kurtulacak, hem de Halife ile zıtlaşmadığı için Irak hakimiyetini garanti altına alacaktı. İşte bu durumda o, artık olayların akışına göre siyaset belirlemeye karar vermiş ve 436-440/1044-1048 yılları arasındaki 4 yıl Irak hakimiyeti boyunca bu planı takip etmeyi kendisi için uygun bulmuştu. Öyle görünüyor ki Ebû Kalicar, siyasî menfaatleri açısından daha faydalı bulup uygulamaya koyduğu, bu planın hedefi: Bu ortamda kendisinin karşı karşıya olduğu ve birbiriyle çatışma ve çekişme halinde bulunan bütün kuvvetlerin hepsinden kendi menfaatleri ölçüsünde yararlanmak şeklinde özetlenebilir. Bu kuvvetler ise, bir yanda Fâtımî dâisi ve onun Deylemlî taraftarları ve mezhebi yakınlık duyduğu ya da gizliden bağlandığı Fâtımîler; diğer tarafta ise, Abbâsî hilafeti ve onlara itaat üzere olan

¹⁶⁴ Muhammed Hilmi, *el-Hilafetu ve'd-Devletu fi Asri'l-Abbâsî*, Kahire, 1378/1959, 167; Hasan Müneymine, *Târihü'd-Devleti'l-Büveyhîyye*, 212; Muhammed Ahmed Abdü'l-Mevla, *Mağribiyyat fi Meşrikiyyat*, 109.

Selçuklular idi. Kanaatimizce Büveyhî emirinin gayesi bu kuvvetlerin hepsini kendi çıkarları ve hedefleri doğrultusunda, hatta kendi aleyhine sonuç doğurmayacak bir tarzda kullanmaktı.¹⁶⁵

Diğer taraftan kanaatimizce Ebû Kalicar gerek Deylemliler arasındaki mevkî ve kıymeti, gerek kendisinin İsmâîlî-Fâtımî mezhebini kabulünde etkili olması, gerek Fâtımîlerle bağıını tam koparmak istemeyişi gibi sebeplerle el-Müeyyed'i. İbn Müslime'ye teslim etmeye hem gücü yetmiyor, hem de gönlü razı gelmiyordu. İşte bu nedenlerden ötürü Büveyhî emiri el-Müeyyed'i şanına yakışır bir şekilde uzaklaştırmaya karar verdi. Ancak onunla irtibatı ve haberleşmeyi de kesmedi. Nitekim kendisi adamlarıyla el-Müeyyed'e gizlice mektup göndererek, Şiraz'da kalmasının tehlikeli olacağını belirtiyordu. Hatta Ebû Kalicar ortaya çıkan bu durumda adeta kendisinin çaresiz olduğunu ifade ederek, ona: "Şüphe yok ki, senin de şahit olduğun gibi Şiraz'daki varlığın yüzünden, dünyayı yıkacak, dağları paçalayacak bir sıkıntı ortaya çıktı. Yine sen de biliyorsun ki, senin düşmanlarının ve muhaliflerinin sayısını, ancak Allah bilir. Zira bu düşmanlar, bizim sana olan yakınlığımız ve aynı mezhebe, aynı halifeye bağlılığımız sebebiyle bizim de düşmanlarımız oldular. Şu an senin kurtuluşun için yapman gereken şey, hemen buraları gizlice terketmen ve istediğin yeri seçip oraya gitmendir."¹⁶⁶ diyordu.

Öyle anlaşıyor ki; Ebû Kalicar, el-Müeyyed'i ve dolayısıyla Fâtımîleri kırmadan hem kendi isteğini -yani el-Müeyyed'in Şiraz'dan ayrılmasını- mazur gösterip gerçekleştirmek, hem onun sebep olduğu problemlerden kurtulmak, hem de huzurundaki elçi İbn Müslime'ye el-Kâim'in isteğini yerine getirme konusundaki ciddiyetini göstermek için bir elçilik heyetini dâiye gönderdi. Büveyhî emiri ~~Ebû Kalicar~~ bu elçiyle birlikte bir de gizli bir mektubu^{da} el-Müeyyed'e yolladı.¹⁶⁷ Bu mektupta Ebu Kalicar, el-Müeyyed'e Şiraz'dan ayrılması ve sonrasında karşılaşabileceği sıkıntılardan ötürü peşinen özürünü ve üzüntülerini ifade ederek, kendisinin çok zor durumda olduğunu belirtiyordu. Hatta onu ikna edebilmek ve kendisini mazur göstermek maksadıyla onunla ilgili el-Kâim'den gelen mektubu da gönderdi.¹⁶⁸

¹⁶⁵ Bkz. Hasan Müneymine, a.g.e, 212; Muhammed Ahmed Abdü'l-Mevla, a.g.e., 109.

¹⁶⁶ Bkz. *Sîre*, 64-65; İdris, *Uyûn*, 6/352.

¹⁶⁷ Bkz. *Sîre* 64; İdris, *Uyûn*, 6/353.

¹⁶⁸ Bkz. *Sîre*, 64; İdris, *Uyûn*, 6/353-354.

Ancak el-Müeyyed, okuması için bu mektup eline verilince, "Ben Fâtımî halifesi el-Mustansır Billah dışında başka halife tanımıyorum."¹⁶⁹ diyerek mektubu fırlatıp attı. Bunun üzerine elçilik heyeti el-Kâim'den gelen mektubun muhtevasını ona şöyle aktardılar: "Bu mektubun muhtevası bizimle (Fars Büveyhîlerini ve Deylemliler) Fâtımîlerin arasını açmak maksadıyla Fâtımîler hakkında "Meğaribe" diyerek kinaye yoluyla onların nesebini kötülemek (yani onların soylarının Hz. Ali ve Hz. Fatıma'ya dayanmadığı)... (Müeyyed'in faaliyetleri kast edilerek) bu adamın yaptıklarına daha önce hiç kimse cesaret etmedi. Bu adamın davranışları öylesine aşırı, öylesine cüretkar ki, bizim ismimizi (Abbâsî Halifesinin ismini) hutbelerden kaldırarak, Fâtımîlerin isimlerini ve sembollerini alenen zikreder oldu. Eğer onun faaliyetlerine hala müsamaha gösterilirse, bu yüzden aramızdaki (el-Kâim'le Ebû Kalicar) ahd ve misaka uyulmayıp, el-Müeyyed elçimize teslim edilmezse, sizinle bizim aramızdaki mevcut ahide bağlı kalmamızı gerektirecek bir bağ kalmaz. Böylece bizi (el-Kâim) size (Ebû Kalicar) karşı, Selçuklulardan yardım talep etmeye mecbur edersiniz."¹⁷⁰ denilmektedir.

Ama neticede el-Müeyyed, Abbâsî halifesinin kendisiyle ilgili bu mektubun muhtevasına vakıf olunca hemen Şiraz'dan ayılmasının lüzumuna kanaat getirdi. Bu kararını ve niyetini bir mektupla Ebû Kalicar'a ilettiler. el-Müeyyed bu mektubunda: "Beni öldürmek için hazırlanmış tuzak konusunda ikaz edip, benim bundan kurtuluşum için bir çare bulunmuş olmasından dolayı çok mutlu oldum."¹⁷¹ diyerek işin ciddiyetini kabul etmişti. Buna karşılık Ebû Kalicar, onun hayatının tehlikede olduğunu bildirerek bundan kurtulması için zamanında onu bilgilendirerek, uyarılmış ve çaresini de göstermişti.

Bütün bunlara rağmen el-Müeyyed, Ebû Kalicar'ın kendisini koruyamaz ve yardım edemez hale gelene yani bunu yapamayacağını kesin olarak bildirinceye kadar Şiraz'daki faaliyetlerine devam etti. Nihayet Sünnî kitlenin tepkisiyle birlikte el-Kâim'in ve elçi İbn Müslime'nin baskılarının artması karşısında kendi siyasî menfaatlerinin zarar görmesi noktasına gelindiğinde Ebû Kalicar, kesin tavır belirleyip Fâtımî dâisinden kesin olarak uzaklaşmak zorunda kaldı. Ebû Kalicar'ın adamları, el-Müeyyed'in bir an önce uzaklaştırılmasının gereğini işaret ettiler. Zaten onlar aksi halde el-Kâim'in Selçuklulardan yardım

¹⁶⁹ Bkz. *Sîre*, 64; İdris, *Uyân*, 6/353.

¹⁷⁰ Bkz. *Sîre*, 64-65; İdris, *Uyân*, 6/353-355

¹⁷¹ Bkz. *Sîre* 65.

istemek üzere üzere olduğunu ve Selçukluların da Büveyhî topraklarını istilaya hazırlan-
dığını, bu durumda Fâtımîlerin de çok uzak bir yerde bulunması sebebiyle yardım yapa-
mayacağı yönünde de onu uyarmışlardı.¹⁷² Bunun üzerine el-Müeyyed de 438/1046 yılı-
nın başlarında Mısır'a gitmek üzere Şiraz'dan ayrıldı.¹⁷³

Görüldüğü gibi, kendilerinin düşmanı ve rakibi olan Fâtımîlerin zaten Kuzey Afri-
ka, Mısır, Suriye, Hicaz ve Yemen'deki fiili mevcudiyetleri yanında bir de el-Müeyyed
'in söz konusu faaliyetleriyle Fars Büveyhîleri üzerinde nüfuzlarını yayarak, Fars'ta da
kendilerine bağlı bir güç oluşturmaları karşısında Abbâsîler, batıda olduğu gibi, doğudan
da kuşatılma tehlikesiyle yüz yüze idi. Bu durumda, Abbâsî halifesi hemen harekete ge-
çerek, daha henüz Bağdad'a gelmeden evvel Selçukluları Fâtımîlerin karşısına çıkarmıştı.
Böylelikle Selçuklu-Fâtımî mücadelesi dolaylı olarak başlamış oluyordu. Başka bir ifadey-
le Selçuklular, bu hadise ile birlikte Fâtımîler ve Büveyhîler karşısında Abbâsîlerin yanın-
da yer alma sürecine girmiş bulunuyorlardı. Hatta bir anlamda uzun zamandır devam
eden Ehli Sünnet-Şia kavgasına Selçuklular da iştirak etmişlerdi. Zira bu süreç de gerek
Muiz b. Bâdis'e gönderilen Abbâsî elçisinin kurtarılması¹⁷⁴ ve Bizans-Fâtımî ittifakının
Abbâsî-Selçuklu yararına bozmaya yönelik Tuğrul Bey'in faaliyetlerinde,¹⁷⁵ gerek
Besâsirî isyanında,¹⁷⁶ gerek Şuriye'nin fethi¹⁷⁷ gibi hadiselerde görüleceği üzere Selçuklularla
Fâtımîler arasında bu mücadele, hem gizli, hem de açıktan kendini gösterecektir. Diğer
tarafтан Abbâsîler kendilerini yok etmek için siyasî ve dinî yayılmacılık ve düşmanlık siya-
seti takip eden Fâtımîler karşısında Sünnî Selçuklu gücüne sığınma ihtiyacını duymuştu.

Öte yandan el-Müeyyed'in Şiraz'dan ayrılıp Mısır'a geliş yolculuğu, daha sonra gö-
receğimiz gibi, hem Fâtımî nüfuzunun Irak'a yayılması açısından, hem Selçukluların önce
Irak'a gelip daha sonra Suriye ve Mısır gibi Fâtımî topraklarını istila etme niyetlerinin
başarısız kılınması için Besâsirî isyanının kullanılması ve hem de Selçuklulara karşı yürü-
tülecek olan bu mücadelede Suriye ve Irak'taki liderlerin Fâtımî siyasetine kazandırılma-
ları gibi hedefler ve hadiseler açısından çok önemli sonuçlar vermiştir. Dolayısıyla onun

¹⁷² Bkz. *Sîre*, 64-66, 76-79; İdris, *Uyân*, 6/344.

¹⁷³ Bkz. *Sîre*, 68-69; İdris, *Uyân*, 6/352-356.

¹⁷⁴ Bkz. *Sîre*, 56. Ayrıca bkz. çalışmamızdaki Selçukluların Batı Politikası.

¹⁷⁵ Bkz. *Sîre*, 94-95. Ayrıca bkz. çalışmamızdaki Selçukluların Batı Politikası.

¹⁷⁶ Bkz. *Sîre*, 95-96. Ayrıca bkz. çalışmamızdaki Üçüncü ve Dördüncü Bölümler.

¹⁷⁷ Bkz. *Sîre*, 76-79.

bu yolculuğu Selçuklu-Fâtımî, Abbâsî-Fâtımî mücadelesini Fâtımîler lehine etkileyecek oluşumları hazırlamıştır.¹⁷⁸ Nitekim el-Müeyyed, bu yolculuğu esnasında zaman zaman şahsiyetini gizleyerek değişik kılıklara bürünüp kendisi için tehlikeli fakat davası için yararlı gördüğü faaliyetlerden geri kalmamıştır. Bu bağlamda el-Müeyyed bu seyahatinde yolu üzerinde bulunan yerleşim birimlerine uğramış, özellikle ahalisi Şîî olan yerlerde Fâtımî dâvetini yaymak için faaliyetlerde bulunmuştu. Mesela Irak'ta Mezyedilerin topraklarında, Kufe, Hire, Musul gibi şehirlerin kiminde uzun süreler kalıp Fâtımî propogandası yaparak onların Fâtımî hilafetine yakınlıklarını ve bağlılıklarını pekiştirmişti.¹⁷⁹

Nihayet el-Müeyyed 439/1047 yılı başlarında Mısır'a ulaştı ve orta halli bir eve yerleşti.¹⁸⁰ Aynı yıl Şaban 439/Şubat 1048 de Fâtımî halifesi el-Mustansır'la görüşme emeline nail oldu.¹⁸¹ Akabinde "Dîvânü'l-İnşa"da görev aldı. 443/1051'de de aynı müessesenin başına getirildi.¹⁸² el-Müeyyed'in bu görevinde Fâtımî hilafetinin dış siyasetiyle ilgili gelişmelere muttali olması ve bu gelişmeleri Fâtımî menfaatleri doğrultusunda kullanması ve hatta karşı politikalar geliştirmesi bakımından önemli fırsatlar yakaladığını ve bunlardan Fâtımî hedeflerine uygun biçimde faydalandığını görüyoruz. Zira o, Selçuklu-Fâtımî mücadelesi açısından çok önem taşıyan, Selçuklu-Bizans, Fâtımî-Bizans, Abbâsî-Bizans, Selçuklu-Abbâsî, Selçuklu-Fâtımî ilişkileri ve mücadelesinin seyrine tesir edebilecek derecede roller oynamıştır.¹⁸³

Diğer taraftan daha önce sözünü ettiğimiz gibi, Ebû Kalicar çevresinde bulunan bütün güçlerden yararlanma esasına dayalı çok taraflı siyasetinde önemli bir unsur olan Abbâsî Hilafetinin her şeye rağmen siyasî ve dinî gücünün farkındaydı. Bu açıdan Ebû Kalicar hakimiyetini genişletme hususunda Abbâsî halifesini yok sayamazdı. Nitekim Ebû

¹⁷⁸ Bkz. *Sîre*, 22-24 (Mukaddime) Ayrıca bkz. çalışmamızdaki Üçüncü ve Dördüncü Bölümler.

¹⁷⁹ Bu yolculuk için bkz. *Sîre*, 68-76; İdris, *Uyûn*, 6/354-359.

¹⁸⁰ Bkz. *Sîre*, 80-81.

¹⁸¹ Bkz. *Sîre*, 85. el-Müeyyed, Fâtımî halifesi el-Mustansır'ın huzuruna girişini ve görüşmeyi şöyle tasvir etmektedir: "Envaru't-Tal'ati's-Şerifeti'n-Nebeviyye ile karşı karşıya geldiğimde çok mutlu oldum..., Gözlerimi onun üzerinden ayıramadım. Beni bir şaşkınlık kapladı. Gözlerim doldu. Kendimi bir an için Rasulullah (S.A.V) ile Emirü'l-Mü'minin arasında sandım... Onun huzurunda 1 saatten fazla kaldım." demektedir. Bkz. *Sîre*, 85.

¹⁸² Bu hususta bkz. *Sîre*, 93; Verena Klemm, *Die Mission Des Fâtımîdischen Agenten al-Müeyyed fi'd-Din In Şiraz*, XV; Mustafa Galip, *A'lemü'l-İslâmiyye*, 599.

¹⁸³ Mesela, bu birimin başında bulunduğu sırada, Selçukluların batıya doğru olan fetihlerini anında öğreniyor, hatta, Selçuklulala, Bizanslılar arasında h.443,444,447 yıllarında yapılan görüşmeleri anında haber alıyordu. Bkz. *Sîre*, 94-95; Ayrıca, Makrizî, *İtiâz*, 2/214,223-224,230.

Kalicar, işaret ettiğimiz gibi, bu sırada hakimiyetini Irak'a yaymak istiyordu. Ancak her ne kadar zayıf ve güçsüz de olsa güçlü ve Sünnî Selçuklularla iyi ilişki içerisinde olması itibarıyla Abbâsî halifesinin rızası ve yardımı olmadan bu gayeye ulaşamayacağını da biliyordu.¹⁸⁴ Bu gerçeği gören Ebû Kalicar, el-Kâim'in isteğine boyun eğerek Fâtımî dâisinden uzaklaşmış ve onu da Şiraz'dan uzaklaştırmış ya da öyle görünmüştü.¹⁸⁵ Başka bir ifade ile Ebu Kalicar bir nevi siyasî hedefleri için, dinî inançlarından vazgeçmiş görünüyordu. Bir anlamda o "takiyye"¹⁸⁶ yapmıştı. Çünkü siyasî menfaatleri Abbâsî halifesiyle iyi geçinmeyi gerektiriyordu.

İşte bu sebeplerden ötürü Ebû Kalicar, el-Kâim'in elçisi İbn Müslime'yi önde gelen devlet erkanı ve hatta Türklerle birlikte muhteşem bir törenle karşıladı. İbn Müslime Ebû Kalicar'ın huzuruna girince hemen el-Kâim'in kendisine göndermiş olduğu ve bizim de bahsettiğimiz mektubu ve kıymetli hediyeleri ona teslim etti. Bunun üzerine Ebû Kalicar, el-Kâim'in el-Müeyyed'in İbn Müslime'ye teslimi dışındaki bütün isteklerini kabul etmişti.¹⁸⁷ İbn Müslime, el-Müeyyed'in kendisine teslim edilmesinden ümidinî kesince bizzat ona ulaşmaya ve kendisine çekmeye çalışarak, bu maksatla el-Müeyyed'e bir elçi gönderdi.¹⁸⁸ Bu elçi ona: "Şüphesiz İbn Müslime senin yaptıkların ve faaliyetlerin yüzünden herkesin sana savaş açmasından dolayı senin hakkındaki haberleri araştırıyor, soruşturuyor. Bu münasebetle seni daha yakından tanımak ve işin aslını senden öğrenmek istiyor. Zira sen yaptıklarınla herkesin husumetini, ilgisini ve dikkatini çekmiş birisin. Sen nasıl birisin ki, aklın ve fikrin kabul edeceği gibi, burada sana ne faydası ne de zararının dokunması mümkün olmayan Mısır'daki insan (el-Mustansır kastediliyor) uğruna Abbâsî halifesinin husumetini çekiyorsun. Gel sen bu görüşten ve düşünceden vazgeç. (yani Fâtımî Mezhebine ve halifesine bağlanmaktan ve hizmetten vazgeç.) Ben (İbn Müslime) senin hakkında Abbâsî halifesine yazayım ve onu, senin bu sevdadan vazgeçtiğine dâir ikna ve razı edeyim."¹⁸⁹ dediğini bildirdi.

İbn Müslime'nin bu teklif ve davranışı karşısında el-Müeyyed bir mektupla ona ce-

¹⁸⁴ İdris, *Uyân*, 6/355; Hamid Güneym, *el-Alâkât*, 180-181.

¹⁸⁵ Bkz. *Sîre*, 68-69; İdris, *Uyân*, 6/352-356.

¹⁸⁶ Takiyye için bkz.: Bu bölümde 8. nolu dipnot.

¹⁸⁷ Bkz. *Sîre*, 65; İdris, *Uyân*, 6/353.

¹⁸⁸ Bkz. *Sîre*, 65; İdris, *Uyân*, 6/353.

¹⁸⁹ Bkz. *Sîre*, 65-66; İdris, *Uyân*, 6/353-354.

vap verdi. Mektubunda daî, İbn Müslime'ye: "Şüphesiz senin bu güzel alakan ve ihtimamından ötürü teşekkür ederim. Ancak benim içinde bulunduğum durum ve yaptıklarım, benim inançlarımın gereğidir. Yine benim yapmak istediğim ve yapmaya çalıştığım şey, sadece Allah'ın rızasını kazanmak için, inandığım inançlar ve itikadımdır. Ayrıca senin bana yararı ve zararının olmayacağını söylediğin Mısır'daki insan hakkındaki benim inancım ve itikadım, seni bana gönderen kimseye (el-Kâim) karşı senim taşıdığın itikad ve inancın gibi değildir. Ayrıca yaptıklarımın ve inancımın dolayı bin kere de öldürülsem bile yine de yaptıklarımın pişman değilim ve özür dileyecek değilim."¹⁹⁰ diyordu.

Bu rivayetlerden anlaşıldığına göre Ebû Kalicar, el-Müeyyed'i teslim etmemesine rağmen, İbn Müslime'yi sıcak karşılamış ve halifenin diğer isteklerini yerine getirmesiyle itaatkar davranmış olacağını hesablıyordu. Dolayısıyla Ebu Kalicar el-Müeyyed' in teslim edilmeyişinin kendisine pek zararı olmayacağını umuyordu. Zira o, sadece el-Müeyyed'in Şiraz'dan uzaklaştırılmasının el-Kâim'i memnun edeceğini zannediyordu. Yine de şüphe ve endişe içerisindeydi. Hatta bunun kendisine bir bedelinin olacağını tahmin ediyordu. Hakikaten Büveyhî emiri, 436/1045'de Bağdad'a girdiğinde el-Kâim, onu karşılamaya çıkmadığı gibi,¹⁹¹ kapısında beş namaz vakti nevbet çaldırmasına izin vermeyip, sadece üç vakit çaldırmasına müsaade etti. Ama Ebû Kalicar, el-Kâim'in izin vermemesine rağmen beş vakit nevbet çaldırmaya devam etti.¹⁹² Halbuki Adüdü'd-Devle (367-372/978-983)den beri Irak Büveyhî emirleri sadece üç vakitte nevbet çaldırıyorlardı.¹⁹³

Öte yandan, Ebu Kalicar'ın işaret ettiğimiz ve uygulamaya konulan siyasî menfaate dayalı bu planı gerek el-Kâim'in inadı ve kararlı tutumu, gerek kendi menfaatleri, gerek zamanın siyasî ve sosyal şartları sebebiyle başarısız kalmaya mahkumdu. el-Kâim, bir yandan Ebû Kalicar'a karşı aleni tavır almazken; diğer taraftan, yukarıda da belirttiğimiz gibi, soğuk tutumu, isteklerini kabul etmemesi gibi tavırlarıyla ve en önemlisi batıya doğru fetihlerle hızla ilerleyen Selçuklularla sıkı münasebet içerisinde olup bir anlamda onları Irak'a gelmeye teşvik ediyordu. Böylece kanaatimizce el-Kâim, Ebu Kalicar'a karşı dolaylı bir siyaset takip ediyordu.¹⁹⁴ Abbâsî halifesinin takip ettiği bu politika da onun kendi

¹⁹⁰ Bkz. *Sîre*, 66; İdris, *Uyân*, 6/354.

¹⁹¹ *Muntazam*, 8/119; *Kâmil*, 9/525; Ebû'l-Fida, 2/168; Zehebi, *Düvelü'l-İslâm*, 1/258; *Nucûm*, 5/37-38.

¹⁹² *Muntazam*, 8/119; *Bidâye*, 12/51; *Nucûm*, 5/37-38.

¹⁹³ *Muntazam*, 8/119; *Bidâye*, 12/51; *Nucûm*, 5/37-38.

¹⁹⁴ Bu hususlarda bkz. çalışmamızdaki Abbâsî-Selçuklu Münasebetleri

menfaatlerini ön planda tuttuğu da söylenebilir. Öyle görünüyor ki el-Kâim de, bu sırada, Selçuklulardan yardım istemeyi, onlara dayanmayı ve sıkı bir işbirliği içerisinde olmayı Abbâsî hilafeti yararına görürken; diğer yandan Selçuklu gücüyle Ebû Kalicar'ı tehdit edip, onu kontrol altında tutmaya da çalışıyordu. Bu yolla belki de onun, Abbâsî hilafetinin. Büveyhîler karşısında 100 yılı aşkın bir süreden beri kaybettiği yetkilerini ve gücünü tekrar kazanmaya çalıştığını da söyleyebiliriz.¹⁹⁵

İşte böylesine karşılıklı plan ve hesapların yapıldığı, **ve de** çapraz ilişkilerin bulunduğu bir ortamda Ebû Kalicar, kendi planının başarısız kalması ihtimali karşısında hedefleri ve menfaatleri doğrultusunda üçüncü kuvvet olarak tanımlayabileceğimiz ve bir anlamda kendileriyle mezhebî yakınlık ve hatta menfaat beraberliği bulunan Fâtımîleri bir çare olarak görüyordu. Bu bağlamda Büveyhî emiri onlara yanaşmayı menfaatleri açısından uygun bulmuş olmalı ki, onların güçlerinin şemsiyesi altına sığınmaya teşebbüs etmişti.¹⁹⁶ Kanaatimizce Ebû Kalicar, muhtemelen Fâtımîlere yaklaşmak suretiyle Abbâsî hilafetini korkuya ve endişeye sevkedip, hem el-Kâim'in taşıdığı niyetlerden caydırmayı planlıyor ve dolayısıyla onun hışmından ve gazabından, hem de kendi düşmanı olan Sünnî Selçukluların istilasından kurtulmayı umuyordu. Yani bir anlamda Ebû Kalicar, el-Kâim'in Selçuklu gücünden yardım isteme tehdidi karşısında Fâtımîlere yanaşmayı kendisi için bir güvence olarak görmüş olabileceğini söyleyebiliriz. Bu davranış belki de, daha önce Muizzü'd-Devle (334-356/945-967) tarafından Bağdad'ın istilasını¹⁹⁷ takiben uygulanmaya çalışılan siyasete tekrar dönüştü. Çünkü Muizzü'd-Devle'de, o sıralarda Abbâsî hilafetini yıkıp yerine Şîî anlayışa mensup birini halife yapmak maksadıyla Fâtımîlere yanaşmayı düşünmüş, ancak Fâtımî hakimiyeti altında Büveyhîlerin siyasî varlıklarının kaybedileceği endişesiyle bundan vazgeçmişti.¹⁹⁸ Bu hadisede de muhtemelen Ebu Kalicar, Abbâsîlere karşı Fâtımîlere tabi olmayı düşündü, **fakat** bu durumda Selçuklu tehdidinden çekindi ve bu fikrinden dönmek zorunda kaldı.

Ebû Kalicar'ı Fâtımîler'e yaklaştıran başka bir sebep, belkide, kendisinin Bağdad'ı

¹⁹⁵ Bu hususta bkz. Hasan Müneymine, *a.g.e.*, 190-191; Hamid Güneym, *el-Alâkât*, 192-196.

¹⁹⁶ Bkz. Hasan Müneymine, *a.g.e.*, 212-213.

¹⁹⁷ Bkz. *Kâmil*, 8/449; *Bidâye*, 11/212.

¹⁹⁸ Büveyhî emiri Muizzü'd-Devle'nin Abbâsî halifesini makamından indirip, yerine Fâtımîlerden ya da Ehli Beyt'den birini hilafete geçirme teşebbüsü için bkz. *Kâmil*, 8/451-452; *Bidâye*, 11/212-213; Cemalü'd-Din Sürur, *Nüfuzu'l-Fâtımî Biladü's-Şam ve'l- Irak*, 69-70; İbrahim Salman el-Kürevî, *el-Büveyhîyyun ve'l-Hilafetü'l-Abbâsîyye*, 181-183; Abdü'l-Aziz ed-Düri, *Dirasat*, 248-249.

istila ettiği sırada tahttan uzaklaştırdığı Melikü'l-Aziz Ebû Mansur Firuz'un kardeşi Ebû Ali b. Celâlû'd-Devle Ebû Tahir el-Mu'tez ve adamlarının Mısır'a kaçmış olmasıydı.¹⁹⁹ Ebû Kalicar, Ebû Tahir'in el-Mustansır'a yanaşarak, onun desteğini ve yardımını alıp tekrar Irak'a gelip babası Celâlû'd-Devle'nin iktidarını elde etmeye kalkışmasından dolayıyla kendisinin Irak hakimiyetinin tehlikeye girmesinden korkmuş olabilir.²⁰⁰ Zira Fâtımîler bu sıralarda Halep'teki Mirdasî emiri(415-472/1025-1080) Simal b. Salih el-Mirdâsî zamanında 433-449/1032-1058'de Büveyhî topraklarına akınlar başlatmışlardı.²⁰¹ Kanaatimizce bu gelişmeleri de göz önünde bulunduran Ebû Kalicar, Ebû Tahir'in Fâtımîlerin yardımıyla muhtemel bir hareketini önlemeyi düşünmesi de mümkündür.²⁰² İşte bu sözünü ettiğimiz gayeler ve kaygılar sebebiyle Ebu Kalicar'ın Fâtımîlere yaklaşmış olması muhtemeldir diye düşünüyoruz.

Her ne sebeple olursa olsun Ebû Kalicar, Fâtımîlerle doğrudan münasebet kurma yolunda ilk teşebbüsünü el-Müeyyed'in Mısır'a vardığı yıl olan 439/1047'de ona gönderdiği bir mektupla gerçekleştirmişti.²⁰³ Zira bu mektup kanaatimizce yukarıda belirttiğimiz Ebû Kalicar'ın faaliyetlerini ve niyetlerini doğrulamaktadır. Ebû Kalicar mektubunda "Şeyhimiz, yardımcımız, dayanağımız, Emiru'l-Mü'minîn (el-Mustansır) -Allah onun şerefini ve hakimiyetini dâim kılsın- Onun bağı, ipi el-Müeyyed"²⁰⁴ diye hitap ettikten sonra ondan, "el-Hadretu's-Şerife" (Fâtımî Hilafeti) ile kendisi arasındaki irtibatı ve bağlılığı güçlendirmesi için gayret sarfetmesini istemektedir. Bu hususta el-Müeyyed'e: "Şüphe yok ki, sen bizim yanımızda bulunduğun sırada, bizimle Fâtımî halifesi arasındaki sevgi bağının oluşması için harcadığın gayretleri ve yaptığın çalışmaları hatırlayacaksın. Yine sen, bu bağlılığın kuvvetlenmesi için onların da niyetlerini ve samimiyetlerini açıklayan mektupların Mısır'dan bize ulaştırılmasına aracılık ettiğini de düşün. Şimdi artık sen, Fâtımî hilafetiyle aramızdaki mevcut bağı ve bağlılığı sağlamak ve güçlendirmek için geçmişte attığın temelleri sağlamlaştırabilecek ve sürdürebilecek esas mekan olan o yüce makamda bulunuyorsun. (el-Mustansır'ın huzurundasın.) Bu münasebetle daha önce

¹⁹⁹ Bkz. *Nucûm*, 5/14.

²⁰⁰ Muhammed Ahmed Abdü'l-Mevla, *a.g.e.*, 114.

²⁰¹ Bkz. *Kâmil*, 9/549.

²⁰² Bkz. Muhammed Ahmed Abdü'l-Mevla, *a.g.e.* 114.

²⁰³ Bkz. *Sîre*, 76-79; Hamid Güneym, *el-Alâkât*, 182-183.

²⁰⁴ Bkz. *Sîre*, 76.

başlattığın gayretlerin devamı ve sonucu olarak bizimle o makam arasında olmasını istediğin sağlam ve güçlü irtibatı gerçekleştir (tam bunun zamanıdır) Ki bu sayede bizim kendilerine olan inançlarımızın sâfiyetini ve samimiyetini senin bizim yanımızda iken şahit olduğun delillerle birlikte o yüce makama anlat ve aktar."²⁰⁵ demektedir.

Öyle görünüyor ki, Ebû Kalicar Fâtımîlere yaklaşmak ve onlarla irtibatını kuvvetlendirmek isteğinin muhtemelen asıl maksadı; o sıralarda tarih sahnesine çıkmış, Sünnî inanca ve Abbâsî hilafetine bağlılığını ilan etmiş bulunan ve hızla batıya doğru ilerleyen, hatta el-Kâim tarafından kendisine karşı tehdit unsuru olarak kullanılan Selçuklu gücüne karşı bir yardımcı ve müttefik arama çabasıydı.²⁰⁶ Zira bu tahminimizi doğrulayacak bulgular da mevcuttur. Nitekim Ebû Kalicar, Kahire'deki el-Müeyyed'e yazdığı bu mektubun devamında; Selçukluların 432-438/1040-1046 yılları arasındaki 6 yıl içinde önce Buhara'yı ele geçirip bütün Horasan'a hakim olduklarını, hatta Selçuklu ordusunun Tuğrul Bey ve kardeşi İbrahim Yinal (ö.451/1059) komutasında, "Irak-ı Acem"²⁰⁷ (Biladü'l-Cibal)ı feth ederek,²⁰⁸ bölgedeki belli başlı şehirleri aldıklarını ve akınlarının Cezire²⁰⁹ bölgesindeki Musul'a kadar ulaştıklarını belirtiyordu.²¹⁰ Ayrıca o, eğer Selçukluların ordularının önlerinin kesilmediği ve akınlarının durdurulmadığı takdirde, onların asıl hedeflerinin Fâtımî topraklarını istila etmek olduğunu bildirerek, el-Müeyyed'den, bu tehlikeyi Fâtımî halifesine iletmesini ve bununla ilgili olarak mutlaka tedbir alınmasının gerekliliğini ısrarla vurgulamaktadır.²¹¹

Ebû Kalicar bu hususları muhtevi mektubunda el-Müeyyed'e: "Sen de biliyorsun ki, şu an Selçuklu Türkleri Horasan ve Rey topraklarını istila etmişlerdir. Bu durumda, eğer biz ordumuzla onlara karşı durmazsak, bütün gayretlerimizi ve dikkatimizi, onların başarısızlığına, ordularını yenmeye ve yoketmeye yöneltmezsek, onların düşmanlıklarını ve gazaplarını ortadan kaldırmak için tüm gücümüzü seferber edip mallarımızı harcamazsak;

²⁰⁵ Bkz. *Sîre*, 77.

²⁰⁶ Hasan Müneymine, 212; Hamid Güneym, *el-Alâkât*, 192-193.

²⁰⁷ Irak-ı Acem'e Biladü Cibal de denmektedir. Bkz. *Mu'cem*, 4/94-95; *Buldani'l-Hilafeti's-Şarkıyye*, 220-221.

²⁰⁸ Söz konusu fetihler için bkz. *Kâmil*, 9/479-483, 495-497, 526, 528, 529, 533-534.

²⁰⁹ Cezire, Fırat ve Dicle nehirlerinin arasındaki bölgenin kuzey kısmına verilen addır. Bkz.: *Buldani'l-Hilafeti's-Şarkıyye*, 40-41.

²¹⁰ Bkz. *Sîre*, 77; İbrahim Yinal'ın Azerbeycan üzerinden Bizans'a oradan da Cezire Bölgesine kadar uzanan fetihleri için bkz. *Kâmil*, 9/540-541, 546-547.

²¹¹ Bkz. *Sîre*, 76-79.

ortaya çıktıkları ve başarı elde ettikleri her yerde onlarla savaşmak üzere ordularımızı onların üzerine göndermezsek, onların istilaları ve akınları Fâtımî topraklarına, hatta "Hazretü's-Şerife"ye kadar ulaşacaktır. Ancak bu tedbirleri alırsak, onlara mani olur ve durdurabiliriz. Yine eğer biz, onlarla hedefleri olan Fâtımî toprakları arasında sedler oluşturmazsak ve bütün gücümüzü, onların engellenmesi ve yok edilmesi uğrunda harcamazsak, o "Hazreti Şerife" Selçukluların azgın düşmanlıklarından kurtulmaz. Neticede Fâtımî topraklarında onların kin ve düşmanlık ateşleri alevlenip tutuşur. Şüphesiz biz, onlarla Fâtımî hilafeti arasında bir sed oluşturduğumuz taktirde, hedeflerini gerçekleştirmeye cesaret edemezler ve buna ulaşamazlar. Zaten onlarda oraya kolayca varabilecek bir yol bulmadıkça da buna kalkışamazlar ve hatta buna cesaret edemezler. Allah'ın izniyle Selçukluların bu gayeleri hiç bir zaman tamam ve gerçek olmayacak ve zaman (kader) onlara bu fırsatı vermeyecektir. Zaten onlar sınırlarını bir karış dahi aştıklarında, biz hemen onların üzerine hücum etmek üzere hazır bekliyoruz. Yine eğer onlar hırslarına kapılıp, bir ahmaklık yapıp, memleketlerimizi istilaya kalkıştırlarsa, hemen biz onların karşısına dikilmeye kararlıyız, azimliyiz. Fâtımî hilafeti-Allah ona nimeti dâim kılsın- emin olsun ve iyi bilsin ki, bizim kendisine bağlılığımızda ve sevgimizde çok derin faydaları ve avantajları vardır. Bununla beraber şerir Selçuklu Tükleri Azerbeycan yoluyla Musul'a ulaşmaya niyet ettiler. Eğer bu niyetleri gerçek olursa ve biz gereken tedbirleri almazsak, Fâtımî topraklarında onların fitne ateşinin yanmasından emin olunamaz."²¹² demektedir.

Ebû Kalicar el-Müeyyed'e yazdığı mektubun sonunda kendisiyle Fâtımîler arasındaki bağın kuvvetlendirilmesi hususundaki isteğinde ısrar ederek, ondan mutlaka bunu gerçekleştirmesini istiyor. Hatta o, el-Müeyyed'e: "O Hazreti's-Şerife'ye ulaşmak, o makamla karşı karşıya gelmek için çektiğin bunca meşakkat ve sıkıntıya göğüs gererek, bizimle o yüce makam arasında bağ kurma ve bizim bağlılığımızı iletme görevini yükledikten ve Fâtımî hilafeti ile aramızda değeri yüksek, faydası çok olan sevgi bağının esaslarını tesbit etmeden, gereken temasları kurmadan, oradan ayrılman doğru olmaz. Ancak, şu kadar var ki, bu sevgi bağını ve bağlılığımızı, o yüce makamın onayıyla teyid ettikten ve senin bu yoldaki çalışmaların ve gayretlerinin sonucunu gösteren ve bizim de delil kabul edebileceğimiz bir mektubun, daha sen oradan ayrılmadan bize gönderilmesine aracılık

²¹² Söz konusu mektup için bkz. *Sîre*, 76-79; Ayrıca bkz. Verena Klemm, *Die Mission*, 191-192.

ederek, bunu garanti altına aldıktan sonra oradan ayrılman yerinde olur."²¹³ diyen Ebû Kalicar, mutlaka Fâtımî hilafetiyle münasebet kurmak, tabilik-metbuluk ilişkisi içerisine girmek ve bunun el-Mustansır tarafından kabul edilip tescil edilmesini istiyordu. Bu yolla da onların desteğini almaya çalışmaktadır.

Ebû Kalicar tarafından Mısır'da Fâtımî hilafeti nezdinde bulunan el-Müeyyed'e gönderilen ve Sîre'de yer alan bu mektubun içeriği ve taşıdığı önem hakkında bir değerlendirme yapacak olursak bazı neticeler çıkartmamız mümkündür:

1. Her şeyden önce. ister siyasî, ister dinî maksatla olsun Ebû Kalicar'ın Fâtımî mezhebine ve hilafetine bağlılığı söz konusudur. Hatta cereyan eden tarihi hadiseler ve gelişmeler göz önüne alındığında ve ayrıca diğer tarihi kaynakların verdiği bilgilerin ışığı altında vâkıalar değerlendirildiğinde. Büveyhî emiri ile Fâtımîler arasında bir münasebetin varlığı muhtemeldir.²¹⁴

2. Yine hem daha önce de işaret ettiğimiz üzere, hem de bu mektubtan anlaşıldığına göre Fâtımî mezhebinin ve nüfuzunun Fars-Büveyhî emiri tarafından kabulü ve Fars'ta yayılmasında el-Müeyyed'in çok önemli rolü olmuştur.²¹⁵

3. Ayrıca, belki de en önemlisi sayılabilecek sonuçlardan biri de o dönemde ortaya çıkan Selçukluların İslâm dünyası içerisindeki faaliyetleri ve rolleridir. Yani Selçuklular Abbâsî hilafetine tabi olup aynı safta yer almışlardı. Böylece Selçuklular hem Abbâsî hilafetinin ve Sünnî anlayışın rakibi ve düşmanı olan Fâtımî hilafetine, hem de onların siyasî ve dinî anlayışlarına yakın görüşleri benimseyen ve görüldüğü gibi, ister siyasî, ister dinî maksatla olsun, zaman zaman onlarla yakınlık ve işbirliği kurmakta sakınca görmeyen Büveyhîler karşısında yer almışlar ve onlara karşı siyaset takip etmişlerdir.²¹⁶ Bütün

²¹³ Bkz. Sîre, 78; Verena Klemm, *Die Mission*, 191-192.

²¹⁴ Bkz. Muhammed Kâmil Hüseyin, *Sîre*, 22-24 (Mukaddime); Verena Klemm, *Die Mission*, 157-164; Hüseyin F. el-Hamdani, *"The History of The İsmâîlî Da'wet and Its Literature During the Last Phase of The Fâtımîd Empire"*, J.R.A.S. 1932, 129-134.

²¹⁵ Bkz Muhammed Kâmil Hüseyin, *Sîre*, 20-22 (Mukaddime); Muhammed Kâmil Hüseyin, *Fî Adabî Mısır'l-Fatımıyye*, Kahire Trs., 82-83; Fadıl Halidi, *el-Hayatü's-Siyasıyye*, 94-95, 96-98.

²¹⁶ V.V.Barthhold, *Orta Asya....*, 147-148; Osman Turan, *Selçuklular Târîhi ve Türk İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1969, 328,331 vd.; Abdü'n-Naim Muhammed Haseneyn, *İran ve'l-İrak fî Asri's-Selcuki*, Beyrut 1402/1982, 79; C. E. Bosworth, *The Political And Dynastic History of The Iranian World (A.D.1000-1217) The Cambridge History of Iran, The Selcuq And Mongol Periods*. Ed. S.A. Boyle Cambridge Uni. Pres. 1968, V/36-37, 45-47, 70-73; Claude Cahen, *"The Turkish Invasion The Selcukids"*, A History of the Crusades, Ed: Kenneth M. Setton, Marshall W. Baldwin, Harry W. Hazard, University of Penssylvania, Press, Philedelphia 1955, 1/138-140, 145.

bunların sonucunda Ebû Kalicar'ın mektubunda işaret edildiği üzere, Selçuklu-Fâtımî mücadelesinde el-Müeyyed' in rolünün inkar edilemeyeceği gerçeğiyle karşı karşıyayız.²¹⁷

4. Bu mektup Abbâsî-Fâtımî rekabeti ve mücadelesinde her iki tarafın yanında yer almış bulunan siyasî ve dinî güçlerin mevcut mücadeleye tesirlerini açıkça göstermektedir. Bu bağlamda Şia-Ehli Sünnet mücadelesine katılan unsurları ve bu unsurların bu mücadele içerisindeki yerlerini de tayin etmektedir.²¹⁸ Zira zamanın iki kutbu durumundaki Abbâsî ve Fâtımî güçlerinin yanında yer alan Selçuklu ve Büveyhî devletlerinin her birinin diğerleriyle ilişkilerini ve birbirlerine bakışını sergilemesi bakımından bu mektup dikkat çekicidir.

5. Bu mektupta ayrıca, Fâtımîlerin kendi varlıklarına ve hedeflerine karşı ortaya çıkan Selçuklu tehdidinin yok edilmesi ya da durdurulması için yürütülecek mücadelenin esasları da tesbit edilmiştir. Bir başka ifade ile Fâtımîler açısından, adeta Selçuklu-Fâtımî mücadelesinin stratejisi belirlenmiş oluyordu. Zira Fâtımîler, bu mektupta belirtilen Selçuklu niyetlerinin ve planlarının başarısız kılınması için daha sonra görüleceği üzere maddi-manevi her türlü çareye baş vuracaklardır.²¹⁹ Nitekim Besesari isyanı²²⁰, İbrahim Yınal İsyanı²²¹, Selçuklu ilerleyişinin durdurulması için Bizans'ın kışkırtılması ve Malazgirt Savaşı²²², Bağdad'daki çeşitli zamanlarda ortaya çıkan Şii ayaklanmaları ve Ehli Sünnet Şia çatışmaları²²³, Hasan Sabbah ve Batınîlerin faaliyetleri²²⁴ gibi hadiseler büyük ölçüde Fâtımîlerin Abbâsî hilafetini ve onların yanında yer almış bulunan Sünnî Selçukluları yok etmeye yönelik teşebbüsleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

²¹⁷ *Sîre*, 22-24 (Mukaddime); Verena Klemm, *Die Mission*, XXV-XXIII, 153 vd.

²¹⁸ Mesela Selçukluların Hadiselerin gidişatında nasıl müessir olduklarını açıkça göstermesi bakımından oldukça dikkat çekicidir. Bkz. *Sîre*, 22-24 (Mukaddime); Hamid Güneym, *el-Alâkât*, 192-198.

²¹⁹ *Sîre*, 22-24 (Mukaddime, 94-96 (Metin); Hamid Güneym, *el-Alâkât* 197.

²²⁰ Bu hususta bkz. çalışmamızdaki Üçüncü ve Dördüncü bölümler.

²²¹ Bu hususta bkz. çalışmamızdaki Üçüncü ve Dördüncü bölümler.

²²² Bu hususta bkz. *Sîre*, 23 (Mukaddime); Abbas Hamdani, *"Byzantine-Fâtımî Relations Before the Battle of Manzikert"*, 169-179; Abbas Hamdani, *"A Possible Fatimid Background..."* 25-30.

²²³ Bu çatışmalar için bkz. Hamid Güneym, *el-Alâkât*, 186-189; Henri Laust, *"Les Agitations Religieuses A'Bagdad Aux IVe Siècles De l'Hégire"* İslâmîc Civilisation 950-1150, Ed. D.S. Richard, Papers On İslâmîc History III, Oxford 1973, 169-185; Fadıl Halidî, *el-Hayatü's-Siyasiyyeti*, 69-101.

²²⁴ Hasan Sabbah ve Batınîler hakkında bkz. el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, 219 vd.; Ebû Hamid el-Gazali, *Batınîliğin İçyüzü*, Çev. Avni İlhan, Ankara 1993; Bernard Lewis, *The Assassins A Radical Sect in İslâm*, London 1985; Muhammed Azami, *Fırkatü'n-Nizariyye Tealimüha ve Ricalüha Ala Dav'il Müracail-Farisiyye ve Ecdadü Aga Han*, Kahire 1369/1950.

Bütün bunlar göz önüne alındığında, Sîre'de yer alan el-Müeyyed'in faaliyetleri ve özellikle de bu mektup başka kaynaklarda yer almamakla beraber işaret ettiği hususlar tarihi gerçekliği olan hadiselerdir. Bu bakımdan bu tarihi hadiselerin diğer kaynaklarda da mevcudiyeti dikkate alındığında, bu mektup bir belge ve de Selçuklu-Fâtımî mücadelesi açısından ehemmiyeti olan bir vesika hüviyetindedir.²²⁵

c) Selçuklu Fetihleri Karşısında Ebu Kalicar

Öte yandan Ebû Kalicar, bir yandan Selçuklulara karşı Fâtımî hilafetini kendisiyle birlikte hareket etmeye teşvik ederken; diğer yandan da el-Kâim'in ona karşı Selçuklulardan her an yardım isteme ihtimalini gözden ırak tutmuyordu. Zira bu durumda Selçuklular hem Sünnî oluşları, hem Ebû Kalicar'a karşı düşmanlıkları ve hem de zaten batıya doğru yayılma politikaları sebebiyle bu yardım isteğini hemen kabul edecekleri için Büveyhî emiri korku içindeydi. Ama herşeye rağmen o, Irak'ta hakimiyetini sağladıktan sonra tüm dikkatlerini ve gayretini Irak'ı Acem'e çevirip, topraklarına sınır olmuş Selçukluların genişlemesini ve nüfuzlarını durdurma yönünde çaba sarfetmekten geri kalmadı.²²⁶ Nitekim bu gayretlerin sonucu olarak Ebû Kalicar'ın akrabası, Emir Ebû Kalicar Gerşasf b. Alaî'd-Devle (ö.443/1051),²²⁷ Kinkever²²⁸den ayrılıp 436/1044 de Hemadan üzerine yürüdü. Burasını zappedip Sultan Tuğrul Bey'in naiblerini oradan uzaklaştırarak, hutbeyi de Fars Büveyhî emiri Ebû Kalicar adına okutarak ona itaatini arz etti.²²⁹ Halbuki Tuğrul Bey Hamedan'ı 434/1042 de Gerşasf'tan almış ve oraya Nâsır-ı'l-Alevî'yi nâib tayin etmişti.²³⁰ Dolayısıyla Gerşasf'ın hareketi Tuğrul Bey'e karşı alınmış ancak başarısızlığa mahkum bir davranıştı ve kanaatimizce Ebu Kalicar'ın Selçuklulara karşı uyguladığı siyasetin bir parçasıydı.

Ama yine de Ebû Kalicar, Selçuklulara karşı tedbirlerini almayı sürdürerek, muhtemel bir Selçuklu saldırısına karşı başkenti Şiraz'ı korumak için şehrin çevresine surlar

²²⁵ Bkz. *Sîre*, 23 (Mukaddime).

²²⁶ Bkz. Hasan Müneymine, *Târihu'd-Devleti'l-Büveyhiyye*, 158; Harold Bowen, "The Last Buwayhids", 233; Muhammed Ahmed Abdü'l-Mevla, *Mağribiyyat Fî Meşrikayyat*, 117.

²²⁷ Asıl adı Ebû Cafer b. Düşmenziyar olup Mecdî'd-Devle'nin annesinin dayısı olduğundan Kakaveyh denilmiştir. Bkz. *Kâmil*, 9/207.

²²⁸ Kinkever, Hamedan ile Karmisin arasındaki bir beldedir ve aynı isimle kalesi vardır. Bkz. *Mu'cem*, 4/484.

²²⁹ Bkz. *Kâmil*, 9/509.

²³⁰ Bkz. *Kâmil*, 9/509.

yapılmasını istedi. 436/1044'de başlanan sur inşaatı 4 yıl devam etti ve 440/1048'de tamamlandı.²³¹ Hatta Ebû Kalicar bir yandan Selçuklulara karşı savunma tedbirleri alırken, diğer yandan da 434/1042 Tuğrul Bey'in itaatine girmiş olan İsfahan emiri ve Gerşasf'ın kardeşi Ebû Mansur Feramuz'a²³² karşı Kirman'a ordu gönderdi. Ebû Kalicar'ın ordusuyla 435/1043 de yapılan savaşta Feramuz'un ordusu yenildi. Hatta komutanları Ebû İshak b. Yinal esir alınmıştı.²³³ Sonunda Feramuz, Ebû Kalicar'la anlaşma isteğinde bulunarak İsfahan ve civarında 437/1045 de onun adına hutbe okutarak ona itaatini arz etti.²³⁴

Ebû Kalicar'ın bu faaliyetlerinin karşılıksız bırakılmaması maksadıyla Selçukluların, hem Gerşasf hem de Feramuz'un topraklarına karşı fetih hareketlerine giriştiklerini görüyoruz. Tuğrul Bey'in kardeşi İbrahim Yinal 437/1045 de Hemedan üzerine yürüdü.²³⁵ O sırada Gerşasf da oradaydı. Ancak İbrahim Yinal'ın geldiğini duyunca, ondan korkarak Hemadan'dan kaçtı ve İbrahim Yinal şehre girip zapt etti. Gerşasf daha sonra Cevzekan kürtlerine katılarak Saymera'ya Huzistan emiri Ebû'l-Fearis Mansur b. el-Hüseyn'in yanına gitti. İbrahim Yinal oraya da giderek, orasını da feth etti.²³⁶ Görüldüğü gibi, Selçukluların Büveyhîlere yönelik fetihleri durmak bilmiyordu. Tuğrul Bey 438/1046 da İsfahan'ı kuşattı, şehrin hakimi Ebû Mansur Feramuz b. Alai'd-Devle'yi sıkıştırıp zor durumda bıraktı. Sonunda Feramuz, Tuğrul Bey'e bir miktar mal ve para göndererek, Sultan adına hutbe okutmayı kabul etti ve anlaşma yapıldı.²³⁷ İbrahim Yinal 439/1047'de Kinkever Kalesi üzerine yürüdü. Bu sırada kalede komutan olarak Ukber b. Fâris bulunuyordu ve burayı Gerşasf adına koruyordu. Selçuklu ordusunun kuşatması sonucunda İbrahim Yinal kaleyi teslim aldı.²³⁸

Ebû Kalicar Selçukluların ilerleyişini durdurmak için giriştiği çabaların sonuçsuz kaldığını, hatta onların kendi hakimiyetini bölgeden silmek için başlattıkları akınlar karşısında güçsüzlüğünü, âcizliğini anlayınca hem Selçuklulara, hem de Fâtımîlere yanaşmaya başladı. Bu bağlamda Ebû Kalicar Tuğrul Bey'e anlaşma teklifinde bulundu. Tuğrul Bey

²³¹ Bkz. *Kâmil*, 9/526.

²³² Bkz. *Kâmil*, 9/509.

²³³ Bkz. *Kâmil*, 9/519-520.

²³⁴ Bkz. *Kâmil*, 9/530.

²³⁵ Bkz. *Kâmil*, 9/528-529; Ebû'l-Fida, 2/168; *Bidâye*, 12/54.

²³⁶ Bkz. *Kâmil*, 9/529; *Bidâye*, 12/54.

²³⁷ Bkz. *Kâmil*, 9/534; *Bidâye*, 12/55.

²³⁸ Bkz. *Kâmil*, 9/537-538.

de onun bu teklifini kabul etti ve Fars Büveyhîleri ile Selçuklular arasında 439/1047 de anlaşma yapıldı. Tuğrul Bey bu anlaşma sonunda İbrahim Yinal'a feth ettiği yerlerle yetinip, Ebû Kalicar'ın başka topraklarına girmemesini emretti. Hatta bu anlaşma iki hanedan arasında karşılıklı olarak yapılan evliliklerle pekiştirilmeye çalışıldı. Tuğrul Bey Ebû Kalicar'ın kızıyla, Ebû Kalicar'ın oğlu Ebû Mansur da Çağrı Bey'in kızıyla evlenmişlerdi.²³⁹ Ebu Kalicar açısından böylece bir süre için Selçukluların batıya doğru ilerleyişleri durdurulmuştu.

Görüldüğü üzere, Ebû Kalicar karşı karşıya kaldığı Abbâsî hilafeti, Selçuklular, Fâtımî hilafeti ve el-Müeyyed gibi dört unsurdan, kendi menfaatlerinin gerektirdiği biçimde çok taraflı bir siyaset takip ederek, bunların herbirinden en iyi şekilde faydalanma yolunu seçmişti. Nitekim o, Fâtımî dâisi el-Müeyyed'i Abbâsî elçisine teslim etmeyerek, hem dâi'nin rızasını kazanmış, hem onun Deylemli taraftarlarının tepkisinden kurtulmuş ve ayrıca ülkesinin siyasî istikrarını ve iktidarını sürdürmüştü. Diğer taraftan Fâtımî dâvetini gizli de olsa kabul ederek onlara yanaşıp, hatta bir ara onlar adına hutbe bile okutarak dolaylı bir şekilde bağlılığını bildirip, gizlice ilişkilerini sürdürmek suretiyle onların hoşnutluğunu kazanıp, Selçuklulara karşı, onların yardımını ve desteğini almaya çalıştı. Buna karşılık, el-Kâim'in isteklerini yerine getirerek, el-Müeyyed'den uzaklaşıp, onu Şiraz'dan uzaklaştırdığı için böylece hem Ehli Sünnet kesiminin infialini önlemiş, hem Abbâsî halifesinin kendisine karşı Selçuklulardan doğrudan yardım istemesinin önünü kesmiş, hem de el-Kâim'in husumetinden ve karşı tavrından kurtulup Irak hakimiyetine kolayca ulaşmıştı.

Bütün bunlarla beraber Ebû Kalicar, yukarıda metnini verdiğimiz mektubunda da belirtildiği üzere, Selçukluların ilerleyişine karşı önce Fâtımî desteğini yanına almaya ve bu gücü böylece durdurmaya çalışmış, ancak bunu başaramayınca Tuğrul Bey'le anlaşma yolunu tutmuştu. Hatta iki devlet arasında bu barışı devamlı kılmak için devletler arasında siyasî evlilik yapmak suretiyle hem Fars'ta ve hem de Irak'taki hakimiyetini korumaya çalışmıştı. Nihayet Ebû Kalicar Cemaziye'l-Ula 440/Kasım 1048 tarihinde Kirman yolunda vefat etti.²⁴⁰ Fars Büveyhî devleti onun vefatından sonra da bir anlamda yıkılmıştı.

²³⁹ Bkz. *Kâmil*, 9/536; *Bidâye*, 12/56; Harold Bowen, "The Last Buwayhids", 234.

²⁴⁰ Bkz. *Muntazam*, 8/139; *Kâmil*, 9/547; *Bidâye*, 12/57; Hasan Müneymine, *Târihu'd-Devleti'l-Büveyhiyye*, 120.

Zaten belirttiğimiz gibi Selçuklular gerek askerî, gerek siyasî yoldan hakimiyetlerini Irak'a kadar dayamışlardı.

Yukarıdan beri ortaya koyduğumuz hususları nazarı dikkate aldığımızda, Ebû Kalicar'ın dönemi gerek Selçuklular, gerek Abbâsî hilafeti, gerek Fâtımî dâvetinin Fars'ta yayılması bakımlarından gerçekten de önemli olduğu kabul edilmelidir. Zira bu dönemde Selçuklular tarih sahnesine çıkıp batıya doğru genişleme sürecindedirler ve Abbâsî hilafetiyle de müsbet münasebetler kurup geliştirdikleri bir dönemdir.²⁴¹ Görüldüğü gibi Selçuklular güç olmalarıyla birlikte İslâm Dünyasında denge unsuru olmuşlar ve hadiselerin seyrine hem doğrudan, hem de dolaylı olarak tesir etmektedirler. Hatta Selçuklular mevcut güç dengelerini Abbâsîler lehine etkilediklerini ortaya koymaya çalıştığımız hadiseler de göstermektedir. Hiç şüphe yok ki Abbâsî hilafeti, Selçukluların ortaya çıkmasıyla birlikte düşmanları ve muhalifleri karşısında Gaznelilerden sonra kendisine yardım edecek yeni bir güce kavuşmuştu.²⁴² Buna karşılık hilafet konusunda Abbâsîlerin rakibi ve muhalifi olan Şîî-İsmâîlî-Fâtımîlerin ve onlara yakın görüşleri benimseyen ve zaman zaman siyasî ve dinî gayelerle de olsa onlarla birlikte olmaya çalışan Büveyhîlerin, Selçukluların varlığından ve gelişmesinden rahatsız olmaları gâyet tabii idi. İşte bu bağlamda hem Ebû Kalicar, hem de onunla hareket eden el-Müeyyed ve tabi oldukları Fâtımî hilafetinin Selçuklulara karşı yürüttükleri mücadele süreci, görüldüğü üzere, Ebu Kalicar zamanında başlatılmış ve temelleri atılmıştı. Netice itibarıyla Selçuklu-Fâtımî, Selçuklu-Büveyhî mücadelesinin ilk örnekleri Ebû Kalicar döneminde ortaya çıkmış ve daha sonra gelişmiştir, denilebilir.

²⁴¹ Claude Chan, "The Turkish Invasion...", 142-143; Muhammed Mahmud İdris, *Târihu'l-Irak ve'l-Meşru'î'l-İslâmî ve'l-Hilafetü Abbâsiyye fi Asri's-Selcuki el-Evvel*, Kahire 1985, 90-93; Hamid Güneym, *el-Alâkât*, 191-192.

²⁴² Hamid Güneym, *el-Alâkât*, 194-195; Henri Laust, "La Pensee et l'Action Politiques D'al Mawardî (364-450/974-1058)" R.E.I.C. 1968, XXXVI, Fasikül 1, 82-84; Abdü'n-Naim Muhammed Haseneyn, *Iran Ve'l-Irak Fi Asri's-Selcuki*, 25, 36-37, 41, 51; Zira Selçukluların kurulmasından itibaren Abbâsî Hilafetiyle olan ilişkileri müsbet yönde ve genellikle Abbâsî hilafetinin ve Ehli Sünnet mezhebinin korunması istikametinde gelişmiştir. Nitekim bu münasebetlerin gelişmelerinde oldukça büyük payı olanlardan biri Kadi'l-Kudat el-Maverdidir. Çünkü bu şahıs iki kuvvet arasında gidip geldiği elçilik görevleri arasında söz konusu ilişkilerin gelişmesinde büyük rol oynamıştır. Bkz. *Kâmil*, 9/522; *Bundârî*, Metin, 11-12, Terc. 7; Ayrıca bkz. çalışmamızdaki Abbâsî-Selçuklu Münasebetleri

B) FATİMÎ DAVETİNİN VE NUFUZUNUN YAYILIŞI KARŞISINDA ABBASİLER

1- Fâtımî Davetinin Yayılması Karşısında Abbâsî Faaliyetleri

İncelediğimiz gibi Fâtımîler kuruluşlarından itibaren, Abbâsîler aleyhine çok büyük başarılar kazanmışlardı. Fâtımîlerin bu faaliyetleri karşısında Abbâsîler ne gibi karşı tedbirler aldı? Şimdi bu soruya cevap aramaya çalışalım.

Daha önce belirttiğimiz gibi, Hz. Peygamberden sonra müslümanların lideri olma hak ve yetkisinin Ehli Beyt'e ait olduğu inancını benimseyen ve Şia'nın bir kolu olan İsmâîlî-Fâtımîler, Hz. Fatıma ve Hz. Ali soyundan olmaları itibarıyla İmâmetin ve hilafetin kendilerine ait olduğunu idda ediyorlardı. Bu iddaları nedeniyle Fâtımîler, kendileri dışındaki kimselerin halifelığının meşruiyetini reddediyorlardı. Bu nedenle o dönemde mevcut olan Abbâsî hilafetinin yıkılması yönünde faaliyetlere girişmek suretiyle tüm müslümanların dinî ve siyasî liderliğini ele geçirmek için çalışıyorlardı.

İşte doğrudan doğruya hakimiyetlerini ve mevcudiyetlerini gayri meşru kabul edip, ortadan kaldırmaya çalışan Fâtımîler karşısında, Abbâsîler rakibi ve muhalifinin bu siyasetleri önünde eli kolu bağlı bir durumda kalması beklenemezdi. Nitekim Abbâsîler de Fâtımîlerin bu faaliyetlerine karşı bazı tedbirler aldıklarını görüyoruz. İlk olarak zamanın Abbâsî halifesi el-Muktedir (295-320/908-932) Fâtımîlerin Kuzey Afrika'daki varlıklarını ve hakimiyetlerini tanımadığını ve dolayısıyla onların gayri meşru, hatta isyancı olduklarını ilan etmek maksadıyla olsa gerek ki, 301/913 yılında, kendi oğlu Ebû'l-Abbâs Muhammed b. el-Muktedir Billah'ı Mısır ve Mağrib bölgelerine vali tayin etmişti.²⁴³ Bu davranışıyla Abbâsîler, Kuzey Afrika'da kurulmuş bulunan Fâtımîlerin varlığını ve idarelerini kabul etmedikleri gibi, hukuki varlıklarını da tanımıyorlardı. Yine bu bağlamda Fâtımîlerin Mısır'ı ele geçirip Şam'a yönelmeleri ve Fâtımî halifesi el-Muiz'in Mısır'a gelmesinin de tesiriyle Abbâsî halifesi el-Mutîlillah (334-363/946-974) 363/974'de İskenderiye, Mısır ve Mağrib'in de aralarında bulunduğu doğusuyla batısıyla tüm Abbâsî topraklarına Muhammed b. Salih el-Hâşimî'yi Kâdî'l-Kudât olarak tayin etmişti.²⁴⁴ Dolayısıyla Abbâsîler, Fâtımîlere karşı askerî tedbirden ziyade sadece hukuki ve siyasî tedbir almakla yetinmişler ya da içinde bulundukları şartlar itibarıyla yetinmek zorunda kalmışlardı. Zira

²⁴³ Bkz. Arib b. Sa'd-el-Kurtubi, *Sılatü Târihu't-Taberi*, 11/44-45; *Kâmil*, 8/76.

²⁴⁴ Bkz. *Muntazam*, 7/64-65.

bu dönemlerde Abbâsî halifelerinin siyasî, askerî ve ekonomik güçlerinin bulunmadığını ve Büveyhîlerin mevcudiyetlerini dikkate alırsak, onların Fâtımîleri engelleyebilecek siyasî ve askerî tedbirleri almak için kudretlerinin olmadığını kabul edebiliriz.

Bu rivayetlerden de anlaşılacağı üzere Abbâsîler, el-Kâdir (381-422/991-1031) in zamanına kadar Fâtımîlerin yayılışını engelleyecek nitelikte pek varlık gösteremediler. Ancak el-Kâdir'le birlikte daha etkin tedbirler alındığını görüyoruz.²⁴⁵ Zira daha önce de belirttiğimiz gibi, el-Ukaylî emiri Karvaş b. Mukalled'in 401/1010'da Musul, Enbar ve Kufe gibi Abbâsî şehirlerinde Fâtımî halifesi el-Hâkim adına hutbe okutması²⁴⁶ karşısında harekete geçmiş ve Kadı Ebû Bekr el-Bâkılânî'yi (ö.403/1012 siyasî gücün sahibi durumundaki Bahâu'd-Devle (379-403/989-1012)ye göndererek bu meseleyi çözmesini istemişti. Bahâu'd-Devle Karvaş üzerine bir ordu göndermek suretiyle bu meseleyi halletmiş ve dolayısıyla söz konusu yerlerde tekrar Abbâsîler adına hutbe okutulmaya başlanmıştı.²⁴⁷ Öte yandan, yine el-Hâkim'in 403/1012 de Gazneli Sultan Mahmud'u Fâtımî davetine girmeye çağıran teşebbüsleri karşısında²⁴⁸ el-Kâdir, Fâtımîlere karşı daha etkin tedbirler alma cihetine gitmişti.

Yine el-Kâdir 403/1012'de Fâtımîlerin Hz. Ali soyundan geldikleri iddalarını çürütebilmek için öncelikle Tâlibîlerin (Ehli Beyt) işleriyle uğraşacak bir makam ihdas etti. "Nikâbetü Nükâbâi't-Tâlibîn" adı verilen bu makama bu soydan gelen Şerif Radî Ebû'l-Hasan el-Musevî'yi getirdi.²⁴⁹ Bu arada el-Kâdir yine Fâtımî davetinin ve Fâtımîlerin inançlarının ve siyasetlerinin temelini oluşturan Hz. Ali soyundan oldukları ve dolayısıyla Hz. Peygambere dayandıkları iddiasına reddiye ve onların dinî inançlarının İslâm inancıyla ilgilerinin bulunmadığı yolunda bir bildiriye Rebiu'l-Ahir 402/ Ekim 1011'de hilafet Dîvânından çıkartmıştı.²⁵⁰

²⁴⁵ el-Kâdir'in Fâtımî davetine ve Fâtımîlere karşı Abbâsîleri ve Ehli Sünnet anlayışını korumak maksadıyla uygulamaya koyduğu tedbirler için bkz. Henri Laust, "La Pensee Et L'Action ...", 63-76.

²⁴⁶ Bkz. *Muntazam*, 7/248-251; Ebû'l-Fida, *el-Muhtasar*, 2/139-140; *Kâmil*, 9/223; Makrizî, *İttiâz*, 2/88.

²⁴⁷ Bkz. *Muntazam*, 7/251; *Kâmil*, 9/223.

²⁴⁸ Bkz. Ebû Nasr Muhammed b. Abdu'l-Cebbar el-Utbi, *Târihu'l-Yemini*, Şerh. Ahmed b. Ali el-Hanefi el-Manini, Kahire 1286, 2/238-250.

²⁴⁹ Bkz. *Muntazam*, 7/260; *Kâmil*, 9/242.

²⁵⁰ Bkz. *Muntazam*, 7/255-256, 281-282; *Kâmil*, 9/236; Makrizî, *İttiâz*, 1/47-49, 2/96; Henri Laust, "Les Agitations..." 171; Henri Laust, "La Pensee Et L'Action ..." 67-69; D.Sourdel, "Al-Kadir Billah" E.I., 2 Ed. 4/378-379.

Kaynaklarımızda “mahdara” ya da muhtıra şeklinde yer olan ve Fâtımîlerin taan ve teşhir -bir anlamda ipliklerini pazara çıkarmak- maksadıyla hazırlanan bu bildirgeyi hem Ehli Sünnet, hem de Alevîlerin ileri gelenleri imzalamıştı. Bu bildiriye imza koyanlar arasında; Şerif Murtazâ, Şerif Radi, İbnü'l-Ezrâk el-Musevî, Ebû Tâhir b. Ebû Tayyib, Muhammed İbn Muhammed b. Ömer, İbn Ebi Ya'lâ, Ebû Muhammed İbnü'l-Ekfâni, Ebû'l-Kasım el-Harzî (ya da el-Cezerî) Ebû'l-Abbas es-Sûri, Ebû'l-Hamid el-İsferâinî, Ebû Muhammed el-Keşifî, Ebû'l-Huseyn el-Kudûrî, Ebû Abdullah es-Saymerî, Ebû Abdullah el-Beydâvî, Ebû Ali b. Hamkân, Ebû'l-Kâsım et-Tenuhî Ebû Abdullah b. en-Numân (Fakihi şia) gibi kadı, fakih, ilim adamı ve tanınmış şahıslar tarafından imzalanmıştı.²⁵¹ Öte yandan bildiride imzası bulunan Şerif Radî'nin korkusundan dolayı bu bildiriyi onayladığına dair bilgiler bulunmaktadır. Nitekim Şerif Radî bir Şiîrinde Fâtımîlerin nesepleri hususundaki iddalarının doğruluğuna dolayısıyla onların Hz.Ali soyundan geldiklerine inandığını belirttiği rivayet edilmektedir. Hatta bu yüzden de bu Şiîri Dîvânına almadığı nakledilir.²⁵² Bu muhtıranın daha sonra el-Kâim döneminde 444/1052 yılında da tekrarlandığını görüyoruz.²⁵³ Anlaşılacağı üzere el-Kâdir, bu bildiri ile hem Abbâsîler, hem de Ehli Sünnet mezhebine karşı yayılan ve gelişen İsmâîlî-Fâtımî davetine dolayısıyla bu görüşün siyasî temsilcisi Fâtımîlerin müslümanlar nezdinde gayri meşru ilan etmeyi ve temel iddalarını çürütmeyi hedefliyordu. Hakikaten bu, Fâtımîlere karşı Abbâsîlerin kullandığı çok önemli bir silah durumundaydı. Zira bu bildiri hem Abbâsî, hem de Fâtımî hakimiyetindeki bütün bölgelere gönderilmişti. Dolayısıyla Fâtımîlere meyl etmiş bulunan gerek Şiî, gerekse diğer müslümanların onlara karşı tavır almaları sağlanacaktı.²⁵⁴

İşte sözünü ettiğimiz icraatlarıyla el-Kâdir, bir yandan hem Abbâsî hilafetine, hem de Ehli Sünnet mezhebine karşı Fâtımîlerin siyasî ve dinî taarruzlarını başarısız kılmaya çalışırken; öte yandan da Ehli Sünnet inancını korumak maksadıyla da Ehli Sünnet anlayışına aykırı sapık mezheb, fikir ve cereyanlara yönelik yoğun bir mücadeleyi başlattı. Bu bağlamda el-Kâdir 408/1016'da yine bir bildiriyle Ehli Sünnet inancına muhalif görüşlere

²⁵¹ Bkz. *Muntazam*, 7/255-256; *Kâmil*, 8/24-27, 9/236; Makrizî, *İttiâz*, 1/32-34, 47-49, 2/92.

²⁵² Bkz. *Kâmil*, 8/24-27; Makrizî, *İttiâz*, 1/32-34.

²⁵³ Bkz. *Muntazam*, 8/154-155; *Kâmil*, 9/591; İbn Müeyesser, *Ahbâru Mısır*, 13.

²⁵⁴ Bkz. Hamid Güneym, *el-Alâkât*, 135 vd.; D.Sourdel, “*el-Kâdir Billah*”, 4/378-379; H.Laust, “*Les Agitations...*”, 171; Abdülmecid Ebû'l-Futuh Bedevi, *et-Târihu's-Siyasî ve'l-Fikri li'l-Mezhebi's-Sünnî fi'l-Meşrika'l-İslâmi Mine'l-Karni'l-Hamisi'l-Hicri Hatta Sukuti Bağdad*, Kahire 1408/1988, 65-66. *Muntazam*, 7/281-282.

sahip kimselerin bu fikirlerinden tevbe etmelerini istiyor ve bu görüşlerin tartışılmasını ve öğretimini de yasaklıyordu.²⁵⁵ Ayrıca bu icraatları desteklemek için, Ehli Sünnet inancının esasları 409/1017’da bir kez daha açıklanıyor ve müslümanlara hatırlatılıyordu.²⁵⁶

Halife el-Kâdir bu uygulamalarını gerçekleştirirken, kanaatimizce, hem Büveyhî emirlerinin iç çekişmeler²⁵⁷ nedeniyle zayıflamış olmalarından ve hem de doğu İslâm dünyasında siyasî ve askerî bakımdan güçlü bir konumda bulunan ve üstelik Ehli Sünnet inancına mensub ve Abbâsî hilafetine bağlı olan Gazneli Sultan Mahmud’un varlığından büyük ölçüde istifade ediyordu. Zira el-Kâdir, 408/1016’da Sultan Mahmud’dan Horasan bölgesinde faaliyet gösteren Mutezile,²⁵⁸ Râfîzî²⁵⁹ İsmâîlî²⁶⁰ ve Karmatî²⁶¹ dâilerinin ve mensublarının cezalandırmasını istemiştir.²⁶² Sultan Mahmud da bu sapık fırkalara karşı yoğun bir mücadele başlatmış ve bu faaliyetleriyle bölgeyi ehli bid’atten temizlediğini 420/1029 tarihinde halife el-Kâdir’e bir mektubla bildirmişti.²⁶³

Yine el-Kâdir gerek Fâtımî-İsmâîlî dâvetinin dolayısıyla Fâtımîlerin siyasî hakimiyetlerinin yayılmasını durdurmak için, gerek İslâm inancının özüne uygun olmayan fikirler ve mezhepleri karşısında Ehli Sünnet İslâm anlayışını ve bu anlayışa mensub kitleleri zararlı akımların tesirinden kurtarabilmek maksadıyla ilmi ve kültürel tedbirler almayı da ihmal etmiyordu. Bu bağlamda olmak üzere; Ebû Bekr Tayyib el-Bâkıllanî²⁶⁴ (ö.403-1013) tarafından, “*et-Temhîd fî r-Reddi ala l-Mülhideti l-Muattıla ve r-Râfıza ve l-Havaric ve l-Mu’tezile*”, “*el-İnsâf*”, “*Menakıbü l-Eimme ve Nakzü l-Metâin an Selefî l-Ümme*”, “*el-İntisar li Sıhhati Nahvi l-Kur’an ve r-Reddi alâ Men Nekalehü l-Fesad bi Ziyade ev Noksan*”, Abdülkaahir el-Bağdâdî²⁶⁵ (ö.429/1037-38) tarafından da “*el-Fark*

²⁵⁵ Bkz. *Muntazam* 7/287; *Kâmil*, 9/305.

²⁵⁶ Bkz. *Muntazam*, 7/289.

²⁵⁷ Büveyhî emirlerinin birbirleriyle çekişmeleri için bkz. Hasan Müneymine, *Târihu’d-Devleti’l-Büveyhîye*, 147-153.

²⁵⁸ Mutezile için bkz. Bağdâdî, *Mezhebler Arasındaki Farklar*, 82 vd., eş-Şehristani, *el-Milel ve’n-Nihal*, 1/38 vd.

²⁵⁹ Rafizilik için bkz. Bağdâdî, *Mezhebler*, 26 vd.

²⁶⁰ İsmâîliye için bkz. Bağdâdî, *Mezhebler*, 47 vd. Ethem Ruhi Fıglalı, *Çağımızda İtikadi İslâm Mezhepleri*, 130 vd.

²⁶¹ Karmatîler için bkz. W.Madelung “*Karmatî*”, E.I. 2. Ed., 5/660-665.

²⁶² *Muntazam*, 7/287.

²⁶³ Bkz. *Muntazam*, 8/38-40; *Kâmil*, 9/372; Zehebi, *Düvelü’l-İslâm*, 1/244; Bedevi, *et-Târihu’s-Siyasî*, 92-93.

²⁶⁴ el-Bakıllanî’nin hayatı ve eserleri için bkz. Şerafeddin Gölçük, “*Bakıllanî*”, T.D.V.İ.A., 4/531-535.

²⁶⁵ el-Bağdâdî’nin hayatı ve eseri için bkz. Ethem Ruhi Fıglalı, “*Abdülkahir el-Bağdâdî*”, T.D.V.İ.A., 1/245-247.

Beyne'l-Fırak, “*Usuli'd-Din*” gibi İslâm kelamına ve mezheblere dâir eserler hep el-Kâdir döneminde yazılmıştı. Bu eserlerin maksadı müslümanlara hangi görüşlerin İslâma uygun, hangilerinin İslâma aykırı olduğunun anlatılması ve dolayısıyla Ehli Sünnet İslâm anlayışını İsmâîlî, Bâtınî, Rafizî, Mutezilî gibi fikirler ve mezhebler karşısında korumaktır. Aynı zamanda bu siyaset, Fâtımî daveti ve hakimiyetin yayılışına karşı kültürel ve ilmi yönden bir sed çekme hedefine yönelikti. Zira en azından söz konusu görüşlere temayülü bulunan müslümanların aydınlatılması amacına yönelikti. Çünkü bu kitaplarda Ehli Sünnet inançları anlatılıyor; buna karşılık diğer görüş ve düşüncelere reddiyeler yer alıyordu. Bu kitaplar ve bildiriler sadece yazılmakla kalmıyordu. Bilakis Cuma günleri el-Kâdir’in emriyle halkın duyması ve öğrenmesi için Camilerde okutturuluyordu.²⁶⁶ Bu bağlamda el-Kâdir devrinde Ehli Sünnet İslâm anlayışının korunması maksadıyla Ehli Sünnet mezhebinin esaslarını açıklayan ve diğer mezheblerin görüşlerine ve fikirlerine reddiye tarzında hazırlanan ve kaynaklarda “İ’tikâdü’l-Kâdirî” (Kadiri akidesi) şeklinde yer alan bir bildiri 420/1029 yılında hilafet dîvânında okunmuş ve bu bildiri bir çok fakih, kadı ve ilim adamı tarafından imzalanmıştı.²⁶⁷ Bu rivayetlerde göstermektedir ki, el-Kâdir’in bu uygulamalarının hem siyasî, hem dinî olmakla beraber o, bu tedbirlerde Ehli Sünnet ulemasının desteğini de arkasına almıştı.

el-Kâdir Ehli Sünnet inancının muhalif mezheb ve fikirler karşısında korunması ve desteklenmesi için sözünü ettiğimiz faaliyetleri yanında, bahsedilen düşüncelere mensub kitleleri, özellikle de Şîî, İsmâîlî, Mu’tezili liderlerini sıkı tâkibata tâbi tutuyordu. Mesela bu bağlamda Bağdad’daki camilerde görevli olan imâm, müezzin ve din adamlarından bu mezheb ve görüşlere mensub ve lider konumunda olup mezheb kavgalarına adı karışmış kimseler görevlerinden alınıp Bağdad dışına çıkartılıyordu.²⁶⁸

Öte yandan bütün bunlarla birlikte el-Kâdir’in bu uygulamalarının doğrudan Fâtımîlere yönelik olmadığı da ileri sürülebilir. Ancak öyle sanıyoruz ki, hem Ehli Sünnet İslâm anlayışına, hem de Abbâsîlere muhalif olan Fâtımî davetini ve Fâtımîleri, mücadele edilen

²⁶⁶ *Muntazam*, 7/287-289.

²⁶⁷ *Muntazam*, 8/41-42; *Bidâye*, 12/26. Ehli Sünnet inancının korunması, el-Kâdir’in faaliyetleri ve “Kadiri Akidesi” için bkz. George Makdisi, *Ibn Aqıl*, 299-310; D.Sourdel “*al-Kadir Billah*”, E.I. 4/378-379.

²⁶⁸ *Muntazam*, 8/41-42. Bu cümleden olarak Şîî fakihî İbnü’l-Muallim (Şeyh Mufid) 398/1007-1008 yılında Bağdad’da Şîîlerle Sünnîler arasında cereyan eden kavgalardan sorumlu tutulmuş ve şehir dışına çıkarılmıştı. Bkz. *Kâmil*, 9/208.

fikirler ve mezhebler dışında değerlendirmek mümkün değildir. Anlaşılacağı üzere bu uygulamalar müslümanlar arasında barış ortamının sağlanması, Fâtımî davetinin ve hakimiyetinin Abbâsî topraklarında yayılışını engellemek ve de Ehli Sünnet inancını korumak bakımından önemli olduğu kabul edilmelidir. Çünkü söz konusu dinî liderler ve görüşler müslümanlar arasında mezheb kavgalarının çıkmasına sebep oluyorlar, bu ortam ise, zaten zayıf olan Abbâsî hilafetinin otoritesinin iyice sarsılmasına yol açıyordu. Böylece rakib ve muhalif Fâtımî hilafeti bu durumdan Abbâsîler aleyhine istifade ediyordu.

İşte yukarıdan beri ortaya koyduğumuz rivayetler ve yapmış olduğumuz değerlendirmelerden de anlaşılacağı üzere, doğrudan ve dolaylı bir şekilde hem Fâtımî davetine ve hakimiyetine, hem de Ehli Sünnete muhalif diğer fikir ve mezheblere yönelik el-Kâdir tarafından alınan bu tedbirler karşısında Fâtımîler de karşı faaliyetlerde bulunuyorlardı. Nitekim Fâtımî halifesi el-Hâkim, daha önce işaret ettiğimiz gibi, siyâsî ve askerî bakımdan güçlü durumda ve Abbâsî halifesi ile iyi ilişkiler içerisinde bulunan, üstelik bölgedeki Fâtımî, İsmâîlî, Batınî, Karmatî dâilerine karşı amansız mücadele veren Gazneli Mahmud'a 403/1012'de Tahertî adlı bir elçiyle mektub göndererek onu Fâtımî davetine kazandırmaya çalışıyordu.²⁶⁹

Zira kanaatimizce Sultan Mahmud bu daveti kabul edip, Fâtımî davetine girerse, Fâtımîler Abbâsîlere karşı yürüttükleri mücadelede çok önemli bir avantajı yakalamış olacaklardı. Zaten Fâtımîler Kuzey Afrika, Mısır, Suriye ve Hicaz'ı Abbâsîlerin elinden alıp, büyük başarı elde etmişlerdi. Bunu da başardıkları takdirde onları hem batıdan, hem de doğudan çevirmiş olacaklardı. Ancak el-Hâkim'in Mahmud'u kazanma teşebbüsü başarısız kalmış ve Mısır'dan gönderilen hediyeler ve mektub Mahmud tarafından yakılmıştı.²⁷⁰

Fâtımîlerin bu teşebbüslerinin tehlikeli sonuçlar doğurabileceğini farkedenden el-Kâdir, kanaatimizce, Mahmud'un Hind bölgesini feth etmesi ve Horasan hakimiyeti dolayısıyla ahid istemesini kendi maksatları açısından fırsat olarak değerlendirmişti. Nitekim el-Kâdir 408/1017'de "*Nizâmü 'd-Din*", "*Yemînü 'd-Devle*", "*Emînü 'l-Mille*" "*Kehfû 'l-İslâm ve 'l-Müslimîn*", "*Mevlâu Emiru 'l-Müminîn*" lakablarıyla birlikte ahd ve hil'atı Mahmud'a

²⁶⁹ Utbi, *Târihu'l-Yemini*, 2/238-250; Ebû'l-Fadl el-Beyhâkî, *Târihu'l-Beyhaki*, Arapçaya terc. Yahya el-Haşşab-Sadık Neşet, Beyrut 1982, 191-194; *Muntazam*, 7/262.

²⁷⁰ *Muntazam*, 7/262.

göndererek, ondan Horasan'daki Râfîzî, Bâtînî, Karmatî, Mu'tezilî, İsmâîlî dâilerine karşı mücadele etmesini istemişti.²⁷¹ Nitekim bundan sonra da Abbâsîlerle Gazneliler arasındaki sıcak münasebetler gelişmeye başladığını görüyoruz. Netice itibariyle el-Kâdir, bu mücadelesinde kendisine destek olan siyâsî ve askerî bir güç kazanmış durumdaydı. Gerçekten de belirttiğimiz gibi, Horasan bölgesinde Ehli Sünnet muhalifî fikir ve cereyanlara karşı yürütülen mücadelede Mahmud'un fiili katkısı olduğu gibi; ayrıca onun, hem Abbâsî halifesini meşru tanıyıp tâbi olması, hem de Fâtımîlere yönelik Abbâsî siyasetinde el-Kâdir'in yanında yer alması onun politikasının başarıya ulaşması bakımından fevkalade önemli rolünün bulunduğu kabul edilmelidir.²⁷²

Öte yandan Fâtımîler, Mahmud'un bu konumunun ve tavrının ehemmiyetini anlamış olacak ki, el-Hâkim'in sözünü ettiğimiz başarısızlığına rağmen, onu Fâtımî davetine kazandırmak için bir de ez-Zâhir teşebbüste bulundu. Maamafih ez-Zâhir 415/1024 ve 416/1025'de olmak üzere iki kere Mahmud'a elçisiyle mektup, hil'at ve hediyeler göndermişti. Ancak Mahmud bu hil'ati ve hediyeleri kabul etmemiş ve Bağdad'a göndererek orada yakılmıştı. Hatta Mahmud "Ben Abbâsîlere itaati farz kabul eden sadık bir hizmetçiyim." diyerek el-Kâdir'e bağlılığını bir kere daha teyid etmişti.²⁷³

Yukarıdan beri anlatmaya çalıştığımız gibi, gerek Fâtımîlerin davetine ve siyâsî hakimiyetlerinin yayılışına, gerekse Ehli Sünnet inancı aleyhine gelişen ve İslâmın özüne aykırı cereyanlar karşısında Ehli Sünnet inancını ve dolayısıyla onun siyâsî temsilcisi olarak kabul edilen Abbâsîleri koruma yolunda el-Kâdir etkin icraatlarda bulunmuştu. Böylece o devam eden Fâtımî-Abbâsî ya da Ehli Sünnet-Şia ve diğer mezhebler mücadelesinde önceden Fâtımîler lehine olan başarı ibresini, bir hayli Abbâsîler ve Ehli Sünnet yararına çevirdiği söylenebilir. Nitekim bazı araştırmacılar, el-Kâdir ve el-Kâim dönemlerini Gazneliler ve Selçukluların mevcudiyetleriyle birlikte Şia ve diğer mezhebler karşısında Ehli Sünnetin yeniden diriliş devri olarak değerlendirmektedirler.²⁷⁴ Bundan sonra onun yerine gelen el-Kâim bi Emrillah (422-467/1031-1075) zamanında ise, Gaznelilerden

²⁷¹ Utbî, *Târihu'l-Yemini*, 1/317-318; Beyhâkî, *Târih*, 192; *Muntazam*, 7/287; Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Târihi*, Ankara 1989, 47-48.

²⁷² Bkz. Bedevi, *et-Târihu's-Siyasî*, 77-78, 93-96; C.E. Bosworth, "The Imperial Policy...", 54-63.

²⁷³ Bkz. *Muntazam*, 8/16, 21,22; *Kâmil*, 9/340,350. C.E.Bosworth, "a.g.m." 60-61.

²⁷⁴ Bkz. Henri Laust, "La Pensee Et L'Action...." 63 vd.; George Makdisi, "The Sunni Revival" *İslâmic Civilisation 950-1150*, Ed. D.S. Richards, Papers on İslâmic History III, Oxford 1973, 155 vd.; Bedevi, *et-Târihu's-Siyasî*, 61 vd.

sonra Selçukluların Abbâsî siyasetinin yanında yer alması neticesinde ileride görüleceği üzere Abbâsî-Fâtımî mücadelesinin daha da arttığını söyleyebiliriz. Zira bu dönemde belirttiğimiz gibi Fâtımîlerin başında el-Mustansır, Abbâsîlerin başında da el-Kâim bulunmaktadır. İşte bu dönemdeki mücadele Büveyhî emiri Ebû Kalicar'ın el-Müeyyed vasıtasıyla Fâtımî davetini kabul etmesi ve Fâtımî davetinin Fars'ta yayılması karşısında el-Kâim'in harekete geçerek, Selçuklu gücünü tehdit unsuru olarak kullanması; Zîrî Emiri'nin Fâtımîlere isyan edip, Abbâsîlere bağlılığını ilan etmesi, nihayet Abbâsî-Fâtımî mücadelesinin zirvesini oluşturan Besâsirî isyanı gibi hadiselerle en yoğun dönemini yaşamıştır. Öte yandan görüleceği üzere bu tehlikeler karşısında Selçuklular Abbâsî safında yer almışlardır. Maamafih bu hadiseler araştırmamızın diğer safhalarını oluşturacaktır.

2- Muiz b. Badis'in Fâtımîlere Karşı İsyanı ve Selçukluların Batı Politikası

a) Zîrî-Fâtımî İlişkileri

Zîrîler (361-547/972-1152) tarihleri arasında Batı İslâm dünyasında Kuzey Afrika'da Mağrib'de hüküm süren Berberi Sanhâce kabilesine mensub hanedan tarafından kurulmuş bir beyliktir.²⁷⁵ Zîrîler hem Kuzey Afrika'daki kuruluşları esnasında hem de daha sonraki Zenâta kabilesine karşı verilen mücadelede Fâtımîlerin yanında yer alarak onları desteklemişlerdi. Dolayısıyla Zîrîler, Fâtımîlerin Mehdiyye'de istikrar bulmalarında çok büyük katkıları olmuştu.²⁷⁶ Zirilerin bu desteği Fâtımî halifesi el-Kâim (322-334/934-946) döneminde Sanhace kabilesi reisi Zîrî b. Menât'ın Fâtımî itaatine girmesiyle başlamıştır. Çünkü bu dönemde Zenâta kabilesinden Ebû Yezid el-Muhalled, Fâtımîlere karşı isyan etmiş ve bu isyan ancak Zîrîlerin katkısı ve desteğiyle bastırılabilmişti.²⁷⁷ Böylece Fâtımîler ile Zîrîler arasında iyi ilişkiler gelişmiş, hatta halife el-Muiz döneminde en yüksek düzeyine ulaşmıştı. Zira Muiz'in Mağrib hakimiyetini büyük ölçüde Zîrîlerin desteğiyle gerçekleştirdiği bile söylenebilir.²⁷⁸

²⁷⁵ Zîrîler için bkz.: G.Marçais, "Zîrîler", İ.A., İst. 1986, 13/575-576; Halil Edhem, *Düvel-i İslâm*, 45-46; C.E. Bosworth, *İslâm Devletleri Târîhi* Çev.: Erdoğan Merçil-M.İpşirli, İst.1982, 31-33.

²⁷⁶ M.Canard, "Fâtımîds", 2/852-853; G. Marçais, "Zîrîler", 575.

²⁷⁷ Bu hususta bkz. Makrizî, *İttîâz*, 1/75-87; Adile Ali el-Hammade, *Kıyamü'l-d-Devleti'l-Fâtımîyye fi Biladi İfrikiyye*, Kahire 1980, 253 vd.; Ferhad ed-Deşrâvi, *el-Hilafeti'l-Fâtımîyye bi'l-Mağrib*, 246-270, 280-305.

²⁷⁸ Hasan İbrahim Hasan, *Târîhu'd-Devleti'l-Fâtımîyye*, 250-251.

Öte yandan Fâtımîler Mısır'ı ellerine geçirip, hilafet merkezini Kahire'ye nakletmek istediklerinde kendilerine destek ve yardımları dokunan Zîrîleri unutmamışlardı. Nitekim el-Muiz Zenâta Kabilesine karşı Fâtımîlerin yanında yer alarak hayatını kaybetmiş bulunan Zîrî b. Menat'ın yerine geçen Bulukkin'i tanıdığı gibi, Mağrib valisi tayin ederek onu huzuruna davet etmiş ve ona hil'at giydirip Yusuf adını ve Ebû'l-Futuh lakabını vermişti. Hatta el-Muiz 361/972 de Mısır'a gitmek üzere Mansuriye'den ayrılırken İfrikiye'nin idaresini Yusuf b. Bulukkîn'e havale etmişti.²⁷⁹

Böylece Fâtımîler Mağrib'den ayrılıp Mısır'a yerleşmişlerdi. Buna rağmen Fâtımîlerin Mağrib hakimiyeti Zîrîler vasıtasıyla devam ediyordu. Zîrîler Kahire'deki Fâtımî halifesi el-Muiz'e biat edip, bağlılıklarını bildiriyorlar, onlar adına Mağrib'de hutbe okutuyor ve para bastırmaya devam ediyorlardı.²⁸⁰ el-Muiz'den sonraki Fâtımî halifeleri el-Azîz (363-386/975-996), el-Hâkim (386-411/996-1020), ez-Zâhir (411-427/1020-1035) zamanlarında da Fâtımîlerle Zîrîler arasındaki tâbîlik-metbuluk ilişkilerinin umumiyetle müsbet denebilecek bir şekilde cereyan ettiğini görüyoruz. Bu ilişkilerin gerekleri de karşılıklı olarak yerine getiriliyordu. Bu bağlamda, Zîrî emiri Bulukkin b. Zîrî, âmillerine verdiği emirlerde "Halife'nin nâibi ve halefi" ibaresini kullanıyor;²⁸¹ buna karşılık Mısır'dan gelen emirler de önce Fas'ta bulunan Bulukkin'e geliyor ve daha sonra Afrika âmiline gönderiliyordu.²⁸² Hatta bölgede toplanan vergiler önce İfrikiye'de toplanıyor sonra Mısır'a yollanıyordu.²⁸³ Bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere, Fâtımî hilafeti ile Mağrib'deki Zîrîler arasındaki ilişkilerin genellikle müsbet olduğu ve karşılıklı olarak birbirlerinin haklarının gözetilerek cereyan ettiği ortaya çıkmaktadır.²⁸⁴

Ancak buna rağmen, zaman zaman Zîrîlerin Fâtımîlerden bağımsızlıklarını kazanma yolunda faaliyetlerin ortaya çıkmasıyla birlikte bazı sürtüşmelerin cereyan ettiği de görülmektedir. Nitekim el-Hâkim döneminde Zîrî emiri Badis b. Ebi'l-Futuh el-Mansur b.

²⁷⁹ Bu hususta bkz.: *Kâmil*, 8/620-625; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 24/255, 28/140; Makrizî, *İttîâz*, 1/99-100.

²⁸⁰ Bkz. Hasan İbrahim Hasan, *a.g.e.*, 251-252.

²⁸¹ İbn Ebi'd-Dinar, *el-Munis bi Ahbâri İfrikiyye ve Tunus*, 37 den naklen, Hasan İbrahim Hasan, *a.g.e.*, 252.

²⁸² İbnü'l-İzari, *el-Beyanu'l-Mağrib fi Ahbâri'l-Mağrib*, Tah. Levi Provencal, Beyrut 1950, 1/246.

²⁸³ İbnü'l-İzari, *a.g.e.*, 1/238.

²⁸⁴ Bu hususta bkz. Abdu'l-Mun'im Macid, *Zuhuru'l-Hilafeti'l-Fâtımîyye ve Sukutiha fi Mısır*, Kahire 1414/1994, 206. vd.

Yusuf'un bilgisi ve rızası olmadığı halde. Avsale b. Bekkâr Trablusu doğrudan Kahire'ye bağlamak ister. el-Hâkim de buna müsaade eder ve hatta Avsale'ye yardım etmek üzere 393/1002-3 de Trablus'a ordu bile gönderir.²⁸⁵ Ayrıca Zîrî hakimiyetine karşı Zenâta kabilesini ayaklandırır. Bütün bunlara rağmen, Badis hakimiyetini ve Fâtımîlere bağlılığını devam ettirir.²⁸⁶

Ancak Muiz b. Bâdis'in (406-454/1016-1062) Zîrîlerin başına geçmesiyle²⁸⁷ birlikte başlangıçtan beri Fâtımîlerle Zîrîler aralarında genellikle olumlu devam eden ilişkilerin seyrini değiştirecek bazı gelişmelerin ortaya çıktığını görüyoruz. Muiz b. Bâdis'in kendisi Ehli Sünnet mezhebine mensub olması²⁸⁸ sebebiyle Fâtımî-İsmâîlî mezhebine dayanan uygulamalardan ve politikalardan vazgeçmeye başladı. Nitekim Muiz b. Bâdis, Muharrem 407/Haziran-Temmuz 1016 da birgün Kayravan'da at üzerinde halk arasında gezip dolaşırken, halkla selamlaşıyor ve halk ona dua ediyordu. Bu gezintisinde Muiz, bir topluluğa rastlar ve topluluğun davranışları onun dikkatini çekmiş olmalı ki, yanındakilere bu topluluğun kimler olduğunu sordu. Oradakiler, "Bunlar Râfizi kimselerdir ve şu anda Hz.Ebû Bekr'e ve Hz.Ömer'e küfr edip lanetleniyorlar," diye cevap verdiler. O zaman Muiz de "Allah Hz.Ebû Bekr ve Hz.Ömer'den razı olsun" diyerek Hulefai-Râşidîn hakkındaki inancını ve düşüncesini açıkladı. Bunun üzerine oradaki Şîî grub Muiz'in tutumuna oldukça öfkelenerek, doğruca Kayravan'daki Şîîlerin merkezi durumundaki el-Mikla kapısına gittiler ve Muiz'e karşı ayaklandılar. Cereyan eden çatışmalarda bir çok Şîî öldürüldü.²⁸⁹ Bu rivayetten de anlaşılacağı üzere, Muiz, Ehli Sünnet mezhebine mensub olması nedeniyle Fâtımîlerin inançlarına muhalifti. Bu yüzden Fâtımî siyasetine hizmet etmek ve onların hakimiyetinde kalmak istemiyordu.

Bununla beraber, bu sıralarda zaten Muiz'in Fâtımî-İsmâîlî anlayışına karşı Ehli Sünnet yanlısı bir siyaset takip etmesini kolaylaştıran bazı olguların varlığını da belirtmek gerekir. Bunların başında Fâtımîlerin resmi inançları ve politikaları olan İsmâîlî mezhebi büyük halk yığınları arasında pek fazla kabul görmeyişi gelmektedir. Çünkü Fâtımîler

²⁸⁵ Bkz. *Kâmil*, 9/177; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 24/186-192; Abdu'l-Mun'im Macid, *a.g.e.*, 208.

²⁸⁶ Bkz. Cemaleddin Surur, *Siyasetü'l-Fâtımîyyin el-Hariciyye*, 226-2

²⁸⁷ Bkz. *Kâmil*, 9/256.

²⁸⁸ Bu hususta bkz. İbn Hallikan, *Vefayâtü'l-Ayân*, 5/233-234; *Kâmil*, 9/257-258.

²⁸⁹ Bkz. *Kâmil*, 9/294-295; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 24/201-204; Abdulhalim Uveys, *Devletü Beni Hammad*, Kahire 1411/1991, 168-169.

Mağrib'e gelmeden evvel halk çoğunlukla Ehli Sünnet mezhepleri içinde yer alan "Mezhebû Ebi Hanife ve Mezhebû'l-Maliki esaslarına inanıyor ve öyle yaşıyordu."²⁹⁰ Buna rağmen bölgenin Fâtımî hakimiyetine girmesinde de halkın karışıklık ve sıkıntı ortamından bıkmaması ve dolayısıyla Abbâsî hilafeti valilerinin kötü idaresinden kurtulmak istemiş olmalarının payı büyüktür. Öyle görünüyor ki bölge Fâtımî hakimiyetinde kaldığı sürede İsmâîlî mezhebi sadece yönetim kademelerinde bulunan kimselerle sınırlı kalmış ve halk tarafından pek benimsenmemişti. İsmâîlî mezhebinin kabul gördüğü yer sadece merkez durumundaki Mansuriye idi. Kayravan ve İfrikiye şehirlerinde ise halkın çoğunluğu Ehli Sünnet mezhebine mensub kalmıştı.²⁹¹ Zaten Fâtımîlerin Kuzey Afrika'dan Mısır'a intikalini gerektiren sebeplerden biri de bölge halkının çoğunluğunun Ehli Sünnet mezhebine mensub oluşu ve dolayısıyla İsmâîlî-Fâtımî mezhebine karşı mukavemet içerisinde bulunmaları idi.²⁹²

Bu arada Muiz b. Bâdis, bir yandan sözünü ettiğimiz ortamda Ehli Sünnet yanlısı faaliyet ve uygulamalar içinde bulunurken; diğer yandan da, el-Hâkim, ez-Zâhir ve el-Mustansır dönemlerinde yani 406-440/1015-1048 yılları arasında Zirî-Fâtımî ilişkilerinde bazı sürtüşmeler yaşanmasına rağmen, resmen ve ismen Fâtımîlere bağlılığını sürdürüyordu. Öyle görünüyor ki bunda her iki tarafın içinde bulunduğu şartların tesiri vardı. Zira mevcut şartlara Fâtımîler açısından baktığımızda; el-Hâkim döneminde gerek Fâtımî ordusu içerisinde bulunan Türkler ve Mağribli unsurlar arasında yaşanan çekişme ve mücadeleler,²⁹³ gerek el-Hâkim'in bazı dinî uygulamaları ve görüşleri²⁹⁴ nedeniyle onun uluhiyyetine inanan bir grubun ortaya çıkması ve kendisinin de buna itibar etmesi²⁹⁵ sonunda ortaya çıkan istikrarsızlıkların varlığını görürüz. İşte bu sebeplerden ötürü kanaatimizce el-Hâkim, Muiz b. Bâdis'in Fâtımî-İsmâîlî karşıtı ve Ehli Sünnet yanlısı uygulamalarına²⁹⁶ doğrudan müdahale edecek durumda değildi. Bu yüzden o, sadece bazı kabileleri Muiz'e karşı kışkırtmakla yetinmek zorunda kalmıştı.²⁹⁷ Hatta öyleki, içinde

²⁹⁰ Bkz. Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebi Bekr el-Makdisî, *Ahsenü't-Tekasim fi Ma'rifeti'l-Ekâlim*, 236-238.

²⁹¹ Bu hususta bkz. İbnü'l-İzari, *el-Beyan*, 1/217, 355-356; Abdü'l-Mun'im Macid, *a.g.e.*, 214-216.

²⁹² Bkz. Eymen Fuad Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımîyye*, 55-57.

²⁹³ Bkz. Eymen Fuad Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımîyye*, 97-102.

²⁹⁴ Bkz. Eymen Fuad Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımîyye*, 105-106, 109.

²⁹⁵ Bkz. Eymen Fuad Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımîyye*, 110-112.

²⁹⁶ Muiz'in Ehli Sünnet yanlısı uygulamaları için bkz.: Macid, *a.g.e.*, 217.

²⁹⁷ Bkz. *Kâmil*, 9/253-255. Nitekim el-Hâkim'in kışkırtmaları sonunda h. 406 senesinde Muiz b.

bulunduğu olumsuz şartlar sebebiyle el-Hâkim, Muiz'in 406/1016'da cereyan eden isyanlar sebebiyle Şîî grupları öldürüp, evlerini yakmasına rağmen, ona Şerefu'd-Devle lakabıyla birlikte hil'at bile göndermişti.²⁹⁸ Ayrıca, daha önce bahsettiğimiz gibi, bu tarihlerde Abbâsî halifesi el-Kâdir tarafından Fâtımîlerin nesebiyle ilgili yayınlanan bildirinin, Zîrî-Fâtımî ilişkilerini ve bölgedeki Fâtımî hakimiyetini olumsuz yönde etkilediği de söylenebilir. Öte yandan yine bu yıllarda, yani 407/1016-1017'de Endülüs'te başka bir Şîî devleti kurulmuş²⁹⁹ ve çok büyük karışıklıklar yaşanıyordu. Bu gelişme de Fâtımîlerin Kuzey Afrika hakimiyetini tehdit eden başka bir olgu idi. Öyle görünüyor ki Fâtımîler Kayravan'da kendi aleyhlerine çıkan duruma müdahale edecek durumda değillerdi ya da dikkatlerini, esas hedefleri olan Abbâsîleri yıkmaya çevirmişlerdi.

Fâtımîler açısından durum böyleyken, diğer taraftan Muiz b. Bâdis açısından mevcut duruma baktığımızda ise, şartlar tam anlamıyla Muiz'in Fâtımîlere karşı hemen hareket etme imkanını vermiyordu. Zira Muiz Mağrib'deki hakimiyetini henüz tam tesis edememişti. Nitekim emirlik 408/1017 yılında ikiye bölünmüş ve kendi aralarında yapılan sulh anlaşması gereği bölgenin batı kesimi yine Zîrî ailesinden Hammadilerin eline geçmiş ve başkentleri Kalatü Beni Hammad olmuştu. Buna karşılık diğer kolu ise, bahsettiğimiz Muiz liderliğinde başşehri Kayravan olarak kalmıştı.³⁰⁰ İşte hem Fâtımîler, hem de Zîrîler açısından sözünü ettiğimiz şartlar ez-Zâhir ve el-Mustansır dönemlerinde de mevcudiyetini korumuş ve dolayısıyla Ehli Sünnet yanlısı uygulamalarına rağmen, Muiz b. Bâdis'in Fâtımîlere bağlılığını sürdürmüştü.³⁰¹ Nitekim İbn Zâfir bu hususla ilgili olarak "Muiz b. Bâdis, el-Mustansır'ın nâibi olarak Mağrib idaresini yürütüyordu"³⁰² diyerek bunu teyid etmektedir.

b) Muiz b. Bâdis'in Fâtımîlere İsyanı ve Abbâsîlere Bağlılığını İlanı

Yukarıda kısaca belirttiğimiz gibi, her iki tarafın içinde bulunduğu şartların da tesiriyle Zîrîlerin Fâtımîlere bağlılığı devam edip, ilişkileri sürerken; kanatımızca Abbâsî-

Bâdis'le amcası arasında anlaşmazlık çıkmış ve çetin çarpışmalar cereyan etmişti.

²⁹⁸ Bkz. *Kâmil*, 9/258; Macid, *a.g.e.*, 217.

²⁹⁹ Bu hususta bkz. *Kâmil*, 9/269-294 h. 407 yılı hadiseleri

³⁰⁰ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 24/204-206; G.Marçais, "*Zîrîler*", İ.A., 13/576.

³⁰¹ Bkz. Macid, *a.g.e.*, 217.

³⁰² Bkz. İbn Zâfir, *Ahbâr*, 69.

Fâtımî mücadelesinde Abbâsîler yararına değişen dengelerin de katkısıyla el-Mustansır döneminde Muiz b.Bâdis zaten Ehli Sünnet yanlısı faaliyetleriyle alt yapısını kurduğu siyasetinde değişiklik yaparak Fâtımîlerle bağlantılarını kopardı.³⁰³ Nitekim Muiz'in bu siyaset değişikliği ile G.Marçais'in ifadesiyle "Fâtımî hakimiyetindeki Batı ile doğu arasında kopma" meydana gelmişti.³⁰⁴ Öyle görünüyor ki Muiz, Sünnî halkının onayını da alarak bu adımı atmıştı. Zaten Muiz'in Ehli Sünnet yanlısı siyasetinden de cesaret alan Kayravan halkı Fâtımî halifesi adına hutbe okunmasını ve Fâtımî mezhebine uygun dinî uygulamaları kabul etmiyorlardı. Hatta bu yüzden halk cuma namazı dahi kılmıyorlar sadece evlerinde öğle namazı kılıyorlar dolayısıyla camileri boş bırakıp, durumu protesto ediliyorlardı.³⁰⁵ Buna ilaveten Muiz'i Fâtımîlerden ayrılmaya cesaretlendiren ve gelişmeleri körükleyen harici bazı hadiselerin cereyan ettiğini görüyoruz. Bunların başında, yukarıda da incelediğimiz gibi, Abbâsîlerin Fâtımî davetine ve hakimiyetine karşı yürüttüğü faaliyetler gelmektedir. Bu bağlamda mesela dâi el-Müeyyed vasıtasıyla Fâtımîlerin Büveyhî emiri Ebû Kalicar'ı kazanıp, Abbâsîleri doğudan da çevirmeye çalışmasına karşılık. el-Kâim, Selçuklu gücünün kendisine kazandırdığı güç ve destek ile bunu engellemişti.³⁰⁶ Bu defa kanatımızca, Abbâsîler de Fâtımîlerin bu teşebbüslerine karşılık zaten Sünnî inanca mensub Muiz b. Bâdis'i onlara karşı isyan ettirip misillemede bulunuyorlardı.

Bu maksatla Abbâsî halifesi el-Kâim; el-Müeyyed³⁰⁷, İbnü'l-Esîr³⁰⁸, Ebû'l-Fida³⁰⁹, Nüveyrî³¹⁰, Makrizî³¹¹ gibi müellifeler göre 435/1043 de; İbn Müeyesser³¹², İbn Zâfir³¹³ gibi müellifelere göre ise 443/1051'de Kostantiniyye (İstanbul) yoluyla Zîrî emiri Muiz b. Bâdis'e elçisi ile hil'at, çeşitli hediyeler ve ünvanlarla birlikte, kendisini Kuzey Afrika naibi olarak atadığını bildiren bir menşur göndermişti.³¹⁴ Öyle görünüyor ki el-Kâim,

³⁰³ Bkz. Makrizî, *İttiâz*, 2/214 vd.; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 24/209-211.

³⁰⁴ Bkz. G.Marçais, *La Berberie Musulmane et L'Orient au Moyen Age*, Paris 1946, 136.

³⁰⁵ İbnü'l-İzârî, *a.g.e.*, 1/400.

³⁰⁶ Bu hususta bkz. Çalışmamızdaki Fars'ta Fâtımî Davetinin Yayılışı ve Buna Karşı Abbâsî Tepkisi.

³⁰⁷ *Sîre*, 56. el-Müeyyed burada tarih belirtmemektedir. Ancak biz kendisinin bu yıllarda Fars'tan çıkarıldığını hesaba katarsak h. 435 yılını kast etmesi muhtemeldir.

³⁰⁸ *Kâmil*, 9/521-522.

³⁰⁹ Ebû'l-Fida, *el-Muhtasar*, 2/167.

³¹⁰ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 23/220, 24/209.

³¹¹ Makrizî, *İttiâz*, 2/190.

³¹² İbn Müeyesser, *Ahbârü Mısır*, 11-12.

³¹³ İbn Zâfir, *Ahbâr*, 71.

³¹⁴ Bkz. İbn Müeyesser, *Ahbâr*, 11-12; Makrizî, *İttiâz*, 2/190, 214.

Fâtımîlerin Ebû Kalicar'ı elde etmek teşebbüsüne karşılık vermek için, hem Muiz'in Ehli Sünnet yanlısı uygulamalarından da cesaretlenerek hem de onun Fâtımîlere karşı olan antipatisini,³¹⁵ dolayısıyla Fâtımîlerden ayrılmak isteğini nazari dikkate alarak, bu durumu Abbâsî yararına değerlendirerek Ziri emiri ile diplomatik münasebet kurmuştu. Bunun sonucunda Muiz b. Bâdis, belirttiğimiz gibi kimi kaynaklara göre 435/1043, kimilerine göre 443/1052 tarihinde Fâtımî halifesi el-Mustansır adına okunan hutbeye son vermiş ve Abbâsî halifesi el-Kâim adına hutbe okutmaya başlamıştı. Dolayısıyla Fâtımîlere karşı isyan edip onlardan ayrılarak Abbâsîlere bağlılığını ilan etmişti.³¹⁶

Şimdi kaynaklarımızdaki Muiz b. Bâdis'in Fâtımîlere isyan tarihi ile ilgili farklılıklar üzerinde durmak istiyoruz. Kanaatimizce bu tarih farklılığı, Abbâsîlerle Muiz arasında diplomatik münasebetlerin başlangıcı, elçi teâtisi, Muiz'in Fâtımî halifesi el-Mustansır'ın adına okunan hutbeye sonvermesi, el-Kâim adına hutbe okutması ve Abbâsîlere bağlandığını ilan etmesi gibi hadiselerin tarihlerinin birbiriyle karıştırılmış ya da bir arada zikredilmiş olmasından kaynaklandığını düşünüyoruz. Dönemin diğer hadiselerinin seyriyle ilintili olduğunu ~~kabulettiğimiz~~ bu münasebetin tarihinin aydınlatılmasının Fâtımî-Abbâsî mücadelesinin ortaya konması açısından önemli olduğunu düşünüyoruz. Bu nedenle bu husus üzerinde durmak istiyoruz.

Kaynakların verdiği bilgiye göre ve kanaatimizce Muiz b. Bâdis, 433/1041 ya da 435/1043'da el-Kâim tarafından gönderilen bir elçiye kabul etmiş ve böylece Abbâsîlerle Zîrîler arasında ilk temas kurulmuş oldu.³¹⁷ Öte yandan Fâtımî dâisi el-Müeyyed'in ifadesine göre, bu münasebetin kurulmasında da hem Fâtımîlerin, hem Fâtımî mezhebinin ve hem de kendisinin baş düşmanı olan İbn Müslime büyük rol oynamıştı.³¹⁸ Nitekim ona göre, kendisinin Fars'taki faaliyetleriyle Ebû Kalicar'ın Fâtımî davetini kabul etmesi sonucunda dâiye ve Ebû Kalicar'a karşı Selçuklu gücünün kullanılmasını el-Kâim'e telkin ederek ve hatta buna bilfiil elçi sıfatıyla yerine getirip uygulayarak el-Müeyyed'i Fars'ı

³¹⁵ Bu hususta bkz. İbn Hallikan, *Vefeyatü'l-Ayan*, 5/233-234; Hasan İbrahim Hasan, *Târihu'd-Devleti'l-Fâtımîyye*, 235-237.

³¹⁶ Bkz. İbn Zâfir, *Ahbâr*, 71; *Kâmil*, 9/566; İbn Müeyesser, *Ahbâru Mısır*, 11-12; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28/219. Makrizî, *İttîâz*, 2/214; Eymen Fuad Seyyid, *a.g.e.*, 126-127; Abdu'l-Mun'im Macid, *el-İmâm el-Mustansır billah el-Fâtımî*, 132 vd.

³¹⁷ Bkz. *Kâmil*, 9/521-522; Nüveyrî, 24/209; Makrizî, *İttîâz*, 2/190; Abbas Hamdani, "Byzantine-Fâtımîd Relations..." 172.

³¹⁸ Bkz. *Sîre*, 56.

terke mecbur bıraktığı gibi³¹⁹; yine aynı şekilde Muiz b. Bâdis'le münasebet kurup, Fâtımîlere karşı ayaklandırma hadisesi İbn Müslime'nin işidir.³²⁰ Görüldüğü gibi ilk diplomatik ilişki muhtemelen 433-435/1040-1043 yılları arasında cereyan etmiş olmalıdır. Zira Ebû Kalicar'ın Fâtımî davetini kabulü ve akabinde Selçuklu gücünün kendisine karşı tehdid unsuru olarak kullanılması sonunda Fâtımî dâisinden uzaklaşması ve Fâtımî mezhebinden dönmesi bu yıllara rastlamaktadır.³²¹

Kanaatimizce ve bazı kaynakların da belirttiği gibi, hiç şüphe yok ki Muiz, Abbâsîlerle kurulan bu ilk münasebet sonrasında 435/1043 tarihinde el-Mustansır adına okunan hutbeye son verip, el-Kâim adına hutbe okutmuştu.³²² Mamafih el-Kâim'in Muiz'e gönderdiği mektubun başında şu ibareler yer alıyordu: "Allahın kulu ve dostu Emiru'l-Mü'minin Ebû Cafer el-Kâim bi Emrillah'tan, eşsiz hükümdar, İslâmın teminatı, halifenin övünç kaynağı halkın yegane dayanağı, Allah'ın dininin yardımcısı, Allah düşmanlarını kahreden Resullullah'ın (S.A.V.) sünnetini teyid eden, Emiru'l-Mu'minin'in Mağrib vilayetindeki ve kılıcıyla feth edeceği diğer yerlerdeki yegane temsilcisi.... Ebû Temim el-Muiz b. Badis b. el-Mansur..."³²³ diye başlıyordu.

Öte yandan Kayravan Câmîi'nde 435/1043'de el-Kâim adına okunan hutbenin metnine bakarsak, Muiz'in Ehli Sünnet inancına bağlılığı, Fâtımî mezhebi ve halifeleriyle ilgili düşünceleri ve ayrıca Abbâsî halifesini meşru tanıdığı açıkça görülecektir. Nitekim bu hutbenin metni; "Allahım! fâsıklara, kâfirlere, dinden çıkanlara, fâcirlere, din düşmanlarına, şeytan taraftarlarına, Allahın emrine muhalefet edenlere, ahdinî bozanlara, başka yollara sapanlara ve kitabını değiştirenlere lanet eyle! Allahım! Onları iki cihanda rezîlû risvâ eyle! Allahım Senin dinîne hizmet eden, Peygamberinin sünnetine yardım eden dostlarının sancığını yücelten efendimiz el-Muiz b. Bâdis b. Mansur, kitabını tasdik ederek, emrine uyup, senin dinini değiştirenlere ve mü'minlerin yolundan ayrılanlara karşı İslâmı savunarak: "Ey kafirler sizin taptıklarınıza ben tapmam"³²⁴ diyordu.³²⁵ Bu rivayet-

³¹⁹ Bkz. *Sîre*, 56-57, 64-65; Abbas Hamdani "a.g.m." 170-172; Ayrıca Çalışmamızdaki Fars'ta Fâtımî Davetinin Yayılışı ve Buna karşı Abbâsî Tepkisi.

³²⁰ Bkz. *Sîre*, 56.

³²¹ Bkz. Çalışmamızdaki Fars'ta Fâtımî Davetinin Yayılışı ve Buna karşı Abbâsî Tepkisi.

³²² Bkz. *Kâmil*, 9/521-522; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 23/220, 24/209; Makrizî, *İttiâz*, 2/190; Macid, a.g.e., 219-220.

³²³ Bkz. *Kâmil*, 9/521-522; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 24/209.

³²⁴ Kur'an-ı Kerim Kâfirûn Suresi (109), 1-2.

ten de anlaşılacağı gibi Muiz Fâtımîleri İslâm dışı ilan edip Abbâsîleri meşru kabul etmişti.

Muiz Fâtımîlere karşı isyanıyla Abbâsîlere bağlanma yolunda sadece hutbeyi değiştirmekle kalmayıp, bağlılığını pekiştirmek için diğer hakimiyet ve bağlılık sembollerini de uygulamaya koydu. Nitekim 441/1049'da Fâtımî paralarının ilga ederek, yerine el-Kâim ve kendisinin adının bulunduğu yeni paraları bastırdı.³²⁶ Ayrıca, hakimiyet sembollerinden olan Tıraz ve bayraklardan da el-Mustansır'ın adını sildirip el-Kâim'in adını yazdırdı. Akabinde Muiz, Fâtımîlere karşı başlattığı bu uygulamalarını hem bildirmek, hem de Abbâsî hilafetinden ahd, hil'at ve Abbâsî bayraklarını getirtmek üzere 441/1049 da elçisi Ebû Fadl b. Abdu'l-Vâhid'i et-Temimi'yi Bağdad'a gönderdi.³²⁷

Bu arada Muiz'in Abbâsî ve Ehli Sünnet yanlısı uygulamalarının devamı sadedinde 443/1051 yılında Kayravan sarayındaki görevliler artık tâfînen Abbâsî sembolü olan siyah renkli elbiseleri giyiyorlar ve sarayda resmen Abbâsî bayrakları dalgalanmaya başlamıştı. Hatta Kayravan'daki "*Dâru'l-İsmâîliyye*" tahrib edilmişti. Böylece Muiz b. Bâdis bu uygulamalarıyla tamamen Fâtımî-İsmâîlî mezhebi karşıtı olduğunu ve Fâtımîlerden ayrılıp Abbâsî hilafetine bağlılığını ilan etmiş bulunuyordu.³²⁸ Hatta bu bağlamda Muiz, Fâtımî ve Zîrî Ebû Muhammed el-Hasen b. Ali b. Abdurrahman el-Yâzurî (442-450/1050-1058) ile yaptığı yazışmalarda ona kafa tutarak terslediği gibi³²⁹ el-Mustansır'ı tanımadığını da belirtti. Bunun üzerine el-Yâzurî'nin teşvikiyle el-Mustansır, Muiz'in bu tutumunu cezalandırmak için Mısır'dan bazı kabileleri Kuzey Afrika'ya göndererek, topraklarına saldır-

³²⁵ Bkz. İbnü'l-İzari, *a.g.e.*, 1/406. Hasan İbrahim Hasan, *Târihu'd-Devle*, 253-254; Macid, *a.g.e.*, 219-220.

³²⁶ İbnü'l-İzari, *a.g.e.*, 1/277-278, 288; Eymen Fuad Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımîyye*, 127; Abbas Hamdani, "*Byzantine-Fâtımîd Relations...*" 172, Lane Poole, *A History of Egypt*, 137-138. Ancak bu araştırmacı Muiz tarafından 438/1046 dan itibaren Abbâsî halifesi adına bastırılmış olan paranın geçerli olduğunu belirtir.

³²⁷ Bkz. Makrizî, *İttiâz*, 2/214, 216; İbn Müyesser, *Ahbâr*, 11-12; İbn Zâfir, *Ahbâr*, 71.

³²⁸ Bkz. İbn Zâfir, *Ahbâr*, 71; İbn Müyesser *Ahbârü Mısır*, 11-12; *Kâmil*, 9/521-522. Bu kaynak hadiseyi h. 435 yılı içerisinde anlatmaktadır. Müellif ayrıca h. 442 yılı hadiselerini verirken de Muiz'in Abbâsî halifesi adına hutbe okutması hususunu h. 440 yılı olarak göstermektedir. Bkz. *Kâmil*, 9/566; Makrizî, *İttiâz*, 2/214, 216; İbn Hallikan, *Vefeyatü'l-Ayan*, 5/233-234; İbn Tanrıberdi, *Nucûm*, 5/50-51.

³²⁹ Muiz'le el-Yâzurî'nin aralarının açılmasının sebebi, el-Mustansır tarafından el-Yâzurî'ye verilmiş bulunan lakabları Muiz'in yazışmalarda kullanmaması idi. Hatta bu yüzden Muiz'in el-Yâzurî'yi terslemesi sonrasında, Muiz'le Fâtımî hilafetinin aralarının açıldığı nakledilir. Ancak bu hadise, Muiz'in Fâtımîlere isyanının son noktasıdır. Zira bu olay 443/1051 de cereyan etmiştir. Bkz. İbn Zâfir, *Ahbâr*, 69-71. İbnü's-Sayrafi, *el-İşâre*, 76-78; İbn Müyesser, *Ahbârü Mısır*, 12; Makrizî, *İttiâz*, 2/214-216.

tıp, karışıklıklar çıkarmak suretiyle ondan intikam almaya çalıştı.³³⁰

Netice itibariyle yukarıdan beri gördüğümüz gibi Fâtımî-Abbâsî çekişmesi, her iki gücün birbirlerine karşı doğrudan mücadele yerine, dâima dolaylı bir şekilde yanlarına aldıkları unsurlar vasıtasıyla devam ediyordu. İşte bu politika gereği, Fâtımîler Ebû Kalicar'ı yanlarına çekmek için teşebbüste bulunmuşlar, fakat Abbâsîlerin karşı atağa geçip, Selçuklu gücünü devreye sokmalarıyla başarısız kalmıştı. Buna karşılık Abbâsîler de Muiz b. Bâdis'le Fâtımîlere cevap vermişler ve hatta bu hadisenin devamında da yine Selçuklu gücünün ve siyasetinin Abbâsîlerin yanında olduğunu görüyoruz. Bundan sonra bu husus üzerinde duralım.

c) Selçukluların Batı Politikası ve Bunun Abbâsîlere Kazandırdıkları

Yukarıda incelediğimiz gibi Muiz b. Bâdis'in Fâtımîlere isyanı sonrasında Zîrîlerle Abbâsîler arasındaki kurulan münasebetlerin gelişmesini, hadiselerin seyrini ve bu ortamda karşımıza çıkan Selçuklu, Bizans, Büveyhî ve Zîrî gibi güçlerin, Abbâsî-Fâtımî mücadelesine olan etkilerini ve rollerini incelemeye çalışalım. Zira kanaatimizce adı geçen güçler takib ettikleri siyasetlerle iki merkezi güç durumundaki Abbâsî-Fâtımî mücadelesini doğrudan etkilemişlerdir.

Yukarıda Zîrî emiri Muiz'in hem Abbâsîlere bağlılığını bildirmek, hem de bunun karşılığı olarak hil'at, ahid ve Abbâsî bayrağı istemiyle elçisini İstanbul üzerinden Bağdad'a gönderdiğini ifade etmiştik. Söz konusu elçi Bağdad'a ulaşmış olmalı ki, Muiz'in istekleri kabul edilmiş ve Kayravan'dan gelen elçinin yanına Abbâsî elçisi Ebû Gâlib eş-Şirazî de dahil edilerek oluşan elçilik heyeti, İstanbul üzerinden Kayravan'a gitmek üzere 443/1051-52'de Bağdad'dan hareket etmişti. Bu elçilik heyeti yanlarında Muiz'i Mağrib'i el-Kâim adına idare etmeye yetkili kılan menşur, ahid, hil'at, Abbâsî bayrakları ve çeşitli hediyeleri de götürüyordu.³³¹

Abbâsî-Zîrî elçilik heyeti, aynı yıl yani 443/1051-52 senesinde İstanbul'a

³³⁰ Bu hususta bkz.: İbnü's-Sayrafi, *el-İşâre*, 77; İbn Zâfir, *Ahbâr*, 69-71; *Kâmil*, 9/566-570; İbn Müyesser, *Ahbâru Mısır*, 12-17; Makrizî, *İtiâz*, 2/212, 214-218; Abbas Hamdari, "A Possible Fâtımîd Background...", 12-13.

³³¹ Bkz. İbn Zâfir, *Ahbâr*, 71; İbn Müyesser, *Ahbâru Mısır*, 12; Makrizî, 2/214; Abbas Hamdani, "Byzantine-Fâtımîd Relations..." 171-172.

(Kostantiniyye) varır ve zamanın Bizans hükümdarı IX. Kostantin Monamakos (434-447/1042-1055)tan Mağrib'e geçiş izni ister. Fakat İmparator Fâtımî halifesi el-Mustansır ile aralarındaki dostluk ve işbirliği antlaşmasına uyması gerektiğini belirterek geçiş izni vermediği gibi, bu anlaşma gereği ve Kahire'nin de isteği üzerine hem elçileri, hem de yanındakileri İstanbul'da alıkoyar.³³² Öte yandan bu durum Zîrî emirine ulaşınca Muiz hemen elçilerin serbest bırakılması ve Kayravan'a gönderilmesi hususunda İmparator nezdinde teşebbüse geçti, fakat bir netice alamadı. Zira İmparator, yine Fâtımîlerle arasındaki anlaşmayı ve buna uyması gerektiğini ileri sürüp Muiz'in isteğini reddetti.³³³ Zaten bu sırada Abbâsî-Zîrî elçilik heyetinin İstanbul'da tutuklu oldukları haberi Kahire'ye ulaştırılmış ve akabinde el-Mustansır'ın elçisi yüklü hediyelerle birlikte söz konusu elçileri Kahire'ye götürmek gayesiyle Bizans sarayına gelmiş bulunuyordu.³³⁴

Bu arada el-Mustansır, Bizans imparatorunun aralarındaki anlaşmaya bağlılığından dolayı hem sevinmiş, hem de müttefiki olan IX. Kostantin'in Zîrî-Abbâsî elçilerini tutuklamış olmasından cesaret alarak, onun desteğini yanında hissetmiş ve bu fırsatı mücadele halinde bulunduğu Abbâsîler aleyhine kullanma cihetine gitmişti. Nitekim işaret ettiğimiz gibi, İstanbul'a gelmiş olan Fâtımî elçilik heyeti tutuklu olan Abbâsî-Zîrî elçilerini İstanbul'dan alıp Kahire'ye götürmüştü. Hatta Kahire'ye getirilen Abbâsî elçisi Ebû Galib eş-Şirazi ve Zîrî elçisi Fâtımî başkentinde bir deve üzerinde dolaştırılarak halka teşhir edildi.³³⁵ Buna ilaveten, Bağdad'dan Muiz b. Bâdis'e gönderilen Abbâsî hil'ati, ahdi, bayrağı ve hediyeleri Kahire'de Beyne'l-Kasreyn denilen meydanda 443/1051 yılında yakıldı.³³⁶ Böylece kanaatimizce Fâtımîler hem ez-Zâhir döneminde 415-416/1024-1025 yıllarında Gazneli Mahmud'a gönderilen Fâtımî hil'ati, ahdi ve hediyelerinin, Gazne Sultanı tarafından Bağdad'a gönderilip el-Kâdir tarafından yakılmasının;³³⁷ hem el-Müeyyed'in Selçuklu gücünün tehdidiyle Fars'tan uzaklaştırılmasının;³³⁸ hem de Muiz b. Bâdis'in isya-

³³² İbn Müeyesser, *Ahbâru Mısır*, 12; Makrizî, *İttiâz*, 2/214, Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28/219.

³³³ Bkz. İbn Müeyesser, *a.g.e.*, 12; Makrizî, *İttiâz*, 2/214.

³³⁴ Bkz. İbn Müeyesser, *a.g.e.*, 12; Makrizî, *İttiâz*, 2/214.

³³⁵ Bkz. Makrizî *İttiâz*, 2/214; İbn Müeyesser, *a.g.e.*, 12.

³³⁶ Bkz. Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Ahmed b. Nizar el-Azimi, *Azimi Târihi Selçuklularla İlgili Bölümler* (430-538, 1038-39, 1443-44, Yay. Metin Çeviri, Notlar ve Açıklamalarla Yay. Ali Sevim, Ankara 1988, Metin, 8, çev. 11; Makrizî, *İttiâz*, 2/214, 223-224; İbn Müeyesser, *a.g.e.*, 12; Nüveyrî *Nihâyetü'l-Ereb*, 28/219.

³³⁷ Bkz. *Muntazam*, 8/16; *Kâmil*, 9/340, 350; Makrizî, *İttiâz*, 2/138-139, 214 3 nolu dipnot; İbn Tanrıberdi, *Nucûm*, 4/260.

³³⁸ Bu hususta bkz.: Çalışmamızdaki Ebû Kalicar'a Karşı Selçuklu Gücü Tehdidi ve Ebû Kalicar'ın

nının intikamını Abbâsîlerden almış oluyordu.³³⁹ Dolayısıyla devam eden Fâtımî-Abbâsî mücadelesi karşılıklı misillemelerle iyice kızışıyor ve yeni boyutlar kazanıyordu.

Şimdi de sözünü ettiğimiz Abbâsî-Fâtımî mücadelesinin belirgin örnekleri kabul ettiğimiz bu hadiselerin cereyan ettiği dönemde Abbâsîlerin siyasetine tâbi olmuş bulunan Selçukluların konumlarını, dolayısıyla bu hadiselere tesirini ve Abbâsî-Fâtımî çekişmesindeki yerini inceleyelim.

Abbâsî halifesinin Muiz b. Bâdis'e gönderdiği elçi Ebû Galib ve beraberindekilerin İstanbul'da alıkonulduğu sırada yani 443/1051'de Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in elçisi de Bizansa gelmişti. Bu elçi, Selçuklu Sultanının Fâtımî hakimiyetindeki Suriye ve Mısır'a yürümek için Bizans topraklarından geçiş izni istemek maksadıyla Bizans imparatoruna gelmiş bulunuyordu. Ancak Bizans İmparatoru, Tuğrul Bey'in bu isteğine karşısında Fâtımî halifesi ile aralarındaki dostluk ve işbirliği antlaşmasını gerekçe gösterip, Sultandan özür dileyerek bu isteği kabul edemeyeceğini bildirdi.³⁴⁰ Zira ifade ettiğimiz gibi o sırada Fâtımî elçisi de İstanbul'da bulunuyordu.³⁴¹ Bu hadiseden de anlaşılacağı üzere, Tuğrul Bey'in elçisi tesadüfen mi orada bulunuyordu? Yoksa belli bir maksatla mı orada bulunuyordu? Bu husus, Selçukluların Batı politikası ve dolayısıyla Abbâsî-Fâtımî mücadelesinde Selçukluların hem Bizansa, hem Fâtımîlere ve hem de Abbâsîlere bakış açısının aydınlatılması bakımından önem arz etmektedir.

Bu nedenle Abbâsî-Zîrî elçilerinin tutuklanıp Kahire'ye gönderildiği sırada Tuğrul Bey'in Fâtımî topraklarına yürümek için Bizans'tan izin istemesi hadisesinin cereyan etmesini dolayısıyla Selçukluların hedefleri, siyasetleri ve Tuğrul Bey'in batı politikasına göz atmamız gerekmektedir. Bu sayede söz konusu hadiselerin hangi zemin üzerinde oluştuğunu anlayabilelim. Ayrıca ele alacağımız gibi, Selçuklu Devleti tarih sahnesine çıktığı andan itibaren Abbâsî hilafetini meşru tanıyıp onların yanınında yer aldıkları gibi, Hosaran, İran, Fars, Azerbeycan bölgelerini feth edip Büveyhî topraklarını hakimiyetlerine almışlar ve tayin ettikleri hedeflere uygun olarak yürüyüşleri ve hareketleri genellikle Batıya doğru olmuştur. Nitekim, 431/1040'da kazanılan Dandanakan savaşından itibaren

Siyaseti

³³⁹ Bkz. Abbas Hamdani, "A Possible Fâtımîd Background.." 21.

³⁴⁰ Bkz. Makrizî, *İttiâz*, 2/214; Abbas Hamdani, "Byzantine-Fâtımîd Relations", 171-172.

³⁴¹ Bkz. Makrizî, *İttiâz*, 2/214; Abbas Hamdani, "a.g.m.", 171-172.

Tuğrul Bey'in 447/1055'de Bağdad'a gelişine kadar geçen yıllardaki fetih hadiselerine baktığımızda bu hususu rahatlıkla görmemiz mümkündür.³⁴² Mamafih Selçukluların batıya doğru yönelişinin büyük ölçüde hem siyasî, hem askerî, hem de dinî yönünün bulunduğu ve bunun üç önemli hedefinin bulunduğunu söyleyebiliriz.

Birincisi, o devirde Anadolu'da hakim olan ve hristiyan gücünü temsil eden ve öteden beri İslâm dünyası ile komşu ve aynı zamanda sürekli müslümanlarla çekişme ve mücadele içerisinde bulunan Bizans.

İkincisi ise, bu bölümde ele aldığımız üzere, İsmâîlî-Fâtımî İslâm anlayışına mensub ve halen faaliyetleri ve gayeleri itibariyle. İslâm dünyasının belirli bir kısmını elinde tutan Fâtımîler. Ki Fâtımîler inançları ve siyasetleri gereği. Selçukluların da tabi olduğu ve kabul ettiği İslâm anlayışının mümessili durumundaki Abbâsî hilafetini yok etmek için sürekli mücadele eden siyasî ve dinî bir güç durumundadır. Dolayısıyla Selçukluların yanında yer aldığı Abbâsîlerin rakibi ve düşmanıdır. Bu bağlamda Fâtımîler, Selçukluların da dinî ve siyasî râkibidir, düşmanıdır. Bu nedenle Selçuklular, Mısır ve Suriye'yi ellerinde tutan Fâtımî varlığını ve nüfuzunu ortadan kaldırmayı kendilerine hedef tayin etmişlerdir. Nitekim Tuğrul Bey bu niyetini Bağdad'a geliş maksatlarını açıkladığında şöyle belirtmiştir:³⁴³ Hz. Peygamberin halifesinin hizmetinde bulunarak şeref duymak ve takdis edilmek; Mekke'ye gidip hac ibadetini ifa etmek; Hac yollarını Bedevilerin saldırılarından korumak ve güvenliği sağlamak; Nihayet Suriye ve Mısır'ı ellerinde bulunduran Fâtımîlere karşı savaşmak ve buraları onların elinden kurtarıp Abbâsî hilafetine bağlamak.

Üçüncüsü ise, inançları itibariyle Abbâsî hilafetinin meşruiyyetine inanmamakla beraber, siyasî menfaatleri, sosyal şartlar yönünden birlikte yaşamak durumunda kalan, fakat Abbâsî halifelerini tahakküm altına almış bulunan Büveyhîlere yönelikti. Bu bağlamda zaten Selçuklular siyasî ve askerî nüfuzlarını genişletmek için giriştikleri fetihlerle batıya doğru ilerlerken büyük ölçüde Büveyhî hakimiyetinde bulunan toprakları almışlar ve nihayet 447/1055 'de Bağdat'a girip Büveyhî devletini ortadan kaldıracaklardır.³⁴⁴

³⁴² Bu hususta bkz. Çalışmamızdaki Abbâsî-Selçuklu Münasebetleri.

³⁴³ Bu hususta bkz. *Sîre*, 76-79, 94-96, 154; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 189; *Muntazam*, 8/164; *Kâmil*, 9/609; *Ebû'l-Ferec Târihi*, 1/306.

³⁴⁴ Bkz. *Muntazam*, 8/164; *Kâmil*, 9/610, 612; *Bundârî*, Metin, 12, Terc.18; *Bidâye*, 12/66; M. Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul 1976, 33-34, 38-39; Harold Bowen, "The Last Buwayhids", 225-245; Çalışmamızdaki Selçukluların Bağdad'a Gelişi, Buna Karşı Tepkiler ve

İşte yukarıda kısaca işaret ettiğimiz Selçukluların batı politikasının unsurlarını oluşturan üçlü saç ayağının biri Bizanstır. Selçukluların Bizans'a yönelik politikasına baktığımızda; Anadolu'ya yapılan Selçuklu akınlarının genellikle hem gaza yapmak, hem de kendilerine yurt bulmak maksadıyla yapıldığını görüyoruz.³⁴⁵ Bu bağlamda, Horasandan kopup gelen Türkmenlerin batıya doğru göçleri esnasında kontrol edilemeyen hareketleri Selçuklu Sultanlarına problem olagelmıştır. Bu grupların barındırılmaları ve iâşelerinin temini Selçuklu devletine büyük sıkıntılar getirmiştir. Çünkü Tuğrul Bey hem Selçukluların hem de müslümanların Sultanı olması itibarıyla müslüman topraklarını Oğuzların yağmalarından korumak ve aynı zamanda kendi ırkdaşlarına yurt bulmak zorunda idi.³⁴⁶ Ayrıca Tuğrul Bey söz konusu yağmaları önleyerek Abbâsî halifesiyle olan ilişkilerini müsbet bir şekilde sürdürmek de istiyordu. Zaten Selçukluların Ehli Sünnet İslâm anlayışları ve Abbâsî siyasetleri de bunu gerektiriyordu. Hatta bu bağlamda Tuğrul Bey Abbâsî halifesinden yağmaların önlenmesi hususunda ikaz da almıştı.³⁴⁷

İşte kısaca arz etmeye çalıştığımız sebeplerin tesiriyle Selçuklular Anadolu'ya yurt edinmek için akınlar yapma zarureti duymuşlardı. Bu da tabiatıyla Selçuklularla Bizanslıların mücadelesini zorunlu kılıyordu. Bu mücadele ilk olarak Çağrı Bey'in 406-412/1015-1021 yılları arasında Horasan ve Azerbeycan üzerinden Doğu Anadolu'ya kadar gelip Van Gölü civarındaki Vaspuragan Kırallığı topraklarında görünmeleriyle başlamıştı.³⁴⁸ Böylelikle Selçuklu fetihlerinin adresinin büyük ölçüde Anadolu olacağı ortaya çıkmıştı. Nitekim Oğuz grupları 432-433/1041-1042 yıllarında Azerbeycan üzerinden Diyarbakır ve Musul civarına akınlar yaparak gelmişler. Hatta bunun üzerine Diyarbakır Mervanî emiri Nasru'd-Devle İbn Mervan, Tuğrul Bey'e bir mektub yazarak bu Oğuzlardan şikayet eder. Tuğrul Bey cevabî mektubunda; "Bana ulaşan haberlere göre, adamlarımız topraklarına girmiş ve sen şikayet ediyorsun. Halbuki sen bir hudud emirisin, onlara mal verip, kafirlere (Bizans'a) karşı onlardan faydalanmalısın. Zira onların maksatları

Büveyhî Devletinin Yıkılışı.

³⁴⁵ Bu hususta bkz.: Osman Turan, *Selçuklular Târihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 79.

³⁴⁶ Bkz. Osman Turan, *a.g.e.*, 72; C.Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, Çev.: Yaşar Yücel-Bahaaddin Yediyıldız, Ank. 1992, 9.

³⁴⁷ Bkz. *Bundârî*, Metin, 8-9; Terc. 4-5; *Ebû'l-Ferec Târihi*, 1/296.

³⁴⁸ Daha geniş bilgi için bkz. İbrahim Kafesoğlu "*Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Târihi Ehemmiyeti*", 60. Doğum Yılı Münasebetiyle M.Fuad Köprülü Armağanı, İst. 1953, A.Ü.D.T.C.F., Yayını, 259-274.

Ermeni beldeleridir.”³⁴⁹ diyerek Selçuklu fetihlerinin asıl maksadının Anadolu olduğuna işaret ediyordu. Yine 440/1048 senesinde Türkistan’dan Nişabur çevresine birçok Oğuz grubları gelerek yersiz ve yurtsuzluktan şikayet ettiklerinde İbrahim Yınal onlara: “Toprakların hepinize yetecek kadar geniş değildir. Bu yüzden yapmanız gereken şey Rum (Anadolu) diyarına gidip, Allah yolunda cihad etmeniz bu sayede ganimet ve yurt elde etmenizdir. Daha sonra ben de sizin peşinizden gelip size yardım edeceğim”³⁵⁰ diyerek onları Anadolu’nun fethine yönlendirmiştir. Görülüyor ki, Selçukluların batı politikasının bir parçası olan Bizans ve Anadolu fetihlerini yönlendiren çeşitli faktörler mevcuttur. İşte bu sebebler muvacehesinde Selçuklular Bizansa karşı akınlarını sıklaştırmışlardır. Böylece Anadolu’nun fethi dolayısıyla İslâmlaştırma ve Türkleştirilmesi süreci başlamış oluyordu.³⁵¹ Bu sürecin düğüm noktası olan Malazgirt savaşına kadar Bizans’a yapılan akınlar bir hayli mesafe kazanmıştır. Daha Tuğrul Bey zamanında Doğu ve Güney Doğu Anadolu’ya Selçuklu komutanları tarafından akınlar yapılmıştır. Şimdi Selçukluların Fâtımî politikasıyla bağlantılı olduğunu düşündüğümüz, Anadolu ve Bizans fetihleri üzerinde kısaca durmak istiyoruz.

İşaret ettiğimiz gibi yaptığı akınlarından olumlu sonuçlarla dönen Çağrı Bey kardeşi Tuğrul Bey’e, Ermenistan’a gidebileceklerini ve kendilerine karşı mukavemet edebilecek ciddi bir gücün olmadığını bildirerek raporunu vermişti.³⁵² Bu izlenimlerin tesiriyle Selçukluların Anadolu’ya yönelik akınları Arslan Yabgu’ya bağlı oğuzlar tarafından 419/1028 yılında tekrarlanmıştır. Bu akınlar esnasında Oğuzlar bir çok kayıplar vermelerine rağmen, Azerbeycan, Ermenistan üzerinden Bizans topraklarına girmişler, hatta Diyarbakır civarına kadar inmişlerdir. Yine 432-438/1045-1051 yılları arasında da bu akınlar tekrarlanmıştı. Böylelikle Selçuklular Güney Kafkasya’ya girip, Azerbeycan ve Gürcistanı alt üst etmişlerdi.³⁵³

³⁴⁹ Bkz. *Kâmil*, 9/389; Osman Turan, *Selçuklular Târihi*, 73; Ayrıca Oğuzların Musul, Nusaybin Ceziretu İbn Ömer bölgelerine yaptıkları bu akınlar için: İbnü’l-Esir, *Kâmil*, 9/381-391.

³⁵⁰ Bkz. *Muntazam*, 8/137; *Kâmil*, 9/546; Osman Turan, *Selçuklular Târihi*, 74.

³⁵¹ Anadolu’nun Selçuklular tarafından fethi için Mehmet Altay Köymen, “*Anadolu Fethi*”, D.İ.B. Yıl: 1961. Aynı Bsm. Ank. 1962; Mehmet Şeker, *Fetihlerle Anadolu’nun Türkleşmesi ve İslâmlaşması*, Ank. 1985; Mükrimin Halil Yınanç, *Türkiye Târihi Selçuklular Devri I, Anadolu’nun Fethi*, İst. 1944; C.Cahen, *Türklerin Anadolu’ya İlk Girişi* gibi eserlerin ilgili kısımlarına bakılabilir; Ethem Ruhi Fırlı, *Türkiye’de Alevilik ve Bektaşilik*, İst. 1990.

³⁵² Bkz. *Ebû’l-Ferec Târihi*, 1/293; İbrahim Kafesoğlu, “*Doğu Anadolu’ya İlk Selçuklu Akını*”, 271.

³⁵³ Bkz. Osman Turan, *Selçuklular Târihi*, 79/81; İbrahim Kafesoğlu, “*Selçuklular*”, 364-365.

Görüldüğü üzere, Selçukluların Bizans'a karşı akınları şiddetini artırarak devam ediyordu. Bizans imparatoru IX. Kostantin Monomakos (434-444/1042-1052) hem Ermenileri ve Gürcüleri baskı altına almak, hem de Selçuklu akınlarını durdurmak maksadıyla harekete geçerek, Ani'ye ve Şeddâdilerin merkezi Dvin (Devin)'e³⁵⁴ Gürcü prensi Liparites komutasında bir orduyu sevketti. ³⁵⁵ Bizans'ın Selçuklu akınlarını durdurmak üzere başlattığı harekât karşısında, Tuğrul Bey, Kutalmış (ö.456/1064)'ı bir orduyla Azerbeycan'a gönderdi. Gürcü, Ermeni, Rumlardan oluşan Bizans ordusuyla Selçuklu ordusunun ilk ciddi karşılaşması vâki olmuş ve 437/1045 de Gence önlerinde cereyan eden şiddetli savaştan sonra Bizans ordusu ağır kayıplar vererek bozguna uğramıştı. ³⁵⁶ Akabinde Selçuklu komutanlarından Hasan'ın komutasındaki bir Selçuklu ordusu Pasin ve Erzurum ovalarını istila edip Vaspuragan Kırallığı topraklarına girdi. Ancak Bizanslılar tarafından takip edilen Hasan, Büyük Zap Suyu üzerinde kurulan bir pusuya düşürülmüş ve başta Hasan olmak üzere bir çok Türk şehid edilmişti. Öte yandan Bu sırada Kutalmış da Gence'yi muhasarasında idi. ³⁵⁷ Hasan'ın yenilgisini, şehadetini ve Kutalmış'ın Gence muhasarasında yalnız kaldığını öğrenen Tuğrul Bey, bu duruma oldukça üzülmüş, fakat Bizans'a karşı bilenmişti. Bunun tesiriyle Tuğrul Bey kardeşi İbrahim Yınal'ı Azerbeycan valiliğine ve Bizans'a karşı serefe memur edip, bölgede bulunan Kutalmış'la güçlerini birleştirmelerini emrederek, Anadolu topraklarını fethetmelerini istedi. Tuğrul Bey'in emriyle güçlerini birleştiren İbrahim Yınal ve Kutalmış Rebiü'l-Ahir 440/Eylül 1048 de Pasin Ovası'ndaki Hasan Kale önlerinde Bizans ordusunu mağlub ettiler. Hasan Kale zaferi olarak da bilinen bu savaşta Selçuklu ordusu birçok ganimetle birlikte Bizans komutanı Gürcü prensi Liparites'i de esir alarak Tuğrul Bey'in nezdine götürdü. ³⁵⁸

Selçuklular, Bizans karşısında kazandıkları bu zaferle Azerbeycan, Gürcistanla bir-

³⁵⁴ Dvin, Dvin ya da Devn, Bugünkü Erivan'ın güneyindeki eski bir köydür. Bkz. M.Streck, "Dvin", İ.A., 3/683.

³⁵⁵ Bkz. Azimi *Târihi*, Metin 6, Tercüme 8; Osman Turan, *Selçuklular Târihi*, 80-81.

³⁵⁶ Bkz. Azimi *Târihi*, Metin 6, terc. 8; Sadru'd-Din b. Ali el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selcukiyye*, Neşr. Muhammed İkbâl, Beyrut 1404/1984, 17; Vardan, *Türk Fütuhât Târihi*, Tercüme H. Andreasyan, Târih Semineri Dergisi, Yıl: 1937, Sayı: 1-2, 173; Osman Turan, *Selçuklular Târihi*, 81-83.

³⁵⁷ Bkz. Mükrimin Halil Yınanç, *Anadolu'nun Fethi*, 45-46; Osman Turan, *a.g.e.*, 81.

³⁵⁸ *Kâmil*, 9/546-547; Urfalı Mateos, *Vekâyî-Name (952-1136) Ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1122)* Türkçeye Çe.: Hrant D. Andreasyon, Notlar: Edouard Dulaurer, Çev.: M.Halil Yınanç, Ank. 1982, 89-90; Mükrimin Halil Yınanç, *Anadolu'nun Fethi*, 46-47; Osman Turan, *Selçuklular Târihi*, 81-83; M.A. Köymen, "Anadolu'nun Fethi", 94-95.

likte Erzurum, Trabzon ve Malazgirt'e kadar şehir ve bölgeleri de içine alan Bizans topraklarının doğu kısmını feth ederek hakimiyetlerine almış bulunuyorlardı. Daha da önemlisi Selçukluların batı politikasının bir parçasını oluşturan Bizans Devleti, Selçuklu gücünün kendileri için ciddi bir rakib ve tehdid olduğunu kabul etmek zorunda kalmıştı. Nitekim bu yenilgi sonunda İmparator IX. Kostantin, "Selçuklu tâbiyetine girmiş bulunan Mervanî emiri Nasru'd-Devle'den, Tuğrul Bey'le arasını düzeltmesi için elçilik yapmasını ister. Tuğrul Bey'in bu elçiliği kabulü üzerine Nasru'd-Devlenin adamı Şeyhu'l-İslâm Ebû Abdullah İbn Mervan ve Bizans elçisi Griogios Drasos, esir Lipaites'in serbest bırakılması için yüklü miktarda fidye ve hediyelerle Selçuklu Sultanının huzuruna gittiler.³⁵⁹ Tuğrul Bey hiçbir fidye kabul etmeksizin esir Liparites'i serbest bırakır. Hatta gelen elçilerin yanına kendi elçisi Halife el-Kâim'in akrabası Şerif Ebû'l-Fadl b. Nasır b. İsmâil el-Alevî'yi hediyelerle Selçuklu-Bizans müzakerelerini yürütmek üzere 441/1049-1050 yılında İstanbul'a gönderir. Nitekim İstanbul'da Bizans ve Selçuklu heyetleri arasında yapılan müzakereler sonunda 442/1051'de Selçuklularla Bizans arasında barış antlaşması yapılır. Bu antlaşmaya göre, zaten fiilen serbest bırakılmış olan Liparites hukuken de serbest bırakılacak. Buna karşılık önceden İstanbul'da Şii-Fâtımî halifesi adına okunan hutbeye son verilecek ve bundan sonra el-Kâim ve Tuğrul Bey adına hutbe okunacaktır.³⁶⁰ Bu hadiseden de anlaşılacağı üzere Selçukluların takip ettiği batı politikasının hem Bizans'a, hem Fâtımîlere karşı, ama her halükarda Tuğrul Bey'in Abbâsî yanlısı siyasetiyle bağlantılı olduğu görülmektedir. Hatta bu politikanın devam eden Abbâsî-Fâtımî mücadelesinde Abbâsî hilafetinin lehine olduğu da ortaya çıkmaktadır.

Öte yandan bazı tarihçiler bu antlaşmanın tam bir barış antlaşması olmadığı yönünde fikir ileri sürmektedirler.³⁶¹ Onlara göre, Tuğrul Bey'in Liparites'i serbest bırakmasına karşılık Bizans hükümdarı da İstanbul'daki Câmî'de el-Mustansır adına okunan hutbeye

³⁵⁹ Bkz. *Kâmil*, 9/556-557; *Ebû'l-Ferec*, 1/304-305; Urfalı Mateus, *Vekayi-Name*, 90; Abbas Hamdani, "A Possible Fâtımîd Background..." 11.

³⁶⁰ Bkz. *Azîmî Târihi*, Metin, 7, Terc. 10; *Kâmil*, 9/556-557; *Ebû'l-Ferec Târihi*, 1/304-305; Urfalı Mateos, *Vekayi-Name*, 90; Osman Turan, *Selçuklular Târihi*, 83-85; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", 365; Abbas Hamdani, "A Possible Fâtımîd Background...", 11. Öte yandan bu hutbe okutulması ile ilgili olarak, acaba o devrinde İstanbul'da müslüman cemaat var mıydı yokmuydu tam bilemiyoruz. Ancak anlaşılan o ki, hutbe okutma meselesi, büyük ölçüde devletin ve hakimiyetin tanınması anlamında olduğu muhakkaktır.

³⁶¹ Bu hususta bkz.: Mükrimin Halil Yınanç, *Anadolu'nun Fethi*, 48; M. Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 56; M. Altay Köymen, "Anadolu'nun Fethi", 95; C. Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, 11.

son verecek ve bundan böyle el-Kâim ve Tuğrul Bey adına hutbe okunmasına müsaade edecekti. Ancak Bizans önceden Abbâsîlere ödediği verginin bundan sonra Selçuklulara verilmesi hususunu kabul etmemişti. Bu yüzden bu anlaşmadan sonra Bizansa yönelik Selçuklu akınları durmamış ve buna karşılık Bizans'ın müdafaa tedbirleri devam etmiştir. Bu nedenle onlar, Bizansla-Selçuklular arasında tam bir barış antlaşmasının yapılmadığını iddia etmişlerdir.³⁶² Bizans'la Selçuklular arasında bir barış antlaşması yapıldı mı, yapılmadı mı ya da kısmi bir anlaşma mı yapıldı. Yoksa tam bir anlaşma yapıldı da buna uyulmadı mı. İşte bu soruların cevabını eğer daha sonraki, Selçuklu-Bizans, Bizans-Fâtımî, Selçuklu-Fâtımî, dolayısıyla Abbâsî-Fâtımî mücadelesinin seyrini takip edersek bulabileceğimizi düşünüyoruz.

Nitekim daha önce belirttiğimiz gibi, Zîrî emirine gönderilen Abbâsî elçisi Ebû Galib eş-Şirâzî'nin 443/1051 de Bizanslılarca Fâtımîlerle aralarındaki dostluk ve işbirliği anlaşması gereğince tutuklanmıştı. Hatta bu elçiyi Kahire'ye götürmek için gelmiş olan Fâtımî elçisinin orada bulunduğu sırada, Tuğrul Bey'in elçisi de -ki muhtemelen Bizans-Selçuklu barış antlaşması için İstanbul'da bulunan Selçuklu elçisi olsa gerek- Suriye ve Mısır'daki Fâtımîler üzerine yürümek için Bizans topraklarından geçiş izni istemek üzere İstanbul'a (Kostantiniyye) gelmişti.³⁶³ Dolayısıyla Selçuklu elçisi, tâbi oldukları ve Fâtımî-Abbâsî mücadelesinde yanlarında yer aldıkları Abbâsîlerin elçisinin Bizans'ta maruz kaldığı muameleye ve Kahire'ye gönderildiğine tanık olmuştu.

Kanaatimizce Selçuklu Sultanı Abbâsî elçisinin tutuklanma hadisesini öğrenince kendisinin Abbâsîlerin yanında olduğunu da göstermek maksadıyla bu işin peşini bırakmadı. Zaten yukarıda belirttiğimiz gibi Selçuklular yaptıkları akınlarla kuvvet yoluyla Bizans'ı kendileriyle diplomatik ilişki kurmaya zorlayarak, bu sayede Bizans-Fâtımî ittifakını³⁶⁴ bozmak için teşebbüse geçmişti. Bu sırada hem Muiz'in isyanı, hem elçilik hadi-

³⁶² Yukarıda gösterilen yerler.

³⁶³ Bkz. Makrizî, *İttiâz*, 2/214; Abbas Hamdani, "A Possible Fâtımîd Background...", 12; Abbas Hamdani, "Byzantine-Fâtımîd Relations", 172.

³⁶⁴ Fâtımîler ile Bizanslılar arasında, Halife ez-Zâhir zamanında 417/1026 yılında dostluk ve işbirliği antlaşması yapılmış ve daha sonraki dönemlerde 10'ar yıllık devrelerle bu anlaşma yenilenmişti. En son olarak 437/1045 yılında IX. Kostantin ile el-Mustansır arasında imzalanmış ve süresi 447/1055 yılına kadar devam edecekti. Bu hususlarda bkz. Makrizî, *İttiâz*, 2/176, 182, 194; M.Canard, "Fâtımîds" E.I., 2/855; Hasan İbrahim Hasan, *Târihu'd-Devle*, 257-261; Abbas Hamdani, "A Possible Fâtımîd Background..." 13-21.

sesi, hem de Selçukluların Fâtımî topraklarını istila etme düşüncelerini meşrulaştırmak ve bu yolla Fâtımîlere karşı yürütülen Abbâsî-Selçuklu mücadelesinin desteklenmesi için, daha önceleri yapıldığı gibi, Fâtımîlerin nesebi ve İslâm anlayışlarıyla ilgili olarak 444/1052 yılında da bir bildiri yayınlanır. Bu bildiriyle Fâtımîlerin nesebinin Hz. Ali'ye dayandığı iddası reddedilerek onların aslında Deysaniye'den oldukları açıklanır ve hatta bu bildiri Bizans'a da gönderilir.³⁶⁵ Öte yandan Makrizî de bizim kanatimizi desteklercesine bu açıklamanın hedefinin Fâtımîlere karşı başlatılan Zîrî-Abbâsî ilişkilerinin temellendirilmesine ve dolayısıyla Abbâsî elçisinin tutuklanıp Kahire'ye gönderilip orada cezalandırılmasına misilleme olduğunu ifade eder.³⁶⁶

Bizce bu gelişmelerin bir araya gelmiş olması münasebetiyle Tuğrul Bey, kendisinin Abbâsî yanlısı siyasetini göstermek, hem de Abbâsî aleyhine müsbet Bizans-Fâtımî ilişkilerini³⁶⁷ bozmak gayesiyle harekete geçtiğini görüyoruz. Zira Selçuklu Sultanı, Bizans karşısında kazanılan askerî başarıların avantajıyla da söz konusu gayeye ulaşabilmek için Bizans hükümdarını diplomatik yoldan sıkıştırmaya başladı. Bu bağlamda Tuğrul Bey, 444/1052 tarihinde Ebû Ali b. el-Kebir adlı elçisini bir mektubla Bizans'a gönderir. Tuğrul Bey bu mektubunda Fâtımîlerin nesebleriyle ilgili iddalarının geçersiz ve de inançlarının bozuk olduğunu bildirerek, Kahire'deki Abbâsî elçisi Ebû Galib eş-Şirâzî ve Muiz'in elçisinin derhal İstanbul'a getirilip serbest burakılmasını, hatta Bizansla Fâtımîler arasındaki ilişkilerin kesilmesini ister. Bunun üzerine İmparator, Kahire ile irtibata geçerek elçileri İstanbul'a getirtip serbest bıraktığı gibi, İstanbul'da ve Kahire'de elçilere yapılan kötü muameleden ötürü Tuğrul Bey'den özür diler. Ancak Fâtımîlerle ilişkiyi kesme hususunda : "Fâtımîler bizim komşumuzdur ve aramızda dostluk antlaşması bulunmaktadır.

³⁶⁵ Bkz. *Muntazam*, 8/154-155; *Kâmil*, 9/591; İbn Müeyesser, *Ahbârü Mısır*, 20-21; Makrizî, *İttîâz*, 2/223.

³⁶⁶ Bkz. Makrizî, *İttîâz*, 2/223; Abbas Hamdani, "A Possible Fâtımîd Background...", 20-21.

³⁶⁷ Bizansla Abbâsîler sürekli bir çekişme ve mücadele içerisinde olagelmıştır. Buna karşılık Fâtımîlerin Abbâsîler aleyhine kurulup gelişmesiyle birlikte, Bizans kendi düşmanı olan Abbâsîlere düşman durumundaki Fâtımîleri bir nevi kendisine dost edinmiştir. Yani başka bir ifade ile düşmanımın düşmanı benim de düşmanımdır siyaseti uygulanmıştır. Bu sebeple Bizans'ın Fâtımîlere bakışı, Abbâsîlere nazaran ilişkileri daha müsbet yönde gelişmiştir. Dolayısıyla Bizans'ın da Fâtımîlerin ortak düşmanı Abbâsîler olmuştur ve dış siyasetleri buna göre gelişmiştir. Ayrıca, Fâtımî-Bizans yakınlaşmasını etkileyen bir başka faktör de Kudüs'te ve Mısır'da Hristiyanlık açısından önemli kliselerin ve Hristiyan nüfuzun bulunmuş olmasıdır. Bizans-Fâtımî ilişkileri için bkz.: Muhammed Cemaleddin Surur, *Siyasetü'l-Fâtımîyyin el-Hariciyye*, 239-251; Abbas Hamdani, "A Possible Fâtımîd Background..." 13-21; M. Canard, "Fâtımîd", E.I., 2/855.

Ama bu anlaşma iki sene sonra yani 446/1054 tarihinde sona erecektir.”³⁶⁸ cevabını verir. Kaynakların belirttiği üzere, Tuğrul Bey’in teşebbüsüyle sayesinde serbest bırakılan Abbâsî elçisi Ebû Galib eş-Şirazi ve Muiz’in elçisi Kayravan’a geçerler. Tuğrul Bey’in elçisi de 446/1052 tarihinde Bağdad’a döner.³⁶⁹ Görüldüğü üzere, Selçukluların batı politikasının bir ayağını oluşturan Bizans ve Fâtımî politikası, Fâtımîlere karşı Bizanslı kullanma dolayısıyla müsbet Bizans-Fâtımî ilişkilerini bozma esasına dayanıyordu. Nitekim Bizansa uygulanan askerî ve diplomatik baskı sonunda Abbâsî elçisi kurtarılmış hatta Fâtımî-Bizans ilişkilerinin bozulmasına sebep olacak gelişmeler sağlanmıştı. Bar Hebraus’a göre, Tuğrul Bey’in diplomasisi Bizans nezdinde daha da önemli neticeler vermişti. Tarihçi, Bizans hükümdarı IX. Kostantin’in Fâtımîlerle ilişkilerini kesme yolundaki Tuğrul Bey’in isteğine boyun eğdiğini belirterek, bu anlamda İmparatorun 443/1051’de Abbâsî halifesi-ne mektup gönderdiğini kaydeder. Bizans imparatoru bu mektubunda “Mü’min kral ve yüksek zat Ogüst ve Roma diyarının tek hükümdarı Costantin Monamachus (Kostantin Monamakos)tan Müslümanların reisi ve Müminlerin emiri olan sevgili ve şerefli dostu Ebû Cafer Kaim’e”³⁷⁰ şeklinde hitab ediyordu. Öte yandan tarihçi Osman Turan da bu mektubu, Bizans’ın Fâtımîlerle ilişkiyi kesip Abbâsîleri tanıması olarak değerlendirir ve bunun Tuğrul Bey’in takib ettiği Bizans politikası sayesinde gerçekleştiğini ifade eder.³⁷¹

Selçukluların batı politikaları gereğince Abbâsî hilafeti yanında yer alıp, Fâtımîleri ortadan kaldırmaya yönelik gayelerini gerçekleştirmek maksadıyla hem kuvvet, hem de diplomatik yoldan Bizans’a baskı yaparak Bizans-Fâtımî ilişkilerini bozma yolunda önemli başarı elde ettiklerine dâir Fâtımî dâisi el-Müeyyed’in ifadesi çok dikkat çekicidir. Zira el-Müeyyed: “Bizanslılarla Selçuklular, Şam ve yukarı Cezire’deki Fâtımî topraklarını işgal etmek üzere gizlice anlaştılar”³⁷² diyerek bu hususa işaret etmiştir. Gerçi el-Müeyyed, yukarıdaki 441/1049’da Bizans hükümdarının Liparites’in serbest bırakılması

³⁶⁸ Bkz. İbn Müeyesser, *Ahbâru Mısır*, 12; Makrizî, *İttîâz*, 2/223-224.

³⁶⁹ Bkz. Azimi *Târihi*, Metin 8, Terc. 11. Bu kaynak elçilerin serbest bırakılış tarihini 443/1051 olarak gösterir; İbn Müeyesser, *Ahbâru Mısır*, 12; Makrizî, *İttîâz*, 2/223-224.

³⁷⁰ Bkz. *Ebû'l-Ferec Târihi*, 1/305-306; Osman Turan, *Selçuklular Târihi*, 84. Ebû'l-Ferec, söz konusu mektubun h. 443/1051 yılında yazıldığını belirtir. Bu tarih yanlış olması gerekir. Zira hem Makrizî’nin verdiği bilgiye göre tarihin 444/1052 dir, hem de Bizans-Fâtımî dostluk anlaşmasının bitimine iki yıl kaldığı belirtilmektedir. Bu durumda Anlaşmanın bitiş tarihi 446/1054 olduğuna göre mektubun 444/1052 de yazılması gerekir. Bkz. Makrizî, *İttîâz*, 2/224.

³⁷¹ Bkz. Osman Turan, *Selçuklular Târihi*, 84.

³⁷² Bkz. *Sîre*, 94-95; *Divânü'l-Müeyyed fi'd-Din Dâid Duat*, 40 (Mukaddime).

için Tuğrul Bey'e elçi göndermesini takiben 442/1050'de İstanbul'da yapılan Bizans-Selçuklu barış antlaşmasını mı; 443/1050'de Selçuklu elçisinin İstanbul'a gelerek Bizans'tan Fâtımî topraklarına geçiş izni istemesini mi; yine Tuğrul Bey'in elçisinin 444/1052 de İstanbul'a gelip Abbâsî elçisinin serbest bırakılması ve Bizans'tan Fâtımîlerle ilişkiyi kesmesini isteyip, akabinde İmparatorun el-Kâim'i tanıma anlamında mektup yazmasını mı; 446/1054 yılında hem Fâtımî, hem de Tuğrul Bey'in elçisinin Bizans'ta bulunduğu sırada İstanbul'daki Camide el-Mustansır adına okunan hutbenin kesilip, el-Kâim ve Tuğrul Bey adına hutbe okunmasını mı; yoksa Tuğrul Bey'in Bizans seferi dönüşünde 447/1055'de Bağdad'a gelip Hz.Peygamberin halifesine hizmet etme şerefine erişip onun tarafından takdir edilmek, Hacc ibadetini yerine getirip Hacc yollarının güvenliğini sağlamak, Şam ve Mısır üzerine yürüyüp, oraları alma ve Fâtımî hakimiyetine son verme niyetlerini açıklaması³⁷³ gibi hadiselerden hangisini kast ettiği tam belli değildir. Ama el-Müeyyed'in beyanından ve diğer rivayetlerden anlaşılan o ki, Tuğrul Bey'in askerî ve diplomatik yoldan Bizans üzerinde uyguladığı baskı her halükarda sonuç vermiştir. Dolayısıyla el-Müeyyed'in de dediği gibi, Fâtımîlere karşı Selçuklu Bizans ittifakı oluşmasa bile, Tuğrul Bey bu siyasetiyle hem kendisinin Abbâsî-Fâtımî mücadelesinde Abbâsîlerin yanında olduğunu göstermiş, hem de Fâtımî-Bizans ilişkilerini bozma yönünde epeyce başarı kazanmıştı. Belirttiğimiz gibi el-Müeyyed bu anlaşmanın gizli olduğunu belirtmektedir. Belki de bu doğrudur. Zira el-Müeyyed bu sırada Fâtımî hilafetinin yazışmalarının ve dış siyasetinin yönlendirildiği birim olan inşâ divânının başında bulunmaktadır.³⁷⁴ Netice itibarıyla biz el-Müeyyed'in, "Fâtımîlere karşı Bizansla Selçuklular anlaştı" ifadesini. 444/1052'de Tuğrul Bey'in elçisinin İstanbul'a gelmesi, Abbâsî elçisinin serbest bırakılması ve Bizans İmparatorunun el-Kâim'i tanıdığını bildiren mektubu yazmasıyla bağlantılı olduğunu düşünüyoruz.

Öte yandan Selçukluların Bizans siyasetini, Abbâsîlerin yanında, Fâtımîlere karşı takib edilen polika bağlamında ele almamız gerekmektedir. Zira 429 /1037-1038'den itibaren gelişen Abbâsî-Selçuklu münasebetlerini³⁷⁵ ve bu hadiselerin cereyan ettiği tarih-

³⁷³ Bkz. *Muntazam*, 8/164; İbnü'l-İmrânî, *el-İnba*, 189; *Kâmil*, 9/609; *Ebû'l-Ferec Târihi*, 1/306; Selçukluların Fâtımî topraklarını alma niyetleri için bkz. *Sîre*, 76-79, 94-95, 154.

³⁷⁴ Bu hususta bkz.: *Sîre*, 93-94; *Divânü'l-Müyyed*, 39-40 (Mukaddime); Mustafa Galib, "*Alamü'l-İsmaliyye*", 599; Verena Klemm, *Die Mission des Fâtımîdischen*, XV.

³⁷⁵ Bu hususta bkz. Çalışmamızdaki Abbâsî Selçuklu Münasebetleri.

ten bir yıl önce yani 443/1051'de el-Kâim'in elçisine ve mektubuna cevaben Tuğrul Bey'in elçisini yüklü hediyeler ve mektupla birlikte Bağdad'a gönderdiğini³⁷⁶ dikkate alırsak, bunun bir tesadüf değil, belli maksatla takib edilmiş bir polikanın sonucu olduğunu kabul etmemiz gerekir.³⁷⁷ Ayrıca Abbâsî elçisinin kurtarılması ve Bizans-Fâtımî ilişkilerinin bozulması yönünde Tuğrul Bey'in gayretlerini hesaba katarsak, Selçukluların Abbâsî yanlısı, buna karşılık Fâtımî ve Bizans karşıtı siyasetini daha iyi anlayabileceğimizi söyleyebiliriz. Zaten Selçukluların daha sonraki yıllarda da aynı siyaseti uygulamaya devam ettiklerini, buna karşılık hem Bizans'ın, hem de Fâtımîlerin de karşı politikalar geliştirdiklerini görmekteyiz. Zira yukarıda belirttiğimiz gibi, Selçuklu akınları sonrasında Selçuklularla-Bizans arasında elçi teatileri ve anlaşma süreci yaşanmıştı. Belki de bu anlaşma süreci Tuğrul Bey'in hem Büveyhîlere, hem de Fâtımîlere uygulamayı düşündüğü siyaseti kolaylaştıracaktı. Muhtemelen Tuğrul Bey bu güçlere karşı yapacağı mücadelede öncelikle Bizans'ı saf dışı etmeyi düşünmüştü.³⁷⁸ Ancak bu sıralarda Selçuklu Devletinde dahili bir problem ortaya çıkmış ve İbrahim Yinal Tuğrul Bey'e karşı 441/1049-1050 de isyan etmiş ve Sermac Kalesi³⁷⁹ne sığınmıştı. Ama Tuğrul Bey önce Hemedan ve Civar kaleleri feth ettikten sonra İbrahim Yinal'ı teslim almış onu akabinde affetmiş³⁸⁰ ve bu isyanı bastırmış, ancak uygulanan Selçuklu batı politikasında bir duraksama meydana gelmişti.

Zira Tuğrul Bey'in İbrahim Yinal'la meşguliyetini fırsat bilen İsfahan emiri Ebû Mansur b. Alai'd-Devle, Selçuklular aleyhine Bağdad Büveyhî emiri ile münasebet kurarak ona itaat etti. Bunun üzerine Tuğrul Bey 442/1050 de uzun bir kuşatmadan sonra İsfahanı aldı.³⁸¹ Bu sırada yani 442/105 de Alp Arslan Merv'den çıkarak Fars bölgesini istila edip, Fesa şehrine girdi, oradaki Büveyhîleri sürüp çıkararak, hemen geri Horasan'a döndü.³⁸² Bu fetihlerle Selçuklular Büveyhîlerin Irak dışındaki hakimiyetlerini büyük ölçüde çöktürmüşlerdi. Çünkü Huzistan ve Fars bölgesinin hemen hemen tamamı Selçukluların ellerine geçmişti. Artık Büveyhîlerin ortadan kaldırılması en meselesiydi. Zaten Şii

³⁷⁶ Bu hususta bkz. *Kâmil*, 9/580; *Ebû'l-Ferec Târihi*, 1/305; *Bidâye*, 12/63.

³⁷⁷ Bkz. Çalışmamızdaki, Abbâsî-Selçuklu Münasebetleri.

³⁷⁸ Bkz. C.Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, 12-14.

³⁷⁹ Sermac Kalesi, Cibal Bölgesinde Hemedan ile Huzistan arasında bir kale. Bkz. Yakut, *Mucem*, 3/215.

³⁸⁰ Bkz. *Kâmil*, 9/556-557; Ebû'l-Fida, *el-Muhtasar*, 2/169; *Bidâye*, 12/59; M.Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 59 vd.

³⁸¹ *Muntazam*, 8/151; *Kâmil*, 9/562-563; *Ebû'l-Ferec Tarihi*, 1/305.

³⁸² Bkz. *Kâmil*, 9/564-565.

Büveyhî hakimiyeti Bağdad dışında her tarafta yıkılmakta ve Irak-ı Acem'den sonra, Fars, Ehvaz, Huzistan ve el-Cezire Selçuklu hakimiyetini tanımış ve Ukayliler de Tuğrul Bey adına hutbe okutur olmuştu.³⁸³ Ama bu arada 445/1053 yılında Tuğrul Bey'in İsfehanda hastalığı³⁸⁴ hakkında söylentiler ortaya çıkmış ve bu da Selçukluların hakimiyetine olumsuz yönde etkilemişti. İşte kısaca ifade etmeye çalıştığımız, İbrahim Yınal isyanı, Fars ve Huzistan bölgesi fetihleri gibi meşguliyetler ve üstelik Tuğrul Bey'in hastalığı hatta ölümü söylentilerini fırsat kabul eden Bizanslılar, Doğu Anadolu'da Selçuklulara karşı harekete geçtiler. Bu maksatla Akultyles komutasında bir orduyu sevk ederek, hem kaybettikleri toprakları geri almak, hem de daha önce işaret ettiğimiz gibi anlaşma gereği Selçuklulara verilmesi gereken vergiyi ödemeyi reddetmeleri dolayısıyla vâki olacak Selçuklu akınlarına karşı koymayı düşündüler.³⁸⁵

Bu gelişmeler üzerine Tuğrul Bey hem el-Kâim'in vâki davetine uyarak,³⁸⁶ Bağdad'a gelip Büveyhîlere son verebilmek için öncelikle bölgedeki istikrarı tam sağlamak, hem Fâtımîler üzerine yürümeden evvel geride tam hakimiyeti kurmak, hem de Bizanslıların bu harekâtına karşılık vermek niyetiyle bizzat kendisi 446/1054 yılında Azerbaycan üzerinden Doğu Anadolu'ya sefere çıktı.³⁸⁷ Bu sırada bölgede bulunan Bizans ordusu, Gürcü Kralı Bagrad'ın da katılımıyla Gence önlerine gelmişti. Bunun üzerine şehri kuşatma altında tutan Kutalmış Tebriz'e çekilmek zorunda kalmıştı. İşte böylesi bir durumda Tuğrul Bey Azerbeycana gelerek, Tebriz'de ve Gence de adına hutbe okutmuş. Akabinde Ravvâdi Mansur, Vahsudan ve Şeddadi Ebû'l-Esvâr'ı itaate almıştı. Arkasından Selçuklu ordusu Bargiri'yi zaptetmiş ve Erciş'e girmiş ve daha sonra Bizans valisi Vasil tarafından savunulan Malazgirt'i kuşatmıştı. Kuşatma devam ederken Tuğrul Bey, itaatine girmiş olan Nasru'd-Devle İbn Mervan'ın kuvvetlerinin iltihakıyla Erzurum'a kadar ilerleyerek Çoruh, Kelkit vadisini fetih ederek geriye döndü. Devam eden Malazgirt kuşatmasından olumlu sonuç alınamayınca Tuğrul Bey kışın yaklaşması sebebiyle

³⁸³ Bkz. *Kâmil*, 9/562-563, 564-565, 574-575, 585-586; Osman Turan, *Selçuklular Târihi*, 87; İbrahim Kafesoğlu, "*Selçuklular*", 363.

³⁸⁴ Tuğrul Bey'in hastalığı için bkz. *Kâmil*, 9/594.

³⁸⁵ Bkz. Daha geniş bilgi için bkz. Osman Turan, *Selçuklular Târihi*, 89-90; Mükrimin Halil Yınanç, *Anadolu'nun Fethi*, 48-49; İbrahim Kafesoğlu, "*Selçuklular*", 365-366.

³⁸⁶ Hatib el-Bağdâdî, *Târihu Bağdad*, 9/400; *Muntazam*, 8/163; *Bundârî*, Metin, 10-11, Terc. 7; *Kâmil*, 9/602, 609, 613; *Râvendî*, 1/103-104; *Ebû'l-Ferec*, 1/306; *Bidâye*, 12/66; Çalışmamızdaki Tuğrul Bey'in Bağdad'a Davet Edilişi Meselesi.

³⁸⁷ *Kâmil*, 9/598-599; Ebû'l-Fida, *el-Muhtasar*, 2/172; *Ebû'l-Ferec*, 1/306.

Rey'e geri döndü.³⁸⁸ Sultanın dönmesine rağmen, Çağrı Bey'in oğlu Yakûfî ve diğer Selçuklu komutanlarının bazıları beraberindeki Selçuklu kuvvetleriyle Anadolu'ya yönelik fetihlerini sürdürmüşlerdi. Hatta Bizansın güçlü komutanı Nikephoros Bryennies'e rağmen birçok başarı elde etmişlerdi.³⁸⁹

İşte Tuğrul Bey'in Bizans seferi sonrasında bir anlamda askerî başarıların sonuçların diplomatik yoldan da alınması için bazı teşebbüslerin yapıldığını görüyoruz. Zira bazı kaynaklar 446/1054-55'de Tuğrul Bey'in elçisinin Bizans'a geldiğini, hatta Bizansla-Selçuklular arasında -muhtemelen daha önce işaret ettiğimiz, el-Müyyed'in Selçuklularla Bizanslar Fâtımî topraklarını istila etmek üzere gizlice anlaştılar dediği- bir sulh anlaşmasının yapıldığından bahsetmektedirler.³⁹⁰ Şimdi bu diplomatik münasebet ve dolayısıyla bu anlaşma üzerinde durmak istiyoruz. Zira bu olayda da öncekiler gibi, Selçuklu-Bizans ilişkileri dolayısıyla Selçukluların Fâtımîlere karşı ve Abbâsîler safında takip ettiği siyaset açısından önemi olduğuna inanıyoruz. Ayrıca bu olayın Tuğrul Bey'in Bağdad'a gelişinden öncesine rastlaması bakımından da mühimdir.

Öte yandan bu tarihlerde yani 446/1054-1055 de Bizans İmparatoru IX. Kostantin Monomakos ölmüş ve yerine İmparatoriçe Theodara idareyi eline almıştır.³⁹¹ Yine, 446/1055'de Bizans-Fâtımî dostluk ve işbirliği antlaşmasının süresi dolmaktadır.³⁹² Aynı yıllarda Mısırda, kuraklık sebebiyle ortaya çıkan kıtlık ve iktisadi kriz dönemini yaşıyordu. Nitekim kaynaklarda "eş-Şiddetü'l-Uzmâ" adı verilen bu kriz Fâtımîleri çok derinden etkilemişti.³⁹³ Hatta bu kıtlık ve sıkıntı yüzünden el-Mustansır 446/1054 de o sırada sağ

³⁸⁸ Tuğrul Bey Bizans seferi için bkz. *Azîmî Târihi*, Metin 10, Terc. 13; Bu kaynak Tuğrul Bey'le Bizans arasında sefer dolayısıyla 446/1055 yapılan bir sulhdan söz eder; *Muntazam*, 8/160; *Kâmil*, 9/598-599; *Ebû'l-Fîda*, 2/172; *Ebû'l-Ferec Târihi*, 1/306; Urfalı Mateous, *Vakayi-Name* 100 vd.; Ernst Honigman, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, 179-180; Mükrimin Halil Yınanç, *Anadolu'nun Fethi*, 49-51; Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, 11-12; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", 365-366.

³⁸⁹ Bkz. Mükrimin Halil Yınanç, *a.g.e*, 51.

³⁹⁰ Bu hususta bkz. *Sîre*, 94-95; *Azîmî Târihi*, Metin 10, Terc. 13; *Ebû'l-Ferec Tarihi*, 1/306; İbn Müyesser, *Ahbârü Mısır*, 14; Makrizî, *İttiâz*, 2/230.

³⁹¹ *Azîmî Târihi*, Metin 10, Terc. 13. Bu kaynak IX. Kostantin'in ölüm tarihi olarak 445/1053 olarak verir. Ancak bu doğru değildir; *Kâmil*, 9/603; İbn Müyesser, *Ahbârü Mısır*, 13; *Ebû'l-Ferec Târihi*, 1/306; Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Târihi*, Türkçeye Çev. Fikret İşıltan, Ank. 1986, 312.

³⁹² *Azîmî Târihi*, Metin 10, Terc. 13; İbn Müyesser, *Ahbârü Mısır*, 13; Makrizî, *İttiâz*, 2/224.

³⁹³ Bu kuraklık ve iktisadi kriz 444-447/1052-1055 yılları arasında Mısır'ı etkisini almıştı. Bu hususta bkz.: Makrizî, *İttiâz*, 2/224-225; Makrizî, *İğasetü'l-Ümme bi Keşfi'l-Gumme*, 18 vd.; Raşid el-Berravi, *Haletü'l-İktisadiyye fi Ahdi'l-Fâtumîyyin*, Kahire 1368/1948, 88 vd.; Zeki Muhammed Hasan, *Kunuzu'l-Fâtumîyyin*, Kahire 1356/1937, 14-16, 67-78; Eymen Fuad Seyyid, *ed- Devletü'l-*

olan IX. Kostantine elçisini göndererek Mısır'a Buğday ve gıda yardımında bulunmasını ister.³⁹⁴ Fâtımî-Bizans dostluk ve işbirliği anlaşmasının süresi bitmiş olmasına rağmen, muhtemelen bu anlaşma ya yenilendi ya da süresi uzatılmış olmalı ki, İmparator Fâtımîlerin bu isteğini kabul ederek 400.000 irdeb³⁹⁵ tahıl göndermeyi taahhüd eder.³⁹⁶ Ancak tahılın yüklenme işlemleri esnasında IX. Kostantin ölür ve belirttiğimiz gibi onun yerine Theodara idareyi ele alır. Theodara ilk iş olarak bu buğdayın gönderilmesini durdurur ve el-Mustansır'a bir mektub gönderir. İmparatoriçe, bu mektubunda, buğday gönderilmesi karşılığında Bizansa herhangi bir devlet -ki muhtemelen yukarıda işaret ettiğimiz Tuğrul Bey'in Anadolu seferi ve Selçuklular kastedilmektedir- tarafından saldırı yapıldığı takdirde Mısır askerlerin kendisini desteklemesini şart koşar. el-Mustansır Theodora'nın bu talebini kabul etmez ve Bizans'ın bu şartına misilleme olarak Mekinü'd-Devle, el-Hasan b. Mülhem komutasındaki Fâtımî ordusunu Lazkiye üzerinden Bizans topraklarına sevkeder.³⁹⁷ Söz konusu Fâtımî ordusu Famiye yakınlarında karargahını kurarak ve Antakya'yı kuşatır ve halkını esir alıp mallarını yağmalar. Böylece Fâtımîler aralarındaki antlaşmaya uymadığı ve gıda yardımını göndermediği için Bizans'a savaş açmış olur. Buna karşılık Bizans da bir ordu gönderir devam eden çarpışmalar sonunda durum Bizans lehine döner ve pek çok Fâtımî askerî esir alınır.³⁹⁸

Bizansla Fâtımîler arasında cereyan eden bu hadiseyi; Selçuklu-Bizans, Selçuklu-Fâtımî dolayısıyla üzerinde durduğumuz Selçukluların batı politikası açısından değerlendirdiğimizde, Tuğrul Bey'in siyasetinin olumlu netice vermeye devam ettiğini görüyoruz. Selçuklular yaptıkları bu akınlarla ve diplomatik baskılarla Bizanslıları zor durumda bırakmıştır. Bizans bu durumda müttefiki durumundaki Fâtımîlerden yardım istemiştir. Ancak Fâtımîler, gerek Abbâsîlerin yanında yer almasıyla ve gerekse doğrudan Fâtımî varlığını hedef alan niyetleri ve uyguladığı düşmanca siyasetiyle Selçukluları karşılarına almak için Bizans'ın istediği askerî desteği vermekten kaçınmıştır. Dolayısıyla Bizans'la Fâtımîlerin arası açılmış oldu. Zaten Tuğrul Bey'in siyasetinin hedefi ve isteği de buydu.

Fâtımîye, 139-141.

³⁹⁴ Bkz. İbn Müyesser, *Ahbâru Mısır*, 13; Makrizî, *Hutat*, 1/335.

³⁹⁵ İrdeb Mısır'da tahıl ölçmek için kullanılan bir hacim ölçüsüdür. Bkz. Walter Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, Çev. Acar Sevim, İst. 1990, 47-49.

³⁹⁶ İbn Müyesser, *Ahbâru Mısır*, 13; Makrizî, *İtiâz*, 2/227; Makrizî, *Hutat*, 1/335.

³⁹⁷ İbn Müyesser, *Ahbâru Mısır*, 13; Makrizî, *İtiâz*, 2/227-229; Makrizî, *Hutat*, 1/335.

³⁹⁸ İbn Müyesser, *Ahbâru Mısır*, 13-14; Makrizî, *İtiâz*, 2/230-231.

İşte bu gelişmelerle Fâtımîler üzerine yürümeden evvel Bizans'a ve Fâtımîlere yönelik uyguladığı bu siyasetle Tuğrul Bey, kanatımızca elde etmek istediği neticeleri sağlamış olmalıydı ki, artık nihaî hedefini 447/1055'de şöyle açıklıyordu. Hz. Peygamberin halifesine hizmet etme şerefine nail olmak ve onun tarafından tahdis edilmek, Hacc görevini yerine getirmek ve Hacc yollarının güvenliğini sağlamak, akabinde Suriye ve Mısır'a yürüyüp Şîî- Fâtımî halifesi el-Mustansır oradan uzaklaştırmak gayeleriyle Irak'a geleceğini ilan ediyordu.³⁹⁹ Bu suretle Tuğrul Bey doğrudan doğruya Fâtımîlere karşı savaş açmış olduğunu belirtiyordu.

Bu Selçuklu tehdidi karşısında el-Mustansır , her halde iyice çaresiz kalmış olmalı ki, tekrar Bizans nezdinde teşebbüse geçerek onların desteğini yanına almaya çalıştı. Bu maksatla el-Mustansır 447/1055'de Ebû Abdillâh el-Kudâî'yi⁴⁰⁰ (ö. 454/1062) elçi olarak Bizans'a gönderdi.⁴⁰¹ Bu sırada Tuğrul Bey'in elçisi de İstanbul'a gelmişti. Selçuklu elçisi, kendisine "Kostantiniyye Camiin"de Cuma namazı kılıp Abbâsî halifesi el-Kâim ve Tuğrul Bey adına hutbe okumasına izin verilmesi hususundaki Sultan'ın mektubunu İmparatoriçe Theodora'ya verdi. Bu iznin verilmesi üzerine Selçuklu elçisi, Fâtımî elçisi el-Kudâî'nin de bulunduğu bir ortamda Cami'ye gidip Cuma namazın kıldı ve Abbâsî halifesi adına hutbe okudu.⁴⁰² Hatta Kraliçe, Ebû'l-Ferec (Bar Hebraus)in nakline göre, -hem Tuğrul Bey'in, hem de el-Mustansır'ın elçisinin bulunduğu bir ortamda ve hutbe okunması hadiseleriyle bağlantılı olduğunu düşünüyoruz- Bağdad'daki Abbâsî halifesine bir elçiyle, onun için topladığı vergileri göndererek aradaki sulhu kuvvetlendirmişti.⁴⁰³ Öte yandan Fâtımî elçisi el-Kudâî, kendisinin bulunduğu bir ortamda Fâtımîler aleyhine Bizans'ta cereyan eden bu gelişmeleri el-Mustansır'a bildirdi. Bunun üzerine el-Mustansır Bizans'tan umduğunu bulamadı ve hemen misilleme olarak Kudus'te Kamame Kilisesine bir kuvvet göndererek, oradaki mallara ve hazinelere el koydu.⁴⁰⁴ Böylece Fâtımîlerle Bizanslıların arası iyiden bozulmuş oluyordu. Bu arada bu durumdan istifade etmek a-

³⁹⁹ Bkz. İbnü'l-İmrânî, *el-İnba*, 189; *Muntazam*, 8/164; *Kâmil*, 9/609; İbn Müeyesser, *Ahbâru Mısır*, 14. Selçukluların, Fâtımî topraklarını ele geçirme niyetleri için bkz. *Sîre*, 76-79, 94-95, 154.

⁴⁰⁰ el-Kudâî'nin hayatı hakkında bkz. İbn Hallikan, *Vefeyetü'l-Ayan*, 4/212-213; Ali Yardım, "Kuzai ve Mûsne'dü's-Şihab", D.E.Ü. İlahiyat Fak. Dergisi IV, İzmir 1987, 288-293.

⁴⁰¹ Bkz. İbn Müeyesser, *Ahbâru Mısır*, 14; Makrizî, *İttiâz*, 2/230.

⁴⁰² Bkz. İbn Müeyesser, *Ahbâru Mısır*, 14; Makrizî, *İttiâz*, 2/230; Aynı Müellif, *Hutat*, 1/335.

⁴⁰³ Bkz. Ebû'l-Ferec *Târihi*, 1/306.

⁴⁰⁴ Bkz. İbn Müeyesser, *Ahbâru Mısır*, 14; Makrizî, *İttiâz*, 2/230-231.

macıyla olsa gerek ki Şam ve Haleb civarına Türk akınları yoğunluk kazanmıştı.⁴⁰⁵

Öyle görünüyor ki, Selçuklular, batı politikaları çerçevesinde hem Bizans'a ve hem de Fâtımîlere karşı siyaset takip etmişler ve neticede bunları da birbirine düşürme gayelerine ulaşmışlardı. Aynı zamanda Tuğrul Bey'in uyguladığı bu politikanın, Abbâsî yanlısı Selçuklu siyasetine hizmet ettiği dolayısıyla devam eden Abbâsî-Fâtımî mücadelesini de Abbâsî yararına etkilediği bir gerçektir. Ancak daha sonraki bölümlerde ele alacağımız gibi, Fâtımîler, kendilerine karşı Selçuklular tarafından halen uygulanan ve planlanan siyasetlerinin başarısız kılmak ve hatta intikam almak için her türlü çareye baş vuracaklardır. Nitekim Besâsîrî isyanı, İbrahim Yınal İsyanı, Bağdad'ın işgali gibi hadiseler Fâtımîlerin hem Selçuklulara, hem de Abbâsîlere karşı giriştikleri karşı koyma ve bir hakimiyet mücadelisinin örnekleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

⁴⁰⁵ Bkz. İbn Müyesser, *Ahbârü Mısır*, 14; Makrizî, *İttîâz*, 2/230-231.

İKİNCİ BÖLÜM

ABBASİ - SELÇUKLU MÛNASEBETLERİ VE SELÇUKLULARIN

SÛNNİ HİLAFET YANLISI POLİTİKALARININ GELİŞMESİ

A) SELÇUKLULAR'IN KURULUŞU VE ABBASİ HİLAFETİNE BAĞLILIKLARINI BİLDİRMELERİ

1- Selçuklular'ın İslâm Dünyasına Girişleri ve Bağımsızlık Mücadeleleri

Büyük Selçuklu Devleti (431-552/1040-1152), Türklerin İslâmiyeti din olarak kabul ettikten sonraki tarih içerisinde kurdukları devletlerin en büyüklerinden biri olarak görülüp öyle değerlendirilmektedir. Bu devlete adını veren Selçuk,¹ “Temur Yalığ” (demir yaylı) anlamına gelen ve bu ünvanla tanınan, Oğuz Beyi “Dukak” ın oğludur. Selçukoğullarının “Dukak”dan evvel geçmiş atalarıyla ilgili, pek fazla bir bilgimiz bulunmamaktadır.

Selçuklular 24 Oğuz boyundan biri olan “Kınık” boyuna mensupturlar.² Selçuk’un babası Dukak ise yaşadığı dönemde Oğuz Yabgusunun kendisine büyük ehemmiyet atfedip, daima ona danışıp görüştüğü biri konumundadır. Dukak vefat ettiği sırada oğlu Selçuk daha henüz 17-18 yaşlarında bir delikanlı durumunda idi. Selçuk’un büyümesiyle birlikte kendisinde asalet ve liderlik vasıfları belirmeye başladı. Bu özellikleriyle temayüz eden Selçuk Yabgu tarafından fark edilir ve ordu kumandanı anlamına gelen “Subaşı” olarak tayin edilip hizmetinden yararlanma cihetine gidilir.³ Selçuk’un bu görevi sırasında ifa ettiği vazifeler sebebiyle giderek şöhreti artmış ve başarıları çoğalmıştı. Bu başarıları

¹ Hüseyinî, *Ahbâr*, 23-24; *Kâmil*, 9/473; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 26/267-268; Ayrıca Selçuk hakkında bkz.: Laszlo Rasonyi, “Selçuk Adının Menşesine Dair”, *Belleten*, III/10, 377-384; Fuad Köprülü, “Anadolu Selçuklu Tarihinin Yerli Kaynakları”, *Belleten*, VII/27, 474; Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İst. 1981, 182-186; V.V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihî Hakkında Dersler*, Yay.Haz.: Kazım Yaşar Koprıman, Afşar İsmail Aka, Ank.1975, 136-137.; Osman Turan, *Selçuklular Tarihî*, 30-34; İbrahim Kafesoğlu, “Selçuklular”, İ.A10/353 vd.

² Hüseyinî, *Ahbâr*, 26, (Muhammed Nureddin Neşri, 3), (Muhammed İkbâl Neşri); *Ebu'l-Ferec*, 1/292; Claude Cahen, “Le Malik Nameh Et L’Histoire Des Origines Seljukides” *Oriens*, Volume:2, Leiden 1949, 41-42.; Residuddin Fadlullah, *Câmiu't-Tevârih*, Cild: 2, Cüz:5, *Zikru Târihu Âli Selçuk*, Neşr.: Ahmed Ateş, Ankara 1960, 5.; Ayrıca Kınık boyu ve Selçukluların bu boyu mensubiyetleri için bkz. Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı- Destanları*, İst.1992, 68, 267 vd.

³ Hüseyinî, *Ahbâr*, 24; *Kâmil*, 9/474; M.Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihî I (Kuruluş Devri)*, Ankara 1979, 8.

ve özellikleri dolayısıyla sivrilen Selçuk, Yabgu'nun dikkatini çekerek kıskançlık ve husumetine sebep oldu. Neticede Yabgu'yla Selçuk'un araları açıldı. Yabgu'nun düşmanca tutumu karşısında Selçuk maiyeti ve ordusuyla birlikte yaşadığı toprakları terk edip, Yeni-Kentten Cend havalisine göçmek mecburiyetinde kaldı.⁴

Selçuk'un bu göçü ve Cend havalisine yerleşmesi hem kendisinin ve hem maiyetinin geleceği açısından fevkalade ehemmiyet arz etmektedir. Zira Selçuk'un maiyetinin geleceği açısından bu bölge ve ortam, bir yandan Yabgu'nun bu bölgedeki idaresinin zayıflığı sebebiyle ona ve dolayısıyla Selçuklulara siyasî gelecek vaad ederken; diğer taraftan da bu bölgede İslâmiyetin hızla yayılma süresinde olması yönünden Selçuklulara İslâmiyetle tanışma fırsatı sağlıyordu. Nitekim bu şartlarda Selçuk ve maiyeti İslâm dinini, hem de Ehli Sünnet İslâm anlayışını kabul ettiler.⁵ İslâmiyeti kabul etmesiyle birlikte Selçuk, Oğuz Yabgu'sunun vergi toplamak için bu bölgeye gönderdiği tahsildarlara; "müslümanlar kafirlere haraç vermez" diyerek karşı çıkmış; hatta onlara karşı cihad ilan ederek⁶ savaşmış ve bu yüzden kendisine "*el-Melikü 'l-Gâzi*" ünvanı verilmiştir.⁷

Selçuk'un Mikâil, Arslan (İsrail) Mûsâ adında üç oğlu bulunuyordu.⁸ Bunlardan en büyüğü olan Mikâil, daha babası hayatta iken Allah yolunda yaptığı bir gaza sırasında şehid düşmüştü.⁹ Mikail'in (ö.385/995 takriben) ölümü üzerine çok üzülen babası Selçuk, Mikâil'in oğulları Tuğrul ve Çağrı'da bulunan liderlik kabiliyetlerini sezmiş, bu yüzden torunlarını yanına alıp onları kendisi yetiştirmiştir.¹⁰ Bu arada Karahanlı Harun b. İlig

⁴ Bkz. Hüseyinî, *Ahbâr*, 24; *Kâmil*, 9/474; Osman Turan, *Selçuklular*, 42-43.

⁵ Selçuklu Türklerinin İslâmiyeti kabulüyle ilgili olarak bkz.: İbn Havkal, *Suratü'l-Arz*, 511-512; Hüseyinî, *Ahbâr*, 24-25. Buralarda naşir tarafından verilen dipnotlarda bu konuyla ilgili oldukça faydalı malumat mevcuttur; *Râvendî*, 1/13-14, 17-18, 30-31, 65, 98, 151-159. Gösterilen yerlerde *Râvendî*'nin verdiği bilgilerde Selçukluların özellikle Ehli Sünnet (Hanefi) mezhebine mensub oldukları vurgulanmaktadır; *Kâmil*, 9/474; İbn Tıktakî, *el-Fahri*, 292-293; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 26/268. Müellif Selçuk'tan önce babası Dukak'ın İslâma girdiğine dair bilgileri kaydetmektedir; *Ebu'l-Ferec*, 1/293; Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 77 vd., 185-186; Barthold, *Orta Asya Türk Tarihî*, 104 vd.; Osman Turan, *Selçuklular Tarihî*, 43; Kafesoğlu, "*Selçuklular*", 355-356, 386-387; C. Cahen, "*Le Malik-Nameh...*", 42-43; Köymen, *Büyük Selçuklu*, 21.; Bedevi, *et-Târihu's-Siyasî*, 99-104.

⁶ Bkz. Hüseyinî, *Ahbâr*, 24-25; *Kâmil*, 9/474; İbn Tıktaka, *el-Fahri*, 292-293; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 26/269; Köymen, *a.g.e.*, 24; Osman Turan, *a.g.e.*, 43-44.

⁷ Bkz. *Kâmil*, 9/474; Nüveyrî, *a.g.e.*, 26/269; Osman Turan, *a.g.e.*, 44.; C. Cahen, "*Le Malik-Nameh...*", 44.

⁸ Hüseyinî, *Ahbâr*, 25-26; *Kâmil*, 9/474; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 26/270; İbrahim Kafesoğlu, "*Selçuk'un Oğulları ve Torunları*," T.M., Cilt, XIII/1958, 117-118.

⁹ *Kâmil*, 9/474; Nüveyrî, *a.g.e.*, 26/270; Kafesoğlu, "*Selçuk'un Oğulları...*," 118.

¹⁰ Bkz. Kafesoğlu, "*a.g.m.*", 118.

Han'ın, Samanoğulları (261-389/874-999) topraklarına saldırması karşısında Sâmânî hükümdarı Selçuk'tan yardım istemek mecburiyetinde kaldı. Bu yardım isteği karşısında Selçuk, oğlu Arslan komutasında bir yardım kuvvetini ona göndermişti.¹¹ Böylece Selçuk ve maiyeti yaşadıkları bölgede bir güç olma hüviyetini kazanmış oluyordu. Nitekim daha sonra Sâmânî hükümdarı, Karahanlı saldırılarına karşılık Buhara ve Semerkand arasında bulunan Nur kasabasını Selçuk'a ve Selçuklulara yurt olarak verir.¹² Ancak ne var ki, Selçuk buraya göçmeden evvel 100 yaşını aşkın olarak vefat eder ve cenazesi Cend'e defnedilir.¹³

Önce kardeşi Mikâil'in daha sonra babası Selçuk'un (ö.400/1009-1010 takriben) vefatını müteakip, Selçukluların başına "Yabgu" ünvanıyla ailenin en büyüğü durumunda-ki Arslan geçer.¹⁴ Bu sırada Mikail'in oğulları Tuğrul ve Çağrı da "Bey" ünvanıyla Selçuklu idaresindeki yerlerini almışlardır.¹⁵ Ancak daha sonra, Karahanlılardan Ali-Tegin ile Tuğrul ve Çağrı Bey arasında anlaşmazlık çıkınca Ali-Tegin Selçuklu Bey'lerine karşı harekete geçer. Bunun üzerine Tuğrul Bey çöllere çekilmiş,¹⁶ Çağrı Bey de beraberindeki 3000 kişilik bir süvari birliğiyle 406-412/1015-1021 yılları arasında Horasan, Rey, Azarbeycan yoluyla Doğu Anadolu'daki Vaspurağan krallığı topraklarına kadar gelmişler, fetihlerde bulunmuşlar ve bazı beldeleri ele geçirip birçok ganimet elde ettikten sonra tekrar Mâveraünnehir'e dönmüşlerdir.¹⁷ Böylelikle daha sonraki Selçuklu fetih hareketleri için son derece ehemmiyet arzeden bu keşif hareketi zafer ile sonuçlanmıştır. Buna karşılık bölgenin siyasî gücü ve hakimî durumundaki Gazneliler ise Selçukluların bu hareketine mani olamamışlardır.

Öte yandan, Samânîler'in 389/999 tarihinde yıkılışından sonra onların mirasına sahip olmak isteyen Yusuf Kadir Han'la Gazneli Sultan Mahmud 416/1026 senesinde bir

¹¹ Bkz. *Kâmil*, 9/474-475.; Cahen, "a.g.m.", 44; Osman Turan, a.g.e. 44, 46.

¹² Hüseyinî, *Ahbâr*, 25; *Kâmil*, 9/474; Nüveyrî, a.g.e., 26/270; Osman Turan, a.g.e., 44.

¹³ Hüseyinî, *Ahbâr*, 25; *Kâmil*, 9/474; Osman Turan, a.g.e., 44; Cahen, a.g.m., 44; Kafesoğlu, "Selçuk'un Oğulları", 118.

¹⁴ Bkz. Hüseyinî, *Ahbâr*, 25; *Kâmil*, 9/474; Nüveyrî, 26/270.

¹⁵ Hüseyinî, *Ahbâr*, 25; *Kâmil*, 9/474; Kafesoğlu, "a.g.m.", 118; Cahen, "a.g.m.", 45-46; Osman Turan, a.g.e., 49; Kafesoğlu, "Selçuklular", İ.A.10/357.

¹⁶ Bkz. *Kâmil*, 9/474-475; Osman Turan, a.g.e., 52; Abdülkerim Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Târihi* (498-511/1105-1118), Ankara 1990, 2.

¹⁷ Bu hususta bkz.: *Ebu'l-Ferec*, 1/293; İbrahim Kafesoğlu, "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Târihi Ehemmiyeti" 259-274; C.Cahen, "Le-Malik-Nameh", 50-51; Ernst Honigmann, Bizans Devletinin Doğu Sınırı, Terc: Fikret Işıltan, İst. 1970, 175-176.

araya gelerek “İran ve Turan” meseleleri üzerinde görüşmelerde bulunarak aralarında anlaşmaya vardılar. Bu anlaşmaya göre; Ali-Tegin’in iktidarına son verilecek ve Selçuklular da Horasan’a sürülecek ve bu sayede Selçuklular bertaraf edileceklerdi. Hatta bu hususta Kadir Han, sultan Mahmud’a ;“Türkistan’dan topraklarına gelen ve yıllarca Nûr-i Buhâra ile Semerkand arasındaki otlakları ellerinde tutan bu kavmin çok askerî vardır. Selçuk’un oğulları kendi aralarında çok itibar ve saygıya sahiptirler ve hükümdarlık peşindedirler. Sen Hindistan seferlerinde iken, eğer onlar hükümdarlık davasına kalkışarlarsa senin için netice oldukça müşkül olur”¹⁸ diyerek, Selçukluların bölgede artık bir güç haline geldiklerine ve dolayısıyla Horasan’a nakledilmelerinin gereğine işaret ediyordu. Nitekim bu anlaşmayla yapılan plan ve uygulanan düşmanlık siyaseti karşısında Ali-Tegin ve Arslan Yabgu çöllere kaçmayı kendileri için bir çare olarak görmüşlerdi. Gerçekten de daha sonra Selçuklular için de geçerli olan söz konusu Karahanlı-Gazneli planı, meyvesini vermiş ve hazırlanan bir komplo ile Selçuklu lideri Arslan Yabgu ve arkadaşları Sultan Mahmud’un yanına çağırılmışlardı. Neticede söz konusu plan gereği, Arslan Yabgu ve arkadaşları bir ziyafet esnasında 416/1025 yılında yakalanarak tutuklandılar ve Hindistan’daki Kalincar kalesine haps edilmişlerdir.¹⁹ Bütün çabalara rağmen kaçma fırsatı bulamayan Arslan Yabgu 7 yıl hapiste kaldıktan sonra 423/1032’de vefat etmiştir.²⁰

Gazneli Sultan Mahmud’la Yusuf Kadir Han arasında cereyan eden söz konusu anlaşma sonrasında Gazneli Mahmud Belh’e, Yusuf Kadir Han da Kaşgar’a dönmüşlerdi. Sultan Mahmud’la Kadir Han’ın bölgeden ayrılışlarını müteakiben, Ali-Tegin, Tuğrul ve Çağrı Bey kardeşlere ittifak teklif ettiyse de, onlar, aralarında mevcut eski husumetleri sebebiyle Ali Tegin’e güvenemedikleri için bu teklifi kabul etmediler.²¹

Bu arada amcaları Arslan’ın tutuklanmasından sonra Tuğrul ve Çağrı Beyler, Mûsâ (İnanç)’ yı Yabgu olarak Selçuklu hanedanının başına getirdiler. Tuğrul ve Çağrı’nın Mûsâ’yı Selçuklu ailesine lider seçmeleri karşısında Ali-Tegin, Selçukluların başına Yusuf Yinal’ı getirmek için çaba sarfettiyse de bunu başaramadı. Ali-Tegin bu başarısızlığını

¹⁸ Bkz. *Râvendî*, I/86-87; *Kâmil*, 9/475; Nüveyrî, 26/271; Osman Turan, *a.g.e.*, 54; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, 74-75.

¹⁹ Bkz. *Râvendî*, I/87-89; Hüseyinî, *Ahbâr*, 27; *Kâmil*, 9/475-476; Osman Turan, *a.g.e.*, 54; Köymen, *a.g.e.*, 78 vd.; Kafesoğlu, “*a.g.m.*”, 118-119.

²⁰ Bkz. *Râvendî*, I/90; Osman Turan, *a.g.e.*, 54; Köymen, *a.g.e.*, 87-90; Kafesoğlu, “*a.g.m.*”, 119.

²¹ Osman Turan, *a.g.e.*, 55-56

hazmedemiyerek Alp-Kara²² komutasındaki bir kuvveti, Selçukluların üzerine sevk ederek Yusuf Yinal ve daha bir çok Türkmen'in Şehid olmasına sebep oldu. Bunun üzerine 421/1030 da Ali Tegin kuvvetleri karşısında, karşı taarruza geçen Selçuklular Ali-Tegin'in 1000 civarında askerini öldürerek intikamlarını aldılar.²³ Buna rağmen Ali-Tegin'le Selçuklular arasındaki mücadelenin bununla sona ermediği gibi, daha da artarak devam ettiğini görüyoruz. Nitekim, Ali-Tegin'in hücumları karşısında Selçuklular 423/1032 de yurtlarını terkedip Harizm'e doğru çekilmek zorunda kaldılar.²⁴ Hatta Selçukluların yurtlarını terk etmeleri ile düştükleri bu kötü durum karşısında Harezmşah Harun b. Altuntaş, onlara bir çok hediyelerle birlikte yurtluklar vererek, onları kendilerine tahsis ettiği topraklara yerleştirdi. Öte yandan bu sırada Cend Emiri Şah Melik, eski düşmanlıkları yüzünden 425-26/1034-35 tarihinde Selçuklular üzerine yeniden saldırarak 8000 kişiyi öldürmüştür.²⁵ Selçuklular, Ali-Tegin ve bir süre sonra da Harun b. Altuntaş'ın ölümünü takiben, Şah-Melik ve Ali Tegin'in evladlarının hiyanetleri ve düşmanlıkları sebebiyle 426/1035 de Ceyhun'u geçip Horasan'a vardılar.²⁶

İnanç Yabgu, Tuğrul ve Çağrı Beyler Horasan'a geldiklerinde, derhal Gazneli Mesud'a haber göndererek, yapacakları hizmet karşılığında buraları kendilerine vermesini istediler. Ama Sultan Mesud Selçukluların bu isteğini reddettiği gibi, Beg-Tuydı komutasında bir orduyu onların üzerine gönderdi. Bu Gazne ordusu Selçukluları bozguna uğrattığı sırada Gazne ordusu ganimet taksimi ile uğraşırken, Selçuklu ordusu Çağrı Bey komutasında karşı bir saldırıya geçerek Gazne ordusunu 426/1035 yılında Hisar-ı Tak mevkiinde yendi ve Selçuklular birçok ganimet elde ettiler.²⁷

Selçukluların Gazneliler karşısındaki kazandıkları bu söz konusu zafer sayesinde, epeyce bir zamandır sürdürülen Selçuklu bağımsızlık mücadelesinde yeni bir dönem başlıyordu. Nitekim bu hâdiseden sonra Gazne Sultanı Mesud, **derhal** 426/1035 tari-

²² Alp Kara hakkında bkz. Faruk Sümer, "Selçuklular Devrinde Türk Beyleri IV" T.D.A. Aralık 1987, Sayı: 51, 43-44.

²³ Bkz. *Kâmil*, 9/476-477; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 26/272; Osman Turan, *a.g.e.*, 56; Köymen, *a.g.e.*, 121-123.

²⁴ Bkz. *Kâmil*, 9/477; Nüveyrî, *a.g.e.*, 26/272; Osman Turan, *a.g.e.*, 56.

²⁵ Bkz. *Kâmil*, 9/477; Nüveyrî, *a.g.e.*, 26/272-273; Osman Turan, *a.g.e.*, 57.

²⁶ Bkz. *Kâmil*, 9/477; Osman Turan, *a.g.e.*, 57-58.

²⁷ Bkz. Ebu'l-Fadl Beyhakî, *Târihu Beyhakî*, 515-520, 524-525; Hüseyinî, *Ahbâr*, 31-32; *Râvendî*, 1/93-94.; *Kâmil*, 9/477-478; Osman Turan, *a.g.e.*, 58-59; Köymen, *a.g.e.*, 212 vd.

hinde elçisiyle Selçuklu Beylerine hil'at ve sancaklarla beraber bir de menşur göndere-
rek, Nesa'yı Tuğrul Bey'e, Dihistan'ı Çağrı Bey'e, Ferava'yı da İnanc Yabgu'ya verdi-
ğini bildirmek zorunda kalmıştı.²⁸

Artık Horasan'a kalıcı bir suretle yerleşen Selçuklu Türklerinin sayısı her geçen gün artmıştı. Dolayısıyla Selçukluların etrafa yaptıkları akın ve yağmalar ve Harun'un yerine geçen Harzemşah İsmail'in, Gaznelilere karşı Selçuklularla temasa geçip işbirliği içine girmeleri gibi sebeplerle²⁹ Sultan Mesud oldukça endişelenmişti. Bu yüzden Mesud 15.000 kişilik bir orduyla Subaşı'yı Horasan'a, bir başka orduyu da Herat'a göndererek yeniden Selçuklulara karşı askerî bir mücadeleyi başlattı. Zaten bu sırada Selçuklular da Merv, Serahs ve Baverd şehirlerinin kendilerine bırakılmasını istemişler, ancak Sultan Mesud bu isteği kabul etmemişti. Hem bu isteğin, hem de zaten Horasan'ın Selçuklulardan dolayı iyice huzursuz olduğuna dair haberlerin yayılmasının tesiriyle ifade edildiği gibi Sultan Mesud vezirini bir orduyla Herat'a gönderirken, Subaşı komutasındaki bir orduyu da Horasan askerleriyle birlikte Merv'deki Selçukluların üzerine hücum etmelerini emretmiş ve kendisi de Hindistan seferine çıkmıştı.³⁰

Ancak subaşı komutasındaki Gazne ordusunun, 428/1037 yılının kış mevsiminde gönderilmiş olması ve de kışın iyice bastırması sebebiyle Çağrı Bey komutasındaki Selçuklular karşısında bir varlık gösteremediğini ve mağlub olduklarını görüyoruz. Hatta böylelikle Çağrı Bey ve Selçuklular Merv'i Gaznelilerin elinden almış oldular. Gazne ordusu karşısında elde edilen bu zaferi takiben, Çağrı Bey tekrar Merv'e dönmüş, halka iyi davranarak Receb'in ilk Cuma günü 428/22 Nisan 1037 de kendi adına hutbe okutmuş ve "Melikü'l-Mülük" lakabını alarak kendi adına hutbe okutmuştu. Dolayısıyla Çağrı Bey ve Selçuklular Horasan hakimi Subaşı'yı o bölgeden sürüp çıkarmaya muvaffak olmuşlardı.³¹ Bu zafer sayesinde Selçuklular, Gazneliler karşısında sürdürdükleri istiklal kazanma mücadelesinde önemli bir merkezi daha fethetmişler ve eski Türk devlet anlayışına

²⁸ Beyhakî, *Târih*, 528; Hüseyinî, *Ahbâr*, 32-33; *Râvendî*, 1/94; *Kâmil*, 9/478; Osman Turan, *a.g.e.*, 59; Köymen, *a.g.e.*, 226-227.

²⁹ Osman Turan, *a.g.e.*, 60; Köymen, *a.g.e.*, 230-231.

³⁰ Hüseyinî, *Ahbâr*, 33-35; *Kâmil*, 9/479; Osman Turan, *a.g.e.*, 60

³¹ Hüseyinî, *Ahbâr*, 37-41; *Kâmil*, 9/479-480; *Râvendî*, 1/94-95; Nüveyrî, 26/275; Arminius Vambery, *Târihu Buhara Münzûl Akdemi'l-Usuri Hatta'l-Asri'l-Hazır*, Arapçaya Terç: Ahmed Mahmud es-Sadeti- Yahya el-Haşşab, Kahire 1987, 33; Osman Turan, *a.g.e.*, 60-61; Kafesoğlu, "Selçuklular", 361.

uygun olarak Horasan'ı kendi aralarında taksim etmişlerdi. Maamafih bu taksim gereği Tuğrul Bey, artık devletin hukukî ve fiilî reisi olarak Nişâbur'a Çağrı Bey Merv'e, İnanc (Mûsâ) Yabgu da Serahs'a hakim olacaktı.³²

Nitekim Tuğrul Bey, 429/1037 yıllarında Nişâbur halkına eman verip, hiç kimseye dokunulmayacağına dair söz verdikten sonra şehre girdi. Sultan Mesud'un tahtına oturarak kendi adına hutbe okutmuştu. Böylece Selçuklular, kendileri için yeteri kadar toprak elde etmişler ve devletlerini kurma yolunda önemli bir adımı daha atmış bulunuyorlardı. Bu münasebetle Tuğrul Bey okuttuğu hutbede kendisi hakkında "*es-Sultanü'l-Muazzam Rüknu'd-Dünya Ve 'd-Din Ebu Talib*" ünvanını da kullanmayı uygun buluyordu.³³ Ayrıca Tuğrul Bey, devlet olmanın gereği olarak şehre girince, yağma yapmak isteyen ordu-sunu bundan men ederek, içinde bulunulan Ramazan ayını hatırlatarak, bu mukaddes aya hürmet edilmesini istedi. Hatta bu bağlamda askerlerine yağma ile asıl maksadın hasıl olamayacağını, aksine kötü şöhrete sebep olacağını da bildirdi. Bunlara ilâveten. Tuğrul Bey, Nişâbur halkının mallarına, canlarına dokunulmaması yönünde gerekli tedbirleri almayı ihmal etmedi. Çünkü daha önce Çağrı Bey tarafından gerçekleştirilen fetihler esnasında bu tür yağma hareketlerinde bulunulmuş ve bu nevi davranışlar Selçuklular hakkında kötü bir imajın ortaya çıkmasına sebep olmuştu.³⁴ Hatta bu yüzden. Abbâsî halifesi el-Kâim(422-467/1031-1075), Tuğrul Bey'in Nişâbur'a girişi dolayısıyla. halkın can ve mal emniyetinin korunması ve yağma yapılmaması hususlarında uyarmak için bir elçisini Sultana göndermişti. Anlaşılacağı üzere ilk bakışta bu elçilik olayı, uyarı ihtiva etmesi sebebiyle olumsuz görünmesine rağmen, bu, aynı zamanda Selçuklular açısından ise Abbâsî hilafetinin kendileriyle münasebet kurması anlamına geldiği için de çok önemli bir gelişme olarak sayılmalıydı.³⁵

³² Bkz. Hüseyinî, *Ahbâr*, 40; Osman Turan, *a.g.e.*, 61.

³³ Beyhakî, *Târih*, 590-594, 600-604; Hüseyinî, *Ahbâr*, 40-42; *Râvendî*, 1/95; *Bundârî*, Metin, 8-9, Terc.3-4; *Kâmil*, 9/457-459, 480-481; Nüveyrî, *a.g.e.*, 26/275-276.; Osman Turan, *a.g.e.*, 61-62; Köymen, *a.g.e.*, 264.

³⁴ Beyhakî, *Târih*, 590-594, 600-604; *Râvendî*, 1/95; *Bundârî*, Metin, 8-9, Terc.4; *Kâmil*, 9/457-459; Osman Turan, *a.g.e.*, 61-62

³⁵ *Bundârî*, Metin, 9, Terc.4-5; Hüseyinî, *Ahbâr*, 41; Osman Turan, 62; Kafesoğlu, "*Selçuklular*", 361; Köymen, *a.g.e.*, 260 vd.; Hüseyin Emin, *Târihu'l-Irak fi'l-Asri'l-Selçuki*, Bağdad, 1385/1965, 52 vd.

2- Selçukluların Kuruluşu ve Abbâsî Hilafetine Bağlılıklarını Bildirmeleri

Selçuklular Nişâbur fethinden sonra fetih hareketlerini sürdürerek, yavaş yavaş bölgedeki Gazneli hakimiyetini ortadan kaldırmaya ve dolayısıyla Horasan bölgesinde kendi nüfuzlarını iyice ikame etme ve genişletme hususlarında bir hayli mesafe katetmeyi başardılar. Hatta kazanılan askerî ve siyasî başarılar ve elde edilen bu gelişmelere paralel olarak, öte yandan Selçuklu ailesinde devlet olma bilinci de geliyordu. Nitekim 429/1037'de Selçuklu Beyleri tarafından, önceden sadece aile ve aşiret liderleri olarak kabul edilen Tuğrul Bey, artık devletlerinin kurucusu ve ilk Sultanı olarak itibar görmeye başlamıştı.³⁶ Dolayısıyla bu tarihten itibaren Selçuklular, gelişen ve oluşan siyasî oluşumlarını Tuğrul Bey'in liderliğinde gerçekleştiriyorlardı. Bundan böyle Selçuklular, Horasan'ı gelecekteki hareketlerinin merkezi kabul etmek suretiyle diğer taraftan halen zayıflama sürecine girmiş bulunan Gaznelilere karşı dâimî bir tehlike oluşturuyorlardı. Zira Selçukluların başında bulunan Tuğrul Bey, artık bu bölgede siyasî ve fiilî hakim rolünü oynamaya başlamış ve bu konumundan ötürü devlet işleriyle doğrudan ilgilenir olmuştu. Tuğrul Bey'in bundan sonraki hedefi, idaresi altında bulunan topraklardaki müslüman halk karşısında kendisinin sultanlığının ve devletinin hakimiyetinin meşruiyyet kazanması gerekiyordu. Başka bir ifade ile Selçuklular için devlet olma yönünde tabi oldukları Abbâsî halifesi el-Kâim tarafından resmen tanınmasından başka bir engel kalmamıştı.³⁷ Çünkü bu da gerçekleştirildiği takdirde artık Selçuklu devletinin kuruluşu büyük ölçüde tamamlanmış olacaktı.

Öte yandan, bu sıralarda Hind bölgesindeki gâilelerle meşgul olan Gazne Sultanı Mes'ud, kendi hakimiyeti ve devleti aleyhine, Selçukluların elde ettiği başarıların tehlikeli bir biçimde geliştiğinin farkına varınca, hemen aleyhine olan bu gelişmeleri durdurmak ve Selçukluları Horasan'dan sürüp çıkarmak ve dolayısıyla onlardan intikam almaya karar verdi.³⁸ Bu maksatla Mes'ud, 3000 fil, 70.000 yaya ve 30.000 süvariden oluşan bir orduyu hazırlayarak Gazne'den Horasan'a hareket ederek Selçukluların üzerine yürüdü. Ancak Sultan Mes'ud'un askerî sayıca çok olmasına rağmen, savaş için tam istekli ve yetenekli olmayıp, bir çoğu mütereddid bir durumda idiler. Hatta içlerinden çok azı savaşa

³⁶ Abdu'n-Naim Hasaneyn, *İran ve'l-Irak fi Asri's-Selçuki*, Beyrut 1402/1982, 36 vd.

³⁷ Abdu'n-Naim Hasaneyn, *a.g.e.*, 36; Osman Turan, *a.g.e.*, 62.

³⁸ Bkz. Hüseyinî, 42; *Kâmil*, 4/481-482; Osman Turan, *a.g.e.*, 63.

yetenekli ve istekli olmakla beraber uzun süren yolculuktan dolayı onlar da yorgun bir haldeydiler.³⁹ Gazneli ordusu ve cephesinde bunlar cereyan ederken, öte yandan bu sırada Selçuklular, Sultan Mes'ud'a karşı savaşmak üzere hazırlıklarını tamamlamaya çalışıyordu. Ancak, bazı tarihçilerin de işaret ettiği gibi, bu büyük Gazneli ordusu karşısında tedirgin olan Selçuklular savaştan çekinerek, bir ara sulh istemeyi bile düşünmüşler, fakat daha sonra bu fikirden vazgeçilmiştir.⁴⁰

Nihayet uzun süren hazırlıklardan ve yapılan küçük çaplı mübârezelerden sonra, Horasan bölgesinde Serahs ile Merv şehirleri arasındaki Dandanakan⁴¹ denilen yerde Selçuklu ordusu ile Gazneli ordusu savaşa tutuştu. Savaş 8 Ramazan 431/ 23 Mayıs 1040 da Gaznelilerin yenilgisiyle sonuçlandı. Hatta Gazneli Sultan Mes'ud, savaş alanından kaçarak kurtulmuş ve Selçuklu ordusu birçok ganimet elde etmişti.⁴² Savaş meydanından kaçmasına rağmen Mes'ud'un niyeti, tekrar Hindistana gidip oradan yeni kuvvetler toplayarak, Selçuklulara karşı savaşmaktı. Ancak Mes'ud bu hedefini gerçekleştiremeden 432/1041 de öldürüldü ve yerine kardeşi Muhammed geçti.⁴³

Dandanakan savaşında Selçuklulara karşı yenilgiye uğrayan Gazneliler, bundan sonra tamamen doğuya yönelerek, Gazne ve bazı Hind bölgelerinde nüfuzlarını devam ettirdiler. Buna karşılık Gaznelilerin boşalttığı yerlere artık Selçuklular egemen olmuştu. Bu bağlamda Selçuklular, doğu İslâm dünyasında coğrafi, siyasi, dinî ve kültürel bakımlardan Gaznelilerin mirasçıları olmuşlardı.⁴⁴ Dolayısıyla Selçuklular, Tuğrul Bey ile Çağrı Bey'in liderliğinde Horasan bölgesinin tartışmasız hakimi durumuna gelmişlerdir.⁴⁵ Dandanakan savaşı sonrasında, Selçuklular, kuvvetli şahsiyeti, İslâm dinine bağlılığı, ce-

³⁹ Bkz. Hüseyinî, *Ahbâr*, 42; *Kâmil*, 9/481-482; Osman Turan, *a.g.e.*, 63-64.

⁴⁰ Bkz. Beyhakî, *Târih*, 682-683; Hüseyinî, *Ahbâr*, 43; *Kâmil*, 9/481; Osman Turan, *a.g.e.*, 63-64; Köymen, *a.g.e.*, 324 vd.

⁴¹ Dandanakan için bkz. *Mu'cem*, 2/477.

⁴² Dandanakan savaşı için bkz.: Beyhakî, *Târih*, 663-695; Hüseyinî, *Ahbâr*, 42-45; *Râvendî*, 1/98-100; *Muntazam*, 8/107; *Kâmil*, 9/480-483; Osman Turan, *a.g.e.*, 63-66; Köymen, *a.g.e.*, 336-351.

⁴³ Hüseyinî, *Ahbâr*, 49-51; *Kâmil*, 7/484-486; Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Târihi*, 77.

⁴⁴ Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, İstanbul 1981, 147-152; M. Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Târihi, III, Alp Arslan ve Zamanı*, Ankara 1992, 465.

⁴⁵ Bkz. *Muntazam*, 8/107; Hüseyinî, *Ahbâr*, 44-45, 55; *Râvendî*, 1/100; *Kâmil*, 9/483-484; Hasaneyn, *İran ve'l-İrak*, 37-38; Köymen, *a.g.e.*, 343-356; Osman Turan, 66-67.

sareti, iyi idareciliği gibi sahip olduğu meziyetleri sayesinde Tuğrul Bey'in etrafında iyice kenetlenerek; hem siyasî, hem de askerî kazançlarını sürdürdüler.⁴⁶

Nitekim Selçuklular, bölgedeki varlıklarını perçinlemek ve devletlerinin kuruluşunu tamamlayıp, ilan etmek için Dandanakan zaferini müteakip, devrin hakimiyet anlayışı çerçevesinde taht, bayrak, hutbe ve nevbet gibi hakimiyet sembollerini hayata geçirmeye başladılar. Ayrıca Selçuklular 432/1040 da bir kurultay toplayarak⁴⁷ bundan sonra takip edilecek siyasî ve askerî stratejiyi tesbit ederler. Bu anlamda olmak üzere söz konusu kurultayda Tuğrul Bey, kardeşi Çağrı'ya bir ok verir ve kırmasını ister. Çağrı Bey oku kolaylıkla kırar. Tuğrul Bey kırılan iki parçayı bir araya getirerek Çağrı'dan tekrar kırmasını ister. Çağrı Bey biraz zorlanarak da olsa okları kırar. Parçalar dörde varınca oklar kırılmaz hale gelir. Bunun üzerine Tuğrul Bey, söz alarak, "Biz böyleyiz, eğer ayrı ayrı olursak bizi her hangi bir kimse kolaylıkla yener. Ancak birlik olursak kimse bizi yenemez. Aramızda ihtilaf çıkarsa cihan fethedilemez. Bunun üzerine düşmanlarımız cesaret kazanır ve saltanatımız elimizden gider."⁴⁸ diyerek kendi aralarında birlik ve beraberliğin gerekliliğine işaret eder.

Selçuklular için Dandanakan zaferinin daha önceki kazandıkları zaferlerden farklı ve önemli yönleri vardı. Zira Dandanakan zaferini müteakip Selçuklular artık tam anlamıyla devlet olduklarının ve devletlerinin kuruluşunun şuûrunda ve bilincinde olup, geleceklerinden emin idiler. Nitekim bu şuurun neticesi olarak zaferi müteakip Tuğrul Bey, Çağrı Bey, İnanç Yabgu ögle üzeri atlarından inerek Allah'a secde ettiler. Ayrıca devletlerinin kuruluşunu ve Tuğrul Bey'in sultanlığını söz konusu kurultayda ilan ederek, onun için savaş meydanında çadır ve taht kurup oturtular ve bütün Beyler O'nu Horasan hükümdarı olarak selamladılar. Bunlara ilâveten kurultayda alınan karar gereği hem kazanılan zaferi, hem de Selçuklu devletinin kuruluşunu ilan etmek maksadıyla Karahanlı hü-

⁴⁶ *Râvendî*, 1/96, 97, 98, 100, 101; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 16 vd.; Aynı müellif, *Büyük Selçuklu*, 351 vd.; Osman Turan, *a.g.e.*, 66 vd.

⁴⁷ Bkz. Beyhakî, *Târih*, 694-695; *Râvendî*, 1/101; Kafesoğlu, "*Selçuklular*", 362; Osman Turan, *a.g.e.*, 66; Köymen, *Büyük Selçuklu*, 356 vd.

⁴⁸ Bkz. *Râvendî*, 1/101; Köymen, *a.g.e.*, 356 vd.; Ahmed Muavviz, *Advau Ala Târihi'l-Meş-rıkı'l-İslâmi ve Hadaratihî ve Zirveti Asri's- Selâcike'ti'l-Azam*, *Tuğrul Bek*, Kahire 1404/1983, 53, 76-77.

kümdarlarına, Buhara'daki Ali Tegin'e, Böri Tekin'e, diğer bütün Türkistan büyüklerine, İran'daki Kâkaveyh oğulları gibi çevresindeki siyâsî güçlere fetihnâmeler gönderildi.⁴⁹

Söz konusu kurultayın en önemli yanı da, Selçukluların bir devlet olduğunun tam anlamıyla ilânıyla birlikte tescîlinin sağlanması ve kendi bağılıklarını bildirmek maksadıyla Abbâsî halifesine bir mektup ve elçi gönderilmesi hususunda teşebbüse geçilmesine karar verilmesiydi. Nitekim bu yolla Abbâsî hilafetinin Selçukluları resmen tanıması sağlanacaktı. İşte bu maksatla Abbâsî halifesi el-Kâim'e hitaben bir mektup yazıldı. Söz konusu mektupta Selçuklular, "Biz Selçukoğulları, kullarınız, mukaddes Peygamberlik huzur ve devletinin her zaman taraftarı olan ve Ona itaat eden bir kabile idik. Her zaman gazâ ve cihada çalışıyorduk ve büyük Kâbe'yi ziyarete devam ederdik. Bizim aramızda ileri gelmiş ve muhterem İsrail b. Selçuk adlı bir amcamız vardı. Yeminü'd-Devle Muhammed b. Sevük-Tekin, Onu cürüm ve kabahatı olmadan, yakalayıp Hindistan'daki Kalincar kalesine göndererek 7 yıl hapsetti. Nihayet O, orada ömrünün sonuna erip öldü.⁵⁰ Bizim akraba ve taallukatımızdan bir çoklarını kalelerde mahpus tuttu. Mahmud (ö.421/1030) ölüp⁵¹, yerine oğlu Mes'ud geçince, memleket işleriyle uğraşmayarak eğlence ile gezip dolaşmakla meşgul oluyordu... Muhakkak ki, Horasan'ın meşhur ve ileri gelenleri kendilerini himayemiz altına almamızı istediler. Mes'ud'un ordusu üzerimize geldi. Aramızda ilerlemeler ve gerilemeler, mağlubiyetler ve galibiyetler oldu. Nihayet iyi baht yüz gösterdi. Son defasında Mes'ud, büyük bir ordu ile bizzat üzerimize yürüdü. Tanrı'nın yardımı, temiz ve mukaddes huzurunun ikbalı ile bizim taraf galib geldi. Mesud mağlub, zelil ve bayrağı baş aşağı gelmiş bir halde sırt çevirip kaçarak ikbal ile devleti bize bıraktı... Tanrı'nın bu vergisine şükür, yardımına hamd olmak üzere, adalet ve insaf ile hareket ettik, zulüm ve adaletsizlik yoluna sapmadık. Şimdi istiyoruz ki, bu iş din yolu ile *Emiru'l-Mü'minin*'in buyruğu ile olsun..⁵² diyerek hem Abbâsî hilafetine bağılıklarını arz ediyorlar, hem de devletlerinin tanınmasını istiyorlardı. Kaynakların ifade ettikleri-

⁴⁹ Beyhâkî, *Târih*, 694-695; Osman Turan, *a.g.e.*, 66.

⁵⁰ İsrail(Arslan) Sultan Mahmud tarafından 416/1025 de tutuklanmış ve 423/1032 de ölmüştür. Bkz. *Râvendî*, 1/87-90; *Kâmil*, 9/475; Köymen, *a.g.e.*, 78-96; Kafesoğlu, "Selçuk'un Oğulları", 118-119.

⁵¹ Gazneli Mahmud için bkz.: *Muntazam*, 8/52-54; *Kâmil*, 9/399, 401

⁵² Söz konusu mektup için bkz.: *Bundârî*, Metin, 9, Terc:5. Ancak bu kaynak söz konusu mektubu Dandanakan savaşından önce gönderilmiş olarak gösterir bu doğru değildir; Reşidü'd-Din Fadullah, *Câmiu't-Tevârih*, II cild, 5 cüz. 18-19; Ayrıca mektubun ve muhtevası ile ilgili değerlendirmeler için bkz: Köymen, *Büyük Selçuklu*, 358 vd; Osman Turan, *a.g.e.*, 66-67.

ne göre, Selçukluların bu mektubu itimad edilen biri olan elçi Ebû İshak el-Fukkâî tarafından Bağdad'taki Abbâsî halifesi el-Kâim'e götürüldü.⁵³

Söz konusu Selçuklu mektubunun 432/1040 yılında toplanan kurultay sonrasında Abbâsî hilafetine gönderilmesi ve bu mektubun muhtevası, Selçuklu-Abbâsî münasebetlerinin başlangıcı olması bakımından fevkalade önemlidir. Zira bu mektup Selçukluların sünnî inanca mensup bir siyasî güç hüviyeti ile kazandıkları Dandanakan zaferi sonrasında Abbâsî halifesine gönderilmesi sebebiyle kendilerinin ve kimliklerinin isbatı anlamına geliyordu. Hatta bu hâdise, Selçukluların Abbâsî halifesiyle daha sonra kurdukları gerçek münasebetlerin ilk dayanağı olarak kabul edilmektedir. Yine söz konusu mektubun muhtevasına baktığımızda hem Selçuklu devletinin genel siyasetinin, hem de Abbâsî hilafetiyle kurulacak ilişkilerin temellerinin atılmış olduğunu görebiliyoruz. Gerçekten de Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey ile Abbâsî halifesi el-Kâim arasında kurulan münasebetlerin genellikle bu çerçeve içerisinde geliştiğini söylememiz mümkündür.⁵⁴

Nitekim görüldüğü üzere mektup, Selçuklu ailesinin ve Devletin kuruluşundan itibaren Abbâsî hilafetini meşru halife olarak kabul edip, dolayısıyla İslâm dininin esaslarına özellikle de Abbâsî halifesinin şahsında temsil edildiğine hükmedilen Ehli Sünnet İslâm anlayışına bağlılığını ifade ederek başlamaktadır. Bu husus, Selçukluların siyasî, askerî ve dinî politikalarının genel çerçevesi bakımından çok önemli olduğu kabul edilen bir husustur. Zira söz konusu dönemde İslâm dünyasında biri Bağdad merkezli ve sünnî İslâm ve hilafet anlayışını temsil eden Abbâsî hilafeti; diğeri ise önceki bölümde incelediğimiz gibi, Kahire merkezli temelde hilafetin Hz.Peygamber'den sonra Hz.Ali ve onun sülâlesine âit olduğu görüşünü benimseyip kendilerinin de bu soydan geldiği iddiasında bulunan dolayısıyla hilafet makamının kendi hakları olduğunu iddia eden Fâtımî hilafeti mevcuttur. Selçuklular niçin bu iki halifeden Abbâsî hilafetini meşru tanıyıp ona tabî olmuşlardır. Her halde bunu belirleyen siyasî, askerî, iktisadî ve coğrafi sebeplerin yanında kabul ettikleri Ehli Sünnet İslâm ve hilafet anlayışlarının büyük tesiri olduğunu düşünüyoruz.

⁵³ *Bundârî*, Metin,9, Terc. 5; *Bundârî* bu elçilik hâdisesi 430 yılında olmuş gösterir bu yanlıştır; *Râvendî*,1/102

⁵⁴ Bu hususta bkz. Çalışmamızdaki Abbâsî Selçuklu Münasebetleri.

Yine bu mektuba göre, Selçuklular, İslâm inançlarının gereği farz ve sünnetlere riayet etmişler, gazâ ve cihad yapmışlardır. Bu suretle Selçuklular, geçmişteki hayatlarının İslâm üzere olduğunu da belirterek bundan iftiharla bahsetmektedirler. Öte yandan, İslâmın emri olan adâlet insaf gibi hususların kendileri için bir rehber olduğunu söyleyen Selçuklular, Gazneli Sultan Mesud'un adaletten, insaftan, haktan ayrıldığını ve hatta zevkü sefaya dalarak gazâ ve cihadı unuttuğunu öne sürerek bir anlamda Gazneliler'in idaresini itham etmektedirler.

Her ne olursa olsun bu mektup, Selçukluların kuruluşunu ilan etmesi; Selçuklu-Abbâsî hilafeti münasebetlerinin temelini oluşturması ve sonrasında Selçukluların Abbâsî hilafetine dolayısıyla Ehli Sünnet mezhebine bakışını, hizmetlerini, başka bir deyişle Ehli Sünnet yanlısı politikalarını yansıtmayı,⁵⁵ dolayısıyla Selçukluların hem Büveyhîlere, hem Bizans'a, hem Fâtımîlere ve hem de Ehli Sünnet inancının düşmanı durumundaki Bâtınîlere yönelik politikalarının oluşmasında ve gelişiminde ilk nüvelerini taşıması bakımından fevkalâde ehemmiyeti hâiz bir hâdise olarak kabul edilmelidir, diye düşünüyoruz.

Bu hâdiseden sonra artık Selçuklular, kuruluşlarını tamamlamışlar ve batıya doğru yavaş yavaş ilerleme sürecine girmişlerdi. Nitekim böylelikle Selçuklular, İslâm dünyası içindeki siyasî ve askerî güç olma hüviyetlerini kanıtlamışlardı. Bundan sonra sıra bu gücün kendilerine sağladığı avantajın ve üstünlüğün Abbâsî hilafeti tarafından tanınmasının gerekliliği söz konusuydu. Bu açılardan Selçuklu Abbâsî münasebetlerini incelememiz gerekmektedir.

⁵⁵ Hasaneyn, *İran ve'l-Irak...*, 36-37,39-42; Hüseyin Emin, *Târihu'l-Irak*,54-57; Bedevi, *et-Târihu's-Siyasî*,105,148 ; Kafesoğlu, "Selçuklular", İ.A.10/362,386-387,392-393,403 vd.; Köymen, *Büyük Selçuklu...*,358-366; Köymen, "Tuğrul Bey",İ.A.12/2, 29 vd. Ayrıca Selçukluların sünnî İslâm ve Abbâsî yanlısı politikaları için bkz.: *Râvendî*,1/13-14,17-18,30-31,65,98,151-159; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 197; İbn Kesir, *Bidaye*, 12/68-69; C.E.Bosworth, "The Imperial Policy",57-58; C.Cahen, "The Political...", "36-37,43-48,70-74; C.Cahen, "Le Malik-Nameh...",62-63; Aynı müellif, "The Turkish Invasion: The Selchukids", 138,140-146,150 vd.;C.Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*,7; Wilfred Madelung, "The Spread of Maturidism and The Turks", Religious Schools and Sect in Medieval Islam, London 1985,109-168 a.; Ahmed Çelebi, *İslâm'da Eğitim Öğretim Târihi*, Terc.: Ali Yardım, İst.1976,110-115.

B) ABBASÎ - SELÇUKLU MÜNASEBETLERİ

1- Münasebetlerin Mahiyeti ve Ortamı

Biz bu başlık altında, Selçukluların Nişâbur'a giriş tarihî olan 429/1037'den 447/1055'de Tuğrul Bey'in Bağdad'a gelişine kadar geçen süreyi göz önünde bulundurarak Abbâsî-Selçuklu münasebetlerini inceleyeceğiz. Böylece Selçuklularla Abbâsî hilafeti arasında kurulan münasebetlerin seyrini, gelişmesini ve bu münasebetlerin hem Tuğrul Bey, hem de el-Kâim tarafından takip edilen genel siyasetlerine katkılarını ve tesirlerini dolayısıyla oluşturulan zemin üzerinde cereyan eden ve yaşanan tarihî hâdiseleri kaynaklarımızın bize verdiği bilgiler doğrultusunda ele almaya çalışacağız. Neticede elde edeceğimiz bilgiler çerçevesinde değişik şekillerde yorumlanan Abbâsî-Selçuklu münasebetlerini dolayısıyla Selçukluların Abbâsî ve Ehli Sünnet yanlısı bir siyaset takip edip etmedikleri hususunu aydınlığa kavuşturabilelim.

İslâm Tarihî temel kaynaklarına göre, çoğunlukla şu görüş kabul edilir: Selçukluların Bağdad'a gelişi Abbâsî hilafetinin dolayısıyla Ehli Sünnetin hayrına olduğu kadar,⁵⁶ bir yandan baskıcı Şîî Büveyhîler⁵⁷e karşı, diğer yandan öteden beri sürdürdüğü düşmanlık siyaseti gereği Besâsiri'yi isyanını teşvik edip, destekleyerek Abbâsî hilafetini yıkmak isteyen Fâtımîler karşısında⁵⁸ bir zafer olarak takdim edilir.⁵⁹ Hatta bu yüzden kaynaklarımız,

⁵⁶ Selçukluların Bağdad'a gelişinden sonra, Ehli Sünnetin güç kazandığını, İbn Kesir şöyle ifade eder: "daha önce Büveyhîlerin iktidarı ile güçlü konumda olan Râfızilik artık dayanağını kaybetmiş, çünkü Büveyhîler yıkılmış, onların yerine, Ehli Sünnete inanan, ona mensup ve Ehli Sünneti seven Selçuklu Türkleri gelmişti. "Allah onları daim kılsın onların sayesinde Ehli Sünnetin gücü kudreti arttı". Bkz.: *Bidâye*, 12/68-69. Bu hususta İbnü'l-İmrânî ise, "Tuğrul Bey Bağdad'a gelerek Besâsiri isyanını bastırıp tekrar Abbâsî halifesini makamına iade etmek suretiyle yıkılmış olan Abbâsî devletini yeniden iade etti" demektedir. Bkz. İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 197.

⁵⁷ Büveyhîler, Şîî-Zeydi inanca mensup olmaları sebebiyle Abbâsî hilafetinin gâsıb olarak kabul edip, bu yüzden onların hilafetini meşru kabul etmezler. Bu nedenledir ki Abbâsî hilafeti üzerinde baskı kurmak suretiyle onların birtakım yetkilerini ellerinden almışlardır. Büveyhîler'in Abbâsî hilafetine baskısı ve ilişkileri hakkında bkz.: Ebu Reyhan el-Bîrûnî *el-Âsârü'l- Bâkiye*, 132; *Kâmil*, 8/452; Hasan Müneymine, *Târihu'd-Devleti'l-Büveyhîyye*, 182-191; Claude Cahen, *Buyids or Buwayhids*, 1/1350-1357; Bernard Lewis, *Abbâsids*, 1/20-21; Hamilton A.R. Gibb, *Some Consideration on the Sunni Theory of the Caliphate*, Studies on the Civilization of Islam, Ed. Stanford S. Shaw and William R. Polk, Princeton, New Jersey 1982, 141-150; Hamilton A.R. Gibb, *Al-Mawardi's Theory of the Caliphate*, a.g.e. 151-165; Vefa Muhammed Ali, *el-Hilâfetu'l- Abbâsiyyetu Fî Ahdi Tesalluti'l-Büveyhîyyin*, 41-60; İbrahim Selman el-Kurevi, *el-Büveyhîyyun ve'l-Hilafeti'l Abbâsiyye*, 178-189; Cemaledin Surur, *Târihu'l-Hadarati'l İslâmiyye...*, 53-60; A.H.Siddiki, *Caliphate and Sultanate* J.P.H.S., C.II, Sayı: 1, Karachi 1954, 38-40; Mafizullah Kabir, *The Relation of the Buwayhids Amirs With The Abbâsîd Caliphs*, 228-243; İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklular*, 360, 392; Abdül-Aziz ed-Duri, *Dirâsat fi'l-Usuri'l-Abbâsiyye el-Muteehhire*, 247-260.

⁵⁸ Zira, Besâsiri'nin, Mısır'daki Fâtımî halifesiyle yazıştığı ve artık Abbâsî hilafetine isyan ettiği, ayrıca,

halife el-Kâim'in Tuğrul Bey'e, "*Şâhânşâhü'l-Muazzam*", "*Melikü'l-Maşrik ve'l-Mağrib*", "*Muhyî'l-İslâm*", "*Hilafetü'l İmâm*", "*Yemînü Hilafeti'llah*", "*Emîru'l-Mü'minîn*"⁶⁰; ayrıca "*Ruknü'd-Dîn*", "*Melikü'l-İslâm ve'l-Müslimin*", "*Burhanü Emiru'l-Mü'minin*"⁶¹ lakablarını verdiğini naklederler.

Tabiatıyla müelliflerin verdiği bu bilgilere göre, Tuğrul Bey'in ve Selçukluların Ehli Sünnet mezhebinin dolayısıyla Abbâsî hilafetinin koruyucusu ya da hâmisî olarak takdim edilmesinin gerisinde Selçukluların icraatlarının ve bu uğurdaki başarılarının, hatta Büveyhîlere ve Fâtımîlere karşı Abbâsî yanlısı bir siyaset takip etmeleri gerçeğinin yattığı söylenebilir. Nitekim İslâm tarihî kaynaklarının hâdiseleri bu şekilde takdimi ve tavsifi daha sonraki dönemlerde de belki de haklı olarak aynen kabul edilegelmiştir. Bu kaynaklar Tuğrul Bey ve Selçuklular için herhalde durup dururken, hiçbir sebep yok iken böyle bir değerlendirme yapmış olmaları düşünülemez. Hiç şüphe yok ki tarihçileri bu kanaate götüren, elbette yaşanmış bazı hâdiseler vardır. Dolayısıyla Selçuklulara ve Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'e Ehli Sünnet'in hamisi sıfatını kazandıran tarihî hâdiselere baktığımızda; Besâsirî'nin Abbâsîlerin rakibi ve düşmanı durumundaki Şîî-İsmâîlî Fâtımîlerle işbirliği yapıp, onlar adına Bağdad'ı işgal etmesi, Abbâsî halifesi el-Kâimî esir edip Bağdad'dan uzaklaştırması, Abbâsî sarayını yağmalaması, bir yıl süreyle Abbâsî başkentinde Fâtımî halifesi el-Mustansır adına hutbe okutması ile bir nevi Abbâsî hilafetini, dolayısıyla sünnî hilafeti yıkma girişimlerinin varlığını görüyoruz. Bu hâdiseler karşısında Tuğrul Bey, kendisini Abbâsî hilafetini korumak hususunda görevli saydığı içindir ki, Bağdad'a gelerek Besâsirî ve Fâtımîler'le mücadele edip, el-Kâim'i makamına iade ederek, bir anlamda Sünnî hilafetin devamını sağlaması gibi tarihî hâdiselerin varlığı söz konusudur.⁶² Nitekim bu hâdiselere yön veren Tuğrul Bey'in ve Selçukluların niyetleri, başarıları ve icraatları tarihçilerin sözünü ettiğimiz değerlendirmelerini gerekli kıldığı kanaatindeyiz.

el-Kâim'in Besâsirî'ye danışmadığı hususunda bkz.: *Muntazam*, 8/163-164; *Kâmil*, 9/608,609,626; Bağdâdî, *Târih*, 9/400 vd; *Bidâye*, 12/66-67; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 26/288-289; D.Sourdel "*Al-Kaim Bi-Amr Allah*", 4/457-458; Kafesoğlu, "*Selçuklular*", 392-393; Osman Turan, *Selçuklular*, 91-94; M.Altay Köymen, "*Tuğrul Bey*", İ.A. 12/2, s. 32,33,34; Ayrıca bkz. Çalışmamızdaki Üçüncü ve Dördüncü Bölümler.

⁵⁹ Bu hususta bkz. 56. dipnotta gösterilen yerler.

⁶⁰ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 190, 199; *Muntazam*, 8/182,223; *Kâmil*, 9/634, 10/21; Sibt, *Mir'ât*, 25,26,60.

⁶¹ İbnü'l-İmrânî, *a.g.e.*, 190.

⁶² Bu hususlarda bkz. Çalışmamızdaki Üçüncü ve Dördüncü bölümler.

Bütün bunların yanında, ayrıca Tuğrul Bey Bağdad'a geldikten sonra son Büveyhî emîri el-el-Melikü'r-Rahim'i iktidardan uzaklaştırıp, Şîf Büveyhî devletini yıkmasıyla⁶³ da kendinî Ehli Sünnet mezhebinin temsilcisi ve halifesi olarak gören Abbâsî halifesinin menfaatine hizmet etmiş oluyordu.⁶⁴ Selçukluların Bağdad'a gelişiyle birlikte ortaya çıkan siyasî ve dinî neticelere baktığımızda; bu hâdise, Abbâsî hilafeti için mezhep farklılığı sebebiyle kendisini meşru halife olarak görmeyen Büveyhî iktidarının tasallutundan kurtulma, hatta bir anlamda kaybettiği siyasî yetkilerini ve itibarını tekrar kazanması neticelerini sağlıyordu. Mamafih hadiselerin bir de bu açıdan değerlendirdiğimizde; Selçukluların Bağdad'a gelişi Abbâsî hilafetinin menfaatine olduğu kadar, aynı zamanda onlar tarafından alkışlanması gereken bir olay olması gerektiğini düşünüyoruz. Zira kanaatimizce Abbâsî halifesinin, en azından Büveyhî ya da Selçukludan birini tercih etmesi gerekirse, tabîi olarak mezhep ve hilafet anlayışları farklılığı sebebiyle kendisini meşru halife olarak görmeyen, ancak siyasî menfaatleri gereği beraber yaşamak zorunda kalan Büveyhîler yerine, mezhep ve hilafet anlayışları itibarıyla beraberliği olan ve kendisini meşrû halife olarak kabul eden Selçukluları seçmesi gerekiyordu.⁶⁵

Ayrıca bunu gerektirecek bir başka husus daha vardı: O da, el-Kâim'den önceki Abbâsî halifesi olan el-Kâim'in babası el-Kâdir de, Büveyhîlere karşı onların baskısından kurtulmak, Ehli Sünnet mezhebinin korumak ve Abbâsî hilafetinin eski gücünün kazandırılması için kendi zamanında Ehli Sünnet mezhebi mensubu ve Abbâsî halifesini meşru kabul eden Gazneli Sultan Mahmud'u Bağdad'a davet etmişti.⁶⁶ Dolayısıyla el-Kâdir'de, Büveyhîler karşısında bir sünî güce dayanma ihtiyacını duymuş, bu yönde politikalar takip etmişti.

Meseleyi bir de sözünü ettiğimiz hususla birlikte düşünersek el-Kâim'in de babası gibi hem Büveyhîler, hem de Fâtımîler karşısında sünî Selçuklulara dayanması bir anlamda sünî inancın ve Abbâsî hilafetinin diriliş siyasetinin devamı olarak görülmelidir. Ayrıca bu konuya bir de Selçuklular cephesine bakarsak, Selçukluların gerek siyasî ha-

⁶³ *Muntazam*, 8/164; *Kâmil*, 9/612; *Bundârî*, Metin, 12-13, Terc. 8; Nuveyri, *Nihâyetü'l-Ereb*, 26/289-291; *Bidâye*, 12/66-67.

⁶⁴ George Makdisi, *Ibn Aqîl Et La Resurgence De L'Islam Traditionnaliste Au XI e Siecle* (V.e Siecle de l'Hegire) Damas 1963, 78-79; Hasan Muneymine, *Târihu'd-Devleti'l-Büveyhîyye*, 190-191; C.Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, 12-13.

⁶⁵ Bkz. Hasan Muneymine, *a.g.e.*, 191; C.Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, 12-13.

⁶⁶ Beyhakî, *Târih*, 21,80; Ayrıca Bak: Bedevi, et- *Târihu's-Siyasî*, 95-96.

kimiyet alanları, gerek coğrafi konumları, gerek devlet müesseseleri ve gerekse idealleri ve dinî inançları dolayısıyla Ehli Sünnet ve Abbâsî yanlısı siyaset takip etmeleri gibi hususlarda Gaznelilerin mirasçıları durumunda olmuşlardı.⁶⁷

Diğer taraftan Abbâsî hilafetini kuşatan siyasî, dinî, askerî, sosyal ve coğrafi şartlara bakıldığında; bir yanda Abbâsî hilafetinin varlığını tehdid eden Fâtımî hilafetinin, niyetlerini ve yürüttükleri Abbâsî aleyhdarı faaliyetlerini⁶⁸, diğer yanda şîî-Büveyhî emirlerinin kendi çıkarlarına uygun olmak üzere zaman zaman Şîî ve Fâtımî yanlısı politikalarının sonucu Fâtımîlere yakınlık duymaları ve hatta Fâtımî davetini benimsemeleri⁶⁹ gibi vâkıa-ları görebiliriz. Bu hususlar bağlamında Abbâsîleri yıkma hedeflerine mâtuf olarak, dinî ve siyasî hakimiyetlerini yaymak için gerçekleştirdikleri propaganda faaliyetlerinin tesiriyle kazandıkları taraftarların katkısıyla da, Abbâsî toprakları içerisinde cereyan eden şia-Ehli Sünnet taraftarları arasındaki kavgaları⁷⁰ ve bu şartların ortasında hem siyasî ve hem de askerî gücünü kaybetmiş Abbâsî hilafetinin durumundan ve mevcut kargaşa ortamından kendi amaçları doğrultusunda yararlanmak isteyen Fâtımîlerin, Besâsirî gibi askerî güç sahibi kimseleri kullanma başarıları⁷¹ gibi hususları dikkate alarak Abbâsî-Selçuklu münasebetlerini incelememiz daha isabetli olur kanaatindeyiz.

Abbâsî hilafetinin siyasî, dinî, sosyal açılardan konumu ve içinde bulunduğu şartlar böyleyken bir de bu tablo içerisinde Selçukluların yerine bakalım. Selçuklular, bir yandan mezhep itibariyle Ehli Sünnet mezhebini benimsemiş olmalarıyla⁷² Abbâsî-Fâtımî mücade-

⁶⁷ Bkz. A.Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Târihî III, Alp Arslan ve zamanı*, Ank. 1992, 465; Bedevi, *a.g.e.*, 99; C.E. Bosworth "The Imperial Policy of The Early Ghaznavids" 58; Fuad Köprülü, Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri, 147-152.

⁶⁸ Bkz. çalışmamızdaki Fâtımî-Abbâsî Münasebetleri bölümüne bkz.

⁶⁹ Bkz. Sîre, 43, 55; Bedr Abdurrahman Muhammed, *el-Hayatu's Siyasiyyetu ve Mezâhiru'l- Hadarâti fi'l-Irak ve'l-Mesriku'l-İslâmi*, 40-53, 72-90; Fadıl Halidi, *el-Hayatu's-Siyasiyye*, 88-101; Ayrıca Bkz. çalışmamızdaki Fars'ta Fâtımî Davetinin Yayılması kısmı

⁷⁰ Bu hususla ilgili olarak Mesala; 441/1049, 442/1050, 443/1051, 445/1053 yıllarında Bağdad'daki Şîiler ile Ehli Sünnet taraftarları arasında çetin kavgalar cereyan etmiştir. Bkz.: *Muntazam*, 8/136-137, 140-142, 145-146, 148-151; *Kâmil*, 9/547-548, 550-552, 553-554, 555-556, 557, 560-561, 575, 578; Ayrıca, Simha Sabari, *Mouvements Populaires 'A Bağdad 'A L' 'Epoque Abbâsîde, IXe-IXe Siècles*, Paris 1981; Henri Laoust, "Les Agitations Religieuses 'a Bağdad aux IV. eme Et V.e Siècles De L' Hegire", 169-185; Bernard Lewis, "Abbâsîds", 1/20.

⁷¹ Bak. Sîre, 95 v.d. ; M. Canard, "Fâtımîds", 2/856; M. Canard, "al-Basasiri", 1/1073-1075. Ayrıca Çalışmamızdaki Üçüncü ve Dördüncü Bölümler.

⁷² Selçukluların Ehli Sünnet İslâm anlayışını benimsemeleri ile ilgili olarak, bkz. *Muntazam*, 8/109, Hüseyinî, *Ahbâr*, 24-25 *Râvendî*, 1/18; *Bidâye*, 12/68-69, Ayrıca bak: Wilfred Madelung, "The Spread of Maturidism and The Turks", 109-168a. İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", İ.A. 10/403; Abdu'n-Naim Muhammed Haseneyn, *İran ve'l-Irak*, 25, 51, 170-171

lesinde doğrudan doğruya Abbâsîlerin safında yer almışlar; diğer yandan kuruluşlarından itibaren Abbâsî halifesini meşru tanımışlar ve karşılıklı münasebetler kurmuşlardı. İşte bu hususlar gözönüne alındığında Selçukluların batı politikaları içindeki Abbâsî hilafetiyle olan ilişkilerin çok önemli bir yeri olduğu kabul edilmelidir. Hatta öyle ki, Selçukluların siyasî, dinî, askerî, sosyal ve kültürel siyasetlerinin temelinde dâima Abbâsî ve Ehli Sünnet unsurunun varlığını ve olgusunu hesaba katmak gerekir, diye düşünüyoruz. Dolayısıyla bu yüzden Selçukluların Bizans, Büveyhî, Fâtımîlere karşı takip ettiği çok taraflı siyasetin birbiriyle ilişkili ancak daima Abbâsî faktörünün ön planında yer aldığı dikkati çekmektedir.⁷³ Zira Selçukluların Abbâsî halifesini meşru tanıyıp ona itaat halinde olmayı bir anlamda kendilerinin kabul ettikleri Ehli Sünnet mezhebi ve hilafet anlayışının gereği kabul etmeleri ve öyle davranmaları dolayısıyla Abbâsîlerin dostlarıyla dost, düşmanlarıyla ve rakiblerine karşı düşman olmayı ve karşı siyaset uygulamayı gerekli kıldığı söylenebilir. Hiç şüphe yok ki bu anlamda Abbâsîlerin düşmanı, rakibi ve muhalifi durumundaki Bizans, Büveyhîler, Fâtımîler gibi unsurları, Selçuklular da kendilerinin düşmanı dolayısıyla siyasî ve dinî rakipleri olarak kabul etmişlerdi.⁷⁴

İşte bu ifade etmeye çalıştığımız hususlar ve şartlar muvâcehesinde; bir yanda Büveyhîlerin iktidarının zayıflamasından faydalanarak Bağdad'da siyasî ve askerî bakımdan önemli bir mevki elde eden, diğer yandan Fâtımîlerle işbirliği içerisine girmek suretiyle Abbâsî hilafetini ortadan kaldırmaya teşebbüs eden Besâsîrî'yi ve dolayısıyla onun arkasındaki Fâtımîlerin gücünün bertaraf edilmesi için Selçuklulara buyur deyip onları kucaklamak üzere sabırsızlıkla yardım bekleyen bir Abbâsî halifesi imajıyla karşı karşıya olduğumuz gerçeği meydandadır.⁷⁵ İşte böylesi bir halife imajı üzerinde durduğumuz dönemdeki Abbâsî-Selçuklu münasebetlerini tam anlamıyla anlamamız bakımından bazı güçlükleri beraberinde getirmektedir. Zira bu karmaşık ve girift hâdiseler karşısında devrin kaynaklarının verdiği bilgiler bazen yetersiz, bazen anlaşılmaz, bazen de mütenâkız bir tablo meydana getirmesi sebebiyle işimizi bir hayli zorlaştırmaktadır. Bu yüzden bu bilgileri çok yönlü ve birbirleriyle bağlantılı olarak değerlendirmemizin, Abbâsî-Selçuklu mü-

⁷³ Bu hususta bkz. Çalışmamızdaki Selçukluların Batı Politikası.

⁷⁴ Bkz. *Sîre*, 56-57, 64-65, 76-79, 94-96; *Muntazam*, 8/164; *Kâmil*, 9/609; İbni Mîyesser, *Ahbâr*, 14; Makrîzî, *İttîâz*, 2/214, 224, 230; M. Altay Köymen, "Tuğrul Bey", İ.A., 33-34; Hamid Güneym, *el-Alâkât*, 195-200.

⁷⁵ Makdisi, *İbn Aqil...*, 78-79; Huseyn Emin, *Târihu'l-Irak*, 130-135.

nasebetlerinin aydınlatılması bakımından daha yararlı olacağını düşünüyoruz. Dolayısıyla bu hususlarda yapılan çalışmalarda meselenin sadece bir tarafından bakıldığında başka, çok taraflı bakıldığında ise daha farklı sonuçlar ortaya çıkabilmektedir. Nitekim, bu hususları hesaba katarak hareket ettiğimizde bazen önceden sahip olduğumuz bilgi ve kanaatlere aykırı bir takım neticelerle karşılaşmamız her zaman muhtemeldir.

Bütün bunlardan sonra Abbâsî hilafetiyle Selçuklular arasındaki münasebetlerin tam olarak aydınlatılabilmesi için kanaatimizce, başlangıçtan itibaren halife el-Kâim'le Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in arasında cereyan eden ilişkilerin seyrinin ortaya çıkarılması gerekecektir. Buradan hareketle, bu hususlar, el-Kâim ile Tuğrul Bey arasında vâki diplomatik yazışmalar ve elçilik teatilerinin takibiyle açığa çıkarılması mümkün olabilir. Ancak, el-Kâim ile Tuğrul Bey arasında gidip gelen mektupların muhtevasını tam olarak ortaya koyacak metinlerin hepsi kaynaklarımızda maalesef yer almamaktadır. Tarihî kaynaklar bu mektuplardan ya kısa parçalar nakletmekte ya da sadece bize bu mektupların yazıldığından bahsetmektedirler. Bu durumda hareket alanımız iyice daralmaktadır. Ama her şeye rağmen, biz yine mevcut bilgilerin ışığı altında konuyu incelemeye çalışacağız.

2- Dandanakan Öncesi Münasebetler

Genellikle Selçuklu tarihçileri, Abbâsî halifesi el-Kâim ile Tuğrul Bey arasındaki ilk münasebetin, 429/1037-1038'de Nişâbur'un Selçuklular tarafından alınması ve Tuğrul Bey adına hutbe okutulmasıyla başladığını kabul ederler.⁷⁶ Ancak bizim tesbitimize göre, Selçuklularla Abbâsî hilafeti arasındaki münasebetin halife el-Kâdir (ö.422/1030)'in zamanında başladığına dâir bir rivayet mevcuttur. Bu rivayette Tuğrul Bey, Çağrı Bey ve İbrahim Yınal kardeşlerin liderliğindeki Türkmenler, İslâm memleketlerine (Horasan'a) girdiklerinde kendilerine Horasan'dan bir yurt verilmesi için halife el-Kâdir'e mektup yazdıkları belirtilmektedir⁷⁷. Bunun üzerine halife el-Kâdir, bu üç Selçuklu Beyinden en büyüğü olan Tuğrul Bey'e "*ed-Dihkânü'l*"⁷⁸-*Celilü Muhammed b. Mikail*" ünvanıyla hitab

⁷⁶ M. Altay Köymen, "*Tuğrul Bey*", 37; Kafesoğlu, "*Selçuklular*", 361, Osman Turan, Selçuklular, 62; C.Cahen, "*The Turkish Invasion: The Selchûkids*", 1/141; C.Cahen, "*Le Malik-Nameh...*", 62-63; Abdü'n-Naim, Haseneyn, *İran ve'l-Irak*, 36.

⁷⁷ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 186.

⁷⁸ Dihkan, Farsça bir kelime olup, çiftçi köylü, köy ağası, tacir anlamlarına gelip, Selçuklu Beyleri için bölge valisi anlamında kullanılmıştır. Bkz. Mucem, 2/492; Köymen, Büyük Selçuklu, 227.

edip, ondan söz ederek Gazne Sultanı Mes'ud'a bir mektup gönderdi. Halife el-Kâdir mektubunda Sultan Mes'ud'dan söz konusu Türkmenlere, yani Selçuklulara, Horasan'dan bir bölge verilmesini istemiş ve ancak bu şekilde İslâm beldelerinin onların hücumlarından korunabileceğine işaret etmişti.⁷⁹ Öte yandan, bazı kaynaklar da, bu konuyla dolaylı bir şekilde ilgili olabileceğini düşündüğümüz bir rivayeti nakletmektedirler. Nitekim bu bilgiye göre, İnanc Yabgu, Tuğrul ve Çağrı Bey kardeşler 426/1035'de Sultan Mes'ud'a mektup göndererek, yapacakları hizmet karşılığında Horasan'da kendilerine yurt verilmesini isterler.⁸⁰ Ancak bu istek, İbnü'l İmrânî'nin de naklettiği gibi, Abbâsî halifesinden değil, Gazneli sultan Mesud'dan yapılmıştır. Maamafih söz konusu iki rivayeti biraraya getirdiğimizde, belki de, Selçukluların bu toprak isteğinin hem Abbâsî halifesine, hem de Gazneli Sultan Mesud'a iletilmiş olması da mümkündür.

İbnü'l-İmrânî, söz konusu rivayeti eserinde nakleden İbnü'l-İmrânî, mektupla ilgili olarak tarih vermemekle beraber olayın halife el-Kâdir zamanında olduğunu bildirmektedir. Halbuki halife el-Kâdir ise 422/1031'da ölmüştür. Öte yandan Sultan Mes'udun bazı toprakları Selçuklu Beylerine verdiğini birer mektupla bildirmesi ve kendilerine hil'at göndermesi hâdisesi 426/1035'da vâki olmuştur⁸¹. Öyle sanıyoruz ki, toprak isteme hadisesi aslında halife el-Kâdir zamanında cereyan etmiş ve Mes'ud'a bildirilmiş, ancak Mes'ud Selçukluların hücumları ve baskıları karşısında onlarla baş edemeyeceğini anladıktan sonra hem Abbâsî halifesinin talimatını uygulamak, hem de Selçuklu gücü karşısında mecburen bu isteğe boyun eğmek zorunda kalmış olabilir. Böylece Gazneliler, Selçuklulara toprak vermek suretiyle bir nevî onlara kısmî bağımsızlık tanımışlar ve hatta anlaşma yapıp bu yolla bölgede kendi hakimiyetlerini korumayı hedeflemiş oluyorlardı⁸². Ama daha sonraki tarihî gelişmeleri nazar-ı dikkate aldığımızda, Selçukluların Gazneliler aleyhine geliştiklerini ve buna paralel olarak öte yandan da, Abbâsî hilafetiyle de münasebetlerinin ilerlediğini görmekteyiz.

⁷⁹ Bu hususta bkz. İbnü'l-İmrânî *el-İnbâ*, 186. Nuveyrî, *Nihayetü'l-Ereb*, 26/273-274.

⁸⁰ Beyhakî, *Târih*, 502-504; 507, 510-512, 525-527; Hüseyinî, *Ahbâr*, 27 v.d. Naşir bu konuyla alakalı dipnotlarda oldukça tatmin edici açıklamalar yapmıştır; *Râvendî*, 1/93; *Kâmil*, 9/477-478; Osman Turan, *Selçuklular Târihi*, 58.

⁸¹ *Râvendî*, 1/94; *Kâmil*, 9/478; Hüseyinî, *Ahbâr*, 32-33. Beyhakî, *Târih*, 526-528, Nuveyri, *a.g.e.*, 26/273-274.

⁸² Selçukluların Gaznelilerle olan anlaşması için bkz. Köymen, *Büyük Selçuklu*, 1/223-228; Osman Turan, *Selçuklular*, 59.

Nitekim tarihçilerden Beyhakî⁸³, Hüseyinî⁸⁴, Râvendî⁸⁵, Bundârî⁸⁶, İbnü'l-Esîr⁸⁷, Ebu'l-Ferec (Bar Hebraus)⁸⁸'in bize naklettikleri bilgilere göre, Selçuklu ordusu Subaşı'sını Serahs önlerinde 428/1036-37 yılında yendikten sonra⁸⁹ Nişâbur şehrini de kuşatmıştı. Zaten şehirde bulunan Gaznelilerin Subaşı Ebu Sehl Hamdûnî (Hamdûy) şehri terk etmişti. Selçukluların bu kuşatması karşısında Nişâbur halkının önde gelenleri Selçukluları karşılayarak onlardan eman istediler. Zaten bu sırada Tuğrul Bey de 3000 suvariyle birlikte şehre ulaşmış bulunuyordu. Bunun üzerine Tuğrul Bey, halkın canının ve malının güvencede olduğuna dair teminat vererek, Ramazan 429/Mayıs 1038'de şehre girmişti. Kendisini Kâdî Sâid ve Nakibü'l-Aleviyyîn Seyyid Zeyd b. Muhammed b. el-Muzaffer, hoşgeldin diyerek tebrik etmeye geldiler. Akabinde Tuğrul Bey "*es-Sultânü'l-Muazzam, Rüknu'd-Dünya ve'd-Dîn*" lakabını alarak kendi adına hutbe okuttu. Hutbeyi de İsmail es-Sâbûnî okumuştur. Bu arada Tuğrul Bey ordularına kesin talimat vererek, fethin kutsal Ramazan ayı içerisinde vâki olması sebebiyle bu ay içinde yapılacak yağmanın bu yağma hareketinin kendileri için kötü şöhret olacağını bildirdi ve yağma yapmak isteyen askerleri bundan menetti.⁹⁰ Fakat Selçuklu ordusu, Tuğrul Bey'in emirlerini dinlemek istemedi. Bunun üzerine Tuğrul Bey, yağmanın ancak Ramazan Bayramından sonra mümkün olabileceğini bunun için hiç olmazsa kutsal Ramazan ayının bitmesini istedi. Öte yandan bu esnada Abbâsî halifesi el-Kâim'in elçisi Ebu Bekr et-Tûsi Sultana bir mektup getirmişti. Bu mektupta el-Kâim, Tuğrul Bey'den halka iyi ve adaletli davranmasını, memleketi îmar etmesini ve Allah'tan korkmasını isteyerek uyarı ve ikazlarda bulunuyordu.⁹¹

Selçuklular ve özellikle Tuğrul Bey, hangi maksatla olursa olsun Halifenin kendilerini muhatap kabul edip bir elçi göndermesinden dolayı iftihar ederek oldukça sevinmişlerdi. Çünkü Halifenin elçi göndermesi, Selçukluların şevket ve itibarlarını bir kat daha

⁸³ Beyhakî, *Târih*, 590-594, 600-604.

⁸⁴ Hüseyinî, *Ahbâr*, 40-41.

⁸⁵ *Rahatü's-Sudur*, 1/95.

⁸⁶ *Bundârî*, Metin, 9, Terc. 4.

⁸⁷ *Kâmil*, 9/457-459.

⁸⁸ *Ebu'l-Ferec*, 1/296.

⁸⁹ Hüseyinî, *Ahbâr*, 40,41; *Bundârî*, Metin 8-9.Terc. 3-4; Nuveyri, *a.g.e.*, 26/275; Osman Turan, *Selçuklular*, 60-62.

⁹⁰ Beyhakî, *Târih*; 600-605 vd.; Hüseyinî, *Ahbâr*, 41; *Râvendî*, 1/95. Tafsilat için bkz. Köymen, *Büyük Selçuklu...*, 1/248-278.

⁹¹ Beyhakî, *Târih*; 599-605. Bu eser elçinin Kadı Said olduğunu bildirir; *Bundârî*, Metin 9. Terc. 4; *Kâmil*, 9/458.

artırmış oluyordu. Bundan dolayı Tuğrul Bey Halifenin elçisine son derece büyük önem atfedip, hürmet göstermiş ve ona on üç (13) kat hil'at giydirmişti.⁹²

Ancak bayramdan sonra Oğuzlar ve özellikle Çağrı Bey yağma hususunda diretince Tuğrul Bey, halifeye bağlılığı ve itaati nedeniyle yağmaya karşı çıktı ve atına binerek bunu kesinlikle men etti ve şöyle dedi: "Herkesin itaat etmesi gereken halifeden bir mektup geldi. Bizi dost tutup (bize teveccühünü gösterip hitap etmekle) hak ve hakikatle bizi mümtaz kıldı". Buna karşılık Çağrı Bey, Sultanın yağmaya izin vermesi hususunda ısrar edince Tuğrul Bey bıçağını çıkararak, "Allah'a yemin ederim ki, eğer en ufak bir yağmada bulunursan kendimi öldürürüm," diyerek kardeşini tehdid etti. Bunun üzerine kardeşi Çağrı yağmadan vazgeçmek zorunda kaldı. Ama Tuğrul Bey de halktan toplanacak olan bir kısım vergiyi ve kendi malından ilâve ettiği miktarı şehri yağma yapmaması karşılığında Çağrı Bey'e verdi.⁹³

Bu hâdiseyi, Abbâsî-Selçuklu münasebetlerinin başlangıcı olarak değerlendirecek olursak; ister Nişâbur halkının Selçuklu yağmasından korkması sebebiyle Halifeye vâki müracaatı, ister Selçukluların bölgedeki fetihlerinin bölge halkını ve Halife'yi rahatsız etmesi, ister Tuğrul Bey'in Nişâbur'u fethini müteakip Abbâsîler ve kendi adına hutbe okutmuş olması sebebiyle olsun, artık doğu İslâm dünyasında yeni bir siyasî ve askerî güç hüviyetiyle tarih sahnesine çıkmış bulunan Selçuklu gücünün ve varlığının Abbâsî halifesi el-Kâim tarafından fark edilmesi olarak görüyoruz. Zira el-Kâim bu gelişmeden kendi adına yararlanmak istemiş olacak ki, hâdiseyi fırsat bilerek, bir elçi göndermek suretiyle Selçuklularla diplomatik ilişki kurma cihetine gitmişti. Öte yandan bu sıralarda yani 429/1038'de Bağdad'da halife el-Kâim'le Büveyhî emiri Celâlû'd-Devle arasında bir sürtüşme ortaya çıktığını da⁹⁴ unutmamak gerekir. Mamafih bunu da nazar-ı itibare alduğumuzda, bu elçilik hâdisesi hem Selçukluların geleceği, hem de Abbâsî hilafeti dolayısıyla Ehli Sünnet İslâm anlayışı açısından fevkalade önemli olsa gerektir. Çünkü, bundan

⁹² Beyhakî, *Târih*, 604 *Bundârî*, aynı yer, *Kâmil*, aynı yer.

⁹³ Bkz. *Bundârî*, Metin 9, Terc.5. Ancak bu kaynak, Tuğrul Bey'in yağmaya izin vermemesi sebebiyle Çağrı Bey'in bıçağı çekerek kendi kendini öldürme tehdidinde bulunduğunu bildirir bu yanlıştır.; Ayrıca bak.: *Kâmil*, 9/458.

⁹⁴ 429/1038 de Bağdad Büveyhî emiri Celâlû'd-Devle kendisine "Melikü'l-Mülûk" lakabının verilmesini el-Kâim'den istedi. Ama halife bu lakabı ona vermekten çekindi. Hatta buna doğrudan doğruya karşı çıkacak gücü olmadığı için olsa gerek ki, konunun dinen caiz olup olmadığı hakkında hukukçulardan görüş sordu. Bak. *Muntazam*, 8/97-98; *Kâmil*, 9/459-460; *Bidâye*, 12/43-44.

sonra Selçukluların batıya yönelişi hızlanacaktır. Ayrıca daha önce ile aldığımız gibi Fars bölgesinde bu tarihlerde Fâtımî dâisi el-Müeyyed eliyle Fâtımî nüfuzu ve mezhebi Abbâsî hilafeti aleyhine yayılmaktadır ve hatta Fars Büveyhî emiri Ebu Kalicar'ın kendisi de Fâtımî mezhebine girmiş ve dolayısıyla Fâtımîler adına Şiraz'da ve Ehvaz da hutbe okutulur olmuştur⁹⁵. Bütün bu gelişmeleri de nazar-ı itibara aldığımızda, Abbâsîler açısından da Selçuklularla münasebetlerin gelişmesinin son derece önem kazandığını söyleyebiliriz.

Öte yandan görüldüğü gibi, Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in halifenin söz konusu mektubu karşısındaki tavrına baktığımızda, onun Halifeye saygılı davrandığı ve Halifenin isteklerine her ne pahasına olursa olsun uymaya çalıştığı rahatlıkla söylenebilir⁹⁶. Tuğrul Bey'in bu tür davranışlarından halifeye verdiği değer ve hatta davranışlarındaki samimiyyetin gerisinde Ehli Sünnet İslâm anlayışının tesiri olduğuna hükmedilebilir. Zaten Tuğrul Bey'in şahsiyetinden söz eden kaynaklar, onu dindar, itikadı sağlam ve ehl-i sünnet mensubu bir Sultan olarak tanıtmaktadırlar.⁹⁷

3- Dandanakan Sonrası Münasebetler

Yukarıda belirttiğimiz üzere, Selçukluların Gaznelilere karşı Dandanakan savaşını kazanarak varlıklarını ve güçlerini isbatlayıp perçinlemelerini müteâkip, halife el-Kâim'le Tuğrul Bey arasındaki münasebetler yeni bir sürece girmiş bulunuyordu. Zira, daha önce işaret ettiğimiz gibi, Selçuklu Beylerinin topladıkları kurultayda alınan karar gereği Tuğrul Bey, hem devletlerinin tanınmasını sağlamak, hem kendilerinin Abbâsî hilafetine bağlılığını bildirmek ve hem de kazandıkları zaferin tescili maksadıyla yazdıkları bir mektubu elçi Ebu İshak el-Fukkâi ile Bağdad'a gönderdi.⁹⁸ Selçukluların kuruluşu bah-

⁹⁵ Bu hususta bkz. *Sîre*, 43-44, 54-55; Abbas Hamdani, "A Possible Fâtımîd...", 21.vd. Yazar bunu ilk Fâtımî Selçuklu karşılaşması olarak kabul etmektedir; Ayrıca bkz. Çalışmamızdaki Fars'ta Fâtımî Davetinin Yayılışı.

⁹⁶ Günümtüz araştırmacılarından George Makdisi, *Bundârî* ve İbnü'l Esîr'i Tuğrul Bey'in Halife'ye saygısı ve bağlılığı konusuna gereğinden çok ehemmiyet atfedip abartıyla anlatmakla tenkid ederek, bu hususlarda Bar Hebraus'u daha gerçekçi bulmaktadır. Bkz. Makdisi, İbn. Aqıl, 80. Ancak kanaatimizce bu araştırmacı, tarihçilere yönelttiği söz konusu tenkidinde pek haklı olmadığı gibi, bu tutumunda ilmi olmaktan ziyade, hissi davrandığını düşünüyoruz. Mamafih, Tuğrul Bey'i methettiği ileri sürülen İbnü'l-Esîr, Selçuklu Sultanının el-Kâim'in kızıyla evlenme hâdisesini naklederken Tuğrul Bey'i tenkid ettiği görülmektedir. Bu ise, İbnü'l-Esîr'in, bize Tuğrul Bey'i temize çıkarmak gibi hiç bir endişesi olmadığını açıkça göstermektedir. Bkz. *Kâmil*, 10/22.

⁹⁷ Tuğrul Beyin şahsiyeti ve dinî yönü için bkz. *Râvendî* 1/98; İbn Hallikan, *Vefeyatu'l-A'yan*, 5/66; M. Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 137 vd.

⁹⁸ Bkz. Beyhakî, *Târih*, 694-695; *Râvendî*, 1/101-102; *Bundârî*, Metin, 9, Terc. 5; Reşidüddin, *Câmiu't-*

sinde bu mektubun muhtevası üzerinde durduğumuz için burada yeniden ele almak istemiyoruz. Ancak şu kadarı var ki, Selçukluların söz konusu mektubu ve elçisi Bağdad'a varmış, Tuğrul Bey'in itaati Abbâsî halifesi tarafından kabul edilmiş ve devletlerinin de tanınmış olduğunu biliyoruz.⁹⁹

Öte yandan buna rağmen, ~~bu hususta~~ Selçukluların Abbâsî hilafetine bakışını yansıtmaması bakımından önemine inanmamız dolayısıyla söz konusu mektubun ehemmiyeti hakkında yine de bir kaç noktaya işaret etmek istiyoruz. Zira Tuğrul Bey, o zamanda Kahire'de mevcut İsmâîlî mezhebine mensup Fâtımî hilafetine bağlanma yerine, niçin Bağdad'daki sünnî Abbâsî Hilafetine bağlılığını bildirmişti? Elbette bu soruyu cevablandırırken Selçukluların sünnî inancı ve sünnî hilafet anlayışını benimsemiş olmasının ve dolayısıyla Abbâsî halifesini meşru görmüş olmalarının bunda büyük tesiri olduğunu kabul etmek gerekecektir. Ayrıca daha önce belirttiğimiz gibi, Selçukluların Nişâbur'a girişinden sonra Tuğrul Bey'in, kendi adına 429/1038 yılında "*Sultânü'l-Muazzam*" ünvanıyla hutbe okutmasını müteâkip halifenin elçisi, Selçuklu sultanının nezdine gelmişti. Bu elçinin görünüşte geliş sebebi, Türkmenlerin bölgede yağma yapmalarının önlenmesine yönelikti. Ama aslında, belki de bu ziyaret, Abbas Hamdani'nin işaret ettiği gibi¹⁰⁰, Tuğrul Bey'in, Abbâsî hilafetini Büveyhîlerin tasallutundan kurtarmaya matuf gayeleri taşıması sebebiyle çok önem arzettiği de söylenebilir. Zira Dandanakan savaşıyla Gazneliler karşısında bağımsızlık savaşını kazanmış bulunan Selçuklular, artık esas gayelerinden biri olan Büveyhîlerin aleyhine nüfuzlarını genişletme sürecini başlatmışlardı. Nitekim Selçukluların Büveyhîler aleyhine batıya doğru fetihleri ve genişlemelerinin hızla devam ediyor ve 434/1042-1043'de Rey, Kirman, Cibâl, Kazvin ve Harizm bölgesi fethedilmiş ve devletin merkezi Nişâbur'dan Rey'e nakledilmişti.¹⁰¹

Tekrar Selçuklu Abbâsî münasebetlerine döndüğümüzde, kaynaklarımız, 433/1041-1042'da Abbâsî halifesi el-Kâim'in, Kâdî'l-Kudât el-Mâverdi'yi bir mektupla birlikte elçi olarak Tuğrul Bey'e gönderdiğini bildirmektedirler.¹⁰² Yine bu arada Tuğrul

Tevârih, 18-19; Kafesoğlu, "*Selçuklular*", 362.

⁹⁹ *Bundârî*, Metin, 9 Terc.5; *Râvendî*, 1/103.

¹⁰⁰ Abbas Hamdani, "*A Possible Fâtimid Background...*", Ayrıca bkz. Hamid Güneym, *el-Alâkât*, 194-195.

¹⁰¹ *Muntazam*, 8/114; *Kâmil*, 9/504-511; *Bidâye*, 12/50; Nüveyrî, *a.g.e.*, 26/278-280; Osman Turan, *Selçuklular*, 69-72.

¹⁰² Bkz. *Muntazam*, 8/233; *Kâmil*, 10/28; İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-Ayan*, 5/66.

Bey'in üvey kardeşi Horasan emiri İbrahim Yinal'ın 434/1042-1043'te halife el-Kâim'e bir mektup gönderdiğini görüyoruz.¹⁰³ İbrahim Yinal bu mektubunda, Tuğrul Bey'i "*Şehinşah, Şehinşah-ı Horasan ve Harizm Sultanı*" olarak isimlendiriyor ve sonrasında şöyle diyordu: Tuğrul Bey, bedevilerin hac yollarında neler yaptıklarını ve Allah'ın evinde ibadet için gidenleri nasıl yakalayıp, soyduklarını haber aldığı için Bağdad'a bir ordu göndermeye hazırlandığını ve suçluları cezalandırmak istediğini bildirdi. Hatta İbrahim Yinal, Halife'ye kardeşinin askerlerini hüsnü kabulle ve hediyelerle karşılaşmasını tavsiye ediyor ve Selçukluların yeryüzünde sulhu hâkim kılmaya geldiklerini ifâde ediyordu.

Bu rivayetten de anlaşıldığı gibi, Selçuklular tâ kuruluşlarından itibaren Abbâsî hilafetini ve sünî müslümanlığın korunması işini adeta kendilerine görev saymışlardı. Hatta bunun için gereken her şeyin yapılacağı ve bu konuda mevcut tüm düşmanların bertaraf edileceği planlanmış gibiydi. Buna karşılık Abbâsî halifesi de, kendilerinin bir nevi siyâsî ve askerî hâmisi ve destekçisi rolünü üstlenmiş görünen ve Abbâsî hilafetini metbu tanımış olan sünî Selçukluları, Fâtımîlerle işbirliğine girmiş bulunan Fars Büveyhî emiri Ebu Kalicar'ın karşısına bir tehdid unsuru olarak çıkarmasını da bilmişti.¹⁰⁴

Yine 435/1043'de Tuğrul Bey, Abbâsîlerle münasebetlerini geliştirmek ve aynı zamanda halifenin düşmanlarına karşı Selçukluların taşıdığı niyetlerinde ve güttüğü siyasette ciddi ve samimi olduğunu göstermek gayesiyle olsa gerek ki, halife el-Kâim'e bir mektup daha gönderdi. Bu mektupta Tuğrul Bey, onun adına bir nevi nâibi olarak yerine getirdiği hizmetleri Halife'ye şöyle anlatıyordu: "Ben, hakimiyetim altındaki bütün topraklarda Abbâsî halifesinin adına hutbe okutarak, ismini yücelttim. Benden önceki Gazneli Sultan Mahmud ve Mesud'un zulmünden insanları kurtardım." diyerek, Abbâsîlere tâbî ve hizmetkar olan Gaznelilerden¹⁰⁵ kendisine daha fazla kendisine şeref, kıymet ve ehemmiyet vermesini istiyordu. Bu arada Tuğrul Bey kendisinin damarlarında Hunların

¹⁰³ *Ebu'l-Ferec Târihi*, 1/298.

¹⁰⁴ *Sîre*, 64-65; Abbas Hamdani, "*A Possible Fâtımî Background...*" 21 vd.; Hamid Guncem, *el-Alâkât*, 166-181; Ayrıca bkz. çalışmamızda, Fâtımî Davetinin Fars'ta Yayılışı.

¹⁰⁵ Gerçekten de Gazneliler Abbâsî hilafetine bağlı ve sünî politika takip etmelerine rağmen, onlar Abbâsî hilafetinin otoritesini Büveyhîler ve Fâtımîler karşısında korumaktan ziyade, İslâm Dinini Hint Yarımadasına yayma hususunda daha fazla meşgul olmuşlardı. Bkz. *Muntazam*, 8/52-54 *Kâmil*, 9/401. Buralardaki Sultan Mahmud'un biyografilerinde bu husus görülebilir. Ayrıca, bkz. C.E. Bosworth, "*The Imperial Policy of The Early Ghaznavids*" adlı makalesi.

asil kanının dolaştığını söyleyerek cihangirliğini de ifade ediyordu.¹⁰⁶

Selçukluların Abbâsî hilafetiyle kurdukları diplomatik münasebetler elbette karşılıksız ve tek taraflı değildi. Zira Abbâsî halifesinin de Selçuklularla münasebeti ve bağı kuvvetlendirmek için aynı hassasiyeti ve arzuyu göstermeye çalıştığını pekala söyleyebiliriz. Zaten Dandanakan zaferini müteakip Selçukluların gönderdiği mektup ve tanınma isteklerinin kabul edildiğini yukarıda söylemiştik. Nitekim kaynaklarda Selçukluların 434/1042'de Rey'i fethedip burayı başkent yapmalarını takiben, aynı yıl, yani 434/1042'de Tuğrul Bey'in, meşhur İslâm hukukçusu Kâdî'l-Kudât Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Mâverî (ö.450/1058)¹⁰⁷yi Abbâsî halifesi el-Kâim'in elçisi sıfatıyla tekrar kabul ettiğine dâir rivayetler bulunmaktadır.¹⁰⁸ İbnü'l-Cevzî'nin ifadesine göre, el-Maverdî'nin bu elçilik görevinin görünürdeki amacı, bölgede fetih ve yağmalarda bulunan Ali b. Muhammed b. Habib'in faaliyetlerinin zabtu rabt altına alınması idi.¹⁰⁹

Öte yandan bu dönemde Abbâsî hilafetinin durumuna baktığımızda; 434/1042'de Bağdad'daki Büveyhî emiri Celâlû'd-Devle (ö.435/1044) hilafet görevlilerinin Cevâlî¹¹⁰ vergisini toplamalarını yasaklıyarak, toplananlara da el koyduğunu ve bundan sonra da bu vergiyi kendi adamlarına toplattırmaya başladığını görüyoruz.¹¹¹ Böylelikle Celâlû'd-Devle, İslâm fikhına göre Abbâsî halifesine ait olan ve gayri müslimlerden alınan bu vergiyi onun elinden alarak Halifenin yetkilerini kısıtlama yoluna gitmişti. Tabîî bu durum, halife el-Kâim'le Celâlû'd-Devle'nin arasında zaten var olan sürtüşmeyi ve problemi iyice su yüzüne çıkarmış oluyordu. Buna karşılık Halife, karşı karşıya kaldığı durumu protesto etmek için hâdisenin camilerde halka anlatılmasını hatta camilerin kapatılmasını istedi. Ayrıca bu meselenin hallolmaması halinde kendisinin Bağdad'ı terk edeceğini bildirdi.¹¹²

Kaynaklarımız, 435/1043'de Abbâsî halifesi el-Kâim tarafından bir kere daha el-

¹⁰⁶ Bu hususta bkz. *Ebu'l-Ferec Târihî*, 1/299.

¹⁰⁷ El-Maverdî'nin hayatı hakkında bkz. *Muntazam*, 8/199-200; *Kâmil*, 9/601; İbn Hallikan, *Vefeyatü'l-Ayan*, 3/282-284.

¹⁰⁸ Bkz. *Muntazam*, 8/113; *Kâmil*, 9/511-522; *Ebu'l-Ferec*, 1/299.

¹⁰⁹ Bkz. *Muntazam*, 8/113.

¹¹⁰ Cevâlî, gayri müslimlerden alınan cizye vergisi için kullanılan bir tabirdir. Bkz. C.H. Becker, "Cizye", İ.A., İst. 1977, 3/199-201; Seyyid Muhammed Seyyid, "Cevâlî", T.D.V.İ.A., İst. 1993, 7/436-437.

¹¹¹ *Muntazam*, 8/113-114; *Kâmil*9/511; *Bidâye*, 12/ 50.

¹¹² *Muntazam*, 8/113-114; *Kâmil*9/511; *Bidâye*, 12/ 50.

Mâverdi'nin elçi olarak Tuğrul Bey'e gönderildiğine dair açık bilgiler zikretmektedirler.¹¹³ Nitekim İbnü'l Cevzî'nin ifadesine göre,¹¹⁴ Tuğrul Bey'in ordusu Rey şehrini yağma etmiş ve şehirde ancak 3000 kişi kalmış camiler de kapanmıştı. Bu nedenle Halifenin el-Mâverdi ile gönderdiği mektupta, Selçuklu ordusunun Rey'deki söz konusu yağması kınanıyor ve hiç olmazsa geriye kalan şehir halkına iyi davranılması isteniyordu. Hal böyle iken, yani görünürde Halife'nin kendisini kınamasına rağmen, Tuğrul Bey, Halife'ye olan saygısı ve bağlılığı sebebiyle elçi el-Maverdi'yi Curcan'da son derece sıcak ve samimi bir şekilde karşılamıştı. Hatta Sultan, Halifeye saygısını ve bağlılığını göstermek için halifenin mektubunu alınca onun emirlerine âmâde olduğunu ifade etti.¹¹⁵

Diğer taraftan Celâlû'd-Devle'nin, bir önceki yılda topladığı ve Halifeyle arasında sürtüşmeye varan ve bir soğukluk sebebi olan Cevâlî vergisini 435/1043'de tekrar halife-ye iade ettiğini görüyoruz.¹¹⁶ Kaynaklarda, bu olayla bağlantılı olduğunu düşündüğümüz ve yine 435/1043'deki el-Mâverdinin elçiliğinden önce Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'le Büveyhî emîri Celâlû'd-Devle arasında cereyan eden bir mektup teâtisinden söz edilir. Bu mektuplarda Selçuklu Sultanı ile Büveyhî emiri birbirine "*el-Melikü'l-Celîl*" olarak hitap etmişler, hatta Tuğrul Bey kendi mektubunu "*Mevlâü Emiru'l-Mü'minîn*" ibaresini koyarak imzalamıştı.¹¹⁷ İbn Kesir'in rivayetine göre, Tuğrul Bey'in söz konusu mektubunda Celâlû'd-Devle'ye Bağdad halkına iyi davranmasını ve Bağdad'daki emirlere ve hilafet görevlilerine saygıda kusur etmemesini emrederek, onu bir anlamda tehdit ettiği bildirilmektedir.¹¹⁸ Bu rivayetten de anlaşılacağı üzere Tuğrul Bey, Celâlû'd-Devle'yi halife-ye karşı olan davranışlarında, tutumlarında ve uygulamalarında daha dikkatli olması için diplomatik bir dille uyarmıştı. Bu da bize göstermektedir ki, Selçuklular daima, Abbâsî halifesinin yanında yer alıp, onun hizmetine âmâde bir şekilde kendi güçlerini bu yolda sarfetmişlerdir. Buna karşılık, Abbâsî halifesinin de kendi otoritesini kazanmak için sünî Selçukluların gücünden istifade etme yollarını her zaman açık tutmaya çalıştığı gerçeği ortaya çıkmaktadır.

¹¹³ *Muntazam*, 8/116; *Kâmil*, 9/522; *Bidâye*, 51; Nüveyrî, *a.g.e.*, 26/281, Makdisi, *İbn Aqıl*, 81; D.Sourdel, "*Al-Kaim Bi-Amrillah*", E.I., 4/457.

¹¹⁴ *Muntazam*, 8/116.

¹¹⁵ *Muntazam*, aynı yer; *Kâmil*, 9/522; Nüveyrî, *a.g.e.*, 26/281.

¹¹⁶ *Muntazam*, 8/116; *Kâmil*, 9/511.

¹¹⁷ *Muntazam*, 8/116.

¹¹⁸ *Bidâye*, 12/51; Ayrıca bkz. Makdisi, *İbn. Aqıl*, 81.

Öyle anlaşıyor ki, tarihî kaynakların verdiği bilgilere göre, 435/1043'de hem Tuğrul Bey ile Celâlû'd-Devle, hem de Tuğrul Bey ile halife el-Kâim arasında karşılıklı yazışmalar ve elçilerin gidip gelmelerinin vâki olduğunu görüyoruz. Nitekim görüldüğü gibi bu münasebetlerin Abbâsî hilafeti açısından olumlu sonuçlar da getirdiğidir. Dolayısıyla belirttiğimiz bu elçilik teâtillerinden bir yıl önce 434/1042'de maddî bakımdan zor durumda bulunan Celâlû'd-Devle aslında hukûken halifeye ait olan Cevâlf vergisini tekrar iâde etmek zorunda kalmıştır. Biz buradan, Tuğrul Bey ile Celâlû'd-Devle arasında cereyan eden bu yazışmaların söz konusu hâdisede etkili olduğu neticesini çıkartabiliriz. Muhtemelen Büveyhîler, Abbâsî halifesinin Selçuklulara yaklaşmasından kendi gelecekleri açısından endişe duyup korkmuş olmalı ki, söz konusu vergiyi Halife'ye geri vermek zorunda kaldılar. Ayrıca Celâlû'd-Devle de yaptığı hatânın kendisine pahalıya varacağına farkına varmış olmalı ki, hemen bu uygulamasından vazgeçti. Buna karşılık, Tuğrul Bey de, bu hâdisede kendisinin Abbâsî halifesine olan yakınlığını ve bağlılığını göstermek maksadıyla bunu bir fırsat bilmiş. Hatta hem Halife'ye, hem de hilefet görevlilerine iyi davranmaları hususunda Büveyhî emirini tehdid ederek, belki de, el-Kâim nezdinde daha iyi bir mevkiî elde etmeyi amaçlamış olduğu da düşünülebilir.¹¹⁹ Ancak, Tuğrul Bey'in hem Ehli Sünnet İslâm anlayışına mensub olduğunu, hem de halife ile daha sonraki münasebetlerini ve özellikle de Besâsirî isyanından sonra rehin alınan el-Kâim'in kurtarılması ve ona gösterdiği saygı ve hassasiyet göz önüne alınırsa, onun söz konusu davranışının sadece siyasî bir menfaat gayesiyle olmadığını, dolayısıyla muhtemelen samimiyetinin gereği ve Halife'ye olan itaatının sonucu olduğu söylenebilir.

Abbâsî Halifesi ile Büveyhî emiri arasında sürtüşmeye neden olan söz konusu vergiler, Celâlû'd-Devle tarafından el-Kâim'e iâde edilmesiyle birlikte Halifenin, Selçuklular ile Büveyhîler arasında yeniden sulhu temin etmeye çalıştığını görüyoruz. Zira 435/1043 de Halife, el-Mâverdîyi Tuğrul Bey'e göndererek, ondan, Büveyhî emirleri Celâlû'd-Devle ve Ebu Kalicar ile Tuğrul Bey'in arasını düzeltmesini ister.¹²⁰ Öyle anlaşıyor ki halife el-Kâim, bir yandan Büveyhî emirine karşı Tuğrul Bey'le iyi ilişkiler kurmaya çalışırken, diğer yandan da Tuğrul Bey'le Büveyhîler'in arasını düzeltmeye gayret ediyordu. Kanaatimizce bu davranışıyla Halife, zamanının güç odaklarıyla arasında tam bir denge

¹¹⁹ Bu hususta bkz. Makdisi, *İbn. Aqıl*, 82.

¹²⁰ Bkz. *Kâmil*, 9/522.

kurarak bu sayede de kendisine itâati ve saygıyı sağlama amacına yönelik hareket ediyordu. Yani başka bir deyişle, sanki Büveyhîler'e karşı Selçukluları, Selçuklulara karşı da Büveyhîler'i kullanmaya çalışıyor ve bu ortamda kaybedilmiş bulunan hilâfet otoritesini yeniden tesis etmeyi amaçlıyordu.¹²¹

Görüldüğü gibi elçi el-Mâverdî, Selçuklularla Abbâsî hilafeti arasındaki münasebetin gelişmesinde çok önemli bir rol icrâ eden bir kimse olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira onun, birkaç kere Abbâsî halifesi el-Kâim'in elçisi sıfatıyla yerine getirdiği görev sonrasında hem Abbâsî hilafeti, hem de Selçuklular açısından önemli sayılabilecek hâdiseler vukû bulmuştur. Nitekim el-Mâverdî'nin 435/1043'de gerçekleşen ziyaretinde, görünüşde Tuğrul Bey'den Büveyhî emirleri Celâlû'd-Devle ve Ebu Kalicar'la arasını düzeltmesini isteyen Halife'nin bir mektubunu Selçuklu Sultanına götürür. İbnü'l-Esir hem bu rivayeti bildirir ve hem de Tuğrul Bey'in Abbâsî elçisine gösterdiği saygıdan bahseder. Hatta o, Tuğrul Bey'in elçi el-Mâverdî'ye gösterdiği ilgiyi, halifeye olan itâatinin ve saygısının *ispatı* olarak değerlendirir ve Sultanın halifenin emirlerine bağlılığı hakkında samimi ve ısrarlı olduğunu vurgular.¹²² Dolayısıyla İbnü'l-Esîr, Tuğrul Bey'in halifeye olan itaati ve bağlılığı sebebiyle Selçuklu Sultanını iyi bir müslüman olarak takdim etmektedir.¹²³

Öte yandan, el-Maverdî'nin söz konusu ziyaretleri esnasında Tuğrul Bey'in ona gösterdiği iltifat, saygı ve samimiyetin gerisinde Selçuklularla Abbâsîler arasında bir takım görüşmelerin ve pazarlıkların yapılmakta olduğu neticesini çıkartabiliriz. Zira bu görüşmeler sonrasında, muhtemelen el-Maverdî'nin Tuğrul Bey hakkında tam müsbet bir kanaat bildirmesiyle birlikte Halifenin, Selçuklu Sultanına olan itimadının kuvvetlendiğini ve dolayısıyla onun kendisine bağlılığıyla ilgili şüphelerinin silindiği söylenebilir.¹²⁴

¹²¹ Halife el-Kâim'in takip ettiği politika, babası el-Kâdir zamanında başlatılmıştı. Zira onun zamanında, Büveyhîlere, Fâtûmîlere, kısacası Ehli Sünnet karşıtı görüş ve güçlere karşı, Ehli Sünnet mensubu ve Abbâsîlere itaatini arzetmiş bulunan Gazneli Sultan Mahmud'un gücünden faydalanma yoluna gidilmişti. Bkz.: Bedevi, *et-Târihu's-Siyasî*, 92-96.; D. Sourdel, "*Al-Kaadir Billah*", 4/378-379.

¹²² *Kâmil*, 9/522.

¹²³ *Kâmil*, 9/522; Ayrıca bkz. Makdisi, *İbn Aqıl*, 81. Yazar, daha önce belirttiğimiz gibi bu tutumundan ötürü İbnü'l-Esîr'i Tuğrul Bey yanlısı davranmakla tenkid ederek, onu Halife'nin Tuğrul Bey'i kınadığına dair rivayetleri göz ardı etmekle suçlar. Halbuki Tuğrul Bey'in Halife'ye bağlılığını belirten sadece İbnü'l-Esîr değildir. İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, 8/116; İbn Kesir, *Bidâye*, 12/51; Nüveyrî, *a.g.e.*, 26/281; İbn Hallikan, *Vefayetu'l-Ayan*, 5/63-68 gibi müellifler Selçuklu Sultanının halifeye bağlılığını teyid etmişlerdir.

¹²⁴ *Kâmil*, 9/522; Nüveyrî, *a.g.e.*, 26/281; *Bidâye*, 12/51; Köymen, Tuğrul Bey, 36.

Bu arada bir süre sonra cereyan eden tarihi hadiselerden Kadı el-Maverdî'nin Abbâsî halifesi el-Kâim ile Tuğrul Bey arasındaki elçilik görevinin amaçlarıyla ilgili bazı neticeler çıkartılabilir. Nitekim Selçukluların batı politikasının oluşturulmasında bu görüşmelerin önemli katkıları olduğu tahmin edilebilir. Zira bu tarihlerden itibaren Selçukluların, gerek Bizanslılar'a, gerek Büveyhîler'e ve gerekse Fâtımîler'e karşı Abbâsî hilafetinin yanında yer almış olduğunu görüyoruz. Mesela daha önce Selçukluların batı politikası içerisinde ele aldığımız gibi, Bizans'a yapılan Selçuklu akınları sonrasında Zirî Emiri Muiz b. Badis'in Fâtımîlere karşı isyan edip, Abbâsî halifesine bağlılığını ilan etmesini takiben, cereyan eden elçi gidip gelmeleri sürecinde Tuğrul Bey etkili rol aldığını ve hâdiselerin Abbâsîlerin lehinde gelişmesine katkıda bulunduğunu görmüştük. Yine aynı süreçte Tuğrul Bey, takib ettiği siyasetle Bizans'la Fâtımîler arasındaki mevcut ilişkileri bozmak ve bu iyi münasebetleri Abbâsî-Selçuklu yararına sürdürmeye dönüştürmenin gayreti içerisinde olmuştu. Hatta Bizans'ın, Fâtımî hilafetine karşı, Abbâsî hilafetinin tanınmasına yönelik siyasî ve askerî taktiklerini ve Abbâsî elçisinin kurtarılmasını hep bu çerçevede değerlendirmemiz mümkün olabilir kanatindeyiz.¹²⁵

Tarihçi Bar Hebraus, (Ebu'l Ferec) 436/1044 yılında Abbâsî halifesi el-Kâim tarafından Tuğrul Bey'e gönderilmiş bir mektuptan söz etmektedir. Halife bu mektubunda Tuğrul Bey'den şunları istemektedir:¹²⁶

1- Fethettiği ülkelerle yetinip geriye kalan toprakları Arap emirlerine bırakmasını; 2- Kendisini tâbi gördüğü için kesin olarak kendisine sâdık kalmasını ve öyle davranmasını ve bunu yeminlerle taahhüd etmesini; 3- Tebâya adaletle hükmetmesini; 4- Fethettiği memleketlerden, önceden âdet olduğu üzere, halifeye vergi göndermesini ve bu hususlara uymasını ister. Eğer Tuğrul Bey, bunları yerine getirip uyarsa, halife de bunlara karşılık Tuğrul Bey'e mükâfât olarak ahd, hil'at ve ünvanlar vereceğini dolayısıyla onun sultanlığını kabul edip hakimiyetini meşrû kılacağını ve tanıyacağını bildirmiştir.

Tuğrul Bey, Halifenin koştuğu şartlar karşısında elçiye: "Benim askerlerim çoktur, sahip olduğumuz memleketler yetmemektedir, ihtiyacımız vardır." dedi. Bunun üzerine

¹²⁵ Bu hususlar hakkında bkz.: Abbas Hamdani, "A Possible Fâtımîd Background...", 11 v.d.; Aynı Müellif, "Byzantine-Fâtımîd Relations...", 171 v.d.; Ayrıca bkz. Çalışmamızda Selçukluların Batı Politikası.

¹²⁶ Ebu'l-Ferec Târihi, 1/302-303; Köymen, Tuğrul Bey ve Zamanı, 36-37; Makdisi, İbn. Aqıl, 82.

elçi: "yetmezliğin sebebi memleketleri tahrip etmenizdir. Bu durumda bütün dünyayı almanız yine yetmez." dedi.

Tuğrul Bey ikinci madde ile ilgili olarak, "yemin hususuna aklım ermez. Benim kendimi hatâ yapmamak üzere tam anlamıyla zaptu rabt altına almam mümkün mü?" deyince, elçi: "Siz tüm kalbinizle bize bağlılığınızı gösterir ve ancak doğru olanı yaparsanız hatadan kurtulursunuz." dedi.

Diğer istek hususunda Tuğrul Bey, "Ben zeten dürüst ve âdil olmaya çalışıyorum. Ancak benim yanımda bulunan kimseler, aç gözlülük edip kötülük ediyorsa ben ne yapabilirim." dedi. Son olarak da, "İstedığınız verginin miktarını bana bildirin. Gücüm yettiğince karşılamaya çalışırım."¹²⁷ dedi.

Şimdi naklettiğimiz gibi, Halifenin Tuğrul Bey'den istekleri ve buna karşılık onun verdiği cevapları ele aldığımızda; öyle anlaşıyor ki halife, Selçuklu sultanından kayıtsız şartsız teslimiyetçi bir tavır beklemektedir. Halbuki Halifenin karşısında siyasî ve askerî bakımdan güçlü bir Selçuklu Sultanı bulunmaktadır. Bu konumuna rağmen Tuğrul Bey, Abbâsî halifesinin istekleri karşısında yine de saygılı bir tavır içerisinde olup hiç bir şekilde doğrudan tam anlamıyla kafa tutar, isyankar ve onu tanımaz bir tavır sergilemediğini söyleyebiliriz. Bu da olsa olsa, onun Ehli Sünnet İslâm anlayışına ve dolayısıyla Abbâsî hilafetine bağlılığı ve saygısı ile açıklanabilir.

4- İbn Müslime'nin el-Kâim'e Vezir Oluşundan Sonraki Münasebetler

Tarihî kaynaklar 437/1045'de İbn Müslime'nin "Reisü'r-Rüesa" lakabını alarak el-Kâim'in veziri olduğunu naklederler.¹²⁸ İbnü'l-Müslime (ö.450/1058)'nin mezhep itibarıyla koyu bir Ehli Sünnet mensubu olduğu bildirilir.¹²⁹ Bundan dolayı İbn Müslime icraatlarıyla Selçuklulara karşı meylinin olduğu ve hem Ehli Sünnet mezhebinin, hem de Abbâsî hilafetinin gerek Fâtımîler¹³⁰, gerek Büveyhîler¹³¹ karşısında korunmasının ancak Selçuk-

¹²⁷ *Ebu'l-Ferec Târihi*, 1/302-303; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 36-37; Makdisi, *İbn. Aqıl*, 82.

¹²⁸ *Muntazam*, 8/127; *Kâmil*, 9/530; *Bundârî*, Metin, 10, Terc. 6.

¹²⁹ Ebu'l-Kasım Ali b. el-Hasan İbnü'l-Müslime hayatı ve şahsiyeti hakkında bkz.: *Muntazam*, 8/200-201; *Kâmil*, 9/640-644; İbn Tiktâkî, *el-Fahri*, 295; *Bidâye*, 12/78-80; Zehebi, *Siyeru A'lami'n-Nübelâ*, 18/216-218.

¹³⁰ Nitekim İbn Müslime, Fâtımî dâisi el-Müeyyed'in Fars'ta yürüttüğü Fâtımî propagandası ve buna katılan Büveyhî emiri Ebu Kalicar karşısında Selçuklu gücünden yararlanılması fikrini ortaya koymuş ve hatta halife bu konuda halife el-Kâim'i ikna edip bizzat, kendisi bu iş için Şiraz'a gitmişti. İbn Müslime'nin bu görevi ve el-Müeyyed'in Şiraz'dan uzaklaştırılması hakkında bkz.; *Sîre*, 56-

lular sayesinde mümkün olabileceğine inanmış biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim onun, Tuğrul Bey'le el-Kâim arasındaki münasebetlerin gelişmesine büyük katkı sağlamış olduğu söylenmektedir.¹³² Zira kaynaklar, İbn Müslime'nin vezir oluşundan itibaren iki yönlü gelişmeden bahsederler: Birincisi, 437/1045 senesinde Selçukluların Irak topraklarına girmiş olmalarıdır.¹³³ İkincisi ise, Ebu Muhammed Hibetullah Hasen b. Hasen el-Me'mun'un, el-Kâim tarafından, Selçuklu Sultanının Bağdad'a gelmesi için kendisinin davetini iletmek ve hatta gelmesi için onu ikna edebilmek maksadıyla orada uzun süre kalmak üzere Tuğrul Bey'e gönderildiğinden söz edilir.¹³⁴ Maamafih Râvendî gibi müellifler, Hibetullah'ın Tuğrul Bey'i Bağdad'a gelmeye razı etmek için üç yıl Selçuklu sarayında kaldığını ifade ederler.¹³⁵ Bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere, Abbâsî halifesi, Tuğrul Bey'in Bağdad'a gelmesi için, onun Bağdad'a geldiği yıl olan 447/1055'den tam on yıl önce 437/1045'de davet ettiği ortaya çıkmaktadır..

Öte yandan, bu dönemde Abbâsî halifesi el-Kâim'le Tuğrul Bey arasındaki münasebetlerin olumlu seyrettiğini gösteren bazı delilleri, Tuğrul Bey adına basılmış paralardan çıkartmamız mümkündür. Nitekim, 433/1041-1042'de Rey'de basılan paralarda Tuğrul Bey'in ünvanı "*el-Emîru'l-Ecel*"¹³⁶; yine 434/1042-1043'de Rey'de basılmış paralarda "*el-Emîru's-Seyyid*"¹³⁷; 434/1042-1043'de Nişâbur'da kestirilen sikkelerde "*el-Emîru'l-Ecel*"¹³⁸; 435/1043-1044'de Rey'de yine "*el-Emîru's-Seyyid*"; "*el-Emî-ru'l-Ecel*"; yine, 436/1045, 437/1046 yıllarında ise aynı ünvanlar kullanılmaktadır.¹³⁹

57,64-65; Abbas Hamdâni, "*A Possible Fâtûmîd Background*", 9-10,21; C.Cahen, "*İbn el-Müslime*", 3/891-892; Canard, "*al-Basasiri*", 1/1073-1075; D. Sourdel, "*el-Kâim Bi Emrillah*" 4/457; Makdisi, *İbn Aqil*, 91 v.d.; Ayrıca çalışmamızda, Fars'ta Fâtûmî Davetinin Yayılışı bölümüne bakınız.

¹³¹ İbn Müslime'nin Tuğrul Bey'in Bağdad'a davetinde ve gelişinde büyük rol oynadığı iddia edilir hatta bizzat o bunu istemekle itham edilir. Bu suretle o'nun Bütveyhîlerin yıkılışını istediğine dair bkz. *Kâmil*, 9/610; C.Cahen "*Ibn al-Muslime*", 3/891-892.

¹³² Abbas Hamdani, "*A Possible Fâtûmîd Background...*", 9-10,21; Aynı Müellif, "*Byzantine-Fâtûmîd Relation...*", 170-171.

¹³³ *Muntazam*, 8/128; *Kâmil*, 9/528-529,531; *Bundârî*, 10,Terc.6; *Bidâye*, 12/54; Nüveyrî, *a.g.e.*, 26/281.

¹³⁴ *Bundârî*, Metin, 11.Terc.7; *Râvendî*, 1/103-104.

¹³⁵ *Bundârî*, Metin, 11.Terc.7; *Râvendî*, 1/103-104.

¹³⁶ Coşkun Alptekin, "*Selçuklu Paraları*", S.A.D.III.1971 Malazgirt Zaferi Özel sayısı 900.yıl. Ank. 1971, 443.

¹³⁷ Coşkun Alptekin, "*a.g.m.*" 443

¹³⁸ Coşkun Alptekin, "*a.g.m.*", 444.

¹³⁹ Coşkun Alptekin, "*a.g.m.*", 445-447.

Daha sonra yani 438/1046'da Rey'de Tuğrul Bey adına kestirilen sikkelerde ise, Selçuklu Sultanının ünvanının "*es-Sultanü'l-Muazzam, Şehinşah Tuğrul Bey Ebu Talip*" olarak yer aldığını görüyoruz.¹⁴⁰ Görüldüğü gibi söz konusu sikkelerde Tuğrul Bey'in kullandığı ünvanların Abbâsî-Selçuklu münasebetlerindeki gelişmeye paralel olarak kademe kademe ilerlemiş olması, özellikle el-Mâverî'nin elçilikleri ve daha sonra İbn Müslime'nin vezirliğini takibeden yıllarda da bu münasebetlerde önemli gelişmelerin yaşandığının göstergesi olarak kabul edilebilir.¹⁴¹

Abbâsî Selçuklu münasebetlerinde önemli sayılabilecek gelişmelerden birini oluşturan bir hâdis, yani 437/1045'deki Hibetullah'ın Tuğrul Bey'i ziyareti ve Abbâsî halifesi-nin Sultanı Bağdad'a davet ettiğini bildiren mektubu kendisine ulaştırmasıdır. Burada karşımıza bir problem çıkmaktadır. Abbâsî halifesinin Tuğrul Bey'i vâki davetine rağmen, Selçuklu Sultanı Bağdad'a gelmek için niçin 447/1055 yılını bekledi? Abbâsî halifesinin sözkonusu davetini ileten elçi Hibetullah'ın ziyaretini bildiren Bundârî ve Râvendî bu hâdiseyi naklettikten sonra hemen 437/1045'den 447/1055 yılı hâdiselerine atlayıp, bu on yıllık tarihî dönemle ilgili pek fazla bilgi vermezler.¹⁴² Dolayısıyla Tuğrul Bey'in bu on yılı nasıl geçirdiğini ve neden Bağdad'a gelmediğini açıklayacak bilgileri vermemektedirler.

Ancak diğer kaynakların verdiği bilgilere dayanarak biz biliyoruz ki, daha önce aldığımız gibi söz konusu bu on yıllık dönem içerisinde Selçukluların büyük ölçüde hem Bizans, hem de Fâtımîlere dönük politikalar takip ettiğini ve bu politikaların aslında Abbâsîlerle mevcut münasebetlerin bir parçası olarak yürütüldüğünü görüyoruz.¹⁴³ Başka bir ifade ile 437/1045'den 447/1055 yılına kadar Selçukluların Abbâsîlerle münasebetleri hem Fâtımîlere, hem de Bizansa yönelik Selçuklu siyasetiyle ilişkili ve birbirine endekslenmiş durumda olduğunu söyleyebiliriz. Yine Tuğrul Bey'in Halifenin davetine icâbetteki gecikmesinin sebeplerini, Selçukluların Bağdad'a gelip Büveyhîlerin hakimiyetine son vermeden evvel onların elinde bulunan topraklara hâkim olmayı hedeflemiş olmalarında aramak yerinde olur. Zira böylece Selçuklular, zaten zayıflamış durumdaki Büveyhîleri

¹⁴⁰ Bkz. *Râvendî*, 1/104; C. Alptekin, "*a.g.m.*", 447-449.

¹⁴¹ Abbas Hamdani, "*A Possible Fâtımîd Background*", 10 v.d.

¹⁴² Bkz. *Bundârî*, Metin, 11-12 Terc. 7; *Râvendî*, 1/104.

¹⁴³ Bkz. Çalışmamızda Selçukluların Batı Politikası.

iyice çöktürüp, kendi güçlerini ve hâkimiyetlerini iyice pekiştirmek istiyor olmalıydılar.¹⁴⁴

Nitekim 437/1045'de Tuğrul Bey, İbrahim Yınal'dan Cibâl bölgesini feth etmesini istedi. Bunun üzerine İbrahim Yınal da Gerşasf b. Alâî'd-Devle b. Kâkaveyh'in elinde bulunan Hemedan, Hulvan, Karmisin, Dinever'i feth etti. Çünkü Büveyhîler, Selçuklu fetihleri karşısında askerî bakımdan fazla bir varlık gösteremeyip onları durdurmaya güçleri yetmiyordu.¹⁴⁵ Bu durumda Büveyhîler, kendi aleyhlerine gelişen Selçuklu fetihlerini durdurmaya güçleri yetmeyince, bu defa barış yoluyla bu fetihleri önlemenin çarelerini aramaya başladılar. Nitekim daha önce incelediğimiz gibi, Ebu Kalicar, Tuğrul Bey'den sulh istemek zorunda kaldı. Selçuklu Sultanı bu talebi kabul ederek, İbrahim Yınal'dan şimdilik elindeki topraklarla yetinmesini ve Büveyhî topraklarını ele geçirmede daha fazla ileri gitmemesini emretti. Böylece Büveyhîler ile Selçuklular arasında 439/1047'de sulh yapıldığı gibi, ayrıca bu sulh, karşılıklı evlilik bağlarıyla daha da sağlamlaştırılmaya çalışıldı. Bu bağlamda Ebu Kalicar'ın kızıyla Tuğrul Bey, Çağrı Bey'in kızıyla da Ebu Kalicar'ın oğlu evlenmişlerdi.¹⁴⁶ Büveyhîler diğer bir takım tedbirler yanında bu sulh ve yapılan siyasi evlilik sayesinde Selçuklu ilerleyişini durduracaklarını sanmışlardır. Ancak durum böyle olmadı. Selçukluların fetihleri Büveyhîler aleyhine devam etti. Ta ki 447/1055'de Tuğrul Bey'in Bağdad'a girişine kadar merhale merhale Büveyhîlerin toprakları Selçuklular tarafından istila edilmiş bulunuyordu.¹⁴⁷ Bütün bunlar bize, Tuğrul Bey'in Bağdad'a gelip, Büveyhî hanedanına son vermeden ve Fâtımîlere, Bizansa karşı yürümeden evvel, geride kendisine meşgale çıkartacak unsurları temizlemeye yönelik bir planı olduğunu, dolayısıyla 437/1045'teki Abbâsî halifesinin vâki davetine icâbet etmekte gecikmesinin sebepleri olduğunu göstermektedir. Başka bir ifade ile Tuğrul Bey, Bağdad'a gelmek için daha henüz şartların tam anlamıyla olgunlaşmadığını düşünmüş ve bunu beklemişti diye düşünüyoruz.

¹⁴⁴ *Bundârî*, Metin, 10-11, Terc. 7; Hasan Müneymine, *Târihu'd-Devleti'l-Büveyhîyye*, 157-158; Harold Bowen, *"Last Buwayhids"*, 233 v.d.

¹⁴⁵ Selçuklu Fetihleri için bak.: *Muntazam*, 8/128; *Kâmil*, 9/528-529, 532-534; *Bundârî*, Metin 10 Terc., 6. Ayrıca bkz. Çalışmamızdaki Selçuklu Fetihleri Karşısında Ebu Kalicar

¹⁴⁶ *Kâmil*, 9/536; *Bidâye*, 12/56; Vefa Muhammed Ali, *ez-Zevacû's-Siyasî fi Ahdi'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, Kahire 1988, 82.

¹⁴⁷ Selçukluların Büveyhî topraklarındaki fetihleri için bkz. *Muntazam*, 8, 151; *Kâmil*, 9/562-563, 564-565, 574-575, 585-586; *Ebu'l-Ferec*, 1/305; Ayrıca bkz. Harold Bowen'in *"The Last Buwayhids"* adlı makalesi ve Hasan Müneymine, *Târihu'd-Devleti'l-Büveyhîyye*, 158 v.d; Osman Turan, *Selçuklular*, 69-71, 87; İbrahim Kafesoğlu, *"Selçuklular"*, 363; Çalışmamızdaki Selçuklu Fetihleri Karşısında Ebu Kalicar.

Şimdi tekrar Abbâsî-Selçuklu münasebetlerine döndüğümüzde; kaynaklarımız 442/1050'de Selçukluların Nişâbur, İsfahan ve Fesa'yı fetihleri dolayısıyla¹⁴⁸ halife el-Kâim'in elçisiyle Tuğrul Bey'e bir mektup gönderdiğini haber vermektedirler.¹⁴⁹ Bar Hebraus'un verdiği bilgiye göre, hâdisе şöyle gelişmiştir: Selçuklu ordusunun İsfahan'ı kuşatmasıyla sıkıntıya düşen şehir ahalisi, Tuğrul Bey nezdinde şefaatte bulunması için Abbâsî halifesinden istekte bulundu. Ancak Halife, Tuğrul Bey'in çoktan beri taleb ettiği ve kendisinin mevkifini yükseltecek ve hükümdarlığına lâıyk olacak ünvanları vermeye yanaşmıyordu. Kanaatimizce, belki de Halife'nin Tuğrul Bey'e istediği bu ünvanları veremeyişinin sebebi, böyle bir taltifi daha önemli hâdiselerde kullanmayı düşünüyor olmasındandı. Bu yüzden de, bu nevi ünvanları ona kolayca vermeye yanaşmıyordu. Dolayısıyla Halife, İsfahan ahalisinin isteğini Selçuklu Sultanı'na iletmeyi kabul etmemişti¹⁵⁰. Ancak buna rağmen görüyoruz ki, daha sonra el-Kâim'in 443/1051'de Zîrî emiri Muiz b. Badis'e gönderdiği elçinin Bizans'ta tutuklanarak, Fâtımîlere gönderilmesini müteakip Selçuklular hem Bizans, hem de Fâtımîlere karşı Abbâsî hilafetinin yanında yer almış ve bu hâdiselerde aktif rol oynamıştı. Bunun tesiriyle olsa gerek ki¹⁵¹, el-Kâim, Tuğrul Bey nezdinde şefaatte bulunmayı kabul etti ve ona "*meşru hükümdar, müslümanların sığınağı*", "*Rüknü'd-Din Sultan Tuğrul*" ünvanlarıyla hitap etmek suretiyle bir mektup yazarak elçisiyle gönderdi.¹⁵²

Nitekim İbnü'l Esir, 443/1051 yılı hâdiselerini verirken, Halifenin söz konusu elçisinin Selçuklu sarayına gelerek, el-Kâim'in gönderdiği hil'atı ve ünvanları muhtevî mektubu Tuğrul Bey'e teslim ettiğini bildirir.¹⁵³ Buna karşılık Tuğrul Bey de, uzun zamandır beklediği bu ünvanları kendisine vermesi dolayısıyla el-Kâim'e teşekkür etmek maksadıyla gelen Abbâsî elçisiyle beraber kendi elçisini Bağdad'a gönderir. Ayrıca Selçuklu Sultanı, 20.000 dinar el-Kâim'e, 5.000 dinar vezir Reisü'r-Rüesâ İbn Müslime'ye ve 2.000 dinar da hilafet görevlilerine olmak üzere başka hediyelerle birlikte Abbâsî hilafetine yollar.¹⁵⁴

¹⁴⁸ Bkz. *Kâmil*, 9/562-563, 564-565; *Ebu'l-Ferec*, 1/305; Makdisi, *İbn Aqıl*, 83.

¹⁴⁹ *Kâmil*, 9/580; *Ebu'l-Ferec*, 1/305; Makdisi, *a.g.e.*, 83.

¹⁵⁰ *Ebu'l-Ferec*, 1/305.

¹⁵¹ Bu hususta bkz. C. Cahen, "*The Turkish Invasion...*", 144; Ayrıca bkz. Çalışmamızdaki Selçukluların Batı Politikası.

¹⁵² *Ebu'l-Ferec*, 1/305; Makdisi, *a.g.e.* 83; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 37; C.Cahen, "*The Turkish Invasion...*", 145.

¹⁵³ *Kâmil*, 9/580.

¹⁵⁴ *Muntazam*, 8/151; *Kâmil* 9/580; *Bidâye*, 12/63. *Ebu'l Ferec*, 1/305;

Öyle anlaşıyor ki, el-Kâim, Selçukluların Abbâsîler lehine takip ettiği siyasetten memnun olmuş ve bu yüzden Tuğrul Bey'e istediği unvanları göndererek aralarındaki münasebetin gelişmesine katkıda bulunmuştu. Buna karşılık Tuğrul Bey de aynı şekilde cevap vermişti. Öte yandan Sibt İbnü'l-Cevzî 444/1052'de Hemedan ve çevresini feth etmiş bulunan Tuğrul Bey'in, artık Irak'a gelme düşüncesini hayata geçirme niyetinde ve arzusunda olduğundan söz etmektedir.¹⁵⁵ Sibt'a göre Tuğrul Bey aynı yıl kendisinin Bağdad'a gelmesi yönünde bir davet daha almıştı.¹⁵⁶ Fakat Tuğrul Bey, bu durumda Oğuzların ne yapacağını tam kestiremediği için Bağdad'a gelmeyi tehir etmişti.¹⁵⁷

Bu rivayeti ve gelişen olayları dikkate aldığımızda; öyle görünüyor ki, bu yıllarda Abbâsî halifesi ile Selçuklu Sultanı arasında sıcak ilişkilerin ve muhtemelen gizli pazarlıkların cereyan ettiğini söylememiz gerekecektir. Zira işaret ettiğimiz gibi, bu senelerde Kuzey Afrika'daki Zîrî emiri Muiz b. Badis Fâtımîlere karşı isyan edip, el-Kâim adına hutbe okutmaya başlamıştı¹⁵⁸. Bunun üzerine el-Kâim, ona hil'at ve menşur göndermişti. Ancak bunları götüren Abbâsî elçisi Ebu Gâlib eş-Şîrâzî Bizans'ta tutuklanıp Fâtımîlere gönderildi. Öte yandan yine bu sırada Selçukluların Bizans'a yönelik baskıları artmış ve Azerbeycan yoluyla Ermenistan ve Doğu Anadolu Selçuklu hucumlarına maruz kalmıştı.¹⁵⁹ Bu olayların aynı senelere rastlamasını bir tesadüf olarak değerlendirmemiz mümkün gözükmemektedir. Zira Selçuklu akınları sonucunda Bizanslılar, Selçuklularla görüşmelerde bulunmuşlar ve hatta Fâtımîlere karşı tavır alıp, bir anlamda Abbâsî hilafetini tanımak ve İstanbul'da el-Kâim ile Tuğrul Bey adına hutbe okutmak ve ayrıca tutuklanan Abbâsî elçisini serbest bırakmak zorunda kalmıştı.¹⁶⁰ Bu olayların da gösterdiği gibi, Selçuklular, Abbâsîlerin yanında yer alarak hem Bizans'a, hem Fâtımîlere yönelik bir batı politikası uygulamasının gerisinde Selçukluların Abbâsîlerle olan münasebetlerinin epeyce etkili olduğunu düşünüyoruz. Yine 442-443/1050-1051'de Bağdad'da Ehli Sünnet taraftarları ile Şia mensupları arasında şiddetli dinî kavgalar yaşanmıştı.¹⁶¹ Bu elçilik hâdisesi ve Selçuklu-Abbâsî yakınlaşmasının tesiriyle Abbâsîler, Fâtımîlere karşı mevcut politika-

¹⁵⁵ Sibt, Mirat 4.b. den naklen Makdisi, *İbn Aqıl*, 83; Ayrıca bkz. Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 37.

¹⁵⁶ Makdisi, *a.g.e.*, 83.

¹⁵⁷ Makdisi, *a.g.e.*, 83.

¹⁵⁸ *Muntazam*, 8/151.

¹⁵⁹ C.Cahen. "The Turkish Invasion...", 144 Ayrıca Çalışmamızdaki Selçukluların Batı Politikası.

¹⁶⁰ Bu hususların ayrıntıları için bkz.: Çalışmamızdaki Selçukluların Batı Politikası.

¹⁶¹ *Muntazam*, 8/145-146, 149-150; *Kâmil*, 9/575-578; *Bidâye*, 12/61-62.

larını ve mücadelelerini kuvvetlendirmişlerdir. Nitekim Abbâsîler 444/1052'de Fâtımîlerin nesebinin Hz.Peygambere dayandığı yolundaki iddiaların asılsız olduğuna dâir Bağdad'ta bir bildiri daha yayınlamıştı.¹⁶² İşte Abbâsîlerin yararına ve düşmanlarının karşısındaki silkinişini gösteren bu gelişmeler bir araya getirildiğinde yukarıda yaptığımız değerlendirmenin isabetli olduğu görülecektir. Neticede Selçukluların, Abbâsîlerin rakibi ve düşmanları karşısında onların yanında yer alıp, destek olduğu gerçeği ortaya çıkmaktadır.

5- Tuğrul Bey'in Bağdad'a Dâvet Edilişi Meselesi

Bundan sonra Abbâsî Selçuklu ilişkilerinde en önemli merhaleyi oluşturan ve Tuğrul Bey'in Bağdad'a gelişine zemin hazırlayan Abbâsî dâvetini incelemeye geçebiliriz. Bu konu hem Abbâsî hilafeti ve Ehli Sünnet İslâm anlayışının geleceği, hem Selçuklular, hem de genel İslâm tarihî ve hatta Dünya tarihî bakımından önemli gelişmelerin basamağı sayılmasından ötürü oldukça ehemmiyet arz etmektedir.¹⁶³

Bar Hebraus (Ebu-Ferec) 446/1054 yılının vakalarını anlatırken, Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in bir elçi ile el-Kâim'e gönderdiği bir mektuptan söz etmektedir.¹⁶⁴ Tarihçi, Tuğrul Bey'in söz konusu mektubunda şunları bildirdiğini ifade eder: 1-Hz.Peygambere hizmet etmekle şeref kazanmak ve kabul edilmek için Bağdad'a gelmek arzusunu; 2-Mekke'ye gidip hac ibadetini yerine getirip dua ve niyazda bulunmak; 3- Hacıların geçtiği yolları bedevi ve eşkiyalardan temizleyip hac yolunun güvenliğini temin etmek¹⁶⁵; 4- Suriye ve Mısır'daki Fâtımîlerle savaşmak ve oraları onlardan temizlemek gibi niyet ve hedeflerini açıklamıştır.¹⁶⁶

Bar Hebraus, Tuğrul Bey'in bu gayeleri ve istekleri karşısında Halife el-Kâim'in,

¹⁶² Bu hususta bkz. *Muntazam*, 8/154-155; *Kâmil*, 9/591; *Bidâye*, 12/63; Makrîzî, *İttiâz*, 2/223.

¹⁶³ C.E. Bosworth, "The Political and Dynastic History of The Iranian World (A.D. 1000-1217)" 45; Hasan Müneymine, *Târihu'd-Devleti'l-Büveyhîyye*, 161-162, 190-191; Ayrıca, Selçukluların Irak'a gelişleri ve Halifeyle olan ilişkileri ve bunu hem Abbâsî hilafeti hem de Ehli Sünnet mezhebi açısından değerlendirmesi için bkz. Huseyin Emin, *Târihu'l- Irak fî Asri's-Selcuki*, 123-137; Osman Turan, *Selçuklular Târihi*, 91-95.

¹⁶⁴ *Ebu'l Ferec*, 1/306; Makdisi, *a.g.e.*, 84; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 37-38.

¹⁶⁵ Bu yıllarda, Mekke'de Fâtımî halifesi el-Mustansır adına hutbe okunuyordu ve ayrıca asayiş ve güvenlik kalmamıştı. Hatta bu asayişsizlik ve başı bozukluk neticesinde daha önceleri "Hacerü'l-Esved" dahi Kabe'den alınarak götürülmüştü. Maamafih h. 442-443 yıllarında bu bölgede seyahat eden Nasır-ı Husrev bu hususları eserinde anlatmaktadır.Bkz. Nasır-ı Husrev, *Sefernâme*, Türkçeye çev. Abdülvehhab Tarzi, İst. 1988, 114, 117, 122, 127, 130.; Subhi Abdu'l-Mun'im Muhammed, *el-Alâkâtü Beyne'l Mısır ve'l-Hicaz Zamânü'l Fâtımîyyin ve'l-Eyyübiyyin*, 109-110.

¹⁶⁶ Bkz. *Ebu'l-Ferec*, 1/306.

tam razı olmamakla beraber zarureten ona boyun eğerek, ona cevap yazdığını ve Tuğrul Bey'in gayretini, hamiyetini övdüğünü ve hatta Bağdad'a gelme hususunda gecikmemesini rica ettiğini bildirmektedir.¹⁶⁷ Bu rivayette yer alan bilgileri kendi içerisinde değerlendirdiğimizde, bazı çelişkiler ve tutarsızlıklar olduğu göze çarpmaktadır. Zira Abbâsî halifesi Tuğrul Bey'in Bağdad'a gelişini hem istemeyecek ve hem de dâvet edecek, fakat kerhen davet edecek. Bu, belki ilk bakışta mümkün görülebilir. Zira şartlar Halifeyi buna zorlamış olabilir, diye düşünüyoruz. Ancak şunu kabul etmek gerekir ki, daha önce de ifade ettiğimiz gibi, bu davet, Halifenin Sultana yaptığı ilk davet değildir. **Onun** Sultani kerhen dâvet etmiş olduğunu kabul etsek bile, el-**Kâim**'in içinde bulunduğu şartlar kendisini buna itmiştir. Dolayısıyla halife buna mecbur olmuştur. Tuğrul Bey'in Bağdad'a geliş maksatlarını ve açıkladığı hedefler, zaten Abbâsî halifesinin menfaatlarına hizmet edecek hususlar olduğu da unutulmamalıdır.¹⁶⁸ Maamafih Halife hem Tuğrul Bey'in gelmesini istemeyecek, hem de gelişinin gecikmemesini isteyecek. Bu kabul edilemez bir husustur. Olsa olsa burada, Halifenin siyâsî dengeleri ayarlayabilmek için stratejik bir takım hesaplar peşinde olduğunu ^{ve} bu yüzden bazı diplomatik manevralar takip ederek muhtemelen böylesi bir dil kullandığını söyleyebiliriz.

Kaldı ki, diğer taraftan Hatîb Bağdâdî¹⁶⁹, İbnü'l İmrânî¹⁷⁰, İbnü'l-Kalânîsî,¹⁷¹ İbnü'l Cevzî¹⁷², İbnü'l Esir¹⁷³, İbn Hallikan¹⁷⁴, İbnü'l Adîm¹⁷⁵, Sadru'd Din el-Hüseynî¹⁷⁶, Sıbt İbnü'l Cevzî¹⁷⁷, Nüveyrî¹⁷⁸, Zehebi¹⁷⁹, İbn Kesir¹⁸⁰, İbn Tanrıberdi¹⁸¹, İbnü'l-Ezrak el-

¹⁶⁷ Ebu'l-Ferec, 1/306.; Makdisi, *İbn Aql*, 84.

¹⁶⁸ Bu hususdaki değerlendirmeler için bkz., Hüseyin Emin, *Târihu'l-Irak fi Asri's-Selcuki*, 123-137.; D. Sourdel, "*Al-Kâ'im Bi Amrillah*", 4/457-458.

¹⁶⁹ Bkz. Hatîb Bağdâdî, *Târihu Bağdad*, 9/400.

¹⁷⁰ Bkz. İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 188-189.

¹⁷¹ Bkz. İbnü'l-Kalânîsî, *Zeylû Târihi Dimesek*, 87.

¹⁷² Bkz. İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, 8/163, 164.

¹⁷³ Bkz. İbnü'l-Esir, *Kâmil*, 9/609-610, 613.

¹⁷⁴ Bkz. İbnü Hallikan, *Vefayatü'l-A'yan*, 5/66. Hatta müellif Halife'nin davet mektubunu Kadı el-Maverdî'nin Tuğrul Bey'e götürdüğünü beyan eder,

¹⁷⁵ Bkz. İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb fi Târihi'l-Haleb*, Tah. Süheyl Zekkar, Beyrut Trz., 3/1348; Aynı müellif, *Buğyetü't-Taleb fi Târihi'l-Haleb*, Yay. Ali Sevîm, Ank. 1972, 6; İbnü'l-Adîm, *Bi-yografilerle Selçuklular Târihi*, Terc. Ali Sevîm, Ank. 1982, 1.

¹⁷⁶ Bkz. Sadru'd-Din el-Hüseynî, *Ahbâr*, 59.

¹⁷⁷ Bkz. Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'l-Zeman*, 10 a'dan naklen, Makdisi, *İbn Aql*, 84.

¹⁷⁸ Bkz. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 23/224-225, 26/288-289.

¹⁷⁹ Bkz. Zehebi, *Düvelü'l-İslâm*, 1/263; Aynı müellif, *Siyeru A'lami'n-Nübelâ*, 18/109. Yazar burada h. 447 yılında Tuğrul Bey'in Bağdad'a daveti için elçi olarak kadı El-Maverdî'nin görevlendirildiğini bildirmektedir. Ayrıca bkz. Aynı eser, 18/310.

¹⁸⁰ Bkz. İbn Kesir, *Bidâye*, 12/66-67.

Fârikî¹⁸² gibi daha birçok müellif 447/1055'de Tuğrul Bey'in yukarda belirtilen niyetlerini açıkladığını ve buna karşılık Abbâsî halifesi el-Kâim'in de Selçuklu Sultanını Bağdad'a gelmesi için davet ettiğini bildirmektedirler.

Ancak şimdi karşımıza tarihçiler arasında günümüze kadar hep tartışma mevzuî olagelmiş bir mesele çıkmaktadır. Söz konusu mesele, Tuğrul Bey'i Bağdad'a halife el-Kâim'in kendisinin mi? Yoksa vezir İbn Müslime'nin mi? davet ettiğidir. Meselenin bir başka yanı da İbn Müslime ve Besâsirî arasında cereyan eden siyasî rekabet ve çıkar çatışması mı¹⁸³, bu davete sebep oldu? Şimdi bu hususu kaynaklarımızın verdiği bilgilerin ışığı altında incelemeye çalışalım. Bunu yaparken de hâdiseye en yakın kaynaktan itibaren, yer alan bilgileri teker teker gözden geçirelim.

Bu hususa işaret eden tarihçilerimizden kronolojik olarak; 'olayların cereyan ettiği zamana en yakın kaynak durumunda olan Hatıb el-Bağdâdî¹⁸⁴ (ö.463/1070-1071); İbn Kalânisi¹⁸⁵ (ö.555/1160); Selçuklu tarihçisi Sadrüddin el-Hüseynî¹⁸⁶ (ö.575/1179); İbnü'l Ezrak el-Fârikî¹⁸⁷ (ö.590/1194); İbnü'l-Cevzî¹⁸⁸ (ö.597/1200-1201); İbnü'l-Adîm¹⁸⁹ (ö.660/1261-1262); İbn Hallikân¹⁹⁰ (ö.681/1282); Nüveyrî¹⁹¹ (ö.733/1332-1333); Zehebi¹⁹² (ö.748/1347-1348); İbn Kesir¹⁹³ (ö.774/1372-1373); İbn Tanrıberdi¹⁹⁴ (ö.874/1469) gibi müellifler hemen hemen birbirine yakın ifadelerle Besâsirî'nin Fatımî hilafeti ile yazışmak suretiyle münasebet kurarak, Abbâsî hilafetini yıkmak üzere kötü emellerini ortaya çıkarıp isyan etmesi üzerine bizzat Abbâsî halifesi el-Kâim'in kendisinin, Besâsirî'ye, dolayısıyla

¹⁸¹ Bkz. İbn Tanrıberdi, *Nucûm*, 5/56.

¹⁸² Bkz. İbnü'l-Ezrak el-Fârikî, *Târihu Meyyafârikîn ed-Devletü'l-Mervâniyye*, 155-156.

¹⁸³ Vezir İbn Müslime ile Besâsirî arasındaki rekabet ve zıtlasma çevresinde gelişen olaylar için bkz. Çalışmamızdaki Üçüncü bölüm.

¹⁸⁴ Bkz. Bağdâdî, *Târihu Bağdad*, 9/400.

¹⁸⁵ Bkz. İbnü'l-Kalânisi, *Zeyl*, 87.

¹⁸⁶ Bkz. Sadrü'd-Din el-Hüseynî, *Ahbâr*, 59.

¹⁸⁷ Bkz. İbnü'l-Ezrak el-Farukî, *Târihu Meyyafârikîn*, 155.

¹⁸⁸ Bkz. İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, 8/163

¹⁸⁹ Bkz. İbnü'l-Adim, *Buğyetü'l-Taleb*, Süheyl Zekkar Neşri, 3/1348; Aynı Müellif, *a.g.e.*, Ali Sevim Neşri, 6. Müellifin eseri Halep tarihini ihtiva etmesine rağmen Besâsirî'nin önemine binaen hayatını eserinde vermektedir. Söz konusu bilgiyi de orada nakletmektedir.

¹⁹⁰ Bkz. İbn Hallikan, *Vefeyatü'l-A'yan*, 5/66. Müellif, eserinde Tuğrul Bey'in hayatını verirken onun Bağdad'a davet edilşinin bizzat Halife tarafından yapıldığını belirtmektedir.

¹⁹¹ Bkz. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 26/288.

¹⁹² Bkz. Zehebi, *Siyeru A'lâmi'n-Nübela*, 18/109,310; Aynı müellif, *Düvelü'l-İslâm*, 1/263

¹⁹³ Bkz. İbn Kesir, *Bidâye*, 12/66-67

¹⁹⁴ Bkz. İbn Tanrıberdi, *Nucûm*, 5/56-57.

Fatımîlere karşı yardım etmesi ve Abbâsî hilafetini bu tehlikeden kurtarması için Rey civarında bulunan Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'e, elçisi ile bir mektup göndererek onu Bağdad'a çağırdığını belirtmektedirler.

Tarihçimiz İbnü'l-Esîr (ö.630/1233) ise, zaten Besâsîrî'nin çevresinde bulunan Bağdad'lı Türk askerlerinin Tuğrul Bey'in Bağdad'a gelme niyetinden hoşnut olmadıklarını ve bunu da Halife'ye ilettiklerini ve aslında Selçuklu Sultanının gelmesini ve Büveyhî Devletinin yıkılmasını isteyen Reisür-Rüesâ Vezir İbn Müslime olduğu yolundaki iddialara yer verir.¹⁹⁵ Hatta bu davetle bağlantılı olarak İbnü'l-Esîr, Besâsîrî ile İbnü'l Müslime arasındaki anlaşmazlık ve rekabetin had safhaya çıkması sonucunda, Besâsîrî'nin, Abbâsî vezirini Selçukluları Bağdad'a çağırmakla itham ettiğini nakleder. Nitekim bu meyanda müellifimiz, Besâsîrî'nin; "Ben sadece şehirleri harabeye çeviren ve Oğuzlarla birleşerek onları Bağdad'a gelmeleri için tahrik ve teşvik eden Reisü'r-Rüesâ'dan şikayetçiyim." dediğini zikreder.¹⁹⁶ Kendisinden naklettiğimiz bu bilgilere rağmen İbnü'l-Esîr, bir başka rivayetinde Büveyhî emîri el-Melikü'r-Rahim'in tutuklanmasını müteakip, el-Kâim'in bu durumdan rahatsız olduğunu, bunu da Tuğrul Bey'e bildirdiğini ve ayrıca Halifenin Sultan'a; "Ben seni emri şerife olan saygına güvenerek inanarak tercih etmiştim ve çağırmıştım." dediğini aktarır.¹⁹⁷ Netice itibarıyla İbnü'l-Esîr tarafından nakledilen Halifenin bu sözünden de, Tuğrul Bey'i bizzat el-Kâim'in kendisinin Bağdad'a çağırdığı kesin olarak anlaşılmaktadır.

Şimdi de Tuğrul Bey'in Bağdad'a davet edilmesiyle ilgili olarak, bu davetin Vezir İbn Müslime tarafından yapıldığını bildiren kaynakların verdiği bilgileri gözden geçirelim. Daha önce de belirttiğimiz gibi, zaten hem Vezir İbn Müslime'nin ve hem de Selçukluların azılı düşmanı durumundaki Fâtımî dâisi el-Müeyyed (ö.470/1077) ; İbn Müslime'nin siyasî hırsı sebebiyle Besâsîrî ile sürtüşmeye girdiğini ve bu yüzden Selçukluları Irak'a çağırdığını, hatta halen Fâtımî hakimiyetinde bulunan Irak ve Şam bölgesini Selçukluların istilâ etmelerine zemin hazırladığını ifade etmektedir. Dolayısıyla el-Müeyyed, Tuğrul Bey'in ve Selçukluların Bağdad'a gelişini İbn Müslime'nin Büveyhîlere ve Fâtımîlere karşı taşıdığı düşmanlığın tesiriyle, bunu, onun tarafından hazırlanmış bir komplo ola-

¹⁹⁵ Bkz. *Kâmil*, 9/610.

¹⁹⁶ Bkz. *Kâmil*, 9/602.

¹⁹⁷ Bkz. *Kâmil*, 9/613.

rak görmektedir.¹⁹⁸ Bu konuyla ilgili olarak İbnü'l-İmrânî (ö.580/1184) ise, Vezir İbn Müslime'nin akıllı, zeki, kurnaz ve iyi bir idareci olduğundan söz eder ve onun Besâsirî'nin Abbâsî hilafetine karşı kötü niyetlerini hissetmesi sonucunda Selçuklu Türkleri ile yazışarak münasebet kurup, Tuğrul Bey'i Bağdad'a çağırdığını ve Selçuklu Sultanının bu dâveti kabul ettiğini ifade etmektedir.¹⁹⁹

Görüldüğü üzere, kaynaklarımızın çoğunluğunun naklettikleri bilgiler, bizi, hem Besâsirî'nin isyan ederek Fâtımîlerle işbirliği içerisine girmesi sonucunda Abbâsî hilafetinin varlığını tehlikeye girmesi, hem de zaten kuruluşlarından itibaren, itaatini ve bağlılığını arz etmiş bulunan üstelik Ehli Sünnet İslâm anlayışını benimseyen ve güç halindeki Selçukluların mevcûdiyetini kendisi ve Abbâsî hilafeti için bir kurtuluş yolu kabul eden el-Kâim'in bizzat Tuğrul Bey'i Bağdad'a davet ettiği neticesine götürmektedir. Buna karşılık, yukarıda da zikredildiği üzere, çok az olmakla beraber bazı müellifler de bu dâvetin zemininin Vezir İbn Müslime tarafından hazırlandığını ve yapıldığını bildirmektedirler. Burada unutmamamız gereken bir husus daha vardır ki, o da, İbn Müslime'nin akıllı, siyaseti bilen ve aynı zamanda koyu bir Ehli Sünnet mensubu, hatta Hanbelî birisi olduğudur.²⁰⁰ Ayrıca kaynakların bize verdiği bilgilere göre, İbn Müslime, vezirlik görevine geldiği andan itibaren, Abbâsî hilafetinin ve Ehli Sünnet İslâm anlayışının hem siyasî, hem dinî yönden güçlenmesi için çalışmış biridir. Bu anlamda, daha önce de işaret ettiğimiz gibi, Selçuklu Sultanı ile Abbâsî hilafeti arasındaki ilişkilerin güçlenmesine gayret etmiştir.²⁰¹ Nitekim İbn Müslime, Fâtımî mezhebinin Dâî el-Müeyyed eliyle Fars'ta yayılması karşısında halife el-Kâim'in, Fâtımî davetini kabul etmiş bulunan Büveyhî emîri Ebu Kalicar'a karşı sünnî Selçuklu gücünün bir tehdid unsuru olarak kullanılması hususunda etkili rol oynamıştı.²⁰² Hatta el-Müeyyed'in Fars'tan uzaklaştırılması için bizzat İbni Müslime, el-Kâim tarafından elçi olarak Ebu Kalicar'a gönderildi.²⁰³ Dolayısıyla bu yüzden el-

¹⁹⁸ el-Müeyyed fi'd-Din, *Sîre*, 56-57, 64-66, 76-79, 94-96, 154.

¹⁹⁹ Bkz. İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 188-189.

²⁰⁰ İbn Müslime için bkz. Hatîb Bağdâdî, *Târihu Bağdad*, 11/391-392 İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 188; İbn Tıktaki, *el-Fahri*, 295.; *Muntazam*, 8/200-201.; Zehebi, *Siyeru A'lamî'n-Nübelâ*, 18/216-218; Claude Cahen, *"İbn Muslime"*, 3/891-892.

²⁰¹ Makdisi, İbn Aqıl, 82-83; D. Sourdel, *"al-Kaim Bi Amr Allah"*, 4/457; C.Cahen, *"Ibn al-Muslime"*, 3/891.

²⁰² Bkz. *Sîre*, 56-57, 64-65; Ayrıca bkz. Çalışmamızdaki Fars'ta Fâtımî Davetinin Yayılışı ve Buna karşı Abbâsî Tepkisi.

²⁰³ Bkz. *Sîre*, 64-65.

Müeyyed, İbn Müslime'ye düşman olduğu gibi, Selçukluların Bağdad'a gelerek daha sonra Fâtımî topraklarını elde etmek için harekete geçmelerinden dolayı da onu sorumlu tutmaktadır.²⁰⁴ Netice itibariyle İbn Müslime, Şia, Fâtımî ve Büveyhî karşıtı, fakat, Ehli Sünnet inancının yanında yer aldığını idaredeki icraatlarıyla açıkça göstermişti. Bu bilgilere ilâveten, Sıbt'ın verdiği bilgiye göre, İbn Müslime, Abbâsî hilafetinin ve dolayısıyla Ehli Sünnet İslâm anlayışının, Besâsirî isyanı, Şia ve Fâtımî tehdidi gibi tehlikeler karşısında korunması için, hem Selçuklu ordusunun Bağdad'a gelmesini istemiş, hem de geldiklerinde ihtiyaçlarının karşılanması için Tuğrul Bey'e 300.000 dinar vermeyi vaad etmişti.²⁰⁵ Bu rivayetlerden de anlaşılacağı üzere, Tuğrul Bey'in Bağdad'a davet edilmesinde, vezir İbn Müslime'nin önemli bir rolü olmuştur. Ancak her halükârda vezirin bu davranışlarının, herhalde tamamen Abbâsî hilafetinin ve Ehli Sünnet mezhebinin geleceğinin yararına matuf ve halife el-Kâim'in bilgisi dahilinde olduğu da kabul edilmelidir.²⁰⁶

Bütün bunlarla birlikte, Tuğrul Bey'i, Bağdad'a gelmesi için ister halife el-Kâim'in kendisi, ister vezir İbn Müslime davet etmiş olsun, kabul edilmesi gereken husus, bu dâvetin karşı karşıya kalınan şartlar içerisinde bir çare olarak düşünüldüğü ve zorunluluk sonucu olduğu kesindir. Zira Abbâsî hilafetinin karşı karşıya kaldığı tehlikeler, tehditler ve içinde bulunduğu şartlar göz önüne alındığında bu davet kaçınılmaz bir netice idi.²⁰⁷ Şunu da ilâve etmek gerekir ki, doğrudan doğruya Abbâsî hilafetinin mevcûdiyetini ilgilendiren bu şartlarda ve böylesi bir ortamda Vezirin, Halifeden habersiz tek başına bu işi yapmış olması pek mümkün görünmemektedir. Zira daha önce işaret ettiğimiz gibi, İbnü'l Esir'in ifadesine göre, halife el-Kâim, Tuğrul Bey'e: "Ben sana güvenerek inanarak seni çağırdım, tercih ettim," demiştir.²⁰⁸ Şayet bu daveti İbn Müslime tek başına yapmış dahi olsa, yukarıda belirttiğimiz gibi mutlaka ve mutlaka söz konusu dâvetin halife el-Kâim'in bilgisiyle yapıldığını kabul etmemiz icab etmektedir.

Öte yandan şunu da hatırlamamız gerekir ki, yukarıdan beri ayrıntılı bir şekilde ele aldığımız üzere, Selçukluların 429/1037-1038'den itibaren 447/1055'de Bağdad'a girişi-

²⁰⁴ Bkz. *Sîre*, 94-95.

²⁰⁵ Bkz. Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'l-Zeman*, 6.

²⁰⁶ Bkz. Mafizullah Kabir, "The Relation of The Buwayhid Amirs With The Abbâsîd Calips", 242-243; C.E. Bosworth, "The Political...", 36-37, 43-48, 70-74; C.Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, 12-13; C.Cahen, "The Turkish Invasion", 143-146..

²⁰⁷ Bkz. Hüseyin Emin, *Târihu'l-Irak...*, 125-136.

²⁰⁸ Bkz. *Kâmil*, 9/613.

ne kadar geçen süre içerisinde Tuğrul Bey ile halife el-Kâim arasındaki ilişkiler genellikle sıcak, samimi ve tâbi-metbuluk sınırları içerisinde cereyan ettiği söylenebilir. Bunun yanında Selçukluların batıya doğru ilerlemeleri nedeniyle gerek Bizans'a, gerek Büveyhîlere, gerek Fâtımîlere karşı takip ettikleri siyasetleri Abbâsî hilafetinin ve Ehli Sünnet mezhebinin yararına olduğu zaten tarihî hâdiselerin seyrinden de çıkartılabilir. Zira ele aldığımız üzere, hem rakip Fâtımî hilafetinin Abbâsî hilafeti aleyhine doğruya doğru yayılma ve onları ortadan kaldırmaya yönelik faaliyetlerinin devam ettiğini, hem Abbâsî hilafetinin meşruiyetine inanmadığı halde siyaseten bir arada yaşayan ancak Abbâsî halifelerini tahakkümleri altına alıp, zaman zaman Fâtımîlere yakınlık duyan Büveyhîlerin mevcudiyetini ve hem de Selçukluların batı politikası içerisinde önemli yeri olan Hristiyan Bizans'a karşı yürütülen Selçuklu akınları ve siyasetleri gibi hususları göz önüne aldığımızda; Abbâsî hilafetine bağlılığını her fırsatta göstermeye çalışan Selçukluların batıya doğru yönelmesi, hatta Irak'a ve Şam bölgesine gelmeleri elbette Abbâsî hilafetinin geleceği ve varlığı açısından yararlı olduğu kabul edilmelidir.²⁰⁹

Ancak bütün bunları söylerken, Selçukluların Bağdad'a gelişlerinin sadece Hali fenin davetiyle ve Sünnî İslâm anlayışlarıyla bağlantılı olarak dinî kaygılardan ötürü gerçekleştiğini de söylemek istemiyoruz. Elbette Selçuklular, zaten fetihlerle ve göçlerle batıya doğru geliyorlardı. Dolayısıyla Selçuklular için batıya gelmelerini gerektiren siyasî, askerî, sosyal ve iktisadî bir takım sebeplerin varlığı da gözardı edilmemelidir. Zira bu anlamda Selçuklu fetihlerinin ve idaresinin meşruiyetinin Abbâsî halifesi tarafından tanınmasının Selçuklular açısından çok önemli bir kazanım olduğu unutulmamalıdır.²¹⁰

6- Selçukluların Bağdad'a Gelişi, Buna Karşı Tepkiler ve Büveyhî Devletinin Yıkılışı

Şimdi Tuğrul Bey'in ve Selçukluların Bağdad'a gelişinin ortaya çıkardığı siyasî, dinî ve sosyal duruma ve bunun Abbâsî hilafeti açısından doğurduğu sonuçlara bakalım. Nihayet 447/1055'da Tuğrul Bey'in Bağdad'a gelişinin gerçekleşeceğine dair haberler üze-

²⁰⁹ Bu hususlar için bkz. C.Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, 12-13; Muhammed Mahmud İdris, *Târihu'l Irak...*, 101-102; C.E.Bosworth, *"The political..."*, 36-47; C.Cahen, *"The Turkish Invasion..."*, 142-145; Abdu'l-Mun'im Hasaneyn, *İran ve'l-Irak...*, 45-51; İbrahim Kafesoğlu, *"Selçuklular"*, İ.A., 10/366.

²¹⁰ Bkz.: Hüseyin Emin, *Târihu'l-Irak*, 126-134.

rine. Selçuklu Sultanının gelişinden siyasî, askerî, dinî ve ekonomik çıkarları bakımından zararlara uğrayacak kesimler derin bir korku ve endişeye kapılarak bundan rahatsız oldular. Hatta bu kesimler Sultanın ve Selçukluların gelişini Halife nezdinde protesto ettiler. Öyle ki halife, bu kimselere Sultanın gelişinden dolayı zarar görmeyecekleri yönünde teminat vermek zorunda bile kalmıştı.²¹¹ Bu kitleyi Bağdad'lı Türkler, Deylem-liler, Büveyhî iktidar çevreleri ve Fâtımî hilafetine sempati duyan Şîî kesimler ve özellikle de Besâsirî taraftarlarının oluşturduğunu görüyoruz.²¹²

İşte bu şartlarda Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey, 447/1055'de Bağdad'ın doğusunda ve Horasan yolu üzerinde bulunan Hulvan'a²¹³ kadar gelmiş bulunuyordu.²¹⁴ Selçuklu askerleri de "Tarîku Horasan"²¹⁵ güzergâhı üzerinde idi. Bunu duyan, sözünü ettiğimiz kesimler Bağdad'ın batı yakasına, hatta Bağdad dışına kaçtılar ve Selçuklu askerlerini şehre sokmamaya karar vererek hazırlıklara başladılar.²¹⁶ Öte yandan bu esnada Büveyhî emîri el-Melikü'r-Rahim Besâsirî ile birlikte Vasıt'ta bulunuyordu.²¹⁷ Zaten Halife el-Kâim, Besâsirî'nin taşıdığı kötü niyetleri ve durumunu Büveyhî emirine bildirerek, onu yanından uzaklaştırmasını emretmişti. Bunun üzerine el-el-Melikü'r-Rahim, Tuğrul Bey'in gelişinden de korkmuş olsa gerek ki, hemen Besâsirî'den ayrılmış ve Bağdad'a dönmüştü.²¹⁸ Ancak Tuğrul Bey, Bağdad'a girdikten sonra daha önce şehre gelmiş olan Büveyhî emîrini tutuklattı. Öyle görünüyor ki, daha sonra Tuğrul Bey'in el-Melikü'r-Rahim'i tutuklatmasının sebebinin, büyük ölçüde Besâsirî ile Büveyhî emîrinin hem Tuğrul Bey'e, hem de Abbâsî halifesine karşı işbirliği yapmaları ve ayrıca Selçuklu ordusunun Bağdad'a girişinden sonra halkı Selçuklulara karşı kışkırtması olduğunu düşünüyoruz.²¹⁹ Zaten Tuğrul Bey de bu hususta Büveyhî emîrini sorumlu tutmuştu. Ancak bütün bunlarla beraber, Selçukluların batıya doğru yayılmaları da bunu tabii kılıyordu.

²¹¹ Bu hususta bkz.: *Muntazam*, 8/163-166; *Kâmil*, 9/609-610.

²¹² Bu hususta bkz. *Sîre*, 95-96; *Muntazam*, 8/163-164; *Kâmil*, 9/608, 609, 610, 611, 612, 613.

²¹³ Hulvan "Tariku Horasan" üzerinde Bağdad'ın kuzey doğusuna düşen bir şehirdir. Hulvan için bkz. *Mucem*, 2/290 v.d.; G.Le Strange, *Buldanü'l-Hilafeti's-Şarkıyye*, 23; G. Makdisi, *History and Politic in Eleventh-Century Baghdad*, Great Britain, 1990, 185.

²¹⁴ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 189; *Kâmil*, 9/609.

²¹⁵ Tariku Horasan Bağdad'ın doğuya açılan en büyük yoludur. Bkz. *Buldanü'l-Hilafe*, 185.

²¹⁶ Bkz. *Muntazam*, 8/163-164; *Kâmil*, 9/609-610.

²¹⁷ Bkz. *Kâmil*, 9/608-609.

²¹⁸ Bkz. *Kâmil*, aynı yerler.

²¹⁹ *Muntazam*, 8/163-164; *Kâmil*, 9/608-609.

Diğer taraftan Tuğrul Bey, Hulvan'dan Nehravan²²⁰a gelmiş ve buradan el-Kâim ile kendisi arasında bir yazışma daha cereyan etmişti. Yukarıdan beri izah ettiğimiz gibi, söz konusu davete rağmen, Tuğrul Bey bu yazışma ile nezâketen ve siyâseten halifeden tekrar Bağdad'a giriş izni istiyordu. Böylece Selçuklu sultanı, bir kere daha Bağdad'a geliş maksatlarını açıklayarak; halifeye olan saygısını, hürmetini ve bağlılığını takdim etmek; onun hayır duasını almak, hac yollarını güvenli kılmak, akabinde Suriye ve Mısır'daki Fâtımîlere karşı savaşmak gibi maksadlarla Bağdad'a gelmeyi düşündüğünü ve bunun için giriş izni istediğini bildiriyordu.²²¹ Buna karşılık Halife de Tuğrul Bey'in bu isteğini memnuniyetle kabul etmiş olmalı ki, hemen Bağdad camilerinde Selçuklu Sultanı adına hutbe okunmasını emretti. Böylelikle 22 Ramazan 447/15 Aralık 1055 Cuma günü "*es-Sultânü Rüknü'd-Devle Ebu Talip Tuğrul Bey Muhammed İbn Mikâil, Yemînü Emîru'l-Müminîn*" lakabıyla Selçuklu Sultanı adına hutbe okundu.²²² Daha sonra Vezir İbn Müslime, Bağdad'ın önde gelenleri, devlet büyükleri hatta Büveyhî iktidarı mensupları hep birlikte Tuğrul Bey'i karşılamaya çıktılar. Kendisini karşılamak üzere Abbâsî heyetinin geldiğini duyan Selçuklu Sultanı, veziri el-Kundûri'yi, Vezir İbn Müslime'yi karşılamaya gönderdi. Daha sonra Abbâsî heyeti ve İbn Müslime, Tuğrul Bey'e ulaşarak halife el-Kâim'in mektubunu ona ilette. Selçuklu Sultanı, halifeye saygısını göstermek maksadıyla îmâ yoluyla yere eğilerek halifenin mektubunu alıp başının üzerine götürdü ve ayrıca kendisine Bağdad'a giriş izni verip mektup gönderdiği için hem halifeye ve hem mektubu getirdiği ve kendisini karşılamaya gelmesinden ötürü İbn Müslime'ye teşekkür etti. Tuğrul Bey burada, bir kere daha kendisinin halifeye hizmet etmek, onun düşmanlarından intikam almak, Fâtımîlerle savaşmak, hac yollarının güvenliğini sağlamak için Bağdad'a geldiğini açıkladı. Hatta bu sebeple kendisinin diğer Horasan hükümdarlarından farklı değerlendirilmesi gerektiğini de belirtti.²²³ Öyle anlaşıyor ki, Tuğrul Bey, kendisinin halifenin emrine âmâde olması yönüyle farklı olduğunu belirtiyor ve bunun da Halife tarafından takdir edilmesini istiyordu. Nihayet halifenin gönderdiği karşılama heyeti ile birlikte Selçuklu Sultanı ve mâiyeti 25 Ramazan Pazartesi 447/ 18 Aralık 1055'te Bağdad'a girdi. Akabinde halife el-Kâim tarafından Tuğrul Bey'e, hil'at gönderildi ve

²²⁰ Nehravan Bağdad'ın doğusunda Tarıku Horasan üzerinde bir kasabadır. Bkz.: Makdisi, *History and Politics*, 185.; G.Le Strange, *Buldanü Hilafeti's-Şarkiyye*, 48.

²²¹ Bkz. *Muntazam*, 8/164; *Kâmil*, 9/610.

²²² Bkz. *Muntazam*, 8/164; *Râvendî*, 1/104; *Kâmil*, 9/ 610.

kendisi için Abbâsî hilafeti görevlilerince sıcak bir karşılama töreni yapıldı²²⁴.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Tuğrul Bey'in ve Selçukluların Bağdad'a gelişinden dolayı bazı kesimler bundan rahatsız olmuşlardı. Bunlar arasında başta Besâsirî ve taraftarları, Büveyhî iktidarı mensupları ve özellikle de Fâtımîler bulunuyordu. Çünkü, Tuğrul Bey'in açıklamalarından da anlaşıldığı üzere, Selçukluların Bağdad'a gelişi, Büveyhîler ve diğer kesimler için olduğu kadar, belki de en fazla Fâtımî varlığını ve topraklarını hedef alıyordu. Bu nedenlerden dolayı söz konusu kesimler Selçukluların Bağdad'daki mevcudiyetine ve ilerleyişine karşı çeşitli tedbirler almaya başladılar. Nitekim Bağdad ahalisi, sözünü ettiğimiz faktörlerin tesiriyle Selçuklu askerlerine karşı savaşmak üzere hazırlıklarını yaparak²²⁵, onların üzerlerine hücum ettiler.²²⁶ Bu durumda, zaten isyan halinde olup kendisine karşı Selçuklulardan yardım istenen Besâsirî, önce akrabası Dübeys b. Mezyed'in memleketi olan Hille'ye gitti. Ancak Besâsirî, daha sonra Tuğrul Bey'in İbn Mezyed'i uyarması sonucunda fiilen işbirliği içine girdiği Fâtımîlerle daha yakın olabilmek ve onların desteğini daha rahat alabilmek için oradan da Rahbe'ye kaçtı.²²⁷ Öte yandan Vâsıt'ta bulunan Büveyhî emîri el-Meliku'r-Rahim Tuğrul Bey'in Bağdad'a gelişinden çekinip, Halifenin isteklerine uyduğunu göstermek maksadıyla 15 Ramazan 447/ 8 Aralık 1055'de yanında bulunan Besâsirî'den ayrılıp Bağdad'a gelmişti. Sözünü ettiğimiz faktörlerin tesiriyle el-Melikü'l-Rahim, hemen kendisinin Halifenin emirlerine tabîi olduğunu açıklamak zorunda kaldı. Hatta o, Halifenin kendisine yaptığı tavsiyelere uyup, Tuğrul Bey'e elçi göndererek itaatini bildirdi. Böylece Büveyhî emiri, bir anlamda Selçuklu egemenliğini kabul etmekle belki de Selçukluların gölgesinde siyasî varlığını sürdürmeyi düşünüyordu. Buna karşılık Tuğrul Bey de Büveyhî emirinin itaatini kabul ettiğini bildirip

²²³ Bkz. *Muntazam*, 8/164; *Kâmil*, 9/ 610.

²²⁴ Tuğrul Bey'in Bağdad'a girişi için bkz. Bağdâdî, *Târihu Bağdad*, 9/400; İbnü'l İmrani, *el-İnbâ*, 189; *Muntazam*, 8/164-165; Hüseyinî, *Ahbâr*, 59-60; *Bundârî*, 11-12 terc., 7-8; *Râvendî*, 1/104; *Kâmil*, 9/609-611; İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl*, 87; Nüveyrî, *Nihayetü'l-Ereb*, 26/288-291; *Bidâye*, 12/66-67; Ebu'l-Fida, *el-Muhtasar*, 2/173; Ebu'l-Ferec, 1/306-307; C.E. Bosworth, "The Political...", 46; Heribert Busse, *Chalif und Grossköning Die Büyiden Im Iraq* (945-1055), 123-124; Hüseyin Emin, *Târihü'l-Irak*, 58-60; Makdisi, *Ibn Aqıl*, 84-86; Osman Turan, *Selçuklular*, 91-93; A. Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 38-39.

²²⁵ Bkz. *Sîre*, 96-97; *Muntazam*, 8/163-164

²²⁶ Bkz. *Kâmil*, 9/611.

²²⁷ Bkz. Bağdâdî, *Târih*, 9/400; *Muntazam*, 8/163-164; Hüseyinî, *Ahbâr*, 60; *Kâmil*, 9/609, 613; *Bidâye*, 12/66

hatta kendilerine yardım ve ihsan vaad ederek iyi davranacağını açıkladı²²⁸.

Bütün bunlara rağmen 26 Ramazan 447/18 Aralık 1055'de Bağdad halkı ile Selçuklu askerleri arasında yukarıda sözünü ettiğimiz sebeplerin tesiriyle çatışmalar cereyen etti. Tuğrul Bey bunun üzerine, Halifeye serzenişte bulunduğu gibi, olaydan yani Bağdad halkının Selçuklu askerlerine saldırmalarından dolayı el-Melikü'r-Rahim'i sorumlu tuttuğunu bildirdi. Hatta Tuğrul Bey, Büveyhî emiri için, "Şayet derhal huzuruma gelirlerse temize çıkarlar. Yoksa bu olayların Büveyhîler tarafından çıkarıldığına inanırım." dedi²²⁹. Maamafih Büveyhî emiri, hem Tuğrul Bey'in sözünün tesiri, hem Sultanın kendisine ve adamlarına eman vermesi, hem de Halifenin bu yöndeki emiri, hepsinden önemlisi içinde bulunduğu şartlarda mecbur olduğu için Selçuklu Sultanının huzuruna çıktı. Buna rağmen Selçuklu Sultanı, isyanı öncesinde ve sonrasında Besâsîrî ile işbirliği yapmış olması, Selçuklu askerlerine karşı yapılan saldırılarda onun payının bulunması gibi nedenlerle el-Melikü'r-Rahim'i Ramazan sonu 447/Kasım 1055'de tutuklatıp hapsedtirdi.. Önce es-Sîrevan'a oradan da Rey yakınlarındaki Tebarek kalesine gönderdi. Böylece Tuğrul Bey, yaklaşık 113 yıldır (334-447/945-1055) Bağdad'da hüküm süren Büveyhî hanedanına son vermiş oluyordu²³⁰. Aynı zamanda Büveyhîleri ortadan kaldırması sebebiyle Tuğrul Bey, gerek Abbâsî hilafeti açısından, dolayısıyla Ehli Sünnet İslâm anlayışı bakımından, gerek Selçuklu, gerek Büveyhî ve gerekse İslâm tarihlerinde yeni bir sayfa açıyordu. Öte yandan kanaatimizce, hem Selçukluların siyasî ve askerî hedefleri doğrultusunda izledikleri batı siyaseti gereği Büveyhî topraklarının safha safha alınmış olması, hem sahip oldukları Ehli Sünnet İslâm anlayışları gereği Abbâsî hilafetini Büveyhî tasallutundan kurtarma zamanının gelmiş olması ve hem de 429/1037-38 den beri gelişen Abbâsî-Selçuklu münasebetlerinin müsbet çizgisi gibi hususlardan dolayı zaten bu sonuç kaçınılmazdı.

7- Selçukluların Bağdad'a Gelişi İle İlgili Değerlendirmeler

Şimdi de doğurduğu sonuçlar bakımından önemli kabul ettiğimiz ve hep tartışma konusu olan Selçukluların Bağdad'a gelişine dâir yapılan değerlendirmeler üzerinde dur-

²²⁸ *Kâmil*, 9/609-610.

²²⁹ *Kâmil*, 9/611-612.

²³⁰ Bkz. *Muntazam*, 8/164; *Bundârî*, Metin, 12-13, Terc. 8; *Râvendî*, 1/104; *Kâmil*, 9/608, 612; *Bidâye*, 12/66; Claude Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, 12-13; Abdü'n-Naim Muhammed Hasaneyn, *İran ve'l-Irak fi Ahdi's-Selcukî*, 47.

mak istiyoruz. Bu hususta fikir belirten bazı çağdaş tarihçiler, bu olayı Selçukluların genişleme ve fetih politikasının zorunlu sonucu olarak görür. Bazı tarihçiler de Büveyhîler karşısında kaybedilmiş yetkilerin Abbâsîler tarafından yeniden kazanma mücadelesinin bir sonucu kabul eder. Diğer bir kısmı da bu hadiseyi, Abbâsî hilafetini ve Ehli Sünneti tehdit eden Fâtımî ve Şîî tehlikesinin ortadan kaldırılması mücadelesinin ulaştığı bir nokta, dolayısıyla Ehli Sünnet-Şia mücadelesi kapsamında değerlendirir. Bir kısım tarihçiler de bu olayı, İbn Müslime, Besâsîrî, el-el-Melikü'r-Rahim, halife el-Kâim ve Tuğrul Bey gibi güç ve iktidar sahibi kimselerin Irak'a sahip olma ve nüfuz mücadelesinin bir sonucu olarak görmektedirler. Bu bağlamda fikir beyan eden ve bizim de önemli kabul ettiğimiz araştırmacılardan bazılarının değerlendirmelerini nakletmek istiyoruz.

Mesela Selçuklu tarihçisi Claude Cahen; bu hâdiseyi şöyle özetleyerek değerlendirir: "...Bu teşebbüs, onun (Tuğrul Bey'in) sabırlı bir diplomasi hazırlığı sonucunda Bağdad'a girişidir. Bu diplomasi de şüphesiz o güçlü Türk komşuluğu rolünü oynamıştır; fakat Tuğrul Bey'in Bağdad'a girişi şiddet yoluyla fetih karakteri taşımamaktadır. Halife hükümeti, Şîî Büveyhoğulları baskısından, onların içine düşürdükleri maddî sefaletten, onların başıboş askerlerinden bitkin düşmüştü. Halife, nizamı yeniden tesis edecek ve dinin yayılmasını sağlayacak, kendisine uygun bir hayat seviyesine kavuşma imkanı verecek, teşebbüsleri ile imanın tebcil edilmesine katkıda bulunacak olan ve üstelik Irak'a nisbî bir muhtariyet tanımaya hazır olduğunu beyan eden Sünnî bir hükümdarın himayesini talep etmeyi kaygı duymadan düşündü..."²³¹ demektedir. Bu ifadelerle Cahen, Tuğrul Bey'in Bağdad'a gelişinin Abbâsî hilafetinin yararına olduğunu, ayrıca, Besâsîrî isyanı ve Fâtımîlerin bundaki rolünün de etkili olduğunu söylemektedir.²³² Öte yandan C.E.Bosworth da, bu konuyu, Selçukluların, kabul ettikleri Ehli Sünnet İslâm anlayışı çerçevesinde tâbi oldukları Abbâsî Hilafetini korumak maksadıyla yürüttükleri politikanın sonucu Tuğrul Bey'in Bağdad'a geldiğini ve sonrasında hem Besâsîrî'ye, hem Fâtımîlere dolayısıyla Şia ve İsmâîlî anlayışına karşı yürütülen siyasî, askerî ve kültürel savaş çerçevesinde görüp öyle değerlendirmiştir..²³³

Yine Selçuklu tarihçisi Abdu'n-Naim Muhammed Haseneyn ise, Selçukluların, ön-

²³¹ Bkz. Claude Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, 12-13.

²³² Bkz. C. Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, 12-13; C. Cahen, *"The Turkish Invasion"*, 143-146.

²³³ Bkz. C.E. Bosworth, *"The Political..."*, 36, 43-48, 70-74.

ce İran'a, sonra Irak'a hakim olduktan sonra İslâm dünyasında en büyük askerî ve siyasî güç haline geldiklerini belirtir. Dolayısıyla onların Bağdad'a gelişini de, Şîî Büveyhîlerin baskısı, Besâsîrî isyanı ve Fâtımîlerin tehdidiyle karşı karşıya kalan Abbâsî hilafetinin idamesini sağlayacak gelişmeler olarak görmektedir.²³⁴ Irak'lı Selçuklu tarihçisi Hüseyin Emin de, Tuğrul Bey'in Bağdad'a gelişini, Abbâsî hilafetinin maruz kaldığı baskı, tehdid ve sıkıntılar karşısında, çare olarak Sünnî bir güç olan Selçukluları tercih etmesi olarak değerlendirir. Dolayısıyla el-Kâim'in içinde bulunduğu şartların tabîî bir sonucu sayar. Buna karşılık Selçukluların da zaten devletlerini genişletmek istemeleri sebebiyle, Halife'nin davetini hem halk, hem de Abbâsî hilafeti nazarında meşru kılacak bir fırsatı yakalamaları şeklinde yorumlar.²³⁵

George Makdisi ve Abdu'l Cebbar Nâci de bu hadiseyi, zaten devletlerini genişletmek isteyen Selçukluların öteden beri takip ettikleri batıya yönelme siyasetleriyle bağlantılı ve sonucu görüp, Bağdad'daki Besâsîrî, İbn Müslime, el-Kâim, el-el-Melikü'r-Rahim gibi güç sahibi unsurların iktidar mücadelesinin ortaya çıkardığı şartlardan Tuğrul Bey'in yararlanması ve hatta dinî bir zemine dayandırması olarak değerlendirmektedirler.²³⁶

Tarihçi M.Canard da, bu konuyla bağlantılı Besâsîrî isyanını değerlendirirken, "... Bu hâdise bir taraftan Fâtımîlerin, diğer taraftan Selçukluların yayılma istekleri olduğu kadar daha genel anlamda Sünnîler ile Şîîler arasındaki bir mücadele idi. Bu mücadele kesin olarak Sünnîliğin ve Abbâsîlerin zaferiyle onların lehine sonuçlandı. Aynı zamanda bu mücadele ortamı Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'in, kendisini Ehli Sünnetin dolayısıyla Abbâsî hilafetin hamisi ya da müdâfî rolünü ispat etme imkanını verdi." diyerek Selçukluların Bağdad'a gelişinin bir anlamda Abbâsî ve Ehli Sünnetin yararına olduğunu vurgulamaktadır.²³⁷

Osman Turan, M. Altay Köymen, İbrahim Kafesoğlu, Erdoğan Merçil gibi günümüz Selçuklu tarihçileri ise, Büveyhoğulları baskısı, Besâsîrî isyanı ve artan şîî Fâtımî tehlikesi karşısında Abbâsî hilafetiyle Sünnî Selçuklular arasında öteden beri devam eden dostane ilişkilerin sonucunda, el-Kâim'in Tuğrul Bey'i Bağdad'a çağırması ve Selçuklula-

²³⁴ Abdu'n-Naim Muhammed Hasaneyn, *İran ve'l-Irak...*, 45-52.

²³⁵ Hüseyin Emin, *Târihu'l-Irak*, 126, 127, 128-129, 130-134.

²³⁶ Makdisi, *Ibn Aqil*, 85-87; Abdu'l-Cebbar Neci, "*Sevratü'l-Besâsîrî*", 42, 49, 51-57.

²³⁷ Bkz.M.Canard, "*al-Besâsîrî*", 1/1075; D.Sourdel, "*al-Kaim b.Amr Allah*", 4/457-458.

rın Irak'a gelmesi şeklinde değerlendirmektedirler. Onlara göre, böylece Selçuklular Sünnî hilafetle kucaklaşıp onun koruyuculuğunu üstlenmiş oluyorlardı.²³⁸ Görüldüğü gibi, bu tarihçiler de Selçukluların Bağdad'a gelişini ehl-i sünnet ve Abbâsî yararına olduğunu belirtmektedirler.

Öyle görünüyor ki, yukarıdan beri naklettiğimiz rivayetler ve değerlendirmeler sonunda; söz konusu tarihî hâdiselerin cereyan ettiği dönemde devletlerini kurup, batıya doğru fetihlerle ilerleyen ve üstelik sünnî İslâm anlayışını benimsemiş, Abbâsîlerle müsbet ilişkiler kurmaya çalışan siyasî, askerî yönden güçlü bir Selçuklu unsuru bulunmaktadır. Diğer tarafta hem Şîî Büveyhîler'in tahakkümü altında, hem Fâtımîlerin yayılma ve yok etme politikasına maruz olan ve hem de Besâsîrî isyanıyla karşı karşıya kalan, ancak herşeye rağmen ayakta kalmaya çalışan bir Abbâsî hilafeti mevcuttur. Yine aynı şartların bir parçası durumunda ve yaklaşık 113 yıldır Bağdad'daki siyasî ve askerî gücün sahibi fakat Selçuklular karşısında pek varlık gösteremeyip, topraklarının çoğunu kaybetmiş ve zayıflamış, ancak yine de varlığını korumaya çalışan, hilafet anlayışı ve mezhebi yakınlığı dolayısıyla zaman zaman gizli de olsa Fâtımîlerle ilişkisi olan Büveyhî iktidarı vardı. Yine bu şartlarda, Bağdad'daki otorite boşluğundan yararlanarak iktidarı ele geçirmeye çalışan güçlü bir askerî komutan olan Besâsîrî bulunmaktadır. Öte yandan aynı ortamda koyu bir Ehli Sünnet mensubu ve Selçuklulara yakınlığı ile tanınan, dolayısıyla hem Büveyhîlere, hem de Fâtımîlere karşı tavırlarıyla temayüz etmekle kalmayıp Abbâsî hilafetinin ve Ehli Sünnet anlayışının tekrar eski gücünü kazanıp düşmanları karşısında varlığını devam ettirmesi için gayret gösteren, hatta bu anlamda Besâsîrî'yle rekabet edip, onunla mücadele eden Vezir İbn Müslime ile karşı karşıyayız. Bu ortamda bu unsurların birbiriyle olan ilişkilerini incelemek ve bunlardan bazı neticeler çıkarmak oldukça güçlük arz etmektedir.

Bütün bunlarla birlikte Selçukluların Bağdad'a davet edilişleriyle ilgili karşımıza bir başka problem daha çıkmaktadır: O da, Abbâsî halifesi el-Kâim, Tuğrul Bey'i, Büveyhîlerin baskısından kurtulmak için mi; yoksa Besâsîrî'nin Fâtımîlerle işbirliğine girerek isyan edip Abbâsî hilafetini yıkmaya yönelik niyet ve faaliyetlerinin ortaya çıkması sebebiyle mi çağırdı? Yani başka bir ifadeyle, Selçuklular Büveyhîlere karşı mı, yoksa

²³⁸ Bkz. Osman Turan, *Selçuklular..*, 91-94; İbrahim Kafesoğlu, "*Selçuklular*", 366-367, 392-393, 403; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 37-39; Erdoğan Mercil, "*Besâsîrî*", T.D.V.İ.A. İst. 1992, 10/528-529.

Besâsîrî'ye karşı mı çağrıldı? Ya da bunların hepsinin payı var mıydı?

Birinci noktayı göz önüne alarak hâdiseye baktığımızda; yani el-Kâim'in Tuğrul Bey'i Büveyhî iktidarından kurtulmak maksadıyla çağırıldığını kabul ettiğimiz takdirde, Selçukluların Bağdad'a gelişini müteakip, Halifenin Büveyhî emîri el-el-Melikü'r-Rahim ve Büveyhî iktidar çevresi için, Selçuklu Sultanından onlara dokunulmaması ve hatta hutbede el-Melikü'r-Rahim adının zikredilmesini istemesini²³⁹ ve el-el-Melikü'r-Rahim'in tutuklanması karşısında el-Kâim'in protestosunu²⁴⁰ izah etmemiz oldukça güçleşiyor. Zira kurtulmak istediği bir gücün ortadan kaldırılmasına halife neden karşı çıksın ya da çıkıyor gözüksün. Bu hususu telif etmek bir hayli güç olsa gerektir.

İkinci noktayı göz önüne aldığımızda, yani el-Kâim'in Tuğrul Bey'i Büveyhîlere karşı değil de, sadece Besâsîrî'nin isyanına karşı Bağdad'a çağırıldığını kabul ettiğimiz takdirde, daha Besâsîrî olayı ortaya çıkmadan evvel, daha önce belirttiğimiz gibi, yani 447/1055'den tam 10 yıl öncesinde el-Kâim'le Tuğrul Bey arasında cereyan eden münasebetler ve yazışmalar çerçevesinde Sultanın 437/1045'de Bağdad'a davet edildiğini biliyoruz.²⁴¹ Yani o zaman Besâsîrî isyanı olmadığına göre Halife, herhalde Büveyhîler den kurtulmak için Tuğrul Bey'i Bağdad'a çağırması olmalıydı diye düşünüyoruz.

İşte karşımıza çıkan bu bilgileri ve rivayetleri telif etmemiz oldukça zorlaşmaktadır. Ancak kanaatimizce el-Kâim, Besâsîrî isyanı öncesinde, Büveyhîlerin tasallutundan kurtulmak maksadıyla, gelişip büyümekte olan ve üstelik Abbâsîlere bağlılığını arzetmiş bulunan Sünnî Selçukluları kendisi için bir fırsat ve çare olarak görmüş olmalı ki, bu yüzden Selçuklu gücünü Büveyhî iktidarına karşı bir tehdid unsuru olarak kullanmaya çalışmıştır. Bu anlamda belki de, Halife, Büveyhîlere boyun eğdirebilmek ve onları kontrol altına alabilmek için siyasî ve askerî bakımdan daha güçlü bir unsura dayanmayı tercih edip, Tuğrul Bey'le sıcak ilişkiler kurarak onu Bağdad'a davet etme ihtiyacını duymuştur. Nitekim daha sonra Besâsîrî, Büveyhî iktidarının zayıflığından yararlanıp onların gölgesinde güçlenip, isyan etmesi karşısında durum daha vahimleşmişti. Dolayısıyla Abbâsî halifesi, Besâsîrî'nin Büveyhî emîri tarafından bertaraf edilemeyeceğini ya da edilmeyece-

²³⁹ *Muntazam*, 8/164; *Kâmil*, 9/608,610.

²⁴⁰ *Kâmil*, 9/613.

²⁴¹ Bu hususta bkz. *Bundârî*, Metin 11, Terc. 7, *Râvendî*, 1/103-104.

ğini anlaması ve üstelik Besâsîrî'nin Fâtımîlerle işbirliği yaparak Abbâsî hilafetine karşı beslediği niyetlerin ortaya çıkması gibi sebeplerle Selçuklu Sultanından yardım isteyip, Bağdad'a çağırması. Ama diğer taraftan, el-Kâim, el-Melikü'r-Rahim'den Besâsîrî'yi yanından uzaklaştırmasını isteyince Büveyhî emîri Selçuklu gücünün Bağdad'a yaklaştığını ve Halifenin artık Selçuklulara dayandığını anlaması sebebiyle belki de iktidarını korumak için derhal Besâsîrî'den uzaklaşıp Halifenin emirlerine bağlılığını bildirmek zorunda kalmıştı.²⁴²

Öyle görünüyor ki muhtemelen el-Melikü'r-Rahim halife nezdinde iktidarını korumak ve Tuğrul Bey'e de bunu kabul ettirmesini bekliyordu. Maamafih halifenin isteğiyle Tuğrul Bey, Büveyhî iktidarına dokunmayacağına dair teminat bile vermişti.²⁴³ Dolayısıyla el-Melikü'r-Rahim hem Halifenin emrine uyup itaatini arzetmek, hem de isyan halinde bulunan Besâsîrî'den uzak olduğunu göstermek suretiyle bir nevi halifenin dolayısıyla Tuğrul Bey'in hedefi olmaktan kurtulmaya çalışmıştır. Halife ise, sanki bir yandan bir asırdan fazla bir zamandır siyasî ve askerî gücün sahibi durumundaki Büveyhîlerin vesayetinden kurtulmaya çalışırken; öte taraftan belki de yine güçlü bir Selçuklu iktidarından da çekinerek güçsüz bir Büveyhî iktidarını, Tuğrul Bey karşısında koz olarak tutmayı hedeflemiş gibiydi. Ancak burada göz ardı edilmemesi gereken bir husus vardır. Zira bu güçlerden birisi Şîî, diğeri Sünnî İslâm anlayışa mensuptu. Burada başka bir mesele daha vardı ki, o da, isyan etmiş bulunan Besâsîrî'nin Fâtımîlerle işbirliğine girmesiyle daha da kötüleşen durumu Büveyhîlerin Abbâsî hilafeti yararına çözmesi de mümkün değildi. Bu nedenle her halükârda, halife el-Kâim'in Selçuklulara ihtiyacı vardı diye düşünüyoruz. Öte yandan, Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey de hem Besâsîrî'nin isyanında, hem de Bağdad'da Selçuklu askerlerine karşı yapılan hücumlarda rolü olduğuna inandığı el-Melikü'r-Rahim'i tutuklayıp Büveyhî iktidarına son verdi.

Bütün bunlardan sonra Abbâsî-Selçuklu münasebetlerinin çok yönlü ve çok amaçlı olduğunu, hatta geliştiğini ve içinde bulunulan şartlar muvacehesinde değiştiğini de söyleyebiliriz. Başlangıçta el-Kâim, büyük ölçüde Büveyhî iktidarından kurtulmak, daha sonra da hem Besâsîrî hem de Fâtımî tehlikesi karşısında Selçuklulara dayanma ihtiyacını

²⁴² *Kâmil*, 9/608, 609.

²⁴³ *Kâmil*, 9/610, 612.

duymuştu. Bunların yanında Abbâsî halifesinin, etrafındaki bütün siyasî güçlerden kendi çıkarları doğrultusunda yararlanıp bu güç dengelerinin arasında hem varlığını sürdürmeyi, hem de yetkilerini ve gücünü kazanmayı hedefleyerek, durumu bu maksatlar çerçevesinde değerlendirme esasına dayalı siyaset takip ettiğini kabul etmemiz icâb etmektedir.

Yukarıdan beri verdiğimiz bilgilerin ışığı altında, Abbâsî-Selçuklu münasebetlerinin doğrudan etkileyebileceğini düşündüğümüz Tuğrul Bey ile halife el-Kâim arasındaki ilişkilere bakıldığında; Selçuklu sultanı Halifeye karşı her zaman saygılı ve itaatkar görünüyor ve öyle davranıyordu. Hatta, daha önce belirttiğimiz üzere, Tuğrul Bey zamanında yapılan fetihlerde Selçuklu ordusunun yaptığı yağmaların sorumluluğu Sultanın kendisine değil, askerlere atfediliyordu. Zira Sultan, Halifenin hoşnutsuzluğuna yol açacak her türlü davranışa karşı hassasiyet gösterdiği halde yine de askere tam hakim olamıyordu ve bu yüzden zaman zaman Selçukluların adının kötülenmesine sebep olacak tatsız hâdiseler de yaşanıyordu. Bu bağlamda, mesela Selçuklu askerlerinin Bağdad'da yaptığı yağmalar nedeniyle gerek Bağdad halkı, gerek halife el-Kâim'in hoşnutsuzluğu ortaya çıkmış, bunun üzerine Tuğrul Bey bu kadar çok askerî disiplin altında tutmaya gücünün yetmediğini ifade ederek, Halifeden özür dilemek zorunda kalmıştı.²⁴⁴ Görüldüğü gibi Tuğrul Bey, hem bu davranışıyla, hem de cereyan eden yazışmalarda Halifeye mûti bir Sultan görüntüsü veriyordu. Ancak öte yandan kontrol altına alınamayan askerlerin yağmaları da zaman zaman vâki oluyordu. Bu da herhalde, kanaatimizce, aldıkları ganimetle geçimlerini sağlayan ve sefer halinde bulunan bir ordunun davranışları olarak tanımlanabilir. Dolayısıyla bu hâdiseler Tuğrul Bey'le halifenin arasını açacak olaylar olarak değerlendirilemez, diye düşünüyoruz.

Netice itibariyle. Halife durup dururken ve her şey sût liman halinde iken, Tuğrul Bey'i Bağdad'a davet etmiş olması kabul edilemez. Zira hiç bir idareci veya insan her ne olursa olsun ihtiyaç duyulmaksızın ve mecbur kalınmaksızın kendi topraklarına yabancı bir askerî gelmesini isteyemez. Hele askerî hareketlerle işin doğası gereği yerli halkın zarar görmesi muhtemelse böyle bir şeyin olması düşünülemez. Buna karşılık, o dönemde Besâsirî'nin isyan ettiğini de biliyoruz. Halife'nin hem Besâsirî, hem Büveyhîler ve hem

²⁴⁴ Bkz. *Muntazam*, 8/169, *Kâmil*, 9/612-613, 626-627.; Sibt, *Mir'âtü'z- Zeman*, 78; *Ebu'l-Ferec Tarihi*, 1/307.

de Fâtımî tehlikeleri karşısında Tuğrul Bey'den yardım istemiş olmasının gayet tabîi ve mantıklı bir davranış olduğu kabul edilmelidir.

Zira bu meseleye sadece siyasi menfaat açısından baktığımızda bile, Halife, Besâsirî gibi isyan edip rakibi olan Fâtımîlerle işbirliğine girmiş bir komutan karşısında, Tuğrul Bey gibi daha güçlü ve üstelik Sünnî bir Sultanı tercih ederek düşmanlarından kurtulmak istemiş olabileceği gibi; çok küçük bir ihtimal de olsa, Selçuklu Sultanını Bağdad'a dâvet edip, Besâsirî'yi tehdit ederek, onu kontrol altında tutmak istemiş de olabilir. Öte yandan kaynaklarımız, daha önce belirttiğimiz gibi, İbn Müslime'nin bu hâdiselerdeki payının net olarak ortaya koyacak derecede bilgileri ve vâkıaları aktarmamaktadır. Buna karşılık yukarıda da belirttiğimiz gibi Tuğrul Bey'in Bağdad'a gelişi ile ilgili niyetleri ve Halifenin ortaya koyduğu tavır hakkında bizi aydınlayabilecek bazı ipuçları mevcuttur. Bunları Sultanın Bağdad'a geliş maksatlarını açıkladığı beyanında bulabiliriz. Maamafih bu açıklamanın muhtevasına baktığımızda, Tuğrul Bey vâkî dâvete rağmen Bağdad'a geliş izni için el-Kâim'e yazdığı mektupta; Bağdad'a gelip Abbâsî halifesine itaatini takdim etmek ve ona hizmet etme şerefine nâil olarak hayır duasını almak, oradan Mekke'ye gidip hac görevini yerine getirmek ve hac yollarının güvenliğini sağlamak, daha sonrasında ise halifenin düşmanlarından intikam almak ve Suriye, Mısır'daki Fâtımîlerle savaşmak niyetinde olduğunu açıklamaktadır.²⁴⁵

Yine çok geçmeden Tuğrul Bey, Bağdad'a girmek üzere iken gelişiyile ilgili olarak aynı açıklamaları bir kere daha yaptı. Bu açıklama, Tuğrul Bey tarafından Vezir İbn Müslime'nin hem kendisini karşılamak, hem de Halifeye ahd ve mîsâkını almak üzere Nehravan'a geldiğinde yapılmıştı. Bu resmi karşılamada Selçuklu Sultanı: "Ben buraya sadece halifenin yüce emirlerine itaat etmek için geliyorum. Bu davranışım ve amacım beni diğer Horasan emirlerinden farklı kılıyor, hatta halifenin yanına yaklaştırıyor ve o'nun düşmanlarından intikam almamı gerektiriyor" dedi²⁴⁶. Akabinde Tuğrul Bey'in, Suriye ve Mısır'ı Fâtımîlerden almak, hac yollarının güvenliğini temin etmek gibi hedeflerini ve niyetlerini bir kere daha tekrarladığını görüyoruz.²⁴⁷

²⁴⁵ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 189 *Muntazam*, 8/164; *Kâmil*, 9/609; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 26/288.; *Ebu'l-Ferec Tarihi*, 1/306.

²⁴⁶ Bu hususta bkz.: *Muntazam*, 8/164; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 189.

²⁴⁷ Bkz.: *Muntazam*, 8/164.

Tuğrul Bey'in Abbâsî hilafetine bakışını yansıtmaları bakımından son bir örnek vererek konuyu bitireceğiz. Selçuklu Sultanı 25 Ramazan 447/18 Aralık 1055 de Bağdad'a girdikten sonra, Şevval 447/ Ocak 1055 de hem Halife'nin, hem de İbn Müslime'nin gelirlerini arttırdığı sırada şunu söyledi: "Allah'a yemin ederim ki, eğer bu memleketin askere ihtiyacı olmasaydı Irak'ı feth etmeye gelmeyecektim" ²⁴⁸ diyerek Irak'a geliş niyetlerini tekrar tekrar açığa vuruyordu.

Görüldüğü gibi Abbâsî-Selçuklu münasebetlerini inceledikten sonra bunun bir yansıması olarak kabul ettiğimiz ve nitekim öyle cereyan eden Selçuklu-Fâtımî ve dolayısıyla Fâtımî-Abbâsî mücadelesinin ulaştığı son nokta ve somut örneği olan Besâsirî isyanına geçebiliriz.

²⁴⁸ Bkz. *Muntazam* 8/164.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BESÂSİRİ İSYANI ve FATİMİLER

Besâsirî isyanı devam eden Abbâsî-Fâtîmî mücadelesi ve münasebetleri için olduğu kadar; tezimizin bir parçasını oluşturan Selçuklu-Fâtîmî münasebetleri ve mücadelesi açısından da son derece büyük önem taşıdığını ve hatta en önemli safhasını meydana getirdiğini söyleyebiliriz.

Zira görüldüğü gibi; bir tarafta başlangıçta Hz. Ali soyu davasına sarılıp Emevilere karşı Şia ile birlikte mücadele etmiş olan, fakat daha sonra hilafet hakkını kendi sülâlesine tahsis ederek Ehli Beyti devreden çıkaran Abbâsîler; buna karşılık, daha önce belirttiğimiz gibi, tarihi süreç içerisinde Hz. Muhammed'den sonra imamet ya da hilafet hakkının Ehli Beyte âit olduğu iddiasıyla farklılaşan Şia'nın bir kolu, İsmâilî-Bâtınî görüşe mensup ve de kendilerini Hz. Ali ve Hz. Fatıma soyundan olduklarını ileri sürerek rakip ve düşman kabul ettikleri Abbâsî hilafetini yıkıp müslümanların siyasî ve dinî liderliğini ele geçirmeyi hem akide, hem de hedef kabul etmiş olan Fatimîler bulunmaktadır. Bu bağlamda olmak üzere, öbür tarafta bir de Ehli Sünnet anlayışına göre meşrû kabul edilen Abbâsî hilafeti ve onların meşrûyetini kabul etmiş ve tâbi olmuş zaten Sünnî olan Selçuklu Devleti vardır. Besâsirî ise sözünü ettiğimiz şartlarda ve mücadele ortamında Fâtîmîler tarafından kendi dinî ve siyasî maksatları istikametinde kullanılan bir komutandır. Dolayısıyla Besâsirî isyanı Fâtîmîlerin Abbâsî hilafetini yıkma faaliyetlerinin ve mücadelesinin zirvesini oluşturduğu gibi, hem de Fâtîmîlerin Abbâsîler aleyhine gerçekleştirdikleri en önemli ve en son başarı olarak kabul edilmektedir.

Öte yandan söz konusu Fâtîmî-Abbâsî mücadelesi karşısında o dönemde tarih sahnesine çıkan Selçuklular, ister inançları, ister siyasetleri, ister menfaatleri gereği olsun Abbâsîlerin safında yer almış bulunmaktadırlar. Bu açıdan bakıldığında, Besâsirî isyanının doğrudan doğruya Abbâsîlerin varlığını ve düşmanları karşısında korunması hususunda kendilerini görevli kabul eden Sünnî Selçuklularla Fâtîmîler arasında cereyan eden siyasî, askerî hatta dinî bir mücadele hüviyetinde görülmesi mümkündür.

Yine Besâsirî isyanı, bir yanda Fâtîmîlerin siyasî ve dinî nüfuzlarını ve hakimiyetle-

rinin diğer yanda da Abbâsîlerin ve onların safında yer almış bulunan Selçukluların, Abbâsîleri yıkma eylemlerine karşı girişilmiş hadiselerin seyri olarak kabul edilebilir. Bu nedenle tezimizin bir konusu olan Besâsîrî isyanının tam olarak anlaşılabilmesi için bu olaylarda yer alan: Fâtîmîler, Abbâsîler, Selçuklular gibi unsurlarla beraber Halife el-Kâim, el-Mustansır, Tuğrul Bey, Vezir İbn Müslime, İbrahim Yınal, Besâsîrî, Dâi el-Müeyyed, Suriye ve Irak'taki mahalli liderlerin bu olaylardaki rolleri, tavırları ve faaliyetlerini ortaya koymaya çalışalım.

A) ABBASİ HİLAFETİ VE BÜVEYHİ İKTİDARININ HİZMETİNDE BESASİRİ

1- Besâsîrî'nin Kimliği

Kaynaklarımızın bize verdiği bilgilere göre; Besâsîrî'nin tam kimliği şöyledir: Künyesi Ebu'l-Mansur, Ebu'l-Hâris; adı Arslan b. Abdillâh; lakabı el-Muzaffer; nisbesi ise el-Besâsîrî, et-Türkî olduğu şeklindedir.¹ Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere Arslan Besâsîrî'nin Türk asıllı olduğu hususunda bütün kaynaklar müttefiktir. Ancak onun Besâsîrî nisbesini almasıyla ilgili olarak tarih kitapları arasında bazı farklı görüşler bulunmaktadır. Zira Arslan et-Türkî: Semânî² (ö.562/1166-67), İbnü'l-Esîr³ (ö.630/1232-33), İbn Hallikan⁴ (ö.681/1282), Zehebî⁵ (ö.748/1347-48), İbnü'l İmâd el-Hanbelî⁶ (ö.1089/

¹ Besâsîrî'nin kimliği, hayatı ve faaliyetleri hakkında bkz. el-Müeyyed fi'd-Din eş-Şirazi, *Sîre*, Mukaddime, 22-24 Metin, 96 vd.; Hatib el-Bağdâdî, *Târihu Bağdad*, 9/399-400; İbn Sayrâfî *el-İşâre*, 79-80; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 188-198; *Muntazam*, 8/163-212; Hüseyinî, *Ahbâr*, 59; *Bundârî*, 14, Terc.: 9; İbnü Kalanisi, *Zeylû Târihu Dimesk*, 87-90; *Kâmil*, 9/605-650; Sibt, *Miratü'z-Zeman*, 4-70; Yakut, *Mu'cem*, 1/412 Besa Maddesi, 4/260-61 Fesa Mad. İbnü'l-Adim, *Buğyetü't-Taleb fi Târihi'l-Haleb*, Neşr. Süheyl Zekkar, 3/1347-1354; Aynı müellif, *Buğyetü't-Taleb fi Târihi'l-Haleb*, Ali Sevim Neşri, 1-15; Aynı müellif, *Biyografilerle Selçuklular Târihi*, 1-10; İbn Müyesser, *Ahbârü Mısır*, 14-21; İbn Zâfir, *Ahbâr* 67-69; İbn Hallikan, *Vefeyatü'l-Ayan*, 1/192-193; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 23/223 v.d.; Zehebi, *el-Iber*, 3/225-226; Aynı müellif, *Siyeru Alami'l-Nubela*, 18/132-133; Sübki, *Tabaka-tü's-Şafiiyye el-Kübra*, 5/248-252; Makrîzi, *İttîâz*, 2/232 vd.; M.Canard, "al-Besâsîrî", E.I., 2. Ed., 1/1073-1075; Faruk Sümer, "Arslan el-Besâsîrî", T.D.A. (Haziran 1986) Sayı: 42, 101-114; Abdü'l- Cebbar Naci, "Sevratü'l- Besâsîrî fi Bağdad 447-451/1055-1059", "Mecelletü Külliyyeti'l-Adab fi Camiati'l-Basra, Basra 1971, Sayı: 5, 42; Hasan Ali Hasan, "Hareketü'l-Besâsîrî bi'l-Irak" Nedvetü't-Târihi'l-İslâmi Mücelledü'l-Hamis, 1405/ 1985, Camiatü'l- Kahire Külliyyetü Daru'l- Ulum, 25 vd.; Erdoğan Merçil, "Besâsîrî", T.D.V.İ.A., 5/528-529; Abdü'l-Mun'im Macid, *el-İmam el-Mustansır Billah el-Fâtımî*, 86 vd.; M.Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 46 v.d.; M.Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Târihi*, 170 vd.; Osman Turan, *Selçuklular*, 91 vd. George Makdisi, *İbn Aqıl*, 90 vd.; Heribert Busse, *Chalif Und Grosskonig*, 125 vd.

² Ebu Saad Abdi'l-Kerim b. Muhammed İbn Mansur et-Temimi es-Semani, *el-Ensab*, 1/346.

³ *Kâmil*, 9/650.

⁴ *Vefeyatü'l-Ayan*, 1/192.

⁵ Zehebi, *el-Iber*, 3/225-226; Aynı müellif, *Siyeru Alam*, 18/132-133.

1678) gibi müelliflere göre, İran'ın Fars eyaletindeki Besâ ya da (Fesâ)⁷ şehri ahalisinden birinin; yine İbnü'l-Esîr, Yakut el-Hamevî (ö.626/1228), İbn Hallikân, İbnü'l-İmâd'ın başka rivayetlerine göre⁸ Büveyhî emiri Bahâü'd-Devle (388-403/998-1012)nin Besalı birinden satın aldığı; İbn Haldun (ö.808/1405) ve Zehebî'nin değişik rivayetlerine göre⁹ Besalı bir tüccarın memlukî olması sebebiyle Besa'ya nisbeten Besâsirî nisbesini almış bulunmaktadır. Öyle anlaşıyor ki, bütün bu rivayetlerin birleştiği bir husus vardır: Buna göre, Besâsirî Besalı bir Türk ya da başka bir tüccarın memlukî iken, Bahâü'd-Devle tarafından ya satın alınıp ya da başka bir yolla Bağdad'a getirilmiş ve Büveyhî ordusuna dahil edilmiş bulunmaktadır.¹⁰

Besâsirî'nin kimliğini ortaya çıkarmaya çalışmamızın maksadı, onun daha sonraki hayatında elde ettiği siyasî ve askerî başarıları neticesinde Fâtımîlerle işbirliğine girip, onlar adına Bağdad'ı işgal edip el-Mustansır adına hutbe okutması gibi, Abbâsî, Fâtımî, Selçuklu, Büveyhî, hatta Şia-Ehli Sünnet mücadele tarihleri açısından önemli kabul edilen faaliyetlerin sahibi ve bu hadiselerin müsebbibi olmasındandır. Hatta öyle ki Besâsirî, isyanıyla Abbâsî-Fâtımî ve Selçuklu-Fâtımî mücadelesinde zirveyi oluşturan hadiselerin kahramanı olmuş ve ileride görüleceği gibi Selçuklu Devletini 4 yıl boyunca uğraştırmayla da önemli biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

2. İsyanı Öncesindeki Besâsirî'nin Bağdad'daki Siyasi ve Askerî Faaliyetleri

Kaynaklarımızın bize naklettiklerine bilgilere göre, Besâsirî'nin Bağdad'a geldikten sonra katıldığı Büveyhî ordusu içinde yaptığı hizmetler ve kazandığı başarılar sayesinde kısa sürede yükselmeye başladığını görüyoruz. Zira o, Abbâsî halifesi el-Kâim döneminde (422-467/1030-1075) Irak Büveyhî hükümdarı Celâlü'd-Devle (416-435/1025-1045) ve Melikür-Rahim'in (440-447/1048-1055) iktidarları esnasında aktif rol oynamış bulunan Bağdad'lı Türk askerlerinin lideri durumuna geçerek siyasî ve askerî planda etkili duruma

⁶ *Şezeratü'z-Zehab Fî Ahbâri men Zehab*, Beyrut Trs. 3/287-288.

⁷ Bkz. Yakut, Yakut, *Mu'cem*, 1/412. Bu şehrin adı Arablarca Fesa, Farisiler tarafından ise Besa şeklinde okunup öyle tanınmaktadır. Buradan olanlara da bu nisbetle Arablar Besâsirî, Farslar da Fesasiri demektedirler.

⁸ Bkz. *Kâmil*, 9/650; Yakut, *Mu'cem*, 1/412; *Vefeyatü'l-Ayan*, 1/192; *Şezeratü'z-Zehab*, 3/287-288.

⁹ Bkz. İbn Haldun *Târihu İbni Haldun*, Beyrut 1391/1971, 4/493. Ancak tarihçi ikinci görüşü de, 3/465 de vermektedir; Zehebi, *Siyeru Alam*, 18/132.

¹⁰ M.Canard, "*al-Basasiri*", 1/1073; Abdu'l-Cabbar Naci, "*Sevratü'l-Besâsirî*", 42-43.

geldiği ortaya çıkmaktadır.¹¹ Nitekim kaynaklarımızın bize bildirdiklerine göre, “Onun şöhreti, azameti, konumu öylesine arttı ki, onun gibi kendi döneminde, Bağdad’da bir başka müslüman ve Türk komutanı bulunmuyordu. Onun ünü her tarafta yayıldı, ismi bütün Arab ve Acem emirlerinin önüne geçti. Irak minberlerinin çoğunda ve Ehvaz bölgesinde Halife el-Kâim’in adının yanında Besâsîrî’nin adı hutbelerde okunur oldu. Çok malın ve mülkün sahibi oldu. Hatta Besâsîrî’nin bu konumundan dolayı halife el-Kâim ona danışmaksızın bir karar veremez hale geldi.”¹² denerek Besâsîrî’nin o dönemde Bağdad’da ki nüfuzuna işaret edilmektedir.

Besâsîrî’yi bu denli önemli ve güçlü duruma getiren hadiseler ne idi? Besâsîrî, hangi siyasî ve askerî başarıları elde etti de, gerek Abbâsî sarayı, gerekse Büveyhî iktidarı nezdinde böylesine önemli bir mevkînin sahibi oldu. Bu sorulara cevap verebilmek için “el- Melikü’l-Muzaffer”¹³ lakabını kendisine kazandıran ve yıldızının parlamasına katkıda bulunan siyasî, askerî, sosyal hadiseler ve bu hadiselerdeki Besâsîrî’nin rolü üzerinde durmak gerektiğine inanıyoruz.

Kaynaklardaki bilgilere göre, Besâsîrî’nin ifâ ettiği ilk mühim askerî görevin 425/1033’de vukû bulduğunu görmekteyiz. Bu tarihlerde Bağdad’ın Batı yakasında hırsızlar ve “Ayyarun”¹⁴ saldırıları oldukça yoğunluk kazanmış¹⁵ ve ayrıca Sünnîler ile Şîîler arasında da cereyan eden çatışmalar¹⁶ nedeniyle Abbâsî başkentinde halkın huzuru kaçmış, asayiş tamamen bozulmuştu. Zaten bu sırada yaşanan olaylar karşısında hem Abbâsî hilafetinin, hem de Büveyhî iktidarının güvenliği ve düzeni koruma noktasında otoriteleri çok zayıftı ve dolayısıyla istikrarı sağlamaktan acizdiler.¹⁷

¹¹ M.Canard, “*al-Basasiri*”, 1073; Faruk Sümer, “*Arslan el-Besâsîrî*”, 101-102; Hasan Ali Hasan, “*Hareketü’l-Besâsîrî*”, 24-25.

¹² Bağdâdî, *Târih*, 9/399-400; İbn Kalânîsî, *Zeyl*, 87; *Muntazam*, 8/163; İbn Hallikan, *Vefeyatü’l-Ayan*, 1/192; Nüveyrî, *Nihâyetü’l-Ereb*, 23/223. İbnü’l-Adim, *Bugye* (Ali Sevim Neşri)1; Makrîzî, *İttîâz*, 2/232.

¹³ *Bidâye*, 12/84.

¹⁴ “Ayyar” “Ayyarun”, ortaçağ İslâm dünyasında daha çok kendi çıkarları için toplum düzenini bozan zümreler hakkında kullanılan bir tabirdir. Bkz.: Abdülkadir Özcan, “*Ayyar*”, T.D.V.İ.A., 4/296; Muhammed Ahmed Abdu’l-Mevla, *el-Ayyarun ve’s-Şüttaru’l- Begâdideti fi’t-Târihi’l- Abbâsî*, İskenderiye Trs., 31-34; Sımha Sabari, *Mouvements Populaires A Bağdad A L’Epoque ‘Abbasside*, IXe-XIe Siecles, Paris 1981, 77 vd.

¹⁵ Bu hususla alakalı olarak, mesela, h. 424,425,426 yıllarında sözkonusu hadiselerin yaşandığını belirtebiliriz. Bunun için bkz. *Muntazam*, 8/71-75, 76-79, 82-83; *Kâmil*, 9/431, 437; *Bidâye*, 12/35, 37.

¹⁶ H.422 yılı hadiseleri için bkz. *Muntazam*, 8/78-79, 82; *Kâmil*, 9/418-420.; *Bidâye*, 12/31.

¹⁷ *Kâmil*, 9/440. Eserimiz bu konuyla ilgili bilgileri “Zikru Hali’l-Hilafeti ve’s-Saltanatı bi Bağdad”

İşte işaret ettiğimiz gibi Bağdad'taki siyasî, askerî, ve dinî sosyal şartlar ve ortam, Besâsîrî gibi güçlü bir asker komutanın yükselmesi için son derece önemli bir fırsatı onun önüne çıkarmıştı. Zira İbnü'l-Esîr'in nakline göre, 425/1033 yılındaki karışıklıklar, Ayarların saldırıları gibi sebeplerle Bağdad'ın batı yakasında huzur ve güven ortadan kalkmıştır. Buna karşılık Büveyhî emirinin nâibleri burada emniyeti ve asayişî sağlayamamaktadırlar. Bunun üzerine cesareti ve kabiliyetiyle öne çıkmış bulunan Besâsîrî Halife tarafından Batı yakasının güvenliğini sağlamakla görevlendirilir.¹⁸ Nitekim Besâsîrî bu görevi başarıyla yerine getirir. Dolayısıyla bu hadiseden ve başarısından sonra onun yükselme dönemi başlamış bulunmaktadır.

Maamafih 425/1033 de bu ilk görevindeki başarısının da katkısıyla Besâsîrî'nin artık Bağdad dışında da askerî faaliyetlere katıldığına şahit oluyoruz. Nitekim, 424/1032-33 senesinde Arab Mezyedî hanedanı mensubları Dübeys b. Ali b. Mezyed ile kardeşi Ebu Kavnâm Sâbit b. Ali b. Mezyed arasında saltanat kavgaları cereyan ediyordu. İşte bu mücadelede Sâbit, Bağdad'daki güçlü konumundan dolayı Besâsîrî'den de yardım alıyor ve ona yakınlık duyuyordu. Hatta Besâsîrî Sabit'le birlikte Dübeys'e karşı savaşmak üzere harekete geçip, en-Nîl'e¹⁹ girerek Dübeys'e âit toprakları istilâ ettiler. Dübeys'in ordusunu yenmeleri üzerine, Dübeys şehri terk etmek zorunda kaldı.²⁰ Bu rivayetten de anlaşılacağı üzere, Besâsîrî, faaliyetleriyle Bağdad'ın dışına taşarak Irak bölgesindeki siyasî ve askerî güç dengelerinin oluşmasına doğrudan müdahale eder hale gelmişti. Dolayısıyla bir anlamda siyasî ve askerî ittifaklar kurarak bölgede cereyan hadiselerin seyrini değiştirebilecek bir konuma erişmişti. Böylelikle Besâsîrî, çevresinde bulunan diğer güç sahiblerine de kendisini kabul ettirmiş ya da onlar onun farkına varmış olmaları ki, görüldüğü gibi hadiselerde doğrudan rol almaya başlamıştır.

Yine kaynaklarımıza göre, Irak Büveyhî emiri Celâlî'd-Devle 427/1035 senesinde

başlığı altında vermektedir. Öyle görünüyor ki, müellif Abbâsî hilafetinin ve Büveyhî iktidarının zayıflığını bir başlık altında vermek zorunda kalmıştı.

¹⁸ *Kâmil*, 9/437; Ayrıca bkz.: *Muntazam*, 8/76-79; *Bidâye*, 12/35-36. Ancak burada İbn Kesir Besâsîrî'nin Bağdad'ın doğu yakasının emniyetini korumak için görevlendirildiğini belirtmektedir.

¹⁹ en-Nîl, Küfe civarında Mezyedîlerin sahip olduğu Hille'ye yakın bir halic'in ismidir. Bkz.: Yakut, *Mu'cem*, 5/334.

²⁰ *Kâmil*, 9/436-437; Abdü'l-Cebbar Naci, "*Sevratü'l-Besâsîrî*", 44; Faruk Sümer, "*Arslan el-Besâsîrî*", 101-102.

kendisine karşı meydana gelmiş olan ordu isyanında²¹ ötürü, Hâcibü'l-Hüccâb Bars-Togan adlı Türk komutanını,²² Bağdad'daki Türk askerlerini bozgunculuk yapmaya teşvik etmekle itham etmişti.²³ Diğer taraftan Celâlû'd-Devle'nin kışkırtmasıyla da bu kez Bağdadlı Türk askerleri, Bars-Togan'ı mal gasbetmekle suçluyorlardı.²⁴ İşte bu iki cep-heden gelen ithamlar karşısında Bars-Togan 427/1036 da halifelik Abbâsî hilafet sarayına sığınmak zorunda kalmıştı. Bars-Togan'ın hilafet sarayına sığınması yüzünden Halife el-Kâim ile Celâlû'd-Devle arasında sürtüşme meydana gelmiş ve durumu düzeltmek için arada elçiler gidip gelmişti.²⁵ Çünkü bu anlaşmazlık esnasında Halife, Celâlû'd Devle'ye karşı Bars-Togan'ı müdafâ ediyordu. Bu arada Bars-Togan, Celâlû'd-Devle aleyhine Fars Büveyhî emiri Ebû Kâlicar'la irtibata geçerek, onu Bağdad'a gelmeye teşvik etti. Ebû Kâlicar da bunu fırsat bilip bir ordu gönderdi. Bu ordu Vâsıt'a kadar gelip bu sırada Vâsıt'ta bulunan Celâlû'd-Devle'nin oğlu el-Melikü'l-Aziz'i oradan uzaklaştırmıştır.²⁶ Bu hadiseleri müteakip Bars-Togan, daha da ileri gidip, Bağdad'daki askerleri Celâlû'd-Devle aleyhine kışkırttı. Nitekim askerler "Ebû Kâlicar'ı isteriz" diye harekete geçtiler ve Celâlû'd-Devle'yi Bağdad'dan çıkardılar.²⁷ Neticede Celâlû'd-Devle ve Besâsirî birlikte Avâna'ya²⁸ kadar çekilmek zorunda kaldılar. Böylece Bars-Togan, Celâlû'd-Devle karşısında büyük ölçüde istediğine ulaşmış, hatta devlet işlerini Ebû Kâlicar adına yürütmekle Vezir Ebu'l-Fazl el-Abbâs b. el-Hasan b. Füsances'i görevlendirmişti. Hatta Bars-Togan, Halife'den de hutbeyi Ebû Kâlicar adına okutmasını istediye de, el-Kâim Celâlû'd-Devle ile arasındaki mevcut ahd ve mîsâkı gerekçe göstererek bunu kabul etmedi.²⁹

İfade ettiğimiz gibi, daha önce Bağdad dışına çıkmak zorunda kalan Celâlû'd-Devle, Besâsirî, Karvaş b. el-Mukalled el-Ukayli ile Dübeys b. Ali b. Mezyed el-Esedi gibi mahalli emirleri de yanlarına alarak tekrar Bağdad'ın batı yakasına döndüler. Bu sırada Bağdad'ın batı yakasında hutbe Celâlû'd-Devle; doğu yakasında ise Ebû Kâlicar

²¹ *Muntazam*, 8/89; *Kâmil*, 9/446.

²² *Kâmil*, 9/453.

²³ *Kâmil*, 9/453.

²⁴ *Kâmil*, 9/453.

²⁵ *Muntazam*, 8/89; *Kâmil*, 9/453.

²⁶ Bkz. *Kâmil*, 9/453.

²⁷ Bkz. *Kâmil*, 9/453.

²⁸ Evana, Bağdad'tın Kuzey batı tarafında Tekrit istikametine doğru 10 fersahlık uzaklıktaki yeşillik, ağaçlık ve bahçelik bir beldedir. Bkz. Yakut, *Mu'cem*, 1/274.

²⁹ *Kâmil*, 9/453.

adına okunuyordu.³⁰ Daha sonra Ebû Kâlicar'ın Fars'a geri dönmesi ve Deylemli askerlerin de kendisini desteklemekten vaz geçmeleri nedeniyle yalnız kalan Bars-Togan, mal ve paralarını hilafet sarayına gönderip, kendisi de Vâsıt'a gitti.³¹ Bunu duyan Celâlû'd-Devle, henüz Bağdad'a yeni döndüğü halde bu mücadelede kendi yanında yer almış bulunan Besâsirî'yi, Bars-Togan'ın peşinden yolladı ve o el-Hayzurâniye'de Bars-Togan'a yetişti, neticede aralarında cereyan eden savaşta Bars Togan yenildi ve öldürüldü.³² Bu hadiseden de anlaşılacağı üzere, Celâlû'd-Devle, Bağdad'da güç sahibi bir Türk komutanı Bars-Togan'ı, yeni bir Türk komutanı Besâsirî ile ortadan kaldırmıştır. Maamafih Besâsirî'de böylece, Bağdad'da rakipsiz kalıyor ve bölgedeki diğer güç sahibi emirler karşısında hem siyâsî ve hem de askerî yönden önemli bir nüfuz elde etmiş oluyordu.

Kaynaklarımızın verdiği bilgilere göre, 431/1039-1040 yılında Irak Büveyhî hükümdarı Celâlû'd-Devle ile Musul hakimi Karvaş b. el-Mukalled el- Ukaylî arasında, Ukaylî'nin, Hâmis b. Sa'leb'i Tekrit'te³³ muhasara etmesi yüzünden anlaşmazlık meydana gelmişti.³⁴ Hem bu hadisenin tesiriyle ve hem de Celâlû'd-Devle'ye karşı askerlerin ayaklanmasında³⁵ Karvaş'ın Bağdad'daki Türk askerlerini onun aleyhine isyana kışkırttığına dâir söylentiler Celâlû'd-Devle'nin kulağına kadar gitmiş ve bu nedenle ihtilaf büyümüş-tü.³⁶ Bunun üzerine Celâlû'd-Devle, sağ kolu olan ve kendisi için o zamanda vazgeçilmez dayanak haline gelmiş bulunan Besâsirî'yi Türklerden meydana gelen ordusuyla birlikte Karvaş'ın es-Sindiyye³⁷'deki valisini cezalandırmak için görevlendirilmişti. Bunun üzerine hemen harekete geçerek es-Sindiyye'ye giden Besâsirî, Musul emiri Karvaş'a karşı yaptığı bu seferinde pek başarılı olamıyarak geri dönmek zorunda kalmış ve bu defa istediği maksada ulaşamamıştı.³⁸

435/1044 de Celâlû'd-Devle vefat ettiği³⁹ sırada en büyük oğlu el-Melikü'l-Aziz

³⁰ *Muntazam*, 8/91; *Kâmil*, 9/454; *Bidâye*, 12/40.

³¹ Bkz. *Kâmil*, 9/454.

³² Bkz. *Kâmil*, 9/454.

³³ Tekrit, Bağdad'la Musul arasındaki bir şehirdir. Bkz. Yakut, *Mu'cem*, 2/38-39.

³⁴ *Kâmil*, 9/489.

³⁵ *Kâmil*, 9/471.

³⁶ *Kâmil*, 9/489.

³⁷ es-Sindiye, Bağdad'la Enbar arasında Nehru İsa üzerindeki köylerden birinin adıdır. Bkz.: Yakut, *Mu'cem*, 3/268.

³⁸ *Kâmil*, 9/490.

³⁹ *Muntazam*, 8/116-117,118; *Kâmil*, 9/516-517; *Bidâye* 12/51.

Ebû Mansur Vâsıt'ta bulunuyordu. Bağdad'daki askerler babasının yerine ona itâatlarını arzettiler.⁴⁰ Ancak el-Melikü'l- Aziz'in hazinesinde yeterli para olmadığı için askerlere verilmesi mutâd olan bahşisi verememiş ve bunun üzerine ordu bu defa Ebû Kâlicar'a meyl edip onu desteklemeye başlamıştı.⁴¹ Daha sonra 436/1044-45'de Bağdad, Ebû Kâlicar'ın eline geçmiş, şehirde artık onun adına hutbe okunur olmuştu. Bunu fırsat bilen Ebû Kâlicar, hemen Bağdad'a gelip askerlere söz konusu bahşişlerini dağıtarak, Bağdad hakimiyetinde ordunun desteğini kendi yanına almış oldu. Hatta bu münasebetle önde gelen komutan durumundaki Besâsirî'ye de hil'at vermişti.⁴² Halbuki Besâsirî, görüldüğü gibi, daha önce Celâlû'd-Devle ile Ebû Kâlicar arasında cereyan eden hakimiyet mücadelesinde Celâlû'd-Devle'nin yanında yer almıştı. Buna rağmen Ebû Kâlicar, Bağdad'a girince onun önemini ve gücünü anlamış olmalı ki, onu yanına çekip desteğini almak için ona hil'at vermek zorunda kalmıştı.

440/1048 de Ebû Kâlicar'ın vefatından⁴³ sonra oğlu el-Melikü'r-Rahim Bağdad Büveyhî emiri oldu.⁴⁴ Ancak bu yıllarda gerek otorite boşluğu ve zayıflığı ve gerekse Sünnî-Şîî çatışmaları sebebiyle Bağdad'da iç karışıklıklar, kavgalar ve iktidar mücadeleleri yaşanıyordu.⁴⁵ Bunların yanında bu kargaşa ortamı ve iktidar zayıflığından faydalananmak isteyen Irak'taki mahalli emirler birbirlerinin topraklarına tecavüz ediyorlardı. Nitekim 441/1049-1050'de Ukaylilere mensub bir grub, Irak'a bağlı kasabalardan "Beledü'l-Acem" ve "Badûrya" üzerine yürüyüp buraları yağmaladılar. Halbuki bu iki belde Besâsirî'nin iktası idi. Bunun üzerine henüz Fars'tan Bağdad'a yeni dönmüş olan Besâsirî, onların üzerine yürüdü ve liderleri Zaîmü'd-Devle Ebu Kamil b. El-Mukalled'le savaştı.⁴⁶

Yine aynı yıl yani 441/1049-1050'de Enbar⁴⁷ şehri halkına kötü davranıp, mallarına tecavüz etmesi sebebiyle Karvaş'ın idaresinden mutazarrır olan Enbar ahalisinden bir

⁴⁰ *Muntazam*, 8/117; *Kâmil*, 9/516-517.

⁴¹ *Muntazam*, 8/119; *Kâmil*, 9/524-525.

⁴² *Muntazam*, 8/119; *Kâmil*, 9/525.

⁴³ *Muntazam*, 8/131-139; *Kâmil*, 9/547; *Bidâye*, 12/57.

⁴⁴ *Muntazam*, 8/136; *Kâmil*, 9/548; *Bidâye*, 12/57.

⁴⁵ Mesela bu hususlarla ilgili olarak h. 440, 441,442, 443 yıllarında yaşanan olaylar için bkz. *Muntazam*, 8/136-137, 140-142, 145-146, 148-151; *Kâmil*, 9/547-548, 550-552, 553-554, 555-556, 557, 560-561, 575, 578; *Bidâye*, 12/58, 59, 61,62; Henri Laust, "Les Agitations Religieuses A Baghdad Au X IV e Et Ve Siecles De L'Hegire", 173 vd.

⁴⁶ *Kâmil*, 9/555-556; *Bidâye*, 12/59.

⁴⁷ Enbar, Bağdad'ın batısından 10 fersahlık mesafedeki Fırat nehri üzerindeki bir şehirdir. Bkz.: Yakut, *Mu'cem*, 1/257.

grub Bağdad'a gelerek, Besâsîrî'ye müracaatta bulunmuşlar ve şehri kendisine teslim etmek istediklerini bildirmişler ve ondan bir ordu göndermesini istemişlerdi.⁴⁸ Bunun üzerine Besâsîrî bu teklifi kabul edip, bir ordu göndererek şehri teslim aldı. Akabinde kendisi de arkadan Enbar'a giderek, halka iyi davrandığı gibi, hatta askerlerinin parasız bir şey almalarınında müsaade etmedi. Şehirde sukuneti ve düzeni sağladıktan sonra tekrar Bağdad'a döndü.⁴⁹ Öte yandan Sa'di b. Ebu's-Şevk tarafından zabt edilip, etrafı surlarla çevrilerek sığınılıp, elde edilen gelirlerin ve ganimetlerin depolandığı mustahkem bir yer haline getirilen ed-Dizdâr üzerine Şaban 441/Aralık 1049'da Bağdad'dan hareket eden Besâsîrî, "Tariku Horasan" güzergâhını takiben oraya vararak şehri ele geçirdi.⁵⁰ Öyle görünüyor ki, Besâsîrî bu davranışıyla merkezi otoriteye kafa tutmuş olan Ebu's-Şevki cezalandırmak istemiş ya da muhtemelen kendisinin iktası durumundaki bir yere başkasının müdahalesini doğrudan doğruya kendi nüfuzuna bir tecavüz olarak görüp, bunu ortadan kaldırmak için harekete geçmişti.⁵¹

Görüldüğü gibi Besâsîrî, peşpeşe elde ettiği askerî başarılarla bir yandan siyasî konumunu yükseltiyor, bir yandan da Büveyhî iktidarının vazgeçilmez dayanağı olma hüviyetini pekiştiriyordu. Nitekim, 443/1051-1052'da Arab ve Kürtlerden müteşekkil kalabalık bir grup Mutarid b. Mansur ve Mezkur b. Nizar liderliğinde Huzistan'daki Surrâk ve Durrâk (Devrak)⁵² şehirlerine saldırıp yağmaladılar. Bunun üzerine Bağdad Büveyhî emiri el-Melikü'r-Rahim, yanına Besâsîrî ve Dübeys b. Mezyed gibi kimseleri de destek olarak alıp söz konusu yağmacıların üzerine yürüdü. Surrâk ile Durrâk şehirleri arasında yapılan savaşta Büveyhî emiri Besâsîrî'nin de desteğiyle galib geldi.⁵³ Yine 444/1052-1053'de el-Melikü'r-Rahim, hem kardeşi Ebu Ali b. Ebû Kâlicar'ın elinde bulunan Basra'yı almak ve hem de onun kendisine ve saltanatına rekabetini ortadan kaldırmak gayesiyle veziri ve Besâsîrî'nin komutasındaki bir orduyu Basra'ya gönderdi. Bu ordu Basralılarla yaptığı savaşta Ebû Ali'yi yenerek şehre girdi. Böylelikle Basra da, yine Besâsîrî'nin

⁴⁸ *Kâmil*, 9/559; *Bidâye*, 12/59.

⁴⁹ *Kâmil*, 9/559; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 23/223-224. *Bidâye*, 12/59; Ebu'l-Fida, *el-Muhtasar*, 2/170.

⁵⁰ *Kâmil*, 9/560; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 23/224. *Bidâye*, 12/59.

⁵¹ Abdu'l-Cabbar, Naci, "*Sevratü'l-Besâsîrî*", 45.

⁵² Surrâk ve Durrâk Huzistanın güneyinde Ehvaz civarındaki birbirine yakın iki belde. Bkz. Yakut, *Mu'cem*, 3/214, 2/483; Le Strange, *Buldanu Hilafeti's-Şarkıyye*, 276-277.

⁵³ *Muntazam*, 8/151; *Kâmil*, 9/572-573.

katkısıyla el-Melikü'r-Rahim'in hakimiyetine girmişti.⁵⁴ Hatta el-Melikü'r-Rahim, kendisine olan yardımları sebebiyle Basra'yı Besâsîrî'nin idaresine bırakmıştı.⁵⁵

Daha önce de temas ettiğimiz gibi, Irak'taki mevcut siyasî, askerî ve sosyal huzursuzlukların tabii sonucu olarak, Oğuzların istilasını ve yönetimde oynadıkları rolü bahane eden Kürtler ve Araplardan müteşekkil toplulukların 445/1054'de saltanatı ele geçirmek maksadıyla muhtelif şehirlerde bozgunculuk yaptıklarına ve yol kesip köyleri yağmaladıklarına dâir haberler Bağdad'a ulaştı.⁵⁶ Bunun üzerine devrin Büveyhî iktidarının muhafızı durumuna gelen Besâsîrî, hemen askerleriyle bu gurubların üzerine yürüyüp, el-Bevazic'e⁵⁷ kadar onları takip etti. Onlara ağır darbeler indirdi. Bu bozguncuların bazılarını öldürüp mallarını yağmaladı ve tekrar Bağdad'a döndü.⁵⁸

Diğer taraftan, 446/1054-1055'de Bağdad'daki Türk askerlerinin yaptıkları hizmetlerin karşılığı olan maaşlarını el-Melikü'r-Rahim'in vezirinden alamamaları ve bu miktarın yüksek meblağlara ulaşması sebebiyle Abbâsî başkentinde ayaklandıklarını ve karışıklıklar çıkardıklarını görüyoruz.⁵⁹ Bu Türk askerleri mağduriyetlerini öne sürerek ısrarla haklarını istediler. Ödemeyi yapamayan Vezir ise, hilafet sarayına sığınmak zorunda kaldı.⁶⁰ Türkler bu defa divân'a baş vurup paralarının derhal verilmesini istediler. Maaşlarının gecikmesinden dolayı da Veziri sorumlu tutup ondan şikayetçi oldular. Neticede divanın da bu işi ağırdan alması üzerine, "İdareciler Saray da oturup para alıyorlar, biz kendilerini arayıp hakkımızı istediğimizde huzurumuza bile çıkmak istemiyorlar. Vezir ve Halife bizi divandan uzaklaştırmak için karşımıza dikiliyorlar." diyerek durumu protesto ettiler.⁶¹

Türk askerleri bu protestolarından da sonuç alamayınca hilafet sarayını kuşatmaya karar verdiler. Bundan dolayı halk üzüntü ve dehşete düştü. Olaylar bu halde gelişirken, Türklerin lideri ve komutanı durumundaki Besâsîrî olaya el koyarak meseleyi çözmek için Hilafet sarayına gidip söz konusu vezir hakkında bilgi edinmek istedi ise de, o da bir

⁵⁴ *Kâmil*, 9/588-589; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 23/224; Zehebi, *Düvelü'l-İslâm*, 1/261.

⁵⁵ *Kâmil*, 9/589; Faruk Sümer, "Arslan el-Besâsîrî", 102.

⁵⁶ *Muntazam*, 8/157; *Kâmil*, 9/596; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 23/224; *Bidâye*, 12/64.

⁵⁷ el-Bevazic, Tekrit yakınlarında Dicle nehrine dökülen Zab suyu üzerinde bulunan bir beldedir. Bkz. Yakut, *Mu'cem*, 1/503; Le Strange, *Buldanü'l-Hilafeti's-Şarkıyye*, 120.

⁵⁸ *Kâmil*, 9/596; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 23/224.

⁵⁹ *Muntazam*, 8/159; *Kâmil*, 9/597.

⁶⁰ *Muntazam*, 8/159; *Kâmil*, 9/597.

⁶¹ *Muntazam*, 8/159; *Kâmil*, 9/597.

sonuç alamadı. Protestolarından bir sonuç alamayan askerler, vezirin ve onunla işbirliği yapmış kimselerin evlerine baskın düzenleyerek evleri aradılar. Ancak yine de bu meseleler çözüme kavuşmadı.⁶²

Görüldüğü gibi Bağdad'ta işler iyice çığrından çıkmış, asayiş ve düzen bozulmuş, yağma ve bozgunculuk şehre hakim olmuş, halkla Türk askerleri karşı karşıya gelmişti. Halife el-Kâim ise, bu durum karşısında çaresizdi. Ama yine de Türklere haber gönderip bu hareketlerinden vazgeçmelerini istedi. Fakat bir sonuç alamadı. Hatta bu hadise karşısındaki acziyetinden dolayı Bağdad'dan çıkıp gitme tehdidinde bile bulunmuştu.⁶³

Öte yandan Türk askerlerinin bu isyanı karşısında Besâsîrî'nin tavrına baktığımızda ise, onun, işin başında bu hareketi bastırmak için bir girişimde bulunmadığını; ancak cereyan eden hadiseler karşısında rızasının da olmadığını, hatta üzüldüğünü söyleyebiliriz.⁶⁴ Fakat Besâsîrî sadece hilafet sarayına gitmekle yetinmişti. Her halde bunu da o, kendisinin korumakla mükellef olduğu saraya isyancıların bir zarar vermesinden endişe ettiği için yapmıştı. Ama kanaatimizce onun bu isyan karşısında nötr bir tavır içerisine girmesinin sebebi, belki de kendisinin Türklerden biri oluşu ya da onların isteklerinde haklı olduklarına inanmış olması olabilir. Nitekim hadiseler uzayınca sonunda vezir ortaya çıkmıştı. Zaten Besâsîrî de kendi mallarından ve paralarından askerlerin alacaklarını karşılamak için onlara bir miktar dağıtmak zorunda kalmıştı.⁶⁵

Türk askerlerinin bu isyanında Besâsîrî'nin rolü açık olmamakla beraber, Faruk Sümer, kaynak göstermeksizin bu olaylarda Besâsîrî'nin parmağının olduğunu ileri sürmektedir.⁶⁶ Her halde araştırmacının bu hükmü, kanaatimizce, İbnü'l-Cevzî tarafından nakledilen "İstenen vezir bıçakla kendisini yaralamış olarak ortaya çıktı ve Besâsîrî onu teslim aldı, sonra da onun yerine vezarete Ebu'l Huseyn b. Abdîrrahim'i getirdi."⁶⁷ şeklindeki bilgiden çıkarmış olabileceğini düşünüyoruz. Araştırmacıya göre, başka bir ifade ile Besâsîrî mevcut vezirin görevden alınmasını sağlamak maskadıyla Bağdat'da kendisi-

⁶² *Muntazam*, 8/160; *Kâmil*, 9/597.

⁶³ *Kâmil*, 9/598.

⁶⁴ *Muntazam*, 8/160; *Kâmil*, 9/598.

⁶⁵ *Muntazam*, 8/160; *Kâmil*, 9/598; Hasan Ali Hasan, "Hareketü'l-Besâsîrî" 28, Faruk Sümer, "Arslan el-Besâsîrî", 102 kaynak göstermeksizin.

⁶⁶ Faruk Sümer, "Arslan el-Besâsîrî", 102.

⁶⁷ Bkz. *Muntazam*, 8/160.

ne bağı Türk askerlerini isyana teşvik etmiş olabilirdi.

Yukarıdan beri 425-446/1035-1054 yılları arasında Bağdad'da ve Irak'ta cereyan eden tarihi hadiselerde Besâsirî'nin nasıl önemli bir rol oynadığını ve olayların seyrini nasıl etkilediğini, Büveyhî iktidarının idâmesi yönünde neler yaptığını, tarihi kaynakların verdiği bilgiler ışığında ayrıntılı olarak incelemeye çalıştık. Besâsirî, tarihi hadiselerdeki işte bu faaliyetleriyle Abbâsî sarayında da oldukça etkili ve yetkili hale gelerek idareyi ve kontrolü büyük ölçüde eline almış gözüküyor.⁶⁸ Nitekim kanaatimizce de bu sebeplerden ötürü Bağdâdî, "Besâsirî'nin şöhreti, hakimiyeti arttı. Zira bu sırada Bağdad'da onun gibi bir Türk komutanı daha yoktu, dolayısıyla bu durum onun işine yaradı. Böylelikle belde-leri işgal etti, adı her yerde Arab ve Acem emirlerin üzerinde yer aldı."⁶⁹ şeklindeki ifadesiyle Besâsirî'nin mevkiine, başarılarına ve eriştiği güce işaret etmektedir. Hatta öyle ki, onun konumu bununla da sınırlı kalmayarak Irak, Ehvaz gibi şehir ve bölgelerde adı Halife'nin adının yanında hutbelerde zikredilir hale geldiği gibi, Halife el-Kâim Besâsirî'nin görüşünü almaksızın karar veremez duruma düşmüştü.⁷⁰ Öte taraftan, Besâsirî'nin Bağdad'ta elde ettiği bu konuma işaret eden İbnü'l-İmrânî ise, onun Bağdad'da Halifenin katında Emirü'l-Ümerâ mertebesine kadar yükseldiğini bildirmektedir.⁷¹ Hadiselerin bu şekilde gelişmesi ve onun gücünün her geçen gün artması karşısında nihayet el-Kâim, Besâsirî'nin isteklerine artık karşı koyamaz ve ona muhalefet edemez oldu. Dolayısıyla el-Kâim onun nüfuzundan kurtulma ve onun kontrol edilip isteklerine dur deme zamanının geldiğini anladı ve bunun için çeşitli çareler aramaya başlamıştı bile.⁷²

3- Besâsirî İle Abbâsî Hilafeti Arasındaki İlişkilerin Bozulması ve İsyanı

Yukarıda da incelediğimiz üzere, Besâsirî içinde bulunduğu siyasî, askerî, sosyal şartları ve ortamı akıllı ve başarılı bir şekilde değerlendirmek suretiyle elde ettiği başarılar sayesinde kendi lehine bir zemin oluşturmuş ve gerek Abbâsî Hilafeti, gerekse Büveyhî iktidarı nezdinde böylesine bir mevkiye, güce ve otoriteye sahip olmuştu. Ama, öte yan-

⁶⁸ M.Canard, "*al-Basasiri*", 1073; George Makdisi, *İbn Aqıl*, 90-91; Abdü'l-Cebbar Naci, "*Sevratü'l-Besâsirî*", 46-47,51.

⁶⁹ Bağdâdî, *Târih.*, 9/399.

⁷⁰ Bağdâdî, *Târih.*, 9/399; *Bidâye*, 12/84; Abdü'l-Cebbar Naci, "*Sevretü'l-Besâsirî*", 51.

⁷¹ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 188.

⁷² Abdü'l-Cebbar Naci, "*Sevratü'l-Besâsirî*", 47,51-53.

dan Besâsîrî açısından talihsiz sayılabilecek ve onun kazandığı konumu tehdit edebilecek yeni bazı gelişmeler ortaya çıkıyordu. Bu gelişmelerle birlikte hadiselerin seyrini değiştirebilecek bir takım unsurlar da belirmeye başlamıştı. Nitekim yeni ortaya çıkan gelişmelerin tabîi sonucu olarak, Abbâsî Sarayında Besâsîrî'nin sahip olduğu nüfuzun ve konunun kaybedilmesine yol açacak bir süreç başlamıştı.⁷³

Besâsîrî'nin aleyhine ortaya çıkan gelişmelerin en önemlisi, Abbâsî Sarayın da liderlik, yetki ve mevki gibi hususlarda kendisine rakip olacak ve onunla yarışacak birisinin sahneye çıkmasıydı. Sözünü ettiğimiz kimse, gerek Abbâsî hilafetinin Büveyhîler karşısında kaybettiği otoritenin yeniden kazanılması yolunda Halifeyi teşvik edici faaliyetleriyle, gerek Besâsîrî'ye karşı el-Kâim'in düşmanca bir tavır almasında önemli rolünün olduğu söylenen, gerek Şia ve İsmâîlî mezhebine dolayısıyla bu fikirlerin siyasî temsilcileri olan Büveyhîlere ve Fâtîmîlere karşı Sünnî anlayışın ve Abbâsî hilafetinin tekrar güçlenmesi için, hem dinî, hem siyasî mücadele başlatılmasında etkili olduğu kabul edilen ve hatta bu anlamda Selçuklu-Abbâsî münasebetlerinin gelişmesini olumlu yönde etkileyerek, onların Ehli Sünneti ve Abbâsîleri müdafaa sürecine dahil edilmesinde payı bulunan, kısacası, dönemin tarihi hadiselerinin gelişmesinde ve yönlendirilmesinde çok önemli katkıları olduğu ileri sürülen vezir İbn Müslime'dir.⁷⁴

Öyle görünüyor ki, İbn Müslime gibi, Abbâsî, Büveyhî ve Selçuklu tarihi açısından böylesine önemli icraatlarda bulunan bir kişinin şahsiyeti ve faaliyetleriyle ilgili olarak kaynakların bize naklettiği rivayetlerden bahsetmek zorundayız. Onun tam kimliği şöyledir: Künyesi Ebu'l-Kasım; adı Ali b. el-Hasen Ahmed b. Muhammed b. Ömer İbn Müslime, lakabı ise "Reisü'r-Rüesâ"dır. İbn Müslime 397/1006-1007'de doğmuştur. Hem babasından ve hem de devrinin diğer hadis bilginlerinden hadis dinlemiştir.⁷⁵ İbn Müslime'nin şahsiyeti hakkında kaynaklarımız onu, genellikle, "ufku geniş, faziletli, fesahatı güzel, akıllı, tedbirli, siyaseti bilir, kültürlü, bilgili, isabetli görüş sahibi" olarak

⁷³ Hasan Ali Hasan, "*Hareketü'l-Besâsîrî*", 29; Abdü'l-Cebbar, Naci, "*Sevratü'l-Besâsîrî*", 47,51-53.

⁷⁴ C.Cahen, "*Ibn al-Muslime*", E.I., 2. Ed., 3/891-892; M.Canard, "*al-Basasiri*", 1/1073-1075; Hasan Ali Hasan, "*Hareketü'l-Besâsîrî*" 29; George Makdisi, *Ibn Aqil*, 91 vd.; D. Sourdel, "*al-Kaim bi Emirillah*", 4/457-458; Abdü'l-Cebbar Naci, "*Sevratü'l-Besâsîrî*", 51-53.

⁷⁵ İbn Müslime için bkz.: Bağdâdî, *Târih*, 11/391-392; *Muntazam*, 8/200-201; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 188; İbn Tiktaki, *el-Fahri*, 295; *Bidâye*, 12/80; Zehebi, *Siyeru Alami'n-Nübelâ*, 18/216-218; C. Cahen, "*Ibn al-Muslime*", 3/891-892; George Makdisi, *Ibn Aqil*, 91 vd.;

tarif ederler.⁷⁶ Onun mezheb bakımından da, inancı düzgün olup koyu Ehli Sünnet mensubu, hatta Hanbeli taraftarı olduğuna işaret edilmektedir.⁷⁷ Zaten onun mezhebi yönünün vezirliği sırasında icra ettiği faaliyetlerden kesin olarak ortaya çıktığı da söylenebilir.

Dolayısıyla şimdi de İbn Müslime'nin vezir olduktan sonra Abbâsî idarededeki görevleri esnasında Ehli Sünnet yanlısı ve özellikle Şia karşıtı uygulamalarını inceleyip onun bu yönü üzerinde duralım.

İbn Müslime'nin idarededeki mezhebî yönlü icraatlarıyla ilgili olarak kaynaklarımızda: 448/1056 senesinde Şîî "Babü'l-Kerh"⁷⁸ (Kerh mahallesine)'e siyah Abbâsî bayraklarının dikilmesini emrettiğine,⁷⁹ yine aynı senede sabah ezanında Rafizilerin anlayışına göre "Hayye alâ'l-felâh" ibaresinden sonra söyledikleri "Hayye alâ hayri'l-ame!" ibaresini tekretmelerini ve "es-Selâtü hayru'n-mine'n-nevm" lafsını okumaları hususunda bu mahallenin müezzinlerini zorladığına dair rivayetler bulunmaktadır.⁸⁰ Yine kaynaklar, İbn Müslime'nin bu tür uygulamalarının devamı sadedinde olmak üzere, Kerh mahallesi camilerinin kapısındaki "Muhammed ve Ali hayru'l-beşer" kitabelerini kaldırttığını ve sonrasında yine vezirin bu uygulamalarından cesaret alan Sünnî mahalle sakinlerinin "Babü'l-Basra" (Basra mahallesi) sakinleri sahabeyi öven kasideler söyleyerek Kerh mahallesine doğru ilerlediklerini belirtirler.⁸¹

Diğer taraftan kaynaklar 448/1056 da Râfizi lider Ebu Abdullah b. el-Cellâb'ın Şîîlik taraftarı aşırı sözleri davranışları sebebiyle İbn Müslime'nin emriyle dükkanının kapısında öldürülerek cezalandırıldığını zikretmektedirler.⁸² Hatta bu dönemin Şîî ileri gelenlerinden biri olan Ebu Cafer et-Tusi (ö.460/1068) Bağdad'dan kaçarak aynı akibetten zor

⁷⁶ Bağdâdî, *Târih*, 11/391-392; *Muntazam*, 8/200-201; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 188; İbn Tıktaki, *el-Fahri*, 295; Zehebi, *Siyeru Alam*, 18/2916; *Bidâye*, 12/80.

⁷⁷ Bkz. Bağdâdî, *Târih*, 11/391-392; *Muntazam*, 8/201; Zehebi, *Siyeru Alam*, 18/216; *Bidâye*, 12/80; C.Cahen, "Ibn al-Müslima" 3/891; Hasan Ali Hasan, "Hareketü'l-Besâsiri bi'l-Irak", 30.

⁷⁸ Bu mahallenin sakinlerinin çoğunluğu Şia mezhebine mensup olup, bazı Şîî imamlarının kabirleri de buradadır. Babü'l-Kerh için bkz.: Le Strange, *Buldanü Hilafeti's-Şarkıyye*, 49; George Makdisi, "The Topography of Eleventh Century Bağdad" History and Politics in Eleventh Century Bağdad, IV, 189, 12 Nolu dipnot

⁷⁹ Bkz. *Muntazam*, 8/171; Sibt, *Mir'âtü'z-Zaman*, 4; *Bidâye*, 12/68.

⁸⁰ Bkz. *Muntazam*, 8/172; *Kâmil*, 9/632, Ancak İbnü'l-Esîr, ezan konusundaki değişikliklerle alakalı emri, Halifenin verdiğini bildirir; *Bidâye*, 12/68.

⁸¹ *Muntazam*, 8/172; *Bidâye*, 12/68.

⁸² *Muntazam*, 8/172-173; *Bidâye*, 12/69.

kurtulmuş, ancak yine de evi Sünnîlerce yağmalanmıştı.⁸³ Öte yandan İbn Müslime'nin Ehli Sünnet yanlısı, fakat Şia karşıtı uygulamaları, Selçukluların Bağdad'a gelip Büveyhî devletini ortadan kaldırmasını müteakip yeni bir boyut kazanmıştı. Zaten Selçukluların Bağdad'a gelişinden sonra İbn Müslime'nin bu uygulamalarında Selçukluların varlığından aldığı cesaretle daha rahat hareket etme imkanı bulduğunu söyleyebiliriz. Çünkü İbn Müslime'nin mezhebî kaynaklı uygulamalarının tarihî seyrine baktığımızda, büyük ölçüde vezir olduktan sonra idarede önemli bir yere gelmiş ve dolayısıyla daha önce de belirttiğimiz gibi Abbâsî-Selçuklu münasebetlerinin müsbet bir mecrada gelişmesine katkıda bulunmuştur. Bunun neticesinde Selçukluların Bağdad'a gelişlerinden sonra da onların varlığına ve gücüne dayanarak söz konusu icraatlarını gerçekleştirdiğini söylemek de yerinde olur kanaatindeyiz. Maamafih İbn Kesir bu anlamda olmak üzere, İbn Müslime'nin Ehli Sünnet yanlısı, Şia ve Rafizî karşıtı icraatlarından söz ederken, "Daha önce, Büveyhîlerin iktidarı ile güçlü konumda olan Rafizilik artık dayanağını kaybetmiş, çünkü devletleri yıkılmış, onların yerine Ehli Sünnete inanıp ona mensub ve Ehli Sünneti seven Selçuklu Türkleri gelmişti. -Allah onları daim kılsın,-"⁸⁴ diyerek, bu hususa işaret etmektedir. İşte bu sebeplerden ötürü bazı araştırmacılar İbn Müslime'yi, Selçuklular lehine Abbâsî Halifesi nezdinde faaliyet göstermek, onları tanıtmak ve onlara güvenmek, hatta Selçukluların Bağdad'a çağırılması gibi hususlarda büyük rolünün bulunduğunu söylemektedirler.⁸⁵ Bu açıdan söz konusu hususları araştırmak için İbn Müslime'nin daha önceki hayatına ve görevlerini gözden geçirmek gerekir diye düşünüyoruz.

Biz İbn Müslime'yi, daha önce de bahsettiğimiz gibi, Abbâsî Hilafetinin hizmetinde ilk olarak katip olarak çalıştığı esnada Fâtîmî dâisi el-Müeyyed'in Fars'taki faaliyetlerine son verilmesi için el-Kâim tarafından elçi olarak gönderilmesi vesilesiyle tanıyoruz. Bu elçilik aynı zamanda onun, Ehli Sünnet ve Abbâsî hilafetini yeniden güçlendirme yolundaki faaliyetlerinin ilki olarak da kabul edilebilir. Nitekim, el-Kâim onu, tarihi tam belli olmamakla beraber, ancak vezirlik görevine getirmeden evvel yani h. 437'den önce 433'den sonraki bir tarihte el-Müeyyed'in Fars'tan uzaklaştırılması ve onu teslim alıp

⁸³ *Muntazam*, 8/173; *Bidâye*, 12/69.

⁸⁴ *Bidâye*, 12/68-69.

⁸⁵ Bkz. *Sire*, 94-95; C. Cahen, "*Ibn al-Muslima*", 891; M. Canard, "*al-Basasiri*", 1073; D. Sourdel, "*al-Kaim Bi Amrillah*", 457.

getirmesi için Fars Büveyhî emiri Ebû Kâlicar'a yollamıştı.⁸⁶ Anlaşıldığı kadarıyla İbn Müslime'nin bu görevi esnasında gösterdiği gayret ve çaba onun Ehli Sünnet müdafîi, buna karşılık Şia- İsmâîlî mensublarına dolayısıyla hem Büveyhîlere, hem de Fâtımîlere karşı bir tavır içerisinde olduğunu göstermektedir. Nitekim el-Müeyyed, İbn Müslime'yi; kendisinin Fars'tan çıkarılmasında⁸⁷, Kayravan'daki Zîrî emiri Muiz b. Bâdis'in Fâtımîlere karşı isyan ederek Abbâsî hilafetine bağlanmasında⁸⁸, Bağdad'daki Şîî kabirlerinin tahribinde⁸⁹, Fâtimî davetini kabul etmiş olan Ebû Kâlicar'a karşı, Sünnî Selçuklu gücünün kullanılmasını el-Kâim'e empoze etmesinde⁹⁰ ve vezir olduktan sonra Selçuklu-Abbâsî ilişkilerinin gelişmesine, hatta Besâsirî isyanı münasebetiyle Selçukluların Irak'a çağırılması⁹¹ gibi hususlarda etkili olması sebebiyle Şîîlerin ve Fâtımîlerin en büyük düşmanı olarak ilan etmektedir.

Kaynaklarımızın verdiği bilgilere göre, İbn Müslime'nin söz konusu elçiliğinin başarıyla sona ermesinin tesiriyle olsa gerek ki, bu hadiseden sonra onun siyasî hayatı daha da önem kazanmaktadır. Zira İbn Müslime 437/1045-1046 da Halife el-Kâim tarafından "Reisü'r-Rüesâ, Şerefü'l-Vüzerâ, Cemâlü'l-Verâ" lakabları verilerek hilafet vezirliğine tayin edildi.⁹² Maamafih bu hadise yani Abbâsî halifesinin onu kendisine vezir tayin etmesi Büveyhîlerin 334/945'de Bağdad'a gelişlerinden itibaren yapılan ilk uygulamadır. Çünkü Büveyhî emirleri Abbâsî halifelerinin vezir tayin etmelerine müsaade etmemişler, ancak kendi işlerini yürütecek bir katip bulundurmalarına izin vermişlerdi. Gerçekten de İbn Müslime'nin vezirliğe getirildiği tarihten itibaren hem Abbâsî hilafetinin, hem de Irak'ın karşı karşıya kaldığı dahilî ve haricî şartlar ve bu ortamdan faydalanmak isteyen çeşitli unsurların ortaya çıkması sebebiyle vezirin yıldızı parlamaya başlar. Dolayısıyla şimdi bu dönemde Bağdad'ın içinde bulunduğu siyasî, askerî ve dinî manzara nasıl idi, sorusu karşımıza çıkmaktadır. İşte bu sorunun cevaplandırılması İbn Müslime'nin kişiliği

⁸⁶ Bu hususta bkz.: *Sîre*, 56-57, 94-96; *Divânü'l-Müeyyed*, Mukaddime, 28-31; İdris, *Uyân*, 6/346; Abbas Hamdani, "A Possible Fâtimîd Background..."⁹, 21.

⁸⁷ *Sîre*, 56-57, 64-65; *Divânü'l-Müeyyed*, 28-31; İdris, 6/346; Verena Klemm, *Die Mission des Fâtimîdischen Agenten el-Müeyyed fi'd-Din in Şiraz*, 26-28, 40.

⁸⁸ *Sîre*, 56; Ayrıca bkz. Abbas Hamdani "Byzantine-Fâtimîd Relations..." 170-172.

⁸⁹ *Sîre*, 56.

⁹⁰ *Sîre*, 56, 64-65, 76-77; İdris, *Uyân*, 6/346. Verena Klemm, *a.g.e.*, 40-41, 153-157.

⁹¹ *Sîre*, 64-65, 94-95, 155.

⁹² Bağdâdî, *Târih*, 11/391-392; *Muntazam*, 8/127-200; *Bundârî*, 10, Terc. 6; *Kâmil* 9/530; İbn Tıktaki, *el-Fahri*, 295; Zehebi, *Siyeru A'lam*, 18/216-217; *Bidâye*, 12/80; C.Cahen, "Ibn al-Muslime", 891.

ve faaliyetlerinin aydınlatılabilmesi için gerekli olduğu kanaatindeyiz.

İbn Müslime'nin Abbâsî halifesine vezirlik yaptığı 437-450/1045-1058 yılları arasındaki dönemin büyük kısmında Büveyhî iktidarının başında yedi yıl boyunca el-Melikü'r-Rahim (440-447/1048-1055) vardır.⁹³ el-Melikü'r-Rahim'im zamanının büyük bir kısmı, kardeşleri Fulad Sutun ve Ebu Ali ile saltanat kavgalarıyla geçmişti. Neticede Büveyhîler, Irak dışındaki toprakların büyük bir kısmını kaybetmişlerdi. Elleri kalan Irak'ta ise hakimiyetleri zaten zayıf ve sınırlı olup, sadece Bağdad'a hakim durumdaydılar. Maamafih, bu dönemde Irak'a bağlı civar bölgelerde, yarı bağımsız statüye sahip mahalli emirliklerin hakimiyetleri ortaya çıkmıştı. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, el-Melikü'r-Rahim, hem Bağdad'ın içinde, hem dışında cereyan eden ayaklanmalar ve isyanlar karşısında emniyetin ve hakimiyetin tesisinde büyük ölçüde Besâsîrî'nin nüfuzuna güvenmiş ve ona dayanmıştı.⁹⁴

Büveyhî iktidarının durumu böyleyken, diğer taraftan Abbâsî hilafetinin vaziyeti el-Melikü'r-Rahim'inkinden daha iyi değildi. Zira Abbâsî hilafeti, Büveyhîlerin Bağdad'a gelişlerinden itibaren onların baskısı altına kalmış, hilafet makamı siyasî, askerî ve malî gücünü büyük ölçüde kaybetmiş adeta Büveyhî emirlerinin elinde oyuncak haline gelmişti.⁹⁵ Abbâsî hilafetinin Besâsîrî ile olan ilişkisi ise, daha evvelde işaret ettiğimiz gibi, önceleri iyi durumdaydı. Hatta el-Kâim Bağdad'da asayiş, emniyet ve nizamın korunmasında genellikle onun gücüne dayanmıştı. Görüldüğü gibi bu dönemde Besâsîrî, sadece Bağdad'daki Türklerin lideri olmakla kalmamış, ayrıca Irak'taki idarenin en önemli güvencesi haline gelmiş ve bu yüzden "el-Muzaffer" lakabını bile almıştı.⁹⁶ İşte bu şartların kendisine sağladığı avantajla, incelediğimiz gibi, kaynakların tavsifine göre, Besâsîrî'nin adı, şöhreti Irak, Ehvaz bölgelerinde bilinir, adı hutbelerde okunur hale gelmiş, mal,

⁹³ el-Melikü'r-Rahim dönemi için bkz.: Abdü'l-Aziz ed-Düri, *Dirasetu fi'l-Usuri'l-Abbâsiyye el-Mütehhire*, 273-274; Mafizullah Kabir, *The Buwayhid Dynasty of Bagdad* (334-447/946-1055), 112-113; Harold Bowen, *"The Last Buwayhids"*, J.R.A.S. 1929, Part II, 234 v.d.; Hasan Müneymine, *Târihu'd-Devleti'l-Büveyhiyye*, 159-163.

⁹⁴ Abdi'l-Cabbar Naci, *"Sevratü'l-Besâsîrî"*, 51-52.

⁹⁵ Ebu Reyhan Biruni, *el-Asâru'l-Bâkiyye*, 132; Bu hususta bkz.: Muhammed Cemaleddin Surur, *Târihu'l-Hadaratü'l-İslâmiyye*, 53-60. Hasan Müneymine, *Târihu'd-Devleti Büveyhiyye*, 182 vd.; Mafizullah Kabir, *"The Relation of the Buwayhids Amirs With The Abbâsîd Caliphs"*, 228-243; C.Cahen, *"Buwayhids or Buyids"*, 1/1350-1356; Bernard Lewis, *"Abbâsîds"*, 1/20-21, Vefa Muhammed Ali, *el-Hilafetü'l-Abbâsiyye fi Ahdi Tasalluti'l-Büveyhiyyin*, 42, 60; Hakkı Dursun Yıldız, *"Abbâsîler"*, T.D.V.İ.A., İst. 1988, 1/35.

⁹⁶ *Bidâye*, 12/84; Makrizî, *İttîâz*, 2/232.

mülk, şöhret ve güç sahibi olmuştu.⁹⁷ Buna karşılık Besâsîrî açısından tarihi hadiselerin seyrine baktığımızda, kendisinin hem Abbâsî hilafetinin ve hem de Büveyhî iktidarının içinde bulunduğu şartların yardımıyla kazandığı konumu kaybettirecek önemli gelişmelerin ortaya çıktığını görüyoruz. Sözüünü ettiğimiz gelişmelerden bir tanesi Besâsîrî'nin şahsiyetiyle ilgili ortaya çıkan özellikler içerisinde, belki de hepsinden önemlisi, onun hakkında Şîî temâyüllü olduğuna dair söylentiler ve şüpheler olmuştur.⁹⁸ Zira Besâsîrî'nin bu özelliği, Halife el-Kâim üzerinde şok tesiri yaparak, onu korkuya ve endişeye sevketti. Nitekim bundan sonra el-Kâim, ileriye görme ve ince bir zeka ürünü olarak nitelendirebileceğimiz bir siyaseti uygulamaya koyduğunu görüyoruz. Anlaşıldığı kadarıyla bu siyasetin hedefleri arasında, öncelikle Besâsîrî'nin nüfuzundan kurtulmayı sağlayacak yeni bir şahsiyetin ortaya çıkarılıp bazı mesuliyetleri ve görevleri ona yüklemek, akabinde aynı şahısla Besâsîrî'ye gereken darbeyi vurmak gibi hususları içeriyordu.⁹⁹ Zaten bu sırada, hem Büveyhîlerin içinde bulunduğu siyasî şartlar, hem de Abbâsî hilafeti ve Ehli Sünnet lehine ilerleyen Selçuklu gücü ve onların Abbâsîlerle iyi münasebetler içerisinde olmaları gibi gelişmelerle, bu siyaset Abbâsî hilafetinin Büveyhîler karşısında kaybettiği yetkilerini ve gücünü geri kazanmayı mümkün kılacak fırsatları sağlayacak nitelikteydi. Dolayısıyla bu şartlar el-Kâim'e bu planı uygulama cesareti veriyordu.

İşte bu ortamda el-Kâim, içinde taşıdığı niyetler ve gerçekleştirmeyi istediği hedefler açısından İbn Müslime'nin şahsiyetini son derece uygun bulmuştu. Zira belirttiğimiz gibi İbn Müslime hem şahsiyeti, hem Ehli Sünnet yanlısı faaliyetleri sebebiyle Halife'nin

⁹⁷ Bağdâdî, *Târih*, 9/399; İbn Kalânîsî, *Zeyl*, 87; *Muntazam*, 8/163; İbn Hallikan, *Vesefâtü'l-Ayân*, 1/192; İbnü'l-İmad, *Şezaretü'z-Zeheb*, 3/287-288.

⁹⁸ Besâsîrî'nin Şîî inanca mensub olduğunu kesin olarak gösterecek bir delil bulamadığımızı ifade etmeliyiz. Ancak müellifler onun, Büveyhî iktidarında önemli bir mevki sahibi olmasından; ayrıca Abbâsî hilafetine karşı isyana kalkışarak Fâtîmî hilafetiyle işbirliğine gidip, Abbâsî halifesini esir almasından ve Bağdad'da Fâtîmîler adına hutbe okutmuş olmasından dolayı, onun Şîî olabileceğini ileri sürmüş olmaları diye düşünüyoruz. Bu hususta bkz.: Bağdâdî, *Târih*, 9/400; İbn Kalânîsî, *Zeyl*, 89; *Muntazam*, 8/163; *Kâmil*, 9/608. Kaynaklarda, "Onun Abbâsî halifesine karşı kötü niyet sahibi, akidesi ve düşüncelerinin bozukluğu ortaya çıktı" şeklinde ibareler mevcuttur. Bu durum siyasî maksatlı bir davranış olarak algılanabileceği gibi, çok az da olsa Şîî inanca mensup olması sebebiyle Ehli Sünnet mümessili Abbâsî halifesine karşı bir siyasî ve askerî başkaldırıda bulunmuş olması sebebiyle Besâsîrî hakkında bu kanaat belirtilmiş olabilir. Ancak, bütün bunlara rağmen, diğer taraftan Fâtîmî daisi, "Selçukluların Irak'a ve daha sonra da Fâtîmî toprakları olan Suriye ve Mısır'a gelmelerine mani olmak için, Bağdad'da Fâtîmî Devletine meyli bulunan kimselere yazmayı düşündüm" derken Besâsîrî'yi kast ediyordu. Bkz. *Sîre*, 94-96. Herhalde araştırmacı M. Canard da buna dayanarak Besâsîrî'nin dinî inanç bakımından Şîî temayüllü olduğunu ifade etmektedir. Bkz. M. Canard, "*al-Basasiri*", 1/1073.

⁹⁹ Abdü'l-Cebbar Naci, "*Sevratü'l-Besâsiri*", 51.

aradığı özellikleri taşıyordu ve onun itimadını kazanmış durumdaydı. Nihayet el-Kâim, İbn Müslime'yi kendine vezir tayin edip, ona “*Reisü'r-Rüesâ*”, “*Şerefü'l-Vüzerâ*”, “*Cemâlü'l-Verâ*” gibi lakabları vererek onu siyasî ve idarî yetkilerle donattı.¹⁰⁰ Yeri gelmişken bilinen bir hususa daha işaret etmek yerinde olacaktır. Abbâsî halifeleri söylediğimiz gibi 334/945'de Büveyhîlerin Bağdad'a geldikleri andan itibaren bazı salahiyetlerini kaybetmişlerdi.¹⁰¹ Bunlardan biri de halifelerin kendilerine vezir tayin etme hakkı ve yetkisi idi. İşte el-Kâim'in Reisü'r-Rüesâ sıfatıyla İbn Müslime'yi vezir tayin etmesi, bir bakıma, Büveyhî baskısı altında kaybedilen salahiyetlerin geriye alınması anlamına geliyordu.¹⁰² İbn Müslime'nin vezirliğinin bir başka yönü daha vardı ki, Büveyhî iktidarına özellikle de Besâsîrî'ye karşı koyu sünnî inanca mensup bir rakip çıkıyor olması ve hilafet divanında görev almasıydı.

Görüldüğü gibi Besâsîrî ile İbn Müslime arasındaki rekabetin ortamı hazırlanmış ve bu iki şahsın sürtüşmesini ve mücadelesini körükleyecek sebepler bir araya gelmişti. Bu sebeplerden biri de, her ikisinin de birbirine karşı duydukları kin, nefret ve hasetliğin had safhaya çıkmasıdır. Bu bağlamda İbn Müslime, Besâsîrî'nin elde ettiği başarılar dolayısıyla onu ulaştığı mevkiden düşürmek için iyice hırslanmıştı. Kabul edileceği gibi, bu durum, iki hasım arasında ortaya çıkacak ihtilaf için en tehlikeli bir sebepti. Nitekim İbnü'l-İmran bu hususta: “Ebu'l-Hâris Arslan Besâsîrî, Bağdad'da halifenin huzurunda Emîrül-Ümerâ olarak takdim edildi. Böylece Besâsîrî ile Vezir Reisü'r-Rüesâ İbn Müslime arasında bir yetki ve hakimiyet yarışı başladı. Dolayısıyla ikisi de birbirine düşman oldular” demektedir.¹⁰³ Öte yandan Tıktaki'nin ifadesiyle “artık İbn Müslime'nin de yıldızı parlamış ve Abbâsî idaresinde önemli bir mevki elde etmişti.”¹⁰⁴ Bütün bunları bir araya getirdiğimizde İbn Müslime, ilim adamı hüviyetiyle, zekasıyla ve hırsıyla Besâsîrî'nin sahip olduğu statüyü hazmedemiyor ve onun sahip olduğu mevkisini elinden almak istiyordu. Bu durumda bu iki şahıs arasında mücadele kaçınılmaz hale geliyordu. Netice itibarıyla Bağdad'da İbn Müslime'nin karşısında yetki ve salahiyet hususunda, artık Besâsîrî'den

¹⁰⁰ Bağdâdî, *Târih*, 11/391; *Muntazam*, 8/127, 200; *Kâmil*, 9/530; İbn Tıktaki, *el-Fahri*, 295; *Bidâye*, 12/80.

¹⁰¹ Hasan Müneymine, *Târihü'd-Devleti'l-Büveyhîyye*, 182-183, 186.

¹⁰² Hasan Müneymine, *a.g.e.*, 190; Mafizullah Kebir, “*The Relation of The Buwayhids Amirs With The Abbâsîd Caliphs.*” 242.

¹⁰³ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ* 188.

¹⁰⁴ İbn Tıktaki, *el-Fahri*, 295.

başka bir rakip kalmamıştı. Çünkü daha öncede belirttiğimiz gibi, Besâsîrî'nin Halife nezdinde önemli bir yeri vardı, hatta halife ona danışmaksızın karar veremez durumdaydı. Ama buna karşılık İbn Müslime'yi de vezaret makamına getirmişti. Böylece Besâsîrî ve İbn Müslime bir birine rakip olmuşlar ve tabiatıyla bunlardan biri diğerini kendisi aleyhine komple düzenlemekle hatta Bağdad'da meydana gelen her hadisede biri diğerini suçlar hale gelmişti. Nitekim, İbn Müyesser: "Besâsîrî ile İbn Müslime arasındaki durum öylesine kötüleşti ki, Bağdad'taki Türk askerleri her ne yaparsa, Vezir bunu Besâsîrî'ye nisbet eder hale geldi. Böylece bu iki şahıs arasındaki sürtüşme ve kutuplaşma zirveye ulaştı. Nihayet vezir, Halife ve emirlerle Besâsîrî'nin arasını bozdu"¹⁰⁵ diyerek bu duruma işaret etmektedir.

İşte yukarıdan beri açıkladığımız şartlarda ve ortamda, Halife ile Besâsîrî'nin arasındaki ilişkilerin bozulması için artık her şey hazır. Gerek olayda rol alacak kahramanlar, gerek bu kahramanların şahsiyetleri, gerek mevcut şartlar rekabeti ve mücadeleyi kaçınılmaz hale getiriyordu. Bundan sonra iş karşılıklı yapılacak hamlelere ve atılacak adımlara kalmıştı.

Gerçi sözünü ettiğimiz bu hususların yanında Abbâsî halifesiyle Besâsîrî arasında ortaya çıkan ihtilafın doğmasına ve gelişmesine tesir eden başka sebeplerde gösterilebilir. Bu sebeplerden en önemli sayılabilecek olanı kanaatimizce, İbn Müslime tarafından tatbik edilen siyasettir. İbn Müslime'nin bu siyaseti, Besâsîrî'nin düşmanı olan kimseleri halife el-Kâim'e yaklaştırmak, hatta onlarla çok sıkı bir münasebet kurmak yoluyla, Besâsîrî karşıtı bir düşmanlık esasına dayanıyordu. Bu siyaset tabîi olarak, Halife ile Besâsîrî'nin arasını açacak, var olan nefreti ve düşmanlığı körükleyecek mahiyette idi. Nitekim 446/1054'de her iki taraf arasındaki kutuplaşma ve düşmanlığın artık zirveye ulaştığını görmekteyiz. Çünkü 446/1054'de Musul emiri Kureyş b. Bedran, Besâsîrî'ye ait olan Enbar'ı kuşatıp zapt ettikten sonra, onun adamlarını oradan kovduğu gibi, hem orada ve hem de Besâsîrî'nin sahip olduğu diğer bölgelerde Tuğrul Bey adına hutbe okuttu. Hatta Kureyş'in adamları Besâsîrî'nin oralarda neyi varsa yağmaladılar. Bu anlamda, buradaki su bendlerini açarak halka eziyet vermişlerdi. Bu durum karşısında Besâsîrî Kureyş'e

¹⁰⁵ İbn Müyesser, *Ahbâru Mısır*, 20-21.

çok kızmış ve iççerlemişti.¹⁰⁶

Hal böyleyken üstüne üstlük aynı sene 446/1054 de Besâsîrî'nin topraklarını işgal etmiş ve onun düşmanı haline gelmiş bulunan Kureyş b. Bedran'ın adamları olan Ebu'l-Ganâim b. Muhalleban ve Ebu Sa'd el-Muhallebân gizlice Bağdad'a gelmişlerdi.¹⁰⁷ Ancak bu ziyaretten söz eden kaynaklar ziyaretin sebepleri, neticeleri ve Besâsîrî ile alakasının boyutları hakkında pek bilgi vermiyorlar.¹⁰⁸ Fakat kanaatimizce Besâsîrî'nin topraklarının işgalinin hemen peşinden böyle bir ziyaretin vukûu bulması sebebiyle bunun Halife ve İbn Müslime'nin, Besâsîrî'ye karşı bir ittifak oluşturma düşüncesi ve planıyla bağlantılı olarak gerçekleşmiş olabilir. Nitekim İbnü'l-Esir'in rivayetine göre,¹⁰⁹ Besâsîrî kendi düşmanı olan bu adamların Bağdad'a gelişlerinden son derece rahatsız olmuş ve canı sıkılmıştır. Zira o: "Bu adamların (ziyaretçilerin)sahibi, (yani Kureyş) adamlarımın obalarına saldırıp, yağmaladılar, bendleri açarak çok sayıda insanın mahv olmasına sebep oldular" diyerek, onları suçlamış ve hatta onları yakalamak istemişse de bunu gerçekleştirememişti. Ama yine de Besâsîrî'nin bu hadiseden dolayı Reisü'r-Rüesâ'yı suçladığını görüyoruz.¹¹⁰ İbnü'l-Esir'in bu naklinden, hadisenin cereyanı ile ilgili bazı ip uçlarını çıkarabiliriz. Zaten bu sırada Besâsîrî, kendi topraklarına saldırılarda bulunan ve dolayısıyla onun hakimiyetine karşı tecavüz halinde olan Kureyş ve müttefiklerine karşı savaş halindedir.¹¹¹ Hatta belirttiğimiz gibi Besâsîrî onları yakalamak ve cezalandırmak niyetindedir. Halbuki bu sırada Besâsîrî'nin hasımları Bağdad'a kadar gelmişler ve kendilerini Halifeye ulaştırması ve onun onları koruyup af etmesi, hatta, kendilerine karşı Besâsîrî'nin harbini durdurması için İbn Müslime'ye müracaat etmişler ve ona sığınmışlardı. Yani başka bir deyişle Besâsîrî'nin düşmanlarına İbn Müslime sahip çıkmış ve kucak açmıştır. Tabii bu durumda, İbn Müslime'ye karşı Besâsîrî'nin öfkesi artmış ve onun kendisine karşı komplo hazırladığını iddia ederek onu suçlama yoluna gitmişti.

Besâsîrî, kendisiyle İbn Müslime ve halife arasında cereyan eden bu hadisenin intikamını almaya karar vermiş olmalı ki, vezir ve halifeye karşı misilleme yapma yoluna

¹⁰⁶ Bkz. *Muntazam*, 8/160; *Kâmil*, 9/600, *Bidâye*, 12/65.

¹⁰⁷ *Kâmil*, 9/601.

¹⁰⁸ Bkz. *Muntazam*, 8/160; *Kâmil*, 9/601; *Bidâye*, 12/65.

¹⁰⁹ *Kâmil*, 9/601.

¹¹⁰ *Kâmil*, 9/601; *Bidâye*, 12/65. İbn Kesir, bu hadise dolayısıyla Besâsîrî'nin hilafet makamına karşı nefretinin ve protestosunun izlerinin ortaya çıktığını belirtir.

¹¹¹ Bkz. *Muntazam*, 8/161; *Kâmil* 9/602; *Bidâye*, 12/65.

gittiğini görüyoruz. Nitekim bu maksatla Besâsirî, ilk olarak İbn Müslime'nin akrabalarına ait bir geminin kendi topraklarındaki Nehri Düceyl¹¹² den geçiş vergisi ödemedен geçmesine mani oldu.¹¹³ Yine bu bağlamda olmak üzere Besâsirî, Halife, Reisü'r-Rüesâ ve saray görevlilerinin maaşlarının darphaneden ödenmesine son vererek paralarını kestigi gibi, ayrıca belirttiğimiz şekilde düşmanı durumundaki Kureyş ve müttefiklerinin evlerini yıkmak istedi. Ancak buna mani olundu.¹¹⁴ Bunun üzerine Besâsirî, sanki davranışının gayesini açıklamak istercesine; "Aslında ben, sadece şehirleri harabeye çeviren Oğuzlarla haberleşerek onları Irak'a gelmeye teşvik eden ve çağıran "Reisü'r-Rüesâ"dan şikayetçiyim"¹¹⁵ diyerek, esas düşmanın İbn Müslime olduğunu dile getiriyordu.

Öte yandan Besâsirî, İbn Müslime'ye karşı yürüttüğü mücadelesinde bununla da kalmayarak işgal edilmiş olan Enbar ve civarındaki toprakları geri almak için Zilkade 446/Şubat 1055 de harekete geçti. Ve Dimma¹¹⁶ ile Fellûce¹¹⁷ yi yakarak, Enbara yürüdü. Yapılan savaşta Ebu'l-Ganâim'i yenerek esir aldı ve Enbar'a tekrar sahip oldu. Daha sonra bu olaylara karışmış olan Beni Hafece'den aldığı esirlerle beraber Bağdad'a geldi. Ebu'l-Ganâim'i asmak istedi. Ancak bu sırada kendisine yardıma gelmiş bulunan Nuru'd-Devle Dübeys b. Ali b. Mezyed'in araya girmesiyle bundan vazgeçti.¹¹⁸ Öyle görünüyor ki Besâsirî, hem Enbar'ı geri alarak, topraklarına el uzatanları cezalandırmış ve hem de müttefiklerini cezalandırmak suretiyle İbn Müslime'den bir nebze intikam almış oluyordu. Kaynaklarımıza göre, bu suretle Besâsirî ile Müslime ve dolayısıyla halife arasındaki ihtilaf iyice su yüzüne çıkmış oluyordu.¹¹⁹

Maamafih İbn Müslime ile Besâsirî arasında cereyan eden karşılıklı saldırı, komplo ve suçlama ortamında, şahıslar ortaya çıkan her hadiseyi birbirinin aleyhine kullanma siya-

¹¹² Nehru Düceyl, Bağdad'ın kuzey batısında Enbar ve Ukbera arasındaki araziye sulayan Fırat ve Dicle arasında birbirine bağlayan bir nehirdir. Bkz.: Le Strange, *Buldanu Hilafeti's-Şarkıyye*, 73, 91.

¹¹³ Bkz. *Muntazam*, 8/160; *Kâmil*, 9/601-602.

¹¹⁴ Bkz. *Muntazam*, 8/160; *Kâmil*, 9/602; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 23/224.

¹¹⁵ Bkz. *Muntazam*, 8/160; *Kâmil*, 9/602.

¹¹⁶ Dimma Bağdad'ın kuzey batısında, Enbar'ın güneyinde Fırat nehri üzerinde bulunan bir köydür. Bkz.: Yakut, *Mu'cem*, 2/471; *Buldanü'l-Hilafeti*, 92.

¹¹⁷ Fellûce, Bağdad'ın batısında Enbar'ın güneyinde Fırat üzerinde bir köydür. Bkz.: Yakut, *Mu'cem*, 4/275; Le Strange, *Buldanü'l-Hilafe*, 93-94.

¹¹⁸ *Muntazam*, 8/161; *Kâmil*, 9/602; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 23/224; *Bidâye*, 12/65

¹¹⁹ *Muntazam*, 8/160-161; *Kâmil*, 9/601-602. Nitekim İbnü'l-Esir bu konunun başlığını "Zikru İbtidai'l-Vahseti Beyne'l-Besâsirî ve'l-Halife" şeklinde koyarak bu hususa işaret ederek ehemmiyetini vurgulamıştır. Ayrıca bkz. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 23/224; *Bidâye*, 12/65.

setini takip ediyorlardı. Dolayısıyla aralarındaki mevcut sürtüşmeyi iyice tırmandırıyorlardı. Bu bağlamda kendisinin dostları ve müttefikleri, buna karşılık Besâsîrî'nin düşmanı olan Kureyş ve adamlarına karşı onun giriştiği tenkil hareketinden sonra elbette vezir de eli kolu bağlı olarak duramazdı. Nitekim, 447/1055'de Besâsîrî'nin Bağdad dışında Vâsî'ta bulunduğu bir sırada muhtemelen İbn Müslime'nin tertibi ve kışkırtmasıyla olacak ki, Ehli Sünnet mensubları önce "emri bi'l-ma'ruf nehyi ani'l-münker" prensibinin uygulanmasını isteyerek harekete geçip, Hilafet divanına yürüdüler ve Halife'den bu hususta izin istediler. İstenen iznin verilmesiyle birlikte bu Sünnî topluluk, o sırada, Besâsîrî'nin adamı olan Hristiyan Ebu Sa'd'a ait bir gemiye yüklenmiş bulunan 600 fiçı şarabı dökerek fiçileri tahrib ettiler.¹²⁰ Besâsîrî bu olayı duyunca oldukça kızdı ve zoruna gitti. Ancak hemen, bu hadisenin kahramanının rakibi ve düşmanı durumundaki İbn Müslime olduğunu da iddia etmekten geri kalmadı.¹²¹

Görüleceği üzere, İbn Müslime ile Besâsîrî arasındaki kavga ve mücadele bununla da bitmediği gibi, aksine dozajı artarak ve her türlü yola başvurularak yeni boyutlar kazanıp daha da tırmanıyordu. Bu bağlamda şarap fiçileriyle ilgili tartışma ve karşılıklı suçlamalar artıyor, hatta bu olayın fıkhi yönü bile gündeme getiriliyordu. Nitekim Besâsîrî, İbn Müslime tarafından tertiplendiğini öne sürdüğü şarapların dökülmesi hadisesinde, onu şeriate uygun davranmamakla suçlayabilmek için Hanefi fıkıhcılarından Hristiyan birinin mallarına zarar vermenin câiz olmadığına dair fetva aldı.¹²² Bu konudaki tartışmalar ve atışmalar devam edip gitti. Dolayısıyla bu iki şahıs arasındaki sürtüşme ve düşmanlık daha da gelişmiş ve değişik mecralara sürüklenerek iyice çığırından çıkmıştı.¹²³

Nihayet uzun bir süredir İbn Müslime ile Besâsîrî arasında suçlama, kötüleme, iftira ve rekabet tarzında devam eden bu soğuk savaş artık hızla sıcak çatışma ve fiili sonuçlar doğurma ortamına doğru gidiyordu. Dolayısıyla iplerin kopmasına yol açacak ve Besâsîrî'nin isyanını ortaya çıkartacak hadiselerin zamanı gelip çatmıştı. Maamafih İbn Müslime açısından mevcut duruma baktığımızda Besâsîrî'yi bulunduğu mevkiden uzaklaştırmak için zaman ve zemin müsaitti. Çünkü zaten bu sırada Besâsîrî, Bağdad dışında,

¹²⁰ *Muntazam*, 8/162; *Kâmil*, 9/607-608.

¹²¹ Bkz. *Kâmil*, 9/608.

¹²² Bkz. *Kâmil*, 9/608.

¹²³ Bkz. *Kâmil*, 9/608; İbn Mütessir , *Ahbâru Mısır*, 20-21.

el-Melikü'r-Rahim'le birlikte Vâsıt'tadır.¹²⁴ Hepsinden önemlisi bu esnada Vâsıt'ta Besâsirî ile birlikte bulunan Bağdat'lı Türk askerlerinden bir grub Bağdad'a gelerek, Besâsirî'nin Abbâsî hilafetine karşı isyan hazırlığı içersinde olduğu ve halife el-Kâim'i tutuklamak, Abbâsî sarayını yağmalamak gibi kötü niyetler taşıdığını ve zaten onun akidesinin bozuk olduğunu ve Şia'ya temayülü bulunduğunu bildirmişlerdi.¹²⁵ Böylece İbn Müslime, Besâsirî'yi suçlamak ve öteden beri onu saf dışı etmek için arayıp da bulamadığı altın değerindeki bir fırsatı ve uygun zemini yakalamış oluyordu. Bu gelişmeden cesaret alan vezir hemen Besâsirî'nin Abbâsî hilafetinin düşmanı olan Fatimî halifesi el-Mustansır ve onun veziri el-Yazûrî¹²⁶ ile irtibat halinde olup onlarla işbirliği içersinde bulunduğunu açıklamak suretiyle onu suçladı ve durumu halife el-Kâim'e bildirdi.¹²⁷ Bu durumda Abbâsî halifesi ve İbn Müslime açısından, hem Besâsirî, hem Büveyhîler ve hem de Fâtımîler karşısında Abbâsî hilafetini koruyacak daha güçlü bir müttefike dayanma ihtiyacı ve sebebi ortaya çıkmıştı.

Nitekim Besâsirî'nin Abbâsî hilafetine karşı isyan hazırlıkları ve niyetleri, özellikle de Fâtımî hilafetiyle işbirliği içersine girmiş olmasından dolayı, Abbâsî Halifesi, Tuğrul Bey'den yardım istemek zorunda kaldı. Çünkü el-Kâim'in hem bu tehlikelerden Abbâsî hilafetini kurtarabilecek yegane siyasî ve askerî, üstelik Sünnî ve kendisini metbu tanımış bir güç olan Selçukluları çare olarak görmüş olması, hem de İbn Müslime'nin Selçuklular hakkındaki lehde propagandasının tesiri gibi sebeblerle ve zaten önceden beri iyi münasebetler içersinde bulunduğu Selçuklu Sultanını Besâsirî'ye karşı kendisine yardım etmesi için Bağdad'a çağdırmaktan başka çaresi de yoktu.¹²⁸

¹²⁴ Bağdâdî, *Târih*, 9/400; İbn Kalânîsî, *Zeyl*, 87; *Muntazam*, 8/163; *Kâmil*, 9/608; Ebu'l-Fida, *el-Muhtasar*, 2/173, Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 23/224.

¹²⁵ Bkz. Bağdâdî, *Târih*, 9/400; İbn Kalânîsî, *Zeyl*, 87; *Muntazam*, 8/163; *Kâmil*, 9/608; İbnü'l-Adim, *Buğye* (Ali Sevim Neşr.) 5; *Bidâye*, 12/66; el-Müeyyed Selçukluların Irak'a gelişini engellemek için Bağdad'da Fâtımîlere karşı sempatisi bulunan bir kavimle yazıştığını ifade etmektedir. Maamafih bu ifadedden Besâsirî'nin Şia'ya, dolayısıyla Fâtımîlere temayülü muhtemelen çıkartılabilir. Bu hususta bkz. *Sîre*, 95-96. el-Müeyyed'in bahsettiği bu kavim ise Selçukluların Bağdad'da gelişinden hoşnut olmayan Besâsirî liderliğindeki kesimlerdir.

¹²⁶ Ebu Muhammed el-Hasen b. Ali b. Abdurrahman el-Yâzûrî 442/1050'de Fâtımî veziri oldu ve 450/1058'de de idam edilerek öldürüldü. el-Yâzûrî için bkz. İbn Sayrâfî *el-İşâre*, 73-81.

¹²⁷ Bağdâdî, *Târih*, 9/400; *Sîre*, 95-96; İbn Sayrâfî, *el-İşâre*, 79-80; İbn Kalânîsî, *Zeyl*, 87; *Muntazam*, 8/163-164; *Kâmil*, 9/608; İbn Müeyesser, *Ahbârü Mısır*, 14,21; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 23/225; Zehebi, *Siyeru Alam*, 18/132-133; *Bidâye*, 12/66.

¹²⁸ Bu hususta bkz.: Bağdâdî, 9/400; *Sîre*, 95-96; İbn Kalanisi, *Zeyl*, 87; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 188; *Muntazam*, 8/163; Hüseyinî, *Ahbâr*, 59; İbnü'l-Ezrak el-Fariki, *Târihu'l-Fariki*, 155; *Kâmil*, 9/602, 608, 609, 613; *Ebu'l-Ferec Târihi*, 1/306; İbnü'l-Adim, *Buğye* (Ali Sevim Neşri) 2, 5; İbn Tıktaki,

Bütün bu cereyan eden hadiseler ve mevcut ortamda Besâsîrî ile İbn Müslime arasındaki sıcak çatışma an meselesiydi. Taraflar arasında her şey bir kıvılcıma bakıyordu. Hava oldukça gergin bir halde idi. Artık İbn Müslime, Besâsîrî'ye karşı son hamlesini yapacak ona son darbesini vuracaktır. Bu durum karşısında Besâsîrî resmen isyanını başlatacak ve dolayısıyla zamanın siyasi, askerî ve dinî zemininde safını belirleyecekti. Tabii ki bu ortamda Besâsîrî'nin seçtiği yer Abbâsî-Selçuklu tarafında değil, Fâtımîlerin yanında olması kaçınılmazdı. Maamafih İbn Müslime, gelişen olaylarla birlikte, Bağdad'ta Besâsîrî aleyhine oluşan havayı kullanma cihetine giderek Bağdad'lı Türk askerlerini onun aleyhine kışkırttı. Kendileri aleyhine Abbâsî başkentinde ortaya çıkan her türlü kötülüğün kaynağının aslında Besâsîrî olduğunu ileri sürdü.¹²⁹ Hatta İbn Müslime bu hususta daha da ileri gidip Besâsîrî'nin evinin yağmalanması yönünde bu grubu teşvik etti ve bu topluluk halifeye başvurarak Besâsîrî'nin evini yağmalamak için izin istediler. İstenilen izin halife tarafından verilince 447/1055'de Besâsîrî'nin evini ateşe verip, evini, barkını ve mallarını yağmalayıp ailesine ve adamlarına işkence ettiler.¹³⁰

Nihayet Besâsîrî ile Abbâsî hilafeti arasındaki ilişkiler kopmuş, onun hayatı ve faaliyetleri yeni bir safhaya girmişti. Bu safhada artık o, Abbâsîlere ve dolayısıyla onların müdâfii ve hamisi durumundaki Selçuklulara karşı, Fâtımîlerle ittifak ve işbirliği içersindeki siyasi ve askerî faaliyetler dönemini başlatmıştır. Netice itibariyle Besâsîrî, işbirliğine girdiği Fâtımîlerden aldığı yardım, destek vaadleri ve onların teşvikiyle cesaretlenip Abbâsî hilafetine karşı isyan etmişti.¹³¹ Onun Fâtımîlerle işbirliği veya ittifak yapıp, Abbâsîlere isyan etmeye ve Selçuklulara karşı mücadele yapmaya götüren sebepleri sıralamak gerekirse; Maruz kaldığı taarruz ve ithamlar, hatta evinin yağmalanarak ailesinin işkence görmesi gibi olaylar sonunda hem Halife el-Kâim, hem de vezir İbn Müslime'ye karşı kaba-

el-Fahrî, 293; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 23/224, 26/288; Zehebi, *Düvelî'l-İslâm*, 2/263; *Bidâye*, 12/66; Ayrıca çalışmamızda Abbâsî-Selçuklu münasebetleri bölümüne bkz.

¹²⁹ *Muntazam*, 8/163; *Kâmil*, 9/608; İbn Müyesser, *Ahbâru Mısır*, 20-21; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 23/224-225.

¹³⁰ Bağdâdî, *Târih*, 9/400; *Muntazam*, 8/163; *Kâmil*, 9/608; İbn Müyesser, *Ahbâru Mısır*, 21; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 23/225; Ebu'l-Fida, *el-Muhtasar*, 2/173; *Bidâye*, 12/66.

¹³¹ Bu hususta Bkz. Bağdâdî, *Târih*, 9/399-400; İbn Kalânîsî, *Zeyl*, 87; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 188; *Muntazam*, 8/163-164, Hüseyinî, *Ahbâr*, 59-60; *Kâmil*, 9/608; İbnü'l-Adim, *Buğye*, (Ali Sevim Neşri), 2, 5; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 23/225; *Bidâye*, 12/66; Makrîzî, *İtiâz*, 2/233; M. Canard, "*al-Basasiri*", 1073; Faruk Sümer, "*Arslan el-Besâsiri*", 105; Abdü'l-Cebbar Naci, "*a.g.m.*" 55; Hasan Ali Hasan, "*Hareketü'l-Besâsiri*" 35.

ran kin ve intikam duygularının tesiri¹³²; kendisine karşı Bağdad'a çağrılmış bulunan Tuğrul Bey'in gelişi ile birlikte sahip olduğu eski gücü ve otoriteyi kaybetme korkusu¹³³; Tuğrul Bey'in her halükarda kendisiyle savaşıacağını ve cezalandıracağını düşünmesi; kendisine karşı oluşmuş olan Abbâsî-Selçuklu işbirliği ve bunun sonunda karşı karşıya kaldığı şartlarda Besâsîrî'nin mutlaka bir müttefike veya ittifaka ihtiyaç duyması¹³⁴; Fâtımîlerin hem Abbâsîlere, hem de onların yanında yer alıp kendilerine karşı düşmanca siyaset takip eden Selçuklulara yönelik politikanın kurbanı olması¹³⁵; veya zayıf bir ihtimal de olsa, dinî inançları gereği Fâtımî hilafetine, siyasî, askerî ve dinî bağlılığını arz ederek kendi istikbalini ve menfaatlerini korumak¹³⁶. gibi hususların varlığını söyleyebiliriz. Belki de karşı karşıya kaldığı şartlarda Besâsîrî'nin yapacak başka bir şeyi de yoktu.

Kaynaklarımız Besâsîrî'nin Vâsıt'ta bulunduğu sırada kendisi aleyhine Bağdad'da olup bitenleri öğrendikten sonra isyanını başlattığını ve hemen Suriye bölgesindeki Mirdasilerin hakimiyetindeki Rahbe'ye gittiği hususunda müttefiklerdir.¹³⁷ Ancak Besâsîrî'nin Rahbe'ye gidişinin ya da kaçışının nasıl olduğu hususunda ihtilaf vardır. Zira olayların cereyan ettiği dönemde yaşamış bulunan Hâtûb Bağdâdî (ö.463/1071), Besâsîrî ile birlikte Vâsıt'ta bulunan Türklerin Bağdad'a döndüklerinde Besâsîrî'nin, kendisini

¹³² Bkz. Abdu'l- Cabbar Naci, "*Sevratü'l- Besâsîrî*" 42, 55.

¹³³ Bkz. *Kâmil*, 9/600, 601, 602. Kureyş b. Bedran Besâsîrî'ye ait olan iktaları işgal ederek Tuğrul Bey adına hutbe okutmuştu. Besâsîrî de bu yüzden Kureyş'e ve onun adamlarına kızmıştı. Ancak hal böyleyken, Vezir İbn Müslime Besâsîrî'nin düşmanlarını Bağdad'da misafir edip, kucak açmıştı. Bu olay Besâsîrî'yi büsbütün çileden çıkarmış bunun üzerine Besâsîrî asıl düşmanı durumundaki İbn Müslime'yi beldeleri tahrib eden Oğuzların Irak'a gelmelerini teşvik edip, Selçuklularla yazışmakla suçlamıştı. Ayrıca bkz. George Makdisi, *Ibn Aqıl*, 90-92. Hasan Ali Hasan, "*Hareketü'l-Besâsîrî...*" 35.

¹³⁴ Bkz. İbn Sayrâfî *el-İşâre*, 79-80; İbn Müyesser, *Ahbâru Mısır*, 21; Hasan Ali Hasan, "*a.g.m.*", 35.

¹³⁵ *Sîre*, 94-96; Hamid Gunaym, *el-Alâkât*, 196-200; Ayrıca bu husus, Selçuklulara karşı Fâtımî-Besâsîrî ittifakı bahsinde ele alınacaktır.

¹³⁶ Daha önce de belirttiğimiz gibi, her ne kadar Besâsîrî Abbâsî halifesine karşı isyan edip, Fâtımîlerle işbirliğine girmiş, Bağdad'ı işgal etmiş, halife el-Kâim'i tutuklamış, Abbâsî başkentinde bir yıl süreyle Fâtımî halifesi el-Mustansır adına hutbe okutup, para bastırıp, Şii anlayışı üzere ezan okutmuş olsa da, Besâsîrî'nin Şiiliği hususunda, kaynaklarda bizi yüzde yüz kesin neticeye götürecek ifadeleri bulamadığımızı tekrar belirtmek ihtiyacını duyuyoruz. Ancak O, kanaatimizce belki de inançlarından ziyade, siyasî şartlar sebebiyle Fâtımîlerle işbirliğine girmiş olabileceğini düşünüyoruz. Zira, İbn Esir'in nakline göre, Besâsîrî 450/1058'de Bağdad'ı işgali esnasında, "mezhep farkı gözetmeksizin Bağdad halkına iyi davranmıştır." Öte yandan Besâsîrî'nin bu davranışını siyasî ve askerî bir lider konumunda olan birisinin belki de kendi otoritesini sağlayabilmek ve kendisini kabul ettirebilmek için yapılmış tabii bir davranış olarak da kabul edilebilir. Besâsîrî'nin Bağdad halkına karşı aşırı bir Şii taassubuyla hareket etmediğine dair bkz. *Kâmil*, 9/643; Zehebi, *İber*, 3/222; İbn Tanrıberdi, *Nucûm*, 5/10; M.Canard, "*al-Besâsîrî*", 1073; Abdü'l-Cebbar Naci, "*Sevratü'l-Besâsîrî*" 73.

¹³⁷ Bağdâdî, *Târik*, 9/400; İbn Kalânîsî, *Zeyl*, 87; *Muntazam*, 8/163; *Kâmil*, 9/608-609, 613; İbnü'l-Adîm, *Buğye*, 5-6; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 23/225; İbn Kesir, *Bidaye*, 12/66.

tutuklayıp Abbâsî sarayını ele geçirmek istediğini el-Kâim'e bildirmeleri üzerine, Halife, hemen Rey civarında bulunan Tuğrul Bey'le yazışarak, Besâsîrî'ye karşı Sultanı Bağdad'a çağırdığını, Tuğrul Bey'in de buna icabet edip, Bağdad'a gelmesi sonucunda Besâsîrî'nin Rahbe'ye¹³⁸ kaçtığını" bildirmektedir.¹³⁹ Aynı bilgi İbn Kalânîsi¹⁴⁰ İbnü'l-Cevzî,¹⁴¹ İbnü'l-Adim,¹⁴² İbn Kesir¹⁴³ gibi müellifler tarafından tekrar edilmiştir. Öyle görünüyor ki, bu kaynaklarda yer alan aynı bilgilerin asıl kaynağı Bağdâdî'dir.

Öte yandan İbnü'l-Esîr'in nakline göre, Besâsîrî el-Melikü'r-Rahim'le birlikte Vâsî'ta iken Tuğrul Bey'in Bağdad'a yaklaştığı haberini alırlar. Bunun üzerine, Selçuklu Sultanına karşı Abbâsî başkentini savunmak maksadıyla Vâsî'tan birlikte Bağdad'a hareket ederler. Ancak halife el-Kâim'in, Besâsîrî'nin kendisine karşı isyan edip, Mısır Fâtımîleriyle mektuplaştığını bildiren ve bu yüzden Büveyhî emirinden onu yanından uzaklaştırmasını isteyen mektubu el-Melihü'r-Rahim'e ulaşır. Halife'nin mektubunu alan Büveyhî emiri Besâsîrî'den ayrılır. Akabinde Besâsîrî, önce akrabası Dübeys b. Mezyed'in yanına, daha sonra da Tuğrul Bey'in Dübeys'i uyarmasıyla oradan Rahbe'ye gitmiştir.¹⁴⁴ İbnü'l-Esîr tarafından verilen bilgilerin daha sonra, Nüveyrî,¹⁴⁵ Ebu'l-Fida,¹⁴⁶ İbnü'l-Virdî¹⁴⁷ tarafından nakledildiğini de görüyoruz.

Belirttiğimiz gibi, hadiselerin cereyan ettiği devirde yaşamış olan ve belki de olayların canlı şahidi durumundaki Bağdâdî'nin naklettiği bilgiler bizim için son derece önemlidir. Buna karşılık, Bağdâdî tarafından verilen bilgilerde yetersizlik, karanlık noktalar ve hatta mübalağalar olduğunu söyleyebiliriz. Zira Bağdâdî olayı, sanki Besâsîrî ile el-Kâim ve İbn Müslime arasında 447/1055 yılından önce hiç bir şey olmamış da, sadece Vâsî'tan gelen Türklerin Besâsîrî'nin söz konusu niyetlerini bildirmeleri sonucunda el-Kâim de ondan nefret etmiş, Besâsîrî de isyan etmiş ve akabinde Halife Selçukluları

¹³⁸ Rahbe, Bağdad ile Rakka arasında Fırat nehri kıyısında bir şehir. Bkz.: Yakut, *Mu'cem*, 3/34; Le Strange Buldanü'l-Hılafe, 136-137.

¹³⁹ Bkz. Bağdâdî, *Târik*, 9/400.

¹⁴⁰ İbn Kalânîsi, *Zeyl*, 87.

¹⁴¹ İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, 8/163.

¹⁴² İbnü'l-Adim, *Buğye*, 5-6.

¹⁴³ İbn Kesir, *Bidâye*, 12/66.

¹⁴⁴ Bkz. *Kâmil*, 9/608-609, 613.

¹⁴⁵ Bkz. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 23/225.

¹⁴⁶ Bkz. Ebu'l-Fida, *el-Muhtasar*, 2/173.

¹⁴⁷ Bkz. İbnü'l-Virdî, *Tetimmütü'l-Muhtasar*, 1/535.

Bağdad'a davet etmiş gibi naklediyor. Hatta müellifin nakline göre, Tuğrul Bey, halife beni çağırsın, ben de hemen Bağdad'a geleyim diye, şehir dışında bekliyormuş gibi bir tablo ortaya çıkıyor. Biz Bağdâdî'nin hadiseyi bu şekilde kısa anlatmasını, eserin biyografik bir eser olmasına bağlıyoruz. Zaten Bağdâdîbu olayı, Halife el-Kâim'in biyografisini verirken nakletmektedir.

Halbuki hadiseler hiç de öyle gelişmiş gibi görünmüyor. Zira İbnü'l-Esîr, 447/1055 yılı hadiselerini verirken, Tuğrul Bey'in Rum (Bizans) seferi dönüşü Rey'e, oradan da Hemedan'a geldiğini bildirmektedir.¹⁴⁸ Ayrıca, daha önce de belirttiğimiz gibi, 447/1055 yılından çok önceleri yani 429/1037-1038 yılından beri Abbâsî halifesi ile Tuğrul Bey arasında tabilik-metbuluk ilişkileri sıcak ve samimi bir şekilde devam etmektedir.¹⁴⁹ Öte yandan el-Kâim'in, Selçuklulardan yardım istemesini sadece Besâsîrî isyanına indirgemek ve ona bağlamak pek doğru olmaz diye düşünüyoruz. Belki de el-Kâim, Büveyhî Devletindeki çöküntüyü ve zayıflığı görmüş ve bu nedenle onların Abbâsî başkentindeki asayiş ve güvenlikle ilgili mesuliyetleri yerine getiremeyeceğini anlamış, ayrıca Büveyhîlerin baskısından kurtulma zamanının geldiğini farketmiş olmalıydı. Tabii ki böyle bir durumda, hem Bağdad'da hakimiyeti sağlayacak ve hem de daha da önemlisi Abbâsî hilafetini Besâsîrî, Fâtımî vd. düşmanlarına karşı koruyacak bir güce ihtiyacı vardı. Bu durumda başvurulması gereken güç, her halde kendisini meşru tanıyıp itaat eden, üstelik Sünnî bir güç durumunda olan ve uzunca bir zamandır iyi ilişkiler içerisinde bulunduğu ve zaten askerî gücüyle Irak sınırlarına kadar gelmiş bulunan Selçuklular ve Tuğrul Bey'den başkası olamazdı.¹⁵⁰

Diğer taraftan Besâsîrî'nin isyan edip Rahbe'ye kaçışıyla ilgili olarak İbnü'l-Esîr'in naklettiği rivayetlerde de kanaatimizce pek mantıklı görünmeyen bazı hususlar bulunmaktadır. Nitekim ailesi tarımar edildikten sonra Besâsîrî'nin, Tuğrul Bey'e karşı Abbâsî başkentini savunmak için Bağdad'a dönmeye karar vererek el-Melikü'r-Rahim'le birlikte kalması düşünülemez. Çünkü zaten o, Halife'den ve İbn Müslime'den intikam almak için

¹⁴⁸ Bkz. *Kâmil*, 9/609.

¹⁴⁹ Bkz. Çalışmamızdaki, Abbâsî-Selçuklu Münasebetleri.

¹⁵⁰ Bu hususu daha önce de ele aldığımız gibi İbn Kesir'in ifadesiyle, Selçukluların Bağdad'a gelişiyle, "Artık Rafizilik eski gücünü kaybetmiş. Zira koruyucuları olan Büveyhî Devleti yıkılmış ve onların yerine Ehli Sünneti seven ve onun yükselmesi için çalışan Selçuklu Türkleri vardır" diyerek bunun ehemmiyetini vurgulamıştır. Bu konuda bkz. *Bidâye*, 12/68-69; Abdü'l-Cebbar Naci, "*Sevratü'l-Besâsîrî*" 57; C.Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, 12-13.

isyan etmiş bu maksatla yola çıkmıştır.¹⁵¹ Dolayısıyla bölgede önüne çıkan her yere saldırarak yağmalayacak kendisine mal, mülk, silah ve adam toplayacaktır. Daha sonra da gördüğümüz gibi isyanına destek sağlamak ve Abbâsî-Selçuklulara karşı kendi yanına müttefik kazanmak maksadıyla Dübeys'in yanına gitmiştir. Ancak Tuğrul Bey, muzaffer bir şekilde Bağdad'a girince, Dübeys, ona yaklaşmak ister. Fakat Selçuklu Sultanı, ona önce Besâsîrî'yi yanından uzaklaştırmasını emreder. Bunun üzerine Dübeys, Tuğrul Bey'in bu emrine yerine getirmek zorunda kalır ve hatta kendi bölgesinde Selçuklular adına hutbe okutur.¹⁵²

Netice itibariyle bu rivayetlerden de anlaşılacağı üzere, her ne olursa olsun Besâsîrî, artık hem Abbâsî hilafetine dolayısıyla halifenin ona karşı yardıma çağırdığı Tuğrul Bey'e karşı isyan halindedir. Ve bu durumda Besâsîrî, kendinin de düşmanı olmuş Abbâsîlere ve Selçuklulara karşı, onlarında düşmanı olan Fâtîmî hilafetine sığınmayı kendisi için bir çare olarak görmüş oluyordu.

B) FATİMİLER ve BESASİRİ

1- Selçuklulara Karşı Fâtîmî-Besâsîrî İttifakı

Daha önce incelediğimiz gibi, Fâtîmîler sahip oldukları hilafet-imamet ve İslâm anlayışları itibariyle dinî ve siyasî nüfuzlarını tüm İslâm dünyasına yaymak maksadıyla daha devletlerini kurmadan evvel faaliyetlerine başlamışlardı. Devletlerini kurduktan sonra da bu hedef için daha organize bir şekilde siyasî ve askerî destekli dinî propaganda ile yayılma mücadelesine girişmişlerdi. Bu bağlamda rakipleri ve düşmanları olan Abbâsîleri ortadan kaldırmak için her türlü yola başvurmaları kaçınılmazdı. Nitekim öyle de olmuştur.

Maamafih el-Mustansır (427-487/1036-1094) dönemi, ele aldığımız üzere¹⁵³ bir çok

¹⁵¹ Nitekim bu konuyla ilgili olarak İbn Kalânîsî, Besâsîrî'nin Vâsıt'tan ayrıldıktan sonra Bağdad'a gieldiğini, Daru'l-Hilafe'ye saldırdığını, orasını yağmaladığını ve yaktığını, ancak Tuğrul Bey'in Bağdad'a gelmesiyle birlikte oradan Rahbe'ye kaçtığını nakleder. Bkz. İbn Kalânîsî, *Zeyl*, 87. Ancak bu bilgi bu haliyle başka hiçbir kaynaktan yer almadığı gibi kanaatimizce de pek doğru gözükmemektedir.

¹⁵² Bkz. *Kâmil*, 9/613. Dübeys acaba Besâsîrî'yi affetmesi için mi; yoksa Selçuklulara karşı koyamayacağı için mi Tuğrul Bey adına hutbe okutup onun itaatine girmişti, diye bir soru akla gelebilir. Ancak kanatımızca, dönemin siyasî ve askerî şartlarını ve daha sonra, Dübeys'in tavrını nazari dikkate aldığımızda her iki hususun bunda etkili olabileceğini söyleyebiliriz. Zira bu arada Besâsîrî'nin Dübeys'in dünürlü olduğunu da hatırlamak gerekir. Bu hususta bkz. *Kâmil*, 9/592.

¹⁵³ Bkz. Çalışmamızdaki el-Mustansır dönemi (427-487/1036-1094) Fâtîmî-Abbâsî Mücadelesi ve Fâ-

bölgede Fâtîmî siyasî, dinî nüfuzunun ve hakimiyetinin tesis edilmesi ve Fâtîmî dâvetinin yayılması yönünde bir çok gelişmeler ve başarıların kazanılması açısından Fatimî tarihinde önemli devre olarak kabul edilir. Hatta el-Mustansır döneminin önemi bununla da kalmayıp, tezimize konu olan Fars'ta Fâtîmî davetinin yayılışı, Besâsirî isyanı gibi hadiselerin cereyan ettiği zamanı kapsamı ve dolayısıyla Fâtîmî-Abbâsî, Fatimî-Selçuklu mücadelelerinin en yoğun yaşandığı devir olmasıyla da özellik arzettiği görülmektedir.¹⁵⁴ Nitekim İbn Zâfir, el-Mustansır dönemini "Fâtîmî tarihinde ondan önce ve sonra onun döneminde yaşananlar yaşanmadı" diye tarif etmektedir.¹⁵⁵ Yine bu dönemin özelliklerinden olmak üzere Fâtîmî dailerinin İslâm dünyasının muhtelif bölgelerinde İsmâilî-Fâtîmî davetini başarılı bir şekilde uyguladıklarını ve dolayısıyla bir hayli taraftar topladıklarını ifade etmiştik. İncelediğimiz gibi, el-Müeyyed'in, Fâtîmî davetini yaymak için Fars'ta giriştiği çabalar ve kazandığı başarılarla Ebû Kâlicar'ın Fâtîmî davetine girmesi, Şiraz ve Ehvaz'da el-Mustansır adına hutbe okunması gibi hadiseler bu hususun en açık delilidir.¹⁵⁶ Şüphesiz, Fâtîmî davetinde elde edilen gelişmeler, elbette el-Mustansır'ın desteği ve himayesiyle gerçekleştiğini ve bu nedenle bu dönemi önemli kıldığını kabul etmemiz gerekir.

Diğer taraftan Mustansır döneminin ehemmiyetini artıran bir başka husus da, Selçuklu Devleti'nin bu dönemde tarih sahnesine çıkışıdır. Selçuklular, ortaya çıkmalarıyla birlikte büyük bir güç olduklarını gerçekleştirdikleri fetihler sayesinde göstermişler ve batıya doğru yönelmeye başlamışlardı. Tarih sahnesine bu şekilde çıkan Selçuklular, Fâtîmîlerin rakibi ve düşmanı olan Abbâsîlere itaat edip, iyi ilişkiler içerisinde olmalarıyla bir anlamda sahip oldukları siyasî ve askerî gücü onların hizmetine sunmuşlardır. Dolayısıyla Selçuklular, Abbâsîlerin yanında yer almaları ve batıya doğru ilerlemeleriyle Fâtîmîlere ve hilafet anlayışları itibarıyla onlara yakın olan ve zaman zaman irtibat halinde oldukları Büveyhîlere karşı bir tehdit oluşturmuşlardır. Ayrıca Selçuklularla Fâtîmîlerin

tümîlerin Durumu.

¹⁵⁴ Bu hususta bkz. İbn Zâfir, *Ahbâr*, 67-81; İdris, *Uyân*, 6/372 vd.; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 28/209 vd.; Makrîzî, *İtiâz*, 2/184 vd.; Ayrıca bkz. Hasan İbrahim Hasan, *Târihu'd-Devleti'l-Fâtîmiyye*, 169-171; Eymen Fuad Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtîmiyye*, 125 vd.; M. Canard, "Fâtîmîds", 2/854 vd.; Abdü'l Mun'im Macid, *el-İmam el-Mustansır Billah el-Fâtîmî*, 51 vd, 68 vd.; Stanley Lane-Poole, *A History of Egypt In the Middel Ages*, 136 vd.

¹⁵⁵ Bkz. İbn Zâfir, 67.

¹⁵⁶ Bkz. *Sîre*, 43-44, 54-55; *Divânü'l-Müeyyed*, 25-32 (Mukaddime); İdris, *Uyân*, 6/325 vd.; İbnü'l-Belhi, *Farisname*, 119; Hamid Gunaym, *el-Alakat*, 166 vd.; Verena Klemm, *Die Mission des Fâtîmîdischen Agenten al-Muayyad fi'd-Din In Şiraz*, 11-33; Ayrıca bkz. Çalışmamızdaki Fars'ta Fâtîmî Davetinin Yayılışı

hilafet anlayışları ve mezhebi farklılıklarını da bu hususlara eklediğimizde Fâtîmîlerin, Selçuklulara karşı düşmanca bir siyaset izlemelerini gerektiren birçok sebebin bir araya geldiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Başka bir ifade ile doğuya, yani Abbâsî topraklarına doğru nüfuzunu ve İslâm anlayışını yaymak isteyen Fâtîmîlerle buna karşılık Abbâsî siyasetinin yanında yer alıp Fâtîmîlere karşı tavır içersinde olan ve hatta onları ortadan kaldırmak gayesiyle Suriye ve Mısır'ı da hedef alarak batıya doğru ilerleyen Selçukluların, birbirine düşman olmaları gayet tabii bir sonuç olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu gelişmeleri ve sebepleri nazari itibara aldığımızda; el-Mustansır döneminde Abbâsî hilafetini yıkmaya yönelik dinî ve siyasî yayılcılık faaliyetleri ile birlikte taraftar kazanmaya matuf Fatimî çabalarının arttığını söyleyebiliriz. Bu çabaların artmasında belirttiğimiz hedef ve sebeplerin yanında muhtemelen Fâtîmîlerin Selçukluların Suriye ve Mısır'ı isfîlaya yönelik batıya doğru ilerlemelerini durdurmayı hedeflemiş olduklarını söylememiz gerekecektir. Maamafih hem bu gayeyi ve hem de Besâsirî isyanını birarada düşündüğümüz takdirde, daha önce de belirttiğimiz gibi, el-Mustansır'ın zamanında, İran, Sind, Hind, Bahreyn, Umman ve Yemen'deki Fâtîmî-İsmâîlî dâilerine yazılmış mektupları içeren "Sicillatü'l-Mustansırıyye" ve "Mecalisü'l-Mustansırıyye" adlı eserler ortaya koyduğumuz hususları doğrulayan bir örnektir.¹⁵⁷ Bu dönemdeki Fâtîmî faaliyetleri ve başarıları zümresinden olmak üzere, el-Müeyyed'in (ö.470/1078)'in Fars'taki ve üzerinde durduğumuz Besâsirî isyanıyla ilgili faaliyetlerini anlattığı kaleme aldığı, "Sîretü'l-Müeyyed fi'd-Din Dai'd-Duât"ı, İsmâîlî-Fâtîmî inancıyla ilgili Şiîrlerin toplandığı "Divânü'l-Müeyyed fi'd-Din Daid-Duât"ı ve yine İsmâîlî mezhebinin inanç esasları, felsefesi ve düşüncesinin tartışılıp ele alındığı "el-Mecalisü'l-Müeyyediyye" gibi eserler bu dönemin ürünleri olduğu gibi, Fâtîmî hedeflerine yönelik dinî ve siyasî faaliyetleri göstermesi bakımından önemli ve yeterli olduğunu düşünüyoruz.¹⁵⁸ Dolayısıyla Besâsirî isyanını sözünü ettiğimiz Fâtîmî hedefleri ve faaliyetlerinden ayrı düşünemeyiz.

Diğer taraftan, incelediğimiz gibi, Selçukluların, Abbâsî hilafetiyle¹⁵⁹ ve Büveyhî-

¹⁵⁷ Bkz. Çalışmamızdaki el-Mustansır dönemi (427-487/1036-1094) Fâtîmî-Abbâsî Mücadelesi ve Fâtîmîlerin Durumu.

¹⁵⁸ Bu hususlarda daha geniş bilgi için bkz.: Huseyn al-Hamdani, "The History of the Ismaili Da'wat and Its Literature During the Last Phase of the Fâtîmî Empire", 126-136. S.M.Stern, *Cairo As The Centre Of The Ismaili Movement*, Studies In Early Ismailism, 234-256.

¹⁵⁹ Bu hususta bkz. Çalışmamızdaki Abbâsî-Selçuklu Münasebetleri

lerle olan ilişkilerinde takip ettiği siyasetlerine baktığımızda, onların Fâtîmîlere karşı güttüğü politikanın temel özelliklerini tesbit etmemiz mümkündür. Zira Selçukluların, Abbâsî hilafetiyle olan ilişkilerinde: kendilerinin Ehli Sünnet İslâm anlayışını benimsemiş ve fâbi-lik-metbûluk ilişkisini kabul etmiş olmaları, bir yandan onlarla uyum ve dostluk içerisinde olmalarını gerektirirken; diğer taraftan bu dostluğa ve uyuma paralel olarak Abbâsîlerin muhalifi ve düşmanı olan Fâtîmîlere karşı hasmane bir siyaset takip etmelerini zorunlu kılıyordu. Hiç şüphesiz bu durum tarih içerisinde bu şekilde cereyan etmiştir. Buna karşılık, öteden beri yeni ortaya çıkan siyasî güçlerin desteğini kazanıp, taraftar kazanma hedefine matuf Fâtîmî geleneksel siyasetini itibara aldığımızda, Gazneli Sultan Mahmud örneğinde olduğu gibi¹⁶⁰ bu hususta başarısızlığa uğranmasına rağmen, Selçuklu ailesinin yakınlığını elde etmek için de aynı politikanın uygulanmaya çalışıldığını söyleyebiliriz.¹⁶¹

Yukarıdan beri genel çerçevesini ortaya koymaya çalıştığımız hususlar dahilinde, Fâtîmîlerle-Selçukluların birbirlerine karşı uyguladıkları siyasetin uzlaşma değil; çatışma ve mücadeleye dayalı olduğunu söylememiz yerinde olacaktır. Dolayısıyla bunun sonucu olarak Selçuklularla-Fâtîmîlerin menfaatlerinin ve siyasetlerinin ilk karşılaşması ya da çatışması olarak değerlendirebileceğimiz ilk hadisesinin, daha önce belirttiğimiz gibi, el-Müeyyed'in faaliyetlerine göz yuman hatta Fâtîmî davetini benimseyen Ebû Kâlicar'ı el-Kâim'in Selçuklu gücüyle tehdidi ve el-Müeyyed'in bölgeden uzaklaştırılmasıyla cereyan ettiğini görmüştük.¹⁶²

Yine Selçukluların Abbâsîlerin yanında yer almaları neticesinde daha evvel ele aldığımız gibi,¹⁶³ Muiz b. Badis'in Fâtîmîlere karşı isyan etmesi ve Abbâsî halifesinin ona gönderdiği elçinin Bizans'ta tutuklanıp Kahire'ye gönderilmesi sonrasında, Selçukluların

¹⁶⁰ Daha önce de işaret ettiğimiz gibi, Fâtîmî Halifesi el-Zâhir, 416/1025 yılında Gazneli Mahmud'u Fâtîmî davetine kazanmak maksadıyla, ona elçiyle hil'at ve hediyeler göndermiş, Mahmud ise bu hil'atı ve hediyeleri Bağdad'daki Abbâsî halifesi el-Kâdir'e yollamış ve Bağdad'da yakılmıştı. Bu hususta bkz. *Muntazam*, 8/16,21; Makrîzî *İttîâz*, 2/137-139.

¹⁶¹ Nitekim Fâtîmîlerin, hem İbrahim Yınal'ı ve hem de Besâsî'yi bu maksatlarla kullanıldığını söylememiz gerekecektir. Bu konu Fâtîmîlerin Tuğrul Bey Aleyhine İbrahim Yınal'la İttifak Yapmaları başlığı altında incelenecektir.

¹⁶² Bu hususta bkz.: *Sîre*, 56-57, 64-66; İdris, *Uyûn*, 6/344-346; Verena Klemm, *Die Mission des Fâtîmî dischen Agenten al-Muayyad fi'd-Din In Şiraz*, 153-157; Hamid Güneym, *el-Alâkât*, 177 vd.; Abbas Hamdani "A Possible Fâtîmîd Background...", 9-10, 21 v.d.; Ayrıca tafsilat için Çalışmamızdaki, Fars'ta Fâtîmî Davetinin Doğudaki Yayılışı.

¹⁶³ Bu hususta bkz.: Abbas Hamdani, "Byzantine-Fâtîmîd Relations..." 170 vd.; Ayrıca Çalışmamızdaki Muiz b. Badis'in Fâtîmîlere İsyanı ve Selçukluların Batı Politikası.

Bizans'a askerî ve siyasî baskı uygulayarak söz konusu elçinin kurtarılmasını sağlamaları ve dolayısıyla takip edilen Selçuklu siyasetiyle Bizans-Fâtîmî ittifakının bozulması, hatta doğu Anadolu topraklarının Selçuklu fethiyle geçilip Fâtîmî hakimiyetindeki Suriye'ye akınlar düzenlemesi sürecinin başlaması,¹⁶⁴ gibi hususlar Selçukluların Fâtîmîlere yönelik takip ettiği siyasetin somut göstergeleridir. Deyim yerindeyse bu hadiseler iki ayrı blokta yer almış bulunan Selçuklular ile Fâtîmîlerin birbirleriyle dolaylı mücadeleye girmeleri olarak değerlendirilebilir. Öte yandan Selçukluların siyasî ve askerî hedefleri doğrultusunda batıya ilerlemelerinin hem Büveyhî hakimiyeti açısından, hem de Fâtîmîlerin Suriye ve Mısır'daki fiili hakimiyetleri ve varlıkları hatta dolaylı nüfuzları alanları bakımından büyük tehdid oluşturduğunu gören Ebû Kâlicar, bunun engellenmesi için Fâtîmî hilafetini uyararak yardım istiyor ve işbirliği teklif ediyordu.¹⁶⁵

Hiç şüphe yok ki, Selçuklular ve Fâtîmîlerin birbirlerine karşı, işaret ettiğimiz düşmanca siyasetleri ve niyetleri açısından cereyan eden hadislere baktığımızda; Tuğrul Bey'in 447/1055 de Bağdad'a gelip, Büveyhî Devletini ortadan kaldırması hadisesinin¹⁶⁶ Büveyhîlere olduğu kadar, hatta ondan daha da fazla asıl Fâtîmîlere karşı bir hareket olduğunu kabul etmemiz gerekecektir. Zira Selçuklular, gerçekleştirdikleri fetihlerle sadece Abbâsî hilafetine bağlı topraklardaki Fâtîmî nüfuzuna karşı bir tehdid oluşturmakla kalmıyorlar, hatta Irak'a kadar gelerek Suriye ve Mısır'daki Fâtîmî hakimiyetine ve varlığını ortadan kaldırmayı hedefliyorlardı. Nitekim daha önce gördüğümüz gibi, kaynaklarımıza göre, Abbâsî halifesi el-Kâim ya da Vezir İbn Müslime'nin dâvetine¹⁶⁷ icabet eden Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey 447/1055'de Hacc görevini yerine getirmek, Mekke yolunu ıslah edip, emniyetini sağlamak, Abbâsî halifesine itaatini arz etmek, onun tarafından kabul edilip ve ona hizmet etme şerefine nâil olmak, Suriye ve Mısır'a yürüyüp, oralarda hüküm süren Şîi-Fâtîmî halifesi el-Mustansır'ı oradan uzaklaştırıp, buralarda Abbâsîler adına hutbe okutmak ve Abbâsî halifesinin düşmanlarından intikam almak gibi maksatlar-

¹⁶⁴ Bkz. *Sîre*, 94-95; Makrîzi, *İtiâz*, 2/214, 224, 230; C. Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, 8 vd.; Çalışmamızdaki Selçukluların Batı Politikası.

¹⁶⁵ Bkz. *Sîre*, 76-79; Hasan Müneymine, *Târihu'd-Devleti'l-Büveyhîye*, 212 vd.

¹⁶⁶ Bkz. *Muntazam*, 8/164; *Kâmil*, 9/612; *Bidâye*, 12/66, 68-69; Ebu'l-Fida, *el-Muhtasar*, 2/173.

¹⁶⁷ *Sîre*, 94-95; Bağdâdî, *Târih*, 9/400; Huseynî, *Ahbâr*, 59; İbn Kalânîsi, *Zeyl*, 87; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 188; *Muntazam*, 8/163; *Kâmil*, 9/602, 608, 613; İbnü'l-Adim, *Buğye*, 2, 5; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 26/288; *Ebu'l-Ferec*, 1/306; İbn Kesir, *Bidâye*, 12/66.

la Bağdad'a geleceğini açıkça ilan ediyordu.¹⁶⁸

Öyle anlaşıyor ki Tuğrul Bey, bu açıklamasıyla Fâtîmîlere karşı hasmane bir siyaset takip etmekle kalmadığı gibi, açıkça Fâtîmîlere karşı savaş ilan ediyordu. Görüldüğü gibi ortaya çıkan Selçuklu tehdidi, niyetleri ve hatta savaş ilanı karşısında Fâtîmîler hadiselerin seyrini kendi menfaatlerine uygun biçimde değiştirecek çareler aradılar. Maamafih bu maksatlarla Fâtîmîler, kendilerine yönelik Selçuklu tehdidini ortadan kaldıracak ya da bu hedeflerinde onları başarısız kılmak için Irak'ta uğraştıracak yeni müttefikler aramaya başladılar. İşte bu ortamda, Fâtîmîlerin önünde çare olarak Bağdad'daki zayıf Büveyhî iktidarının otorite boşluğundan istifade ederek sivrilmiş Besâsirî ve çevresindeki Bağdadlı Türkler, Deylemliler, Arablar gibi unsurlar bulunmaktaydı. Zaten bu unsurlar da çıkarlarının zarar görmesi sebebiyle Tuğrul Bey'in Bağdad'a gelmesinden hoşnut değillerdi. Dolayısıyla Selçuklulara karşı bir hareket içerisinde idiler.¹⁶⁹

İşte bu ifade etmeye çalıştığımız genel şartlar dahilinde Fâtîmîler, Besâsirî liderliğindeki adı geçen unsurların önünde müşterek bir hedef ve ortak bir düşman bulunuyordu. Bu düşman ise görüldüğü gibi Selçuklular idi. Bu durumda Selçukluların önce Irak'a, sonra da Suriye ve Mısır'a yönelik fetih hareketlerinin engellenmesi gerekiyordu. İşte bu maksatlar muvacehesinde Fâtîmîlerle Besâsirî liderliğindeki bu unsurlar Selçukluların Abbâsî hilafetiyle olan işbirliğini bozmak ve onların Irak hakimiyetine mani olmak için kendi aralarında ittifaka ihtiyaç duymuşlar veya buna mecbur kalmışlardı. İşte bu şartlar Besâsirî ile Fâtîmîler arasında Selçuklulara karşı bir ittifakın oluşmasına zemin hazırlamıştı. Dolayısıyla Fâtîmîler böyle bir ittifaka girmek suretiyle düşmanı ve rakibi Abbâsîlerle onların yanında yer alan Selçuklular sayesinde Abbâsîler lehine değişen güç dengelerini bozmayı hedefledikleri gibi; belki de aynı zamanda, Besâsirî liderliğindeki Bağdadlı Türklere güvenerek nihâi hedefleri olan Abbâsîleri yıkmayı başaracaklarını ümit etmişlerdi. Hatta bundan daha önemlisi Fâtîmîler, Selçuklulara karşı Besâsirî'yi desteklemeyi doğrudan kendi varlıklarına yönelik Selçuklu tehdidini başarısız kılmamanın çaresi olarak gördüler ve bu maksatla onun isyanını desteklemeyi kendi menfaatlerine uygun buldular. Buna karşılık, Besâsirî liderliğindeki Bağdadlı Türkler ise, bu ittifaka girmekle Mısır ve

¹⁶⁸ Bu hususta Bkz. İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 189; *Muntazam* 8/164; *Kâmil*, 9/609; *Ebu'l-Ferec*, 1/306; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 26/288.

¹⁶⁹ Bkz. *Sîre*, 95-96, 121-122; Bağdâdî, 9/400; *Kâmil*, 9/609-610, 613; *Ebu'l-Ferec*, 1/307.

Irak arasındaki coğrafi mesafenin uzaklığı sebebiyle muhtemelen Fâtîmîlerin Irak'taki güç merkezlerini rahat kontrol edemeyeceğini düşünerek, dolayısıyla bu bölgede kendilerine geniş bir hürriyet ortamı bulacaklarını ümit etmekteydiler. Başka bir ifade ile Besâsirî ve adamları Fâtîmîlerle işbirliğine girecekler ve onlara bağlanacaklar, ancak kendileriyle Kahire arasındaki mesafe nedeniyle onların kontrolünden uzak olarak ve bir nevi bağımsız kalacaklarını hesaplıyorlardı.¹⁷⁰ Görüldüğü gibi, hem Fâtîmîler, hem de Besâsirî açısından, Selçuklulara karşı ittifak ve güç birliğini gerektiren şartlar ve ortam mevcuddu.

Şimdi artık Abbâsîler ve Selçuklular karşısında yapıldığı hususunda, kaynaklarımızca varlığına kesin gözüyle bakılan ve tarihi bir hakikat olarak itibar edilen Besâsirî-Fâtîmî ittifakı ve münasebetlerinin nasıl, ne zaman, nerede başladı? gibi soruları üzerinde durmamız gerekmektedir.

Bu ittifakın ya da işbirliğinin arka planını araştıran kimse, bu sorularla ilgili olarak tarihçiler arasında farklı görüşlerin mevcudiyetini kolayca tesbit edebilir. Mesela bu konulardan birisi, Besâsirî ile Fâtîmîler arasındaki ittifakın başlangıç zamanıyla ilgili olan belirsizliktir. Çünkü Besâsirî-Fâtîmî ittifakıyla ilgili bilgi veren kaynakların büyük çoğunluğu, verdikleri bu bilgileri muhtemelen bir kaynaktan alarak nakletmiş gibi görünmektedirler. Nitekim bu müelliflere göre; Besâsirî, Ramazan 447/Aralık 1055 de Selçukluların Bağdad'a girişinden sonra Rahbe'ye gitmiş ve orada Fâtîmîlerle yazışarak onlara itaatini bildirmiş ve bu suretle Fâtîmîlerle münasebet kurup ittifak yapmıştır.¹⁷¹ Bu noktadan hareketle, Selçuklular Bağdad'a gelmeden evvel, Besâsirî ile Fâtîmîler arasında henüz ittifakın yapılmamış olduğunu söylebiliriz. Dolayısıyla bu müelliflere göre bu işbirliği teşebbüsünün Besâsirî tarafından geldiği ortaya çıkmaktadır.

Öte yandan Sünnî tarihçilerin büyük çoğunluğu tarafından işaret edilen ve bizim de yukarıda ayrıntılı biçimde ele aldığımız gibi, Besâsirî'nin Fâtîmîlerle ilişki kurup, itaatlerine girmesinin ve onlara dayanmak istemesinin sebeplerini şöyle sıralayabiliriz: Hem kendi hayatını ve hem de Irak'taki varlığını Selçuklu gücünün tehdidi altında hissetmesi, İbn Müslime ve daha başka şahısların ortaya çıkarak onun Abbâsî hilafeti nezdinde sahip ol-

¹⁷⁰ Bu hususta bkz.: George Makdisi, *Ibn Aqıl*, 91-92; Hamid Güneym, *el-Alâkât*, 197-198.

¹⁷¹ Bkz. Bağdâdî, *Târih*, 9/400; İbnü Kalanisi, *Zeyl*, 87; Hüseyinî, *Ahbâr*, 59-60; *Muntazam*, 8/163-164; *Kâmil*, 9/613; İbnü'l-Adim, *Buğye*, 3/1351, Süheyl Zekkar Neşri, 6 (Ali Sevim Neşri); İbn Kesir, *Bidâye*, 12/66; Makrîzi, *İttîâz* 2/233, İbn Tanrıberdi, *Nucûm*, 5/57;

duğu mevkii çekememeleri neticesinde el-Kâim'le onun arasını açmak suretiyle saraydan ve iktidardan uzaklaştırıp, Besâsirî'den bir nevi intikam almaya kalkışmaları gibi hususları zikredebiliriz. Hatta bu hususların muhtemelen Sünnî olan Besâsirî'yi, Abbâsî hilafetinin ve onların hamiliğini üstlenmiş Selçuklular karşısında, onların ezeli düşmanı olan Fâtîmîlere¹⁷² sığınmaya sevketmiş olması da mümkündür. Netice itibariyle Besâsirî'nin Fâtîmîlerle işbirliğinin gerisinde, dinî inançtan ziyade, siyasî menfaatlerin mevcudiyetine hükmedebiliriz.¹⁷³

Zira daha önce de belirttiğimiz gibi, her ne kadar Fâtîmîlerle anlaşıp onların desteğini alarak Abbâsî halifesine karşı isyan etmiş ve daha sonra da Bağdad'ı işgal edip, el-Kâim'i esir alması ve Bağdad'ta bir yıl boyunca Fâtîmî halifesi adına hutbe okutmuş¹⁷⁴ olmasından dolayı bazı kaynaklar Besâsirî'nin Fâtîmî dâvetine girdiğine işaret etmiş bile olsalar; onun, aslında, Şîî-Fâtîmî mezhebine girmeksizin Fâtîmîler tarafından desteklenmiş olması da muhtemeldir. Maamafih hem Besâsirî'nin Bağdad'ı işgali esnasında mezheb taassubuyla hareket etmediğine dair rivayetlerin¹⁷⁵ mevcudiyeti ve hem de Fâtîmîlerin kendi mezheplerini benimsemedikleri halde, siyasî açıdan yararlı buldukları birçok Sünnî kimseyi hizmetlerinde kullanmış olmaları da bizi böyle bir kanaate götürmektedir. Mesela bu bağlamda kaynakların bildirdiğine göre: Ebu Muhammed el-Hasan b. Abdurrahman el-Yâzûrî¹⁷⁶ Hanefî mezhebine mensup olmasına rağmen, Fâtîmî halifesi el-Mustansır'a vezirlik yapmıştır. Yine Ebu Abdullah Muhammed b. Selame b. Ca'fer el-Kudâi de¹⁷⁷ Şâfi olduğu halde, el-Mustansır'ın elçisi olarak Bizans'a gitmiştir. Görüldüğü üzere, Fâtîmî halifeleri Sünnî mezhebe mensup kimseleri dahi siyasî bakımdan kendileri için yararlı bulduklarında devlet hizmetinde kullanmakta bir behis görmeyerek onları göreve getirmişlerdir. Buradan hareketle Fâtîmîlerin Fâtîmî davetine girmeden de Besâsirî ile münasebet kurup işbirliği yapmayı Selçuklular ve Abbâsîler karşısında siyasî ve dinî

¹⁷² Selçuklularla Fâtîmîlerin birbirlerine karşı düşmanlık siyaseti içerisinde bulunmalarıyla ilgili olarak bkz.: *Sîre*, 94-96; Hamid Güneym, *el-Alâkât*, 199.

¹⁷³ Bkz.: Süleyman Abdullah el-Harabeşe, *es-Sırau'l-Fâtîmî, es-Selçukî fî Biladî's-Şam* (447-566/1055-1170) Camiatü Aynü Şems Külliyyatü'l-Adab, Kahire 1990, Basılmamış Doktora Tezi, Kütüphane kayıt Numarası, 2524, 143.

¹⁷⁴ Bağdâdî, *Târih*, 9/401-402; İbn Kalânîsî, *Zeyl*, 88-89; *Muntazam*, 8/192, 194, 196; *Kâmil*, 9/641, 644; İbnü'l-Adîm, *Buğye*, 8, 10; Sibt, *Mir'ât*, 36-37, 42-43.

¹⁷⁵ *Kâmil*, 9/643; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 23/231; İbn Haldun, *Târih*, 3/574.

¹⁷⁶ el-Yâzûrî'nin Sünnîliği için bkz.: İbn Sayrâfî *el-İşâre*, 73-81; *Muntazam*, 8/183; *Kâmil*, 9/356, 636; İbn Müyesser, *Ahbâru Mısır* 16-17.

¹⁷⁷ el-Kudâi'nin Sünnîliği için bkz. İbn Hallikan, *Vefeyatü'l-Ayan*, 4/212-213.

menfaatleri açısından yararlı ya da zorunlu görüp, bu yolu seçtiklerini söyleyebiliriz. Dolayısıyla Fâtîmî-Besâsîrî ittifakını bu hususlarla bağlantı olarak değerlendirmemizin gerektiğini düşünüyoruz.

Ancak Sünnî tarihçilerin çoğu tarafından belirtildiği üzere, Besâsîrî ile Fâtîmîler arasındaki işbirliğinin, onun isyanını takiben Rahbe'ye gittikten sonra vâki olduğu yolundaki görüşün pek isabetli olmadığı görülmektedir. Çünkü, Fâtîmî dâisi el-Müeyyed ve yine Fâtîmî tarihçisi olan İdris İmaduddin el-Kureşî'nin belirttikleri gibi, bu ittifak için ilk teşebbüs ya da hareket ilk önce Fâtîmîler tarafından yapılmıştır. Bu teşebbüsün tarihi de Selçukluların Bağdad'a gelişinden önceki bir zamana rastlamaktadır. Zira Fâtîmîler bunu Selçukluların gelişine mani olmak maksadıyla yapmışlardır. Nitekim el-Müeyyed: "Ebu'l-Hâris Besâsîrî ve Bağdadlı askerlerle, yazışarak kendilerine destek olduğumuzu ve asker, silah hususunda yardım edeceğimizi bildirmek üzere görüşmeler başladı. Bu hususlarla ilgili mektupları bizzat ben yazdım. Hatta bu mektuplar, sahip olduğu makamı kaybetmekten dolayı korku ve endişe içerisinde bulunan şahıs (el-Yâzûrî kastediliyor) tarafından Bağdad'a gönderildi. Ancak mektupları götüren şahıs Bağdad'a varmadan ve dolayısıyla mektuplar oraya ulaşmadan yolda kayboldu. Ben de zaten bu sırada Hicaz'a hacca gidiyordum. Hacc görevini yerine getirip Mısır'a döndükten sonra, daha önce gönderilen mektupların kaybolarak yerine ulaşmaması sebebiyle yeniden yazışmayı başlattım ve bu mektupları Ahmed b. Hasen ile Bağdad'a gönderdim. Ancak ne var ki, bu elçinin Irak topraklarına varmasından önce, Selçuklular Bağdad'a gelerek oraya hakim olmuşlardı."¹⁷⁸ diyerek, Fâtîmî-Besâsîrî ilişkilerinin Selçukluların Bağdad'a gelişinden önce başladığına işaret etmektedir. el-Müeyyed'in ifadesinden anlaşıldığı kadarıyla gerçekten de Selçuklular henüz Bağdad'a gelmeden evvel Besâsîrî ile Fâtîmîler münasebet halindedir. Zaten onun isyanında Fâtîmî desteğinin ve vaadinin büyük payı olduğu ortadadır.

Bu durumda öyle görünüyor ki, Fâtîmîlerle Besâsîrî arasındaki yazışmalarla ilgili el-Müeyyed'in naklettiği bilgilere göre, bu mektup hadisesi aradaki ilişkinin ulaştığı son noktayı göstermektedir. Belki de bu hadise ilerleyen münasebetlerin belirli bir olgunluğa eriştiği dönemin sonucu olarak da karşımıza çıkmaktadır. Görüldüğü üzere, isyan önce-

¹⁷⁸ el-Müeyyed, *Sîre*, 96; Ayrıca, İdris, *Uyûnu'l- Ahbâr*, 7/55-56 dan naklen, Hamid Güneym, *el-Alâkât*, 199.

sinde Besâsirî ile Fâtîmîler arasında münasebetlerin kurulmuş olması muhakkaktır. Zaten Besâsirî'nin bu isyana kalkışmasında, Fâtîmîlerin kendisine yaptıkları destek vaaadlerinin de onun cesaretinin artırılmasında büyük rol oynamış olmalıdır. Çünkü Fâtîmîler, Selçuklular ve Abbâsîler karşısında takip ettikleri siyasetin ve hedeflerinin tahakkuku yolunda Besâsirî'nin isyanını önemli bir fırsat olarak değerlendirerek ve bunu körükleyerek menfaatleri yönünde kullanmaları gayet tabii bir sonuç olarak karşımıza çıkmaktadır.

Diğer taraftan bazı kaynaklar Fatimî-Besâsirî münasebetlerinin başlangıç zamanına ışık tutabilecek rivayetler nakletmektedirler. Zira bu kaynaklara göre, Tuğrul Bey'in Bağdad'a gelişinden ve hatta Besâsirî'nin isyanından da önce, vezir İbn Müslime Besâsirî'yi Fâtîmîlerle yazışmakla itham etmiştir.¹⁷⁹ Yine bir kısım tarihçiler bu hususu destekler mahiyette olmak üzere, Besâsirî ile Mısır Fâtîmî veziri el-Yazûrî arasında gizli bir yazışmanın ve münasebetin vâki olduğunu İbn Müslime'nin el-Kâim'e bildirilmesi sebebiyle Halife, Besâsirî'nin iktidardan uzaklaştırılmasını emrettiğini, böylece onun Bağdad'dan çıkarıldığını ve evinin ailesinin tarımar edildiğini söylemektedirler. Dolayısıyla bu tarihçilere göre, karşı karşıya kaldığı şartlar Besâsirî'yi Fâtîmî halifesi el-Mustansır'la mektuplaşmak suretiyle kendisine itaatını arz ederek, ona tabi olmak istediğini açıklamaya sevk etmiştir. Hatta bu müelliflere göre Besâsirî, sözünü ettiğimiz şartlar sebebiyle Mısır'a gelmek için el-Mustansır'dan izin bile istemek zorunda kalmıştı.¹⁸⁰ Maamafih söz konusu müellifler bu açıklamalarıyla, hem Besâsirî'nin karşı karşıya kaldığı şartların onu Fâtîmîlerle ilişkiye mecbur bıraktığını, hem de bu ilişkinin varlığına işaret etmişlerdir. Bu bağlamda İbn Sayrâfî, adeta İbn Müslime'nin, Besâsirî'nin Fâtîmîlerle gizli ilişki içerisinde olduğuna dair iddâsını doğrularcasına, onunla Fâtîmîler arasındaki münasebetin hem varlığını, hem bu ilişkinin Fâtîmî veziri el-Yâzûrî kanalıyla kurulduğunu ve hem de bu münasebetin ve işbirliğinin Tuğrul Bey'in Bağdad'a gelişinden önce vâki olduğunu açıkça belirtmektedir¹⁸¹

Besâsirî-Fâtîmî ittifakı ya da işbirliğinin oluşumuyla ilgili hususların aydınlanmasına yarayacak başka bir hususda acaba Besâsirî, Selçukluların Bağdad'a gelişinden sonra faaliyetlerinin merkezi olarak niçin başka bir yeri değil de, Rahbe'yi tercih etmişti? Acaba

¹⁷⁹ Bu hususta bkz.: *Muntazam*, 8/163; *Kâmil*, 9/608.

¹⁸⁰ Bkz. İbn Sayrâfî *el-İşâre*, 79-80; İbn Müyesser, *Ahbâru Mısır*, 20-21.

¹⁸¹ İbn Sayrâfî *el-İşâre*, 79-80.

Fatimî topraklarına yakın olduğu için mi? Yoksa buranın stratejik konumu yüzünden mi? Ya da bilinmeyen daha başka sebebler mi vardı? Maalesef Besâsîrî-Fâtîmî ittifakına işaret eden tarihçiler, bu soruları cevaplayabilecek derecede bilgi vermemektedirler.¹⁸²

Kaynaklarımızın bu suskunluğu karşısında bizim için yorum yapmaktan başka bir çözüm yolu bulunmamaktadır. Bunun için yapılacak ilk şey, bu tarihlerde Rahbehin, Fâtîmî hakimiyetinde mi? Yoksa Abbâsî hakimiyetinde mi? Ya da daha başka bir gücün hakimiyetinde de mi? sorusuna cevap aranacaktır. Bunu yapabildiğimiz takdirde Besâsîrî'nin Rahbe'ye gidişi ile ilgili bazı sonuçlar çıkartmamız mümkündür. Maamafih Rahbe'nin statüsü ile ilgili olarak İbnü'l-Adîm'in naklettiği rivayete göre,¹⁸³ o tarihlerde şehir Haleb'e hakim olan Mirdasilerin topraklarına bağlı idi. Dolayısıyla müellife göre; Rahbe Mirdasilerin hakimiyetindedir. Nitekim aynı müellif, Besâsîrî Rahbe'ye vardığında, kendisini Muizzü'd-Devle Simale b. Salih b. Simale b. Mirdas'ın karşıladığını, hizmet ettiğini ve çok miktarda mal verdiğini¹⁸⁴ bildirmektedir. Görünen o ki, bu tarihlerde el-Müeyyed'in nakline göre, Simale b. Salih, emin ve sadık bir kimse olarak Fâtîmîlere bağlı ve onlara meyyal birisiydi.¹⁸⁵ Bu hususla ilgili olarak başka kaynakların verdiği bilgiye göre ise, Rahbe bu tarihte kesin olarak Fâtîmîlerin hakimiyetinde bulunmaktadır. Maamafih bu tarihçiler, Besâsîrî'nin buradan Fâtîmî halifesiyle açıkça mektuplaşarak, Fâtîmî davetine ve itaatına girmek istediğini bildirdiğini, buna karşılık Fâtîmî Halife'sinin de ona Rahbe'yi ikta olarak verip oraya kendisini vali tayin ettiğine dair rivayetleri nakletmektedirler.¹⁸⁶

Hiç şüphesiz bu rivayetlerden de anlaşılacağı üzere, Rahbe bu dönemde ya doğrudan ya da dolaylı bir şekilde Fâtîmî hakimiyetindedir. Bu noktadan hareketle Besâsîrî'nin niçin Rahbe'yi kendisine mekan seçtiği hususunda bir tahmin yapmak, hatta netice çıkarmak mümkün olacaktır. Besâsîrî'nin bu tercihi Rahbe'nin kendisi için bir tehlike oluşturmadağı gibi, o, buradan kolaylıkla müttefiki durumundaki Fâtîmîlerle bağlantı kurabileceğini ve onlardan maddi ve askerî yardım sağlayabileceğini, dolayısıyla Selçuklu tehdidi-

¹⁸² Bkz. Bağdâdî, *Târih*, 9/400; İbn Kalânîsî, *Zeyl*, 87; *Muntazam*, 8/163; *Kâmil*, 9/608-609, 613; İbnü'l-Adîm, *Buğye*, 5-6; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 23/225; İbn Kesir, *Bidâye*, 12/66.

¹⁸³ İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb Min Târihi'l-Haleb*, Neşr.: Sami Dehhan, Dimeşk 1951, 1/270.

¹⁸⁴ İbnü'l-Adîm, *a.g.e.*, 1/270; Aynı müellif, *Buğye*, 2.

¹⁸⁵ Bu hususta bkz.: *Sîre*, 100-101-103; *Divânü'l-Müeyyed*, 41-423; Simal'in Fâtîmîlere bağlılığı için ayrıca bkz.: Makrîzî, *İttiâz*, 2/235.

¹⁸⁶ Bağdâdî, *Târih*, 9/400; İbn Kalânîsî, *Zeyl*, 87; *Muntazam*, 8/164; Hüseyinî, *Ahbâr*, 60; *Kâmil*, 9/163; İbnü'l-Adîm, *Buğye*, 6; İbn Kesir, *Bidâye*, 12/66.

ne karşı kendinî garantiye almayı düşünmüş olabileceğini söylememiz mümkündür. Maamafih ileride görüleceği üzere Besâsîrî'nin Fâtîmîlerle olan daha sonraki münasebetleri bizim bu kanaatimizi doğrulamaktadır.

Netice itibariyle Besâsîrî'nin Rahbe'ye intikali, kendisinin Abbâsî hilafeti ve Selçuklu Devletine karşı isyan bayrağı açıp, bunu devam ettirmesi bakımından hayatında önemli bir merhaledir. Çünkü Rahbe'ye gidişini takiben Besâsîrî, artık tamamıyla Fâtîmîlerin emrinde bir nevi onlar adına hareket etmektedir. Ve o burada yeni bir kimliğe bürünmüştür. Dolayısıyla bundan sonra, Besâsîrî'nin isyanı ve mücadelesi Fâtîmîlerle birlikte oluşturduğu ittifakla, Abbâsî-Selçuklu ittifakına karşı bir savaşa dönüşmüş ve bu hüviyeti kazanmıştı.¹⁸⁷ Çünkü Rahbe'ye gelmeden önce Besâsîrî'nin Fâtîmîlerle olan ilişkisi gizli bir surette iken, buraya geldikten sonra bu ilişki aleni bir hal almış ve hatta Fâtîmî halifesinden aldığı askerî ve maddi yardımla bu bağlılık ve münasebet daha da güçlü bir konuma gelmişti. Nitekim bazı kaynakların işaret ettiği gibi, isyanından sonra 447/1055'de Rahbe'ye gelen Besâsîrî, Tuğrul Bey'in Bağdad'a gelişinin gerçekleştiğini öğrenince, hemen buradan el-Muntasır'a haber göndererek, kendisinin Bağdad'ı feth edip, Abbâsîleri ortadan kaldırmak ve hatta Tuğrul Bey'in Şam ve Mısır'ı Fâtîmîlerden alma niyet ve teşebbüslerini engellemek için ondan yardım ister ve kendisine bu hususta Mısır'dan olumlu cevap verilir.¹⁸⁸

Görüldüğü gibi Besâsîrî'nin Rahbe'de geçirdiği dönem, Fâtîmîlere bağlanıp onlarla ilişkilerinin gelişmesi neticesinde onlar adına Bağdad'ı feth etme, Abbâsîleri ortadan kaldırma ve hatta Suriye ve Mısır'a yönelik Selçuklu tehdidinin bertaraf edilmesi gibi hizmetleri karşılığında Fâtîmîlerden askerî ve maddi yardım alma sürecinin başlaması açısından oldukça önemlidir. Besâsîrî'nin Rahbe döneminin önemine rağmen, el-Müeyyed hariç, İbn Müeyesser, İbn Tanrıberdi ve Makrîzi gibi Mısırlı tarihçilerin de aralarında bulunduğu diğer kaynaklar maalesef bu hususla ilgili çok az bilgi vermektedirler. Nitekim Bu kaynaklar, sadece Besâsîrî ile el-Mustasır arasındaki yazışmayı ve onun Fâtîmîlere bağlanıp işbirliği içersine girdiğini, buna karşılık Fâtîmîlerin de Besâsîrî'ye mal ve silah gönderdi-

¹⁸⁷ Abdü'l-Cebbar Naci "*Sevratü'l-Besâsîrî...*" 60

¹⁸⁸ Bkz. Bağdâdî, *Târih*, 9/400; İbn Kalânîsi, *Zeyl*, 87; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 190; *Muntazam*, 8/164; *Kâmil*, 9/613; İbnü'l-Adim, *Buğye*, 6; İbn Müeyesser, *Ahbâru Mısır*, 14; *Nucûm*, 5/57; Makrîzi, *İttiâz*, 2/233.

ğini ifade etmekle yetinmişlerdir.¹⁸⁹

Halbuki el-Müeyyed, Sîre'sinde, Besâsîrî ile Fâtîmîler arasında kendisi vasıtasıyla kurulan ilişkiler hakkında bir çok bilgiyi ve hatta Fâtîmî-Besâsîrî ittifakının yapısı ve bu ittifaka katılan diğer unsurlarla alakalı zengin malumatı bizzat kendi ağzından, kendi faaliyetleriyle birlikte anlatmaktadır. Eğer el-Müeyyed bu bilgileri bize aktarmamış olsaydı, Besâsîrî isyanı ile ilgili birçok karanlık noktayı öğrenmemiz mümkün olmayacaktı.¹⁹⁰ Öte yandan bu hususlarla, özellikle de, Besâsîrî ile Fâtîmîler arasında cereyan eden yazışmalar ve kurulan münasebetlerle alakalı diğer kaynakların suskunluklarının sebepleri hakkında yorum yapacak olursak: Birincisi belki de en önemlisi, Fâtîmîlerin stratejileri gereği Besâsîrî ile yürütülen münasebetlerin çok gizlilik içersinde yapılmış olması. İkincisi bu gizliliğe rağmen, buna muttali olan Sünnî yazarlar, belki de mezheb taassubuyla hareket ederek, Abbâsîlerin Fâtîmîler karşısında zayıf düşerek çok kötü duruma düşer olmalarını kabul edip, itiraf etmeyi bir zaaf olarak görmüş olmaları. Üçüncüsü, bu müelliflerin Besâsîrî gibi isyancı birinin hareketi karşısında Abbâsî hilafetinin aczini ortaya çıkarmayı uygun bulmayarak kısaca geçiştirmeleri. Dördüncüsü ise hadisenin canlı şahidi durumundaki Bağdâdî (ö.463/1071) gibi müelliflerin bu konuyla alakalı çok az bilgi vermiş olmaları. İşte muhtemelen ortaya koymuş olduğumuz bu sebeplerden ötürü tarihçilerimiz bu konularda ya pek az ya da hiç bilgi vermemiş olabilirler diye düşünüyoruz.¹⁹¹

Öte yandan sözünü ettiğimiz hususların yanında Besâsîrî-Fâtîmî ilişkileri açısından önem taşıdığına inandığımız bir başka husus daha bulunmaktadır: Bu da, Fâtîmîlerin Besâsîrî'nin şahsına karşı bakışlarıdır. Bu bağlamda bazı kaynaklar, Besâsîrî'nin niyetleri ve Fâtîmî hilafetine sadakati hususunda el-Mustansîr'in tam emin olmadığına dair rivayetler nakletmektedirler. Bu kaynaklara göre, Besâsîrî, mektuplarından birinde Mısır'a gelmek istediğini bildirerek izin ister. Ancak, Vezir el-Yâzûrî: "Onun adamları çoktur ve onların Bağdad'da sahip oldukları kadar Mısır'da onlara iktalar vermemiz mümkün olmayacaktır. Bu sebeble Besâsîrî'nin Mısır'a gelmesi uygun değildir." diyerek görüş be-

¹⁸⁹ Bkz. Bağdâdî, *Târih*, 9/400; İbn Kalânîsî, *Zeyl*, 87; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 190; *Muntazam*, 8/164; *Kâmil*, 9/613; İbnü'l-Adîm, *Buğye*, 6; İbn Müeyesser, *Ahbâru Mısır*, 14; *Nucûm*, 5/57; Makrîzî, *İttîâz*, 2/233.

¹⁹⁰ Muhammed *Kâmil* Hüseyin *Sîre* (Mukaddime) 22-24.

¹⁹¹ Abdi'l-Cebbar Naci, "*Sevratü'l-Besâsîrî*" 61; Süleyman Abdullah el-Harabeşe, *es-Sırau'l-Fâtîmî es-Selçukî...*, 145.

lirtmesi karşısında el-Mustansır onun isteğini savsaklayarak kabul etmemiştir.¹⁹² Bu rivayetten hareketle Fâtîmîlerin bu tavrını, Besâsîrî'nin Mısır'a geldiği takdirde, onun kendilerine iktisadî, dinî ve siyasî birçok yük getireceği endişesiyle Besâsîrî'ye karşı böyle davrandıklarını, hatta bu yüzden sadece hil'at, askerî ve maddî yardım göndermeyi yeğlediler¹⁹³ şeklinde yorumlamak mümkün olabileceği gibi; onun sadakatından emin olmadıkları¹⁹⁴ veya ondan çekindikleri¹⁹⁵ şeklinde değerlendirmek de mümkündür.

Her halükarda bu rivayetler, bir yandan Besâsîrî'nin Mısır'a gelişine izin verilmesini açıklarken, diğer yandan da Fâtîmî-Besâsîrî işbirliğini ve Fâtîmîlerin Besâsîrî'ye bakış açılarını yansıtmaktadır. Nitekim bu rivayetlere göre Fâtîmîler, Besâsîrî'nin maddi isteklerini kabul ederek, ona silah, at, mal ve para yardımı göndermek suretiyle karşılık verdiler. Zaten, bu sırada Fâtîmî veziri el-Yâzûrî'de, Fâtîmî idaresinde kendinin ciddi rakibi ve aynı zamanda el-Mustansır nezdinde etkin nüfuz sahibi dâi el-Müeyyed'in Mısır'dan uzaklaştırılmasını istiyordu. Bu nedenle el-Yâzûrî, gönderilecek olan Fâtîmî yardımının Besâsîrî'ye ulaştırılmasını, el-Müeyyed'in Kahire'den uzaklaştırılması için uygun bir fırsat olarak değerlendirip bu işi ona yükledi. Ancak el-Müeyyed, hem Abbâsî hilafetini ortadan kaldırmaya ve hem de Selçuklu tehdidini bertaraf etmeye yönelik bu tehlikeli, fakat şerefli görevi kabul etmede başlangıçta tereddüt göstermesine rağmen, el-Yâzûrî bu işi ona yüklemeyi başardı.¹⁹⁶

Maamafih el-Müeyyed bu görevi kabul etmesine rağmen, el-Mustansır tarafından bu göreve layık görülüp, görevlendirildiğinde yine de bazı şartlar öne sürmüştü. Bu anlamda el-Müeyyed, görevinde başarısızlığa uğradığı takdirde, kimsenin kendinî kınamasını ve ayıplamamasını şart koşmuş ve bu hususta titizlik göstermişti. Nitekim o, "Bu görevde çalışmak, gayret göstermek bana âit. Eğer başarılı olursak, bu Allah'dan bir rahmet ve devletin ikbalidir. -Allah Fâtîmî Devletini daim kılsın- Ancak hata edip başarılı

¹⁹² İbn Müeyesser, *Ahbâru Mısır*, 21; İbn Sayrâfî, *el-İşâre*, 79-80; Makrîzî, *İttiâz* 2/233; M.Canard, "al-Basasiri", 1074;

¹⁹³ İbn Sayrâfî *el-İşâre*, 80, İbn Müeyesser, *a.g.e.*, 21; Makrîzî, *İttiâz*, 2/233.

¹⁹⁴ Nitekim, *Mir'ât*'ta metinleri nakledilmiş bulunan ve Besâsîrî ile Fâtîmîler arasında gidip gelen mektuplarda bu hususlara işaret edilmektedir. Bkz. Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'ât*, 47-48, 52-53, 55. Hatta bu mektuplarda yer yer Besâsîrî'nin bazı davranışları Fâtîmî hilafeti tarafından tenkid bile edilmiştir.

¹⁹⁵ el-Müeyyed'in kendisi bile bazı sebeplerden ötürü Besâsîrî'nin Mısır'a gelmesinden çekiniyordu ve Onu başından savmanın yollarını aradığını bizzat kendisi itiraf etmektedir. Bkz: *Sîre*, 176-177.

¹⁹⁶ *Sîre*, 96-97-100.

olamazsam kimse beni kınayıp, ayıplamasın, bana taciz etmesin. Çünkü ben işin başında ortaya koyduğum bu şartımla beni tenkid edecek kimselerin elini kolunu bağlıyorum.”¹⁹⁷ diyerek bu görevle ilgili görüşlerini ve şartlarını bildiriyordu. Neticede her halükarda el-Müeyyed, inancına ve ideolojisine hizmet etmek aşkıyla yanıp tutuşan gerçek bir dâî sıfatı ve tavrıyla Abbâsîlere ve Selçuklulara karşı isyan eden Besâsirî’ye, Fâtîmî yardımını ulaştırma gibi tehlikeli ancak şerefli vazifeyi bazı koşullar dahilinde yükleniyordu.¹⁹⁸ Bundan sonra el-Müeyyed’i yoğun bir çalışma temposu ve dönemi bekliyordu.

Öyle anlaşıyor ki, Selçuklu-Abbâsî ittifakına karşı oluşturulan Besâsirî-Fâtîmî işbirliğinde el-Müeyyed’in çok önemli rolü olmuştur. Maamafih bu görevi kabul edişinden sonra, hem Fâtîmî yardımının Besâsirî’ye ulaştırılması, hem de Besâsirî’nin yanına başka unsurların da dahil edilmesi hususlarında dolayısıyla, Selçuklu-Fâtîmî mücadelesinde el-Müeyyed’in oynadığı rol büyük önem taşımaktadır. Bu nedenle Selçuklu-Fâtîmî mücadelesinde ve Besâsirî isyanında el-Müeyyed’in faaliyetlerinin ele alınması gerekmektedir.

2- el-Müeyyed’in Faaliyetleri, Fâtîmî Yardımının Tesiri ve Fâtîmî-Besâsirî İttifakının Boyutları

Yukarıda ele aldığımız üzere, Besâsirî’nin isyanı karşısında Abbâsî halifesi Selçuklulardan yardım istemiş, Tuğrul Bey de bu çağrıya icabet edince, Selçuklu-Abbâsî işbirliği cephesi oluşmuştu. Buna karşılık Besâsirî de, kendi isyanı ve siyasî geleceği açısından Fâtîmîlere dayanmak zorunda kaldı. Fâtîmîler ise, Besâsirî’nin bu konumundan istifade edip, ellerine geçen bu fırsatı değerlendirme cihetine giderek, hem öteden beri Abbâsîlere karşı besledikleri emelleri gerçekleştirmek ve hem de kendilerinin varlığına yönelik Selçuklu tehdidini bertaraf edebilmek gayeleriyle Besâsirî ile işbirliğine gitmişlerdi. Fâtîmîlerin de, aleyhlerine değişen bu kuvvet dengeleriyle birlikte Selçuklu tehdidini önleme hususunda her türlü Vâsıtayı kullanarak bir cephe oluşturmaktan başka bir çareleri kalmamıştı. Çünkü Selçuklu tehdidi sadece Fâtîmîlerin dolaylı nüfuz bölgeleriyle sınırlı kalmayıp, bilakis Tuğrul Bey’in yaptığı beyanatlarla da açığa çıktığı üzere Suriye ve Mısır gibi doğrudan Fâtîmî topraklarını da hedef alıyordu.

¹⁹⁷ *Sîre*, 97-98.

¹⁹⁸ *Sîre*, 99-100.

İşte bu şartlarda Selçukluların Bağdad'a gelişlerinin hemen öncesindeki bir zamanda Abbâsî hilafetini yıkmaya yönelik, Fâtîmî gayelerinin Besâsîrî aracılığıyla uygulamaya konulduğunu görüyoruz. Daha önce de belirttiğimiz gibi Fâtîmîlerin, Besâsîrî'ye gönderdikleri elçinin Bağdad'a varışından önce, Selçuklular Abbâsî başkentine gelmişlerdi. Gönderilen bu elçinin görevi, Bağdad'daki Türk askerlerini Abbâsî hilafetine karşı isyana teşvik etmek ve onları bu gaye etrafında Besâsîrî safında birleştirip, böylece Fâtîmîlerin Abbâsîlere ve Selçuklulara karşı düşmanlık siyasetine onları da dahil edip, onların desteğiyle cepheyi daha da genişletmeyi planlamışlardı.¹⁹⁹ Abbâsîleri yıkmak ve Selçukluların Irak'a gelişini engellemeye yönelik bu planın uygulaması, gönderilen elçinin oraya ulaşmasından evvel Selçukluların Bağdad'a gelişi dolayısıyla tehliye girmiş ve neticede Fâtîmî hedeflerinin tahakkuku imkansız hale gelmişti. Ancak her halükarda, daha Selçukluların Bağdad'a gelişinden önce Besâsîrî ve Bağdadlı Türkler, Fâtîmîlerin propagandasına aldanarak ya da onlara güvenerek Abbâsî hilafetini yıkıp, yerine Fâtîmî halifesinin ismini ikame etme hususunda eylem birliğine girmeyi kabul etmiş görünüyorlardı. Çünkü bu eğilimlerini, hem Besâsîrî isyanını destekleyerek, hem de Selçukluların gelişine karşı çıkarak göstermişlerdi. Böylece isyanından önce Fâtîmî-Besâsîrî işbirliğinin temelleri atılmış oluyordu.²⁰⁰ Buna karşılık, Selçukluların Bağdad'a gelerek Abbâsî hilafetini koruma görevini üzerlerine almalarıyla zaten bir anlamda oluşan Abbâsî-Selçuklu ittifakı gücü karşısında sadece Besâsîrî ve çevresinde toplanan kuvvetlerle durmanın mümkün olamayacağını anlayan Fâtîmîler uyguladıkları stratejide değişiklik yapma gereğini duymuşlardı.²⁰¹

İşte Fâtîmîlerin uygulamaya koyduğu bu planın esası; bir yandan mal ve silah yardımı yaparak, Besâsîrî-Fâtîmî ittifakının gücünü artırmaya çalışmayı; diğer yandan da sadece bununla yetinilmeyip, Besâsîrî ve çevresindeki Türklerden oluşan müttefiklere Şam ve Ceziretü'l-İrak bölgesindeki mahalli güçleri de dahil ederek, Selçuklu-Abbâsî ittifakına karşı daha geniş bir güç birliği meydana getirmeyi amaçlıyordu. Dolayısıyla Selçuklu-Abbâsî cephesine karşı yürütülen mücadeleyi yaygınlaştırmanın yolları araştırılıyor-

¹⁹⁹ Bkz: *Sîre*, 96; Hamid Güneym, *el-Alâkât*, 201.

²⁰⁰ Bkz. *Sîre*, 95-96; Bağdâdî, *Târik*, 9/400; İbn Kalânîsî, *Zeyl*, 87; *Muntazam*, 8/163-164; *Kâmil*, 9/610, 613; İbnü'l-Adîm, *Buğye*, 6.

²⁰¹ Hamid Güneym, *el-Alâkât*, 201.

du. Maamafih ortaya çıkan yeni şartlarda ve çizilen yeni hedefler çerçevesinde hazırlanan bu yeni Fâtîmî planını uygulama görevi, daha önce de belirttiğimiz gibi, hasım ve rakip Abbâsî-Selçuklu cephesiyle ilgili en çok bilgiye sahip bir şahıs olan el-Müeyyed'e verilmişti.²⁰² İşte bu hedefler doğrultusunda el-Müeyyed, Selçukluların Bağdad'a gelişinden 4 ay sonra Safer 448/Nisan 1056 da Fâtîmî başkentinden ayrılarak, söz konusu Fâtîmî planını uygulamaya başladı.²⁰³ O, ilk olarak bu planın temel unsuru durumundaki Besâsîrî'ye ve onun yanında yer alacak yeni müttefiklere ulaştırılmak üzere, Fâtîmîlerin gönderdiği mal, para, at ve silahdan oluşan yardımla birlikte Mısır'dan Şam bölgesine hareket etmişti.²⁰⁴

el-Müeyyed, Fâtîmî halifesi el-Mustansır'dan Besâsîrî'ye hitaben bir mektubu da beraberinde götürüyordu. Bu mektupta el-Mustansır, Besâsîrî'ye. Allah'tan korkmasını, Fâtîmî davetine bağlı kalmasını ve Irak'ta daveti yaymak, ikame etmek için gayret sarfetmesini istiyordu. el-Müeyyed'in Sîre'sinde yer alan bu mektupta el-Besâsîrî'ye hitaben Mustansır: "Emiru'l-Mü'minîn Irak topraklarında, kendi davetini ikame eden ve yayan kimseler arasında seni, önde gelenlerden ve yine bu topraklarda kendisine dostluğuyla tebarüz edenlerden bulduğu içindir ki, ... bu bölgedeki Fâtîmî taraftarlarını idare etme ehil gördü. Yine bu meziyetlerinden ötürü onların hepsine senin lider olabilmen için bu bayrağı sana vermeyi uygun buldu ve onların işlerini yürütmen için seni görevlendirdi... O, sana, ahirette insanların yegane kurtuluşu olan Allah'tan korkmayı ve elim azabından koruyan cenneti aramanı tavsiye eder... Her türlü kötülükten seni koruyucu olarak, ceddimiz Muhammed (S.A.V.) in şeriatine sarılmanı ve namazın hem farzlarını, hem sünnetlerini eda etmen hususunda gayret etmeni emreder... Çevrendeki insanlara dikkat et ki, çalıp çırpmasınlar... Bu Emiru'l-Mü'minîn'den, sana, o bölgedeki insanların idaresini verdiğini bildiren bir ahiddir.... Emiru'l-Mü'minîn'in bütün bu tavsiyelerini, Allahın sana bir hucceti olarak kabul et, öyle bil ve onları bütün söz ve fiillerinde nazari dikkate al..." diyordu. Hatta mektubun son satırında "Bu mektub Safer 448'de yazıldı" ²⁰⁵ ibaresi

²⁰² Bkz. *Sîre*, 97-100; İbn Müeyesser, 15, 17, 18, 21; İbn Sayrâfi, *el-İşâre*, 80; Makrîzi, *İttiâz* 2/233-234.

²⁰³ Bkz. *Sîre*, 100; İbn Sayrâfi, *el-İşâre*, 80; Sibî, *Mir'ât*, 6; İbn Müeyesser, *Ahbâru Mısır*, 15, 21; Makrîzi, *İttiâz*, 2/233-234.

²⁰⁴ Bkz. *Sîre*, 96, 100-101, 107; Bağdâdî, *Târik*, 9/400; İbn Kalânîsi, *Zeyl*, 87; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 190; İbn Sayrâfi, *el-İşâre*, 80; Sibî, *Mir'ât*, 4, 6; İbn Müeyesser, *Ahbâru Mısır*, 15, 21; Makrîzi, *İttiâz*, 2/233-234.

²⁰⁵ Bkz.: *Sîre*, 122, 123, 124. Maamafih biz bu mektun tarihinden el-Müeyyed'in Kahire'den çıkış tari-

bulunuyordu.

Diğer taraftan el-Müeyyed, bu mektuptan ayrı olarak yanında el-Mustansır tarafından Hille emiri Dübeys İbn Mezyed'e hitaben yazılmış bir mektubu da götürüyordu. Bu mektupta el-Mustansır, İbn Mezyed'in atalarının Şîî dâvetine hizmete bağlılıklarını ve samimiyetlerini dile getiriyor, ona, "Sultanü Mülûki'l-Arab" lakabını vererek, hilat gönderiyor ve kendisinden, Besâsirî liderliğindeki Türk kuvvetlerini desteklemesi için Arab güçlerini birleştirmesini istiyordu. Nitekim Sîre'de yer alan mektupda, İbn Mezyed'e hitaben el-Mustansır: "Emiru'l-Mü'minîn senin mevkiini ve mutluluğunu artıracak özel elbiselerden (yani hil'atlerden) sana göndermeyi; ...ve emsallerinin mevkileri üzerine senin mevkiini ve derecenı yükseltmek için, sana "Sultanı Mülûki'l-Arab", "Seyfû'l-Hilafe", "Safiyyü Emiri'l-Mü'minîn" lakablarını vermeyi; sana, hem kendine tâbi olan Irak Arablarının liderliğini ve hem de Fâtîmî dâvetinin (hilafetinin) dostluğuna layık ve istekli kimselere de aracılık etme görevini verdi. Bunlara ilaveten, hem doğu Fırat sınırından itibaren, Allah'ın Emiru'l-Mü'minîn için kapısını açtığı en uzak bölgelere kadar gitmen hem vergi, ürün ve gelir toplama, hem de bu hususlarda müşavere etmeni uygun bulup, bunlar için seni görevli kılmaktadır."²⁰⁶ denmektedir. Bu mektuplardan anlaşılacağı üzere, Fâtîmî yönetiminin, Abbâsî-Selçuklulara karşı isyan etmiş olan Besâsirî'yi desteklemek için son derece usta bir diplomasi ile kendilerine tabi olanları ve meyli bulunanları kullanmayı çok iyi bildikleri ve bu hususta son derece başarılı bir siyaset takip ettikleri görülmektedir. Dolayısıyla Besâsirî isyanını da Fâtîmîlerin bu siyaseti bağlamında düşünmemizin gerekliliğine inanıyoruz.

Naklettiğimiz anlatımlarından anlaşıldığına göre el-Müeyyed, Fâtîmî yardımını Besâsirî'ye ulaştırmak üzere kabul ettiği bu görevi yerine getirmek için yardımlarla birlikte Safer 448/Nisan 1056'da Kahire'den yola çıkmış bulunuyordu. Dolayısıyla hem el-Müeyyed'in hem de diğer kaynakların verdiği bilgiler çerçevesinde Fâtîmîlerin Besâsirî'ye ulaştırılmak üzere gönderilen bu yardımın el-Müeyyed kanalıyla yapıldığı kesinlik kazanmaktadır.²⁰⁷ Ancak el-Müeyyed'e Kahire'den ayrılmadan önce yardımın

hini tesbit edebiliyoruz.

²⁰⁶Bkz. *Sîre*, 128.

²⁰⁷ Bkz. *Sîre*, 99-100; Bağdâdî, *Târih*, 9/400, İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl*, 87; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 190; İbn Sayrâfî, *el-İşare*, 80; Sibt, *Mir'ât*, 4, 6; İbn Müeyesser, *Ahbâru Mısır*, 15, 21; Makrîzî, *İttîâz* 2/232, 233-234.

Besâsirî'ye nasıl ulaştıracağı hususunda, vezir el-Yâzûrî tarafından bir plan verilmiş ve bu plana göre hareket etmesi söylenmişti. Bu plana göre, el-Müeyyed yardım konvoyu ile Şam'a vardığında Arab Kelbî kabilesinden 3000 kişiyi de yanına alacak ve onlarla birlikte bu yardımı Besâsirî'ye ulaştıracaktı. Zira mal, silah ve attan oluşan Fâtîmî yardımıyla birlikte pek az adam bulunuyordu ve onlar da bu malların taşınmasında görevli idiler. Malları soygunculardan, yol kesicilerden koruyacak kadar asker bulunmuyordu. Bu durumda mevcut plan çerçevesinde yardımın güvenlik içinde Besâsirî'ye ulaştırılması mümkün gözüküyordu. Bu yüzden el-Müeyyed, el-Yâzûrî tarafından kendisine verilen planın değişmesi gerektiğini düşündü ve bu hususta: "Bana Kelbi Arablarından 3.000 adam almam ve onlarla birlikte yardımı Haleb Mirdasi emiri Simale b. Salih el-Mirdasi'nin topraklarından Rahbe'ye ulaştırmam söylendi. Mısır ve Dimeşk arasındaki uzun yolculukta bu planın uygulanmasının tehlikeli olduğunu düşündüm ve kendi kendime bu plandan vazgeçmenin daha isabetli olacağına karar verdim."²⁰⁸ demektedir. Öyle görünüyor ki el-Müeyyed, bu düşüncesiyle hem bölgedeki insanların durumunun göz önünde bulundurulması, hem de yardımın Besâsirî'ye sağlıklı bir şekilde ulaştırılması için mevcut planın değiştirilmesi gerektiğine inanıyordu. Maamafih el-Müeyyed, Abbâsî hilafetini ortadan kaldırmaya yönelik böylesine tehlikeli bir adımın, Besâsirî'ye, sadece mal, silah ve para göndermekle mümkün olamayacağını; aksine bunun bölgedeki insanların kazanılması ve onların desteğinin sağlanmasıyla gerçekleştirilebileceğine işaret ediyordu.²⁰⁹

Öte yandan, el-Müeyyed'in, Rahbe'deki Besâsirî'ye Fâtîmî yardımını ulaştırmak için yola çıktığı sıralarda bu bölgede birbiriyle çekişen, didişen birçok emirlik vardı. Bölgenin siyasî haritasına baktığımızda; Hille'de Mezzyedoğulları (303-545/915-1150); Meyyafârikîn ve Amid civarında Mervanoğulları (380-489/990-1096); Musul'da Ukayloğulları (386-489/996-1096); Haleb'de Mirdasoğulları (414-472/1023-1079) gibi beylikler hüküm sürdüklerini görüyoruz. Hatta bu emirlerden bazıları, komşularının topraklarını zaman zaman işgal ediyor, bu nedenle aralarında savaş cereyan ediyor, neticede bölgedeki topraklar sürekli el değiştiriyordu. Ayrıca bu emirler siyasî, iktisadî ve dinî menfaatleri doğrultusunda sürekli karar değiştiriyorlar ve dolayısıyla istikrarlı bir siyasetleri de

²⁰⁸ Bkz. *Sîre*, 100.

²⁰⁹ Cemaleddin Surur, *Nufuzu'l-Fâtîmîyyin fî Biladi's-Şam ve'l-Irak*, 105; aynı müellif, *Siyasetü'l-Fâtîmîyyin el-Hariciyye*, 190.

olmuyordu. Bu anlamda kah Abbâsî halifesi adına hutbe okutup onların bayrağı altına girerek, onların inançlarına göre hareket ediyorlar ve onlara bağlılıklarını bildiriyorlar; kah Fâtîmî davetini benimseyip, onlar adına hutbe okutup, onların mezhepleri üzerine hareket ediyorlardı. Hatta çoğu zaman bu emirlerin bu kaypak siyasetleri, Abbâsîleri Fâtîmîlere, Fâtîmîleri Abbâsîlere karşı kullanmak suretiyle kendilerine mal ve çıkar sağlamaya yönelik de olabiliyordu.²¹⁰

Nitekim bu hususları dikkate alan el-Müeyyed, hem Fâtîmî yardımının Besâsirîye ulaştırılıp Selçuklu-Abbâsî kuvvetleri karşısında onun isyanının başarılı kılınması, hem de mahalli güçlerin desteğinin kazanılması maksadıyla sözünü ettiğimiz Fâtîmî ittifakının genişletilmesi projesini uygulamaya koydu. Bu nedenle ilk olarak o, Fâtîmî Veziri el-Yâzûrî'ye mektup göndererek önceden kendisine verilen planının değişmesinin daha doğru olacağını bildirdi. Bu anlamda el-Müeyyed mektubunda, Rahbe'ye gidebilmek için sadece Simal b. Salih el-Mirdâsî'den istenen yardımın alınmasıyla Kelbîlerin topraklarından geçmenin yanlış olacağına işaret ederek, aslında yapılması gerekenin öncelikle bizzat Simal'in Fâtîmî davetine kazandırılıp onun desteğinin ve katkısının alınmasının daha isabetli olacağını belirtti.²¹¹ İşte bu düşüncesi ve planı gereği el-Müeyyed, Dımeşk'ten Haleb Mirdâsî emiri Simal b. Salih'e bir mektup gönderip, onun yakınlığını kazanmaya çalışır. Onu Fâtîmî davetine girmeye teşvik ettiği gibi, ayrıca kendisinin çok mal getirdiğini, bundan ona da verebileceğini ve bu malı istediği gibi harcayabileceğini söyler. Ancak bu malın korunmasının gerektiğini bildirir. Hatta el-Müeyyed mektubunda Simal'in gururunu okşayacak tarzda iltifatlar ve ifadeler kullanarak onu Fâtîmî davetine çekmeye çalışır.²¹²

Neticede el-Müeyyed bu teşebbüsünde başarılı olur ve Simal b. Salih'in Fâtîmî davetine meylini sağlar. Nitekim el-Müeyyed bu hususta: "İbn Salih'le, Humus şehrinden sonra Asi Nehri üzerinde bulunan ve "Rüsten" denilen yerde buluşmak üzere vaadleştik. Ben Dımeşk'ten, o da, Haleb'ten hareket etti. Benim yanımda hristiyan bir gurup Şam askerî, onun yanında Kelbîlerden bir gurup bulunuyordu. Sözleştiğimiz yerde karşılaşıp buluştuk. Ben hemen İbn Salih'le kucaklaştım. Gördüm ki, benim yanımda bulunan mallar ve silahlar hemen onların ilgisini çekti. Dolayısıyla aramızda bir kaynaşma oldu ve

²¹⁰ Bkz. *Sîre*, 16 (Mukaddime); Ayrıca bkz.: Hamid Gunaym *el-Alâkât*, 266-302.

²¹¹ Bkz. *Sîre*, 101.

²¹² Bkz. *Sîre*, 101.

böylece aramızdan şüphe, korku ve nefret kalktı. Ben artık İbn Salih'in dostluğunu ve himayesini sağlamış ve sıkıntıdan kurtulmuştum. Dolayısıyla niyetlerim ve planlarım gerçekleşmişti. İbn Salih bana karşı iyi davranıyor, bu da onun inançlarının temizliğini ve saflığını gösteriyordu.”²¹³ demektedir. Bu sözleriyle el-Müeyyed bir anlamda İbn Salih'in Fâtîmî davetini ya da kendisinin dostluğunu veya yanındaki malların korumasını nasıl kabul ettiğini tasvir etmektedir. Görüldüğü gibi el-Müeyyed, Kelbîlerin reisini Fâtîmî davetine bağlamak suretiyle Besâsîrî'ye götürdüğü malların korunmasını sağlamış oluyordu. Akabinde el-Müeyyed, yardım konvoyu ve Simal'le birlikte Maarratu'n-Nu'mân²¹⁴ denilen yere geldiler. Burada onları, Mısır'dan gelmesi beklenen bu yardımı karşılamak üzere, Besâsîrî'nin gönderdiği bir grup asker karşılamıştı. Hemen el-Müeyyed toplanmış olan bu grubu kendi hedefleri açısından bir fırsat bilip, onlara hitap eder. Konuşmasında el-Müeyyed, Abbâsî hilafeti ile Fâtîmî hilafeti arasında mukayese yaparak Abbâsîleri kötüler. Buna karşılık Fâtîmî hilafetini de övüp onların propagandasını yapmaya çalışır. Bu rivayetlerden anlaşılacağı üzere el-Müeyyed her şartta ve zeminde maksatları ve inançları doğrultusunda faaliyetini sürdürüyor ve dolayısıyla gerçek bir dâî olark hizmet ediyordu.²¹⁵

Akabinde el-Müeyyed, yardım konvoyu, Simal'in adamları ve kendilerini karşılamaya gelen Besâsîrî'nin askerleriyle birlikte Haleb'e vardılar. el-Müeyyed, burada Simal'den Fâtîmîlere itaat, bağlılık ve dostluk yemini alarak, bunun karşılığında ona Fâtîmî hil'atini verdi.²¹⁶ Böylelikle el-Müeyyed, uygulamaya koyduğu yeni Fâtîmî planı uyarınca hedeflenen Fâtîmî-Besâsîrî ittifakının büyütülmesi ve genişletilmesi yolundaki ilk adımını başarıyla gerçekleştirmiş oluyordu. el-Müeyyed, üzerine aldığı bu görevde ilk tesebbüsünü başarıyla gerçekleştirmiş olmasıyla amaçları hususunda daha da hırslanarak, Selçuklu-Abbâsî kuvvetlerine karşı oluşturulacak cepheye girmeleri için diğer mahalli emirlere Haleb'den davet mektupları yazarak onları bu yolda ikna etmeye çalışıyordu. Bu bağlamda o, Meyyafârikîn ve Amid emiri Nasru'd-Devle İbn Mervan' a,²¹⁷ Harran ve

²¹³ Bkz. *Sîre*, 107.

²¹⁴ Maarratu'n-Numan, Haleb ve Hums arasında kurulmuş eski bir şehirdir. Bkz. Yakut, *Mu'cem*, 5/156.

²¹⁵ *Sîre*, 108.

²¹⁶ *Sîre*, 108; M. Canard, “*al-Besâsîrî*”, 1074; Hamid Güneym *el-Alâkât*, 202.

²¹⁷ Bkz. *Sîre*, 109-116, 138-139.

Rakka lideri Şebib b. Vessab en-Nümeiryi'ye,²¹⁸ Musul emiri, Kureyş b. Bedran el-Ukayli'ye,²¹⁹ Hille emiri Dübeys b. Mezyed'e²²⁰ ve diğer liderlerle menasebet kurup, onları Besâsirî çevresinde toplanmaya ve dolayısıyla Fâtîmîlere itaata çağırırdı.

Her halükarda el-Müeyyed, hem iyi bir idareci vasfına sahip olması, hem de kabile psikolojisini iyi bilmesi ve muhataplarını iyi tanıması gibi meziyetleri sayesinde Fâtîmî ittifakının genişlemesini ve birlikteliğini sağlamak için bu kabilelerin arasındaki ihtilafları dahi çözüyordu. Dolayısıyla bu faaliyetleriyle el-Müeyyed, Irak ve Suriye'deki söz konusu mahalli liderlerin ve unsurların Besâsirî'nin yanında yer alıp, Fâtîmî-Besâsirî ittifakına katılmaları yönünde gayret sarfediyordu.²²¹

Nitekim bu bağlamda olmak üzere el-Müeyyed, bu kabilelerin ve liderler için Mısır'dan getirdiği hil'at, ünvan ve mallar yüzünden birbirleriyle kıyasıya çekiştiklerini belirterek bu hususta: "Yırtıcı kuşlar gibi didişiyorlar ve kurtlar gibi dalaşıyorlardı."²²² diyerek, hem Fâtîmî yardımının bu unsurlar üzerine tesirine ve hem de bu unsurların sosyal ve psikolojik yapılarına işaret etmekteydi. Yine el-Müeyyed bu kabilelerin durumlarıyla ilgili olarak: "Bu kabileler arasında ne olduğunu bilemediğim bir gürültü koptu. Bir de baktım ki, Kilabiler, Ukayliler, Nümeyriler, Türkler ve Kürtlerle bir araya gelmek istemiyorlardı. Bir kısmı dağıttığım Fâtîmî malından kısmetine düşeni şükrederek alıyor; bazıları da, payını az bulup reddediyor, orduyu isyana sevk ediyorlar ve paylarının artırılmasını istiyorlardı... Onları bir araya toplayıp konuşmak hatta azarlamak zorunda kaldım."²²³ diyordu. Görüldüğü gibi el-Müeyyed, Fâtîmî yardımını mahalli güçlere dağıtırken onların gösterdiği tavırlardan bu güçlerin içinde bulundukları psikolojiyi ve onlar üzerindeki bu yardımın tesirlerini belirtmekle kalmayıp ve hatta Besâsirî çevresinde bulunan insanların durumlarını bize yansıtmaktadır. Dolayısıyla Besâsirî-Fâtîmî ittifakını meydana getiren unsurların çeşitliliğine ve onların mal peşinde koşarak böyle bir işbirliğine girdiklerine işaret etmektedir.

Görüldüğü gibi her şeye rağmen el-Müeyyed, temel hedefi olan Besâsirî'nin gücü-

²¹⁸ Bkz.: *Sîre*, 119-120.

²¹⁹ Bkz.: *Sîre*, 130-131, 145-146.

²²⁰ Bkz.: *Sîre*, 124-127, 127-130.

²²¹ Bkz. Abdu'l-Cebbar Naci, "*Sevratü'l-Besâsirî*", 64.

²²² Bkz. *Sîre*, 129.

²²³ Bkz. *Sîre*, 129-130.

nün artırılması ve başka unsurların da ona katılımlarını sağlama yolunda yürüyordu. Bu maksadını gerçekleştirme hususunda epeyce başarı da sağlamıştı. Kendi ifadesinden de anlaşılacağı üzere, bu harekete bölgedeki Türk, Kürd ve Arab unsurlarının dahil edildiğini ve Besâsirî'nin taraftarlarının böylece çoğaldığını görüyoruz.²²⁴

Diğer taraftan, el-Müeyyed'in bu faaliyetlerinin yanında bu mahalli emirlerin ve unsurların, Besâsirî-Fâtîmî ittifakı içerisinde yer almaları ve dolayısıyla Besâsirî'yi desteklemelerinde içinde bulundukları siyasî, askerî, sosyal ve ekonomik şartların ve zamanın etkili olduğunu söyleyebiliriz. Zira o tarihlerde bu bölgelerde yaşayan insanlar dolayısıyla liderler . açlık, kıtlık, hastalık, zelzele, toplu ölüm gibi maddi ve sosyal problemlerle karşı karşıya bulunmaktadırlar.²²⁵ Zaten bu insanların yaşayışları itibarıyla arazi sahibi ve çiftçi durumunda olup, ürünleri bir zarar gördüğünde aç kalmaları söz konusu idi. Ayrıca, bölgedeki muhtemel Selçuklu istilas ve hakimiyeti bölge insanlarına evlerini, yurtlarını kaybetme korkusunu yaşıtıyordu. Diğer yandan, bu unsurların çoğunluğunun mezheb itibarıyla Şîî anlayışa mensup olduklarını da düşünürsek, bu bilgilerin ışığı altında, Cahen'in de dediği gibi,²²⁶ bu insanların Selçuklu-Abbâsî cephesine karşı, Fâtîmî-Besâsirî ittifakını niçin desteklediklerini anlamamız kolaylaşır.

Nitekim bu liderler ve kabileler, Fâtîmî halifesi tarafından kendilerine gönderilen mal, lakap ve hil'atlerin el-Müeyyed tarafından kendilerine verilmesiyle birlikte²²⁷ taltif edildiler. Bu münasebetle varlıklarının ve güçlerinin farkına vararak, psikolojik yönden de tatmin olmaları sebebiyle de Besâsirî-Fâtîmî ittifakı içinde yer aldıklarını söyleyebiliriz. Bir de bunların yanında daha önce de belirttiğimiz gibi el-Mustansır döneminde Fâtîmî nüfuzu bu bölgede zaten güçlü durumda idi. Bu da bölge insanının meylini arttıran bir başka sebep olarak değerlendirilebilir.

3- Fâtîmîlerin İttifak Teşebbüsleri Karşısında Mahalli Emirlerin Tutumu

Yukarıda açıkladığımız üzere, gerek Fâtîmîlerin maddi ve askerî yardımı, gerek mezheb taraftarlığı, gerek Selçuklu istilas korkusu ve gerekse el-Müeyyed'in faaliyetleri

²²⁴ Bkz. *Sîre*, 121, 129; *Sıbt*, *Mir'ât*, 4,6,10.

²²⁵ Bu hususta bkz.: *Muntazam*, 8/132, 163, 170-171, 179; *Kâmil*, 9/631, 636; *Ebu'l-Ferec*, 1/308; *Bidâye*, 12/68, 70-71.

²²⁶ Bkz. Claude Cahen, "The Turkish Invasion...", 145.

²²⁷ Bkz. *Sîre*, 126-128.

ve propagandalarının etkisiyle ya da daha başka sebeplerle söz konusu mahalli güçler Besâsîrî-Fâtîmî işbirliği ekseninde etrafında toplanmışlardı. Dolayısıyla Selçuklu-Abbâsî cephesine karşı geniş bir ittifak oluşturulmuş oluyordu. Nitekim el-Müeyyed Haleb'de iken, Meyyafârikîn ve Amid emiri Nasrû'd-Devle İbn Mervan'dan bir mektup aldı. Bu mektupta İbn Mervan, Selçuklulara vaki bağlılığından vazgeçtiğini, buna karşılık Fâtîmî hilafetine itaatini bildiriyordu.²²⁸ el-Müeyyed açısından bu hadise, hem kendisinin Arab emirlerine karşı gösterdiği ilgi ve başlattığı diplomatik gayretlerin meyvelerinin toplanması bakımından, hem de getirip dağıttığı Fâtîmî maddi ve askerî yardımının karşılığını alma ve onların desteğinin kazanılması yolunda fevkalade önemli bir gelişme idi.

el-Müeyyed'in bölgedeki bu faaliyetleri ve Fâtîmî yardımı gibi hususların mahalli emirlerin tavırlarına etkisi ve neticede cereyan eden gelişmeleri yansıtması bakımından İbn Mervan'ın takip ettiği siyaset üzerinde biraz durmamız gerektiği kanaatindeyiz. Zira bu hususu, İbn Mervan'ın Fâtîmî-Besâsari ittifakına karşı tutunduğu tavrın, diğer emirlerin tavırlarını da göstermesi ve de iyi bir örnek olması bakımından önemli buluyoruz. İbn Mervan'ın²²⁹ sahip olduğu, Meyyafârikîn Amid ve havalisi, hem Kuzey Irak, hem de Suriye bölgesi ile irtibatlı olduğundan coğrafi, stratejik yönden ehemmiyeti haizdir. Zira söz konusu bölge Selçuklularla, Fâtîmîler ve Besâsîrî arasında devam eden siyasî ve askerî mücadele ortamında olup hadiselerin cereyan ettiği yerlere yakındır. Bu yüzden İbn Mervan'ın, kendi çevresinde gelişen askerî ve siyasî hadiseler karşısındaki tavırlarını ele almak, Selçuklu-Fâtîmî mücadelesinin bölgedeki yansımalarının ortaya çıkarılması açısından mühimdir. Çünkü İbn Mervan, bir yandan Sünnî Abbâsî-Selçuklu tarafına, diğer yandan da Şîî-Fâtîmî cephesine karşı dengeli bir politika takip ederek, bu mücadele ortamında kendi varlığını devam ettirmeye çalışıyordu. Öyle ki, İbn Mervan aralarındaki mevcut siyasî ve mezhebi ihtilaf sebebiyle bu iki güçten her biri diğerini ortadan kaldırma ve İslâm dünyasının liderliğini ele geçirme hedeflerinin varlığının bilincindeydi. Nitekim bu şuurla hareket eden İbn Mervan'ın bu güçler arasında dengeli politika izleyerek, her

²²⁸ Bkz. *Sîre*, 108 vd.; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 190; Sibt, *Mir'ât*, 19. Müellif, burada İbn Mervan'ın itaatten çıktığına ve Besâsîrî'ye yardım ettiğine dair rivayetleri nakleder. Hatta İbn Mervan'ın Tuğrul Bey'in Bağdad'a geldiğinde Bizans'a anlaşma yapmak üzere 447/1055 de gönderdiği elçi Ebu Fazl Nasır b. İsmail el-Alevî'yi Bizans'tan dönüşünde alıkoyduğunu bildirir. Tuğrul Bey'in Bizans'a elçi göndermesi için Bkz.: Makrîzi, *İttiâz*, 2/194.

²²⁹ Ebu Nasr Ahmed b. Mervan'ın hakimiyeti 401/1011 yılından 453/1061 yılına kadar devam etti. Bkz.: *Muntazam*, 8/222; İbn Hallikan, *Vesfeyatü'l-Ayan*, 1/177-188; el-Fariki, *Târihu'l-Fariki*, 49-60.

şeye rağmen siyasî varlığını korumak için gayret sarfettiğini görüyoruz. Aynı zamanda o, kendi hakimiyetinin hem Selçuklu, hem Fâtîmî ve hem de Bizans tehdidi altında olduğunu biliyordu. Ama buna karşılık bu üç kuvvete karşı gelebilecek güçte olmadığını da farkındaydı. Bu durumda o, bütün mevcut şartları, kendisinin ve bölgesinin menfaatleri doğrultusunda kullanıp bağımsızlığını korumak istiyordu. Bu maksatla hareket eden İbn Mervan, kendisi Sünnî Selçuklu ve Abbâsî tarafına meyilli olmasına rağmen, diğer taraftan Fâtîmîlerle iyi ilişki kurmakta da bir behis görmüyordu.²³⁰ Öyle görünüyor ki İbn Mervan, sahip olduğu toprakların stratejik değerini, coğrafi konumunu ve önemini kendi siyasî ve iktisadi menfaatleri doğrultusunda kullanmayı amaçlıyordu. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, hiç şüphesiz bu bölge Kuzey Irak, Kuzey Suriye ve Anadolu toprakları arasındaki yolların kavşak noktası olma yönüyle sözünü ettiğimiz üç kuvvetin çekişme ve mücadele alanı durumunda idi. Mesela Selçuklular hem Sünnî, hem de Abbâsîlere tabi olmaları hasebiyle, kendi hakimiyetlerini Abbâsîlerin önceden sahip olduğu tüm bölgelere yaymak ve dolayısıyla kaybedilmiş Abbâsî topraklarını tekrar onların bayrağı altında toplamaya karar vermişlerdi. Bu bağlamda Selçuklular daha Irak'a gelmeden evvel 447/1055'de Bizansa ve Fâtîmîlere karşı savaş açtıklarını ilan etmişlerdi.²³¹ Tabîî bu durumda, İbn Mervan'ın toprakları da Selçukluların hedefleri içine dahildi. İşte Selçukluların hem bütün İslâm dünyasını Abbâsî bayrağı altında birleştirip, buraları kendi hakimiyetlerine alma ideali, hem de İbn Mervan'ın takip ettiği çok taraflı kaypak politikası nedeniyle Tuğrul Bey, 448/1056'da önce Besâsîrî tarafından işgal edilen Musul'u²³² geri almak, akabinde İbn Mervan'ı cezalandırmak için bölgeye yürümüştü.²³³ Selçukluların bu askerî hareketi karşısında İbn Mervan, çeşitli çareler aramış sonunda Tuğrul Bey'e yüklü miktarda para ödemeyi ve dolayısıyla Selçuklu-Abbâsî hakimiyetine boyun eğdiğini bildirmek zorunda kalmıştı. Hatta İbn Mervan, kendisinin de kafirlere karşı cihad yaptığını belirterek bir anlamda İslâm memleketlerini korumaya çalıştığını belirterek, hem İslâm'a hizmet

²³⁰ Nitekim İbn Mervan 403/1012 yılının kurban bayramı günü, hem Bizans, hem Fâtîmî, hem de Abbâsî elçilerinin kutlamalarını, ve kendisine gönderilen hediyeleri hil'atleri ve ünvanları aynı anda ve hepsini birarada kabul ediyordu. Bkz.: el-Farîkî, *Târih*, 108-110.

²³¹ Bkz.: *Muntazam* 8/164; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 189; *Kâmil*, 9/609; *Ebu'l-Ferec*, 1/306; Ayrıca Çalışmamızdaki Selçukluların Batı Politikası.

²³² Bkz. *Muntazam*, 8/173; *Kâmil*, 9/626-628; Sıbt, *Mir'ât*, 19; *Ebu'l-Ferec*, 1/309; *Bidâye*, 12/69.

²³³ *Kâmil*, 9/628; Sıbt, *Mir'ât*, 19; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 23/226.

ettiğini ve hem de bunu Abbâsî halifesi ve Tuğrul Bey adına yaptığını ifade etmişti.²³⁴

Öte yandan Tuğrul Bey, bu askerî hareketiyle elde ettiği diğer siyasî ve askerî kazançların yanında bir de el-Müeyyed tarafından Fâtîmî-Besâsîrî ittifakı safına çekilmiş bulunan İbn Mervan'ı da tekrar itaata almak suretiyle bir anlamda Fâtîmîlerin bu teşebbüslerini İbn Mervan nezdinde başarısız kılmıştı. Ama her şeye rağmen el-Müeyyed'in gayretleri durup dinmiyordu ve hatta artarak devam ediyordu.²³⁵ Maamafih bu gayretlerin sonucunda yine İbn Mervan hem Selçukluları, hem de Fâtîmîleri memnun etmek için dengeli politika takip etmeyi sürdürüyordu. Bu bağlamda İbn Mervan, bir yandan Şeyh Ebu'l-Hasan b. Bîrs liderliğinde bir elçilik heyetini Fâtîmîler nezdinde kendi durumunu izah etmek ve onların güvenini sağlamak için Kahire'ye gönderirken;²³⁶ diğer yandan da, Vâsıt,²³⁷ Kufe,²³⁸ Musul'da ²³⁹ Selçuklu-Abbâsî adına okunan hutbelere son verilip Fâtîmîler adına hutbe okunduğu halde, o Tuğrul Bey ve el-Kâim adına hutbe okutmaya devam ediyordu. Hatta bu nedenle İbn Mervan'ın bu kaypak ve iki yüzlü politikasına çok kızan Müeyyed, onu pazarlık usulüyle zikzaklı bir siyaset takip etmekle suçladı.²⁴⁰

Bu rivayetlerden de anlaşıldığına göre, muhtemelen İbn Mervan, Selçuklular henüz Irak'a gelmeden önce bir ara el-Mustansîr adına hutbe okutmuş, ancak Tuğrul Bey'in gelişinden sonra Fâtîmîlerle Selçuklular arasında cereyan eden bu mücadeleyi de göz önünde bulundurarak daima temkinli bir şekilde hareket etmiştir. Hatta bu temkinli siyasetinin bir sonucu olarak, Besâsîrî isyanına fiilen iştirak etmediği halde, Fâtîmî-Besâsîrî ittifakına sadece mal desteği yapmak suretiyle denge siyasetini korumaya özen göstermiştir. Nitekim Besâsîrî'nin 450/1058'de Bağdad'ı işgali esnasında bile İbn Mervan'ın bu iki güç arasındaki denge ve temkinli hareket etme esasına dayalı siyasetini takip ettiğini görüyoruz. Maamafih Besâsîrî'nin Bağdad'ı işgal edip, el-Kâim'i esir alarak, Bağdad'da Fâtîmîler adına hutbe okutmasıyla birlikte İbn Mervan da Fâtîmîler adına hutbe okutmak suretiyle bir anlamda Selçuklu-Abbâsî aleyhine değişen dengeleri gözönünde bulundurarak Besâsîrî'ye meylini ortaya koyar ve hatta Fâtîmîlere dostluğunu ilan eder. Diğer

²³⁴ Bkz.: Sibt, *Mir'ât* 19, 20, 21, 22; *Kâmil*, 9/630; el-Fariki, *Târih*, 182-183.

²³⁵ Bkz.: *Sîre*, 137-139.

²³⁶ Bkz.: *Sîre*, 138.

²³⁷ Bkz.: *Sîre*, 136-137; *Muntazam*, 8/173; *Kâmil*, 9/624; Sibt, *Mir'ât*, 13-14.

²³⁸ Bkz.: *Sîre*, 135-136; *Muntazam*, 8/173; *Kâmil*, 9/624; Sibt, *Mir'ât*, 13-14.

²³⁹ Bkz.: *Sîre*, 134-135; *Muntazam*, 8/173; *Kâmil*, 9/625-626; Sibt, *Mir'ât*, 12-13.

²⁴⁰ Bkz. *Sîre*, 138.

tarafından da bunun aksine o, sanki Tuğrul Bey'in daha sonraki başarısını görürcesine Abbâsîlerin hamisi durumundaki Selçuklularla ilişkilerini korumaya özen gösterir. Bu bağlamda o, Bağdad'dan çıkarılmış olan el-Kâim'in karısını ve çocuğunu karşılayıp onları Amid'deki sarayında misafir eder ve onların ihtiyaçlarını karşılar.²⁴¹ Nitekim Selçuklular Besâsîrî hareketine son verip, bu mücadeleden galib çıktıklarında İbn Mervan, el-Kâim'in hanımını ve çocuğunu kıymetli hediyelerle birlikte Bağdad'a iade eder.²⁴² Bu rivayetten de anlaşılacağı üzere İbn Mervan, sözünü ettiğimiz denge siyasetini hep tatbik etmeye devam etmişti.

Naklettiğimiz bilgilerin ışığı altında öyle görünüyor ki, İbn Mervan, Ehli Sünnet anlayışına mensup olması dolayısıyla öncelikle Abbâsîlere, sonra da Irak'a kadar gelerek, Abbâsîlerin müdâfî konumuyla hem Fâtîmîlere, hem de diğer güçlere karşı askerî zaferler elde edip, üstün siyasî ve askerî güç haline gelen Selçuklulara yakın olmaya gayret etmişti. Onun bu siyasetine karşılık Selçuklular da, Fâtîmîlerle ve Bizanslılarla devam eden mücadelelerinde İbn Mervan'ın topraklarının stratejik konumu ve önemini biliyorlar ancak nihâi sonucun kendi aleyhlerine olmayacağını düşünmüş olmalı ki, onun takip ettiği politikayı pek de ciddiye almamışlardı. Veya Selçuklular Besâsîrî hareketini ortadan kaldırıp, hakimiyetlerini gerçek anlamda Şam ve Mısır'a kadar yaymaya ve Fâtîmîlerin kökünü kazımaya öncelik vermişler²⁴³ ya da İbn Mervan'ın kendiliğinden Abbâsî hakimiyeti altına gireceğini düşünmüşlerdi.

4- el-Müeyyed'in Rahbe'deki Fonksiyonu ve Fâtîmî Yardımının Miktarı ve Nev'i

Daha önce belirttiğimiz gibi, el-Müeyyed, Besâsîrî isyanına mahalli güçleri de dahil edip, Selçuklu-Abbâsî gücüne karşı geniş bir cephe oluşturmak suretiyle Fâtîmîlerin esas hedefine ulaşmak için, faaliyetlerini Haleb'ten yürütmekteydi. Ancak daha sonra o, söz konusu Fâtîmî yardımını Besâsîrî'ye ulaştırmak, onunla buluşmak ve bu yardımın dağıtımını yapmak maksadıyla Haleb'ten Rahbe'ye geldi.²⁴⁴ el-Müeyyed'in Rahbe'deki ikameti

²⁴¹Bkz.: İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 197; el-Farihi, *Târih*, 153, 158-159.

²⁴² *Muntazam*, 8/215-216; el-Fariki, *Târih*, 195; Sibt, *Mir'ât*, 73-74.

²⁴³Bkz. *Muntazam*, 8/208; *Kâmil*, 9/647; Sibt, *Mir'ât*, 61; *Bidâye*, 12/83.

²⁴⁴ Bkz. *Sîre*, 121.

ve oradaki faaliyetleri Besâsirî-Fâtîmî ittifakının fiilen oluşması ve genişlemesi bakımından fevkalade önemlidir. Zira, daha önce de işaret ettiğimiz gibi, Rahbe, deyim yerindeyse Selçuklu-Abbâsîlere karşı yürütülen mücadelede Fâtîmî-Besâsirî ittifakının merkez karargahı durumuna gelmişti. Nitekim el-Müeyyed, burada, müttefik güçlerini oluşturan Türk, Arab, Kürd ve Acem gibi bütün unsurların arasına bilfiil girmek suretiyle onları bir arada aynı maksat etrafında birleştirmek için üstün gayret sarfediyordu. Bu anlamda o, getirdiği Fâtîmî mallarının dağıtımını sırasında, hem bu unsurlar arasında ortaya çıkan ihtilafları giderilmesi, hem de bu unsurların Fâtîmî davetine girmelerini sağlamak için çalışıyordu. Bunların yanında o bu unsurlarda, Selçuklu-Abbâsî cephesine karşı düşmanlık hislerinin uyandırılması için adeta bir misyoner gibi çalışarak, konuşmalarını, görüşmelerini ve propagandalarını yoğun biçimde sürdürüyordu. Hatta bu bağlamda el-Müeyyed'in bir grub Bağdadlı Türk askerinin Besâsirî'den ayrılmak istemeleri üzerine, hemen harekete geçerek, onları ikna ettiğini ve dolayısıyla orada kalmalarını sağladığını öğreniyoruz.²⁴⁵

Nihayet el-Müeyyed getirdiği Fâtîmî yardımıyla birlikte Rahbe'ye ulaşmış ve kurulmuş olan ittifakın temel direği, hadiselerin baş kahramanı olarak Fâtîmîlerin hedefleri doğrultusunda Abbâsî hilafetinin yıkılması ve Selçuklu tehdidinin bertaraf edilmesi için Selçuklu-Abbâsî cephesine karşı fiili mücadele yürüten Besâsirî ile Rebiü'l-Ahir 448/Haziran 1056'da burada buluşmuştu.²⁴⁶ Böylelikle daha önceleri dolaylı bir şekilde yürütülen Fâtîmî-Besâsirî münasebetleri, artık doğrudan Rahbe'de el-Müeyyed tarafından yürütülmeye başlandı. Bundan böyle Besâsirî ve el-Müeyyed, Selçuklu-Abbâsî cephesine karşı yapılacak mücadelenin stratejisini birlikte tesbit edeceklerdi. İşte bu nedenlerden ötürü müttefik olarak Besâsirî'nin, Fâtîmî hilafetine tam bağlılığının, hem diğer liderlere örnek olması, hem de katılan unsurlara gösterilmesi ve isbat edilmesi noktalarından değer taşıyordu. Daha da önemlisi onun Fâtîmî hilafeti adına hareket ettiğinin ilan ve tescil edilmesi gerekiyordu. Zira bu durum Besâsirî çevresinde bulunan insanların Fâtîmîler lehine ikna edilebilmesi açısından çok mühimdi. İşte bu maksatla el-Müeyyed, el-Mustansır tarafından gönderilen ahidnameyi ve Irak valisi olarak görevlendirildiğini belir-

²⁴⁵ Bütün bu hususlar için bkz.: *Sîre*, 116-119, 121-124, 128-130.

²⁴⁶ Bkz. *Sîre*, 121 vd.; İbn Sayrâfî, *el-İşâre*, 80; Sibt, *Mir'ât*, 6; İbn Müeyesser, *Ahbâru Mısır*, 15, 18, 21; Makrîzî, *İttiâz*, 2/232, 233.

ten mektubu, Rahbe'deki ittifakın diğer liderleri ve unsurları huzurunda Besâsîrî'ye verdi. Buna karşılık Besâsîrî'den de Fâtîmîlere bağlılık yemini aldı. Ayrıca diğer liderler için olduğu gibi, Besâsîrî için de Kahire'den getirmiş olduğu Fâtîmî hil'atini ona giydirdi.²⁴⁷

Neticede el-Müeyyed'in gayretleriyle Selçuklu-Abbâsî cephesine karşı oluşturulan Besâsîrî-Fâtîmî ittifakı somut olarak vücut bulmuş ve karşılıklı bir biçimde bir kere daha ilan ve tescil edilmiş oluyordu. Bu merasimde ~~okunan~~ el-Müeyyed'in Kahire'den Besâsîrî'ye getirdiği mektupta el-Mustansır: "Emiru'l-Mü'minîn Irak topraklarında kendi davetini ikame eden ve yayan kimseler arasında seni önde gelenlerden olarak gördü ve tanıdı..."²⁴⁸ diyerek gibi ifadelerle Besâsîrî'yi taltif ediyordu. Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere, bu mektup Fâtîmîlerin taraftar kazanmak ve adam kullanmakta mahir olduklarını gösterdiği gibi, dolayısıyla takip edilen uslubu ve siyaseti sergilemesi bakımından da dikkat çekicidir. Çünkü bu hadise, kendi düşmanı ve rakibi olan Selçuklu ve Abbâsî hakimiyetine başkaldırmış olan Besâsîrî'nin içinde bulunduğu konum ve psikolojinin Fâtîmîler tarafından nasıl dikkate alınıp kendi amaçları istikametinde kullanıldığının açık ispatıdır.

Hiç şüphe yok ki, Besâsîrî'nin gerek Abbâsî hilafetine karşı isyn başlatmasında, gerek diğer mahalli liderlerin ve unsurların Selçuklu-Abbâsî cephesine karşı onun yanında yer almalarında, gerek kendisinin Selçuklu-Abbâsî kuvvetlerine karşı kazandığı askerî başarılarla ve gerekse Bağdad'ı işgal etmesinde Fâtîmî yardımının ve desteğinin büyük payı olduğu kabul edilmesi gereken bir hakikattir. Yukarıdan beri hep sözünü ettiğimiz Fâtîmî maddi ve askerî yardımının miktarı ve hacmi neydi ki, bunca hadisenin cerayanında etkili bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır? Şimdi kaynakların verdiği bilgiler doğrultusunda bu soruya cevap aramaya çalışalım.

Besâsîrî fitnesine ya da isyanına temas eden tarihi kaynakların hemen hemen hepsi, Fâtîmîlerin Besâsîrî'ye yardım yaptığına işaret ederler. Ancak bununla beraber, Hatîb Bağdâdî,²⁴⁹ İbn Kalânîsî,²⁵⁰ İbnü'l-İmrânî,²⁵¹ İbn Sayrâfî,²⁵² İbnü'l-Cevzî,²⁵³ İbn Zâfir,²⁵⁴

²⁴⁷ Bkz. *Sîre*, 121-124; Besâsîrî'nin, Fâtîmî Halifesi el-Mustansır tarafından Bağdad'da naib olarak tayini ve Rahbe'nin ve Irak'ın ona iktâ olarak verildiğine dair Bkz.: Bağdâdî, 9/400; İbn Kalânîsî, 87; *Muntazam*, 8/163-164; Sibî, *Mir'ât*, 4, 27; Hüseyinî, *Ahbâr*, 60; İbnü'l-Adîm, *Buğye*, 6; *Bidâye*, 12/66.

²⁴⁸ Bkz. *Sîre*, 123.

²⁴⁹ Bkz.: *Târihu Bağdad*, 9/400

²⁵⁰ Bkz.: *Zeylû Târihu Dimeşk*, 87.

²⁵¹ Bkz.: *el-İnbâ*, 190.

Sıbt İbnü'l- Cevzi,²⁵⁵ İbn Müeyesser,²⁵⁶ İbnü'l-Adim,²⁵⁷ Nüveyrî²⁵⁸ ve bir rivayetinde Makrîzî²⁵⁹ gibi bir kısım tarihçiler, söz konusu Fâtîmî yardımıyla ilgili belli bir miktar belirtmeksizin, biraz da abartılı ifadelerle Fâtîmîlerin Besâsîrî'ye hil'atler, yüklü miktarda mal ve yardım gönderdiğini belirterek bununla yetinmişlerdir.

Buna karşılık Mısır'lı bazı tarihçiler, Besâsîrî'ye gönderilen Fâtîmî yardımı ve desteğiyle alakalı olarak bazı rakamlar vermek suretiyle bu hususa işaret etmişler, dolayısıyla bize bu konuyla ilgili ayrıntılı malumat sunmuşlardır. Mesela bu tarihçilerden biri olan Makrîzî, eserinde, "Besâsîrî'ye gönderilmek üzere hazırlanan Fâtîmî yardımıyla birlikte el-Müeyyed Mısır'dan hareket etti. Bu yardımın miktarı ise 1.300.000 dinar para; 1.900.000 dinar tutarında çeşitli emtia ve silah; 400.000 dinar karşılığı hayvandan oluşuyordu"²⁶⁰ diyerek Fâtîmî yardımının miktarına ve cinslerine işaret etmektedir. Yine bu bağlamda diğer bir Mısırlı tarihçi İbn Tanrıberdi de, "el-Mustansır'ın Besâsîrî'ye gönderdiği yardım 500.000 dinar para, 500.000 dinar karşılığı elbise, 500 at, 10.000 yay, kılıç, mızrak, ok ve daha birçok malzemeden meydana geliyordu"²⁶¹ diyerek, Fâtîmîlerin Besâsîrî'ye gönderdiği yardım miktarı ve cinsiyle alakalı ayrıntılı bilgiyi aktarmaktadır.

Diğer taraftan, söz konusu Fâtîmî yardımını bizzat Mısır'dan alıp, Rahbe'deki müttefik Besâsîrî'ye getiren ve orada doğrudan bu malın dağıtımını yapmak suretiyle Besâsîrî-Fâtîmî ittifakının genişletilmesi hususunda her türlü gayreti gösteren el-Müeyyed ise, gerek diğer liderlere mal vaad edip onlara bu ittifaka girmeleri için yazdığı mektuplarda, gerek Rahbe'de malların dağıtımını yaptığını anlattığı bahislerde Fâtîmî yardımının miktarını belirtmeyip sadece bu malın çok miktarda olduğunu bildirmekle yetinmiştir. Zira o, sadece Mısır'dan Şam'a getirdiği malların yanında bulunan şahısların durumlarına işaret etmiş ve taşınan yardım malzemesinin hil'at, silah, at, yüklü miktarda mal ve mal-

²⁵² Bkz.: *el-İşâre*, 80.

²⁵³ Bkz.: *Muntazam* 8/164.

²⁵⁴ Bkz.: *Ahbâru Düveli Munkatı*, 69.

²⁵⁵ Bkz.: *Mir'âtü'l-Zeman*, 4,6,12,14,27.

²⁵⁶ Bkz.: *Ahbâru Mısır*, 14,15,18,21. Târihçi İbn Müeyesser, Fâtîmî Veziri el-Yâzûrî'nin "Beytü'l-Mal"da, yani Fâtîmî devlet hazinesinde hiç bir şey kalmayınca kadar, mal ve yardımı el-Müeyyed eliyle Besâsîrî'ye gönderdiğini belirtir.

²⁵⁷ Bkz.: Buğyetü't-Taleb, 6.

²⁵⁸ Bkz.: *Nihâyetü'l-Ereb*, 28/220.

²⁵⁹ Bkz.: *İttiâz*, 2/233-234.

²⁶⁰ Bkz.: *İttiâz*, 2/232.

²⁶¹ Bkz.: *Nucâm*, 5/11-12; Ayrıca bkz.: M.Canard, "*al-Basasiri*", 1074.

zmeden oluştuğunu söylemektedir. Kanaatimizce o, belli bir rakam vermekten kaçınmış ve dolayısıyla sadece sevkiyatın cinslerini bildirmeyi uygun görmüştür. el-Müeyyed'in miktar bildirmemesinin sebebi ise, kanaatimizce, çok büyük miktarlarda Fâtîmî yardımına rağmen, Besâsîrî'nin Bağdad'ı işgal etmesi sonrasında yine de Selçuklular karşısında tutunamayıp, bu başarısının sınırlı kalmasından dolayı duyulan eziklik olsa gerektir. Maamafih el-Müeyyed: "Ben yardım konvoyuyla birlikte büyük bir gürültü içerisinde hareket ettim. Benim de içinde bulunduğum bu konvoy, katırcılar, hammallar, çapulcular, maceracılar gibi düşük kimselerden meydana gelmiş adi bir topluluktur. Bu topluluk öylesine bir topluluktur ki, başka hiçbir işkenceye maruz kalmasam bile onlarla uğraşmak bana yeter de artardı bile. Zaten insanlar benim böyle bir toplulukla yola çıkmamdan dolayı hayret ediyorlardı. Zira beni koruyabilecek hiç bir askerî bulunmadığı ortamda kendimi nasıl onların arasına bıraktım ve böylesine tehlikeli bir ortama nasıl atıldım..."²⁶² diyerek Fâtîmî yardımını Besâsîrî'ye nasıl ulaştırdığını anlatmaktadır.

Görüldüğü gibi, tarihi kaynakların naklettiği bilgilerden anlayabildiğimiz kadarıyla Besâsîrî'ye gönderilen Fâtîmî yardımının cinsinin hil'at, mal, para, at, elbise ve harp malzemelerinden meydana geldiğini görmekteyiz. Ve yine anladığımız kadarıyla Fâtîmîler, Besâsîrî'yi desteklemek maksadıyla söz konusu aynı ve nakdi yardımı yollamakla yetinmişler, buna karşılık Mısır'dan asker ve ordu göndermemişlerdir. Ancak her halükarda ortaya çıkan husus şudur: Fâtîmîlerin Besâsîrî'ye gönderdiği maddi ve askerî desteğin cinsi ve miktarı ne olursa olsun, onlar tarafından maddi bir yardımın yapıldığı kesindir. Dolayısıyla bu yardımın Besâsîrî'nin elde ettiği başarılarında ve hatta Bağdad'ı işgal etmesinde de büyük payı olduğu kabul edilmesi gereken bir husustur. Ancak ne var ki, bu yardımın bazı sebeplerden dolayı daha sonrasında kesildiği de bir vâkıdır. Ve bu hadise Besâsîrî'nin başarılarını da olumsuz yönde etkilemiştir. Nitekim bazı tarihçilerin de işaret ettiği gibi o dönemde Mısır'daki iktisadi sıkıntı, dahili kargaşalar²⁶³ ve el-Yâzûrî'den sonra Fâtîmî veziri olan Ebu'l Ferec Muhammad b. Cafer el-Mağribî'nin,²⁶⁴ Besâsîrî'ye olan

²⁶² Bkz.: *Sire*, 96, 100, 102, 107.

²⁶³ O dönemde Mısır'da yaşanan kıtlık, maddi sıkıntılara ilaveten dahili kargaşalar yaşanmaktaydı. Bunun için bkz.: İbn Müeyesser, *Ahbârü Mısır*, 13, 24-26; İbn Zâfir, *Ahbar*, 74-75; Makrîzi, *Hutat*, 1/335; Eymen Fuad Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtîmiyye*, 134-141.

²⁶⁴ el-Mağribî 450/1058'den 452/1060'a kadar el-Mustansîr'a vezirlik yapmış ve 478/1085'de vefat etmiştir. Bkz.: İbn Sayrâfi *el-İşâre*, 83-85; İbn Zâfir, *Ahbar*, 79, 397.dipnot.

düşmanlığı nedeniyle el-Mustansır nezdinde onu kötüleyip mali destek çekilmemiş olsaydı,²⁶⁵ yani Fâtîmî mali yardım devam ettirilmiş olsaydı, belki de, Fâtîmîler adına Besâsirî'nin başarıları daha geniş bir sahaya yayılacak ve daha da uzun süreli olabilecekti.

Diğer yandan, kaynakların aktardığı ölçüde miktarını ve cinsini verdiğimiz Fâtîmî maddi yardımının yanında unutulmaması gereken ve belki de kanaatimizce Besâsirî için hepsinden önemli olan ve “manevi yardım” olarak isimlendirebileceğimiz bir husus vardır. Bu da el-Müeyyed'in faaliyetleri sonucunda oluşturulan ittifak olgusudur. Bunlara ilaveten Besâsirî'nin faaliyetlerinin Fâtîmî halifesi el-Mustansır tarafından dinî meşruiyyenin tanınması ve hatta onun Fâtîmî davası adına hareket ettiğinin kabul ve tasdik edilmesi ve bu sayede bölgedeki Şîî ve Fâtîmî yanlıların desteğinin sağlanması gibi hususlar da önemlidir. Ve bunların da, Fâtîmî manevi yardımı kapsamında ele alınması gerektiğini düşünüyoruz. Gerçi Fâtîmîler bu yardımları, sadece Besâsirî'nin isyan etmiş olmasından dolayı yapmıyordu. Daha önce açıkladığımız üzere,²⁶⁶ Selçuklu-Abbâsî güçlerine karşı Besâsirî'nin desteklenmesi, bir taraftan Fâtîmîler açısından kendi topraklarının Selçuklu tehdidinden kurtulması; diğer yandan da rakip Abbâsî hilafetinin ortadan kaldırılması yönündeki faaliyetlerin son halkasını oluşturuyordu. Bu nedenle bu yardımların Fâtîmîler açısından ortaya çıkmış bir fırsatın değerlendirilmesi olarak da görülmesi mümkündür.

Bütün bunlarla birlikte acaba Fâtîmîler, Besâsirî'ye, sözünü ettiğimiz gibi, sadece maddi ve manevi yardımlar göndermekle yetinip, niçin bunların dışında doğrudan asker göndermediler? diye bir soru akla gelebilir. Bu durumda Fâtîmîlerin Besâsirî'ye asker göndermeyişinin sebeplerini araştırdığımızda; muhtemelen o dönemde Mısır ve Şam bölgesinde yaşanan dahili problemlerden²⁶⁷ doğan meşguliyet; Kahire yönetiminin Irak topraklarına ayıracak ve gönderecek kadar askerî kuvvetinin bulunmaması; Mısır-Bağdad arasındaki mesafenin uzaklığı veya sonucundan tam emin olunamayan böylesi bir askerî maceraya girişmenin hem tehlikeli, hem de daha da masraflı olacağı düşüncesi gibi hususların etkili olduğunu söyleyebiliriz. Öte yandan zaten Besâsirî de Fâtîmîler tarafından

²⁶⁵ Bu hususta bkz.: Sibt, *Mir'ât*, 47, 55; *Sîre*, 182; Makrîzî, *İttîâz*, 2/255; *Nucûm*, 5/12.

²⁶⁶ Bu hususta bkz. Yukarıdaki Besâsirî-Fâtîmî ittifakı konusu.

²⁶⁷ Nitekim, yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, bu dönemde, Mısır'da Türk ve Sudanlı askerler arasında çekişmeler ve “eş-Şiddetü'l-Uzma” olarak adlandırılan kuraklığın sebep olduğu açlık ve kıtlık dönemi yaşanıyordu. Bu hususta bkz. *Muntazam*, 8/170; İbn Zâfir, *Ahbar*, 74-75; *Kâmil*, 9/631; *Ebu'l-Ferec*, 1/308; Eymen Fuad Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtîmîyye*, 134-141.

kendisine yapılan, maddi ve manevi yardımın miktarını ve çeşidini yeterli bulmuş olacak ki, el-Mustansır'a gönderdiği bir mektupta ona hitaben, "Seyyidina ve Mevlâna el-İmam el-Mustansır Billah Emiru'l-Mü'minin.... Sen, bizim Irak'a ulaşp, ehli Şikak (Selçuklular ve Abbâsî yönetimi özellikle de düşmanı Vezir İbn Müslime'den)tan intikam almamız konusunda gayemize ulaşmamızda bize fırsat verdin, imkan tanıdın...."²⁶⁸ diyerek, kendi hareketindeki Fâtîmî desteğini ve katkısını bir nevi itiraf etmektedir. Netice itibariyle Fâtîmîler, hem öteden beri Abbâsî hilafetini kaldırıp yerine bütün İslâm dünyasına kendi hakimiyetlerini ikame etmek, hem de Abbâsî hilafetini koruma görevini üstlenip doğrudan Fâtîmî hilafetinin varlığına yönelik Selçuklu tehdidini başarısız kılmak için zaten isyan etmiş bulunan Besâsîrî'yle işbirliğine giderek onu maddi ve manevi yönden desteklemeyi kendi menfaatleri açısından zaruri görmüşler ve gereken her türlü desteği sağlamışlardır.

²⁶⁸ Bkz. Sibt, *Mir'ât*, 47-48; Ayrıca bkz.: Abdu'l-Mun'im Macid, el-İmam el-Mustansır Billah, 89.

D Ö R D Ü N C Ü B Ö L Ü M

FATİMÎ-BESASİRÎ İTTİFAKİ ve SELÇUKLULAR

A) SELÇUKLULAR KARŞISINDA FATİMÎ-BESASİRÎ İTTİFAKİ

1. Fâtimî-Besâsirî İttifakının Selçuklular Karşısındaki Sincar Galibiyeti ve Tesirleri

Önceki bölümde incelediğimiz gibi, Fâtimîlerin maddi ve askerî yardımı, mezheb taraftarlığı, Selçuklu istilası korkusu, el-Müeyyed'in faaliyetleri ve propagandaları gibi sebeplerle her halükarda Selçuklu -Abbâsî cephesine karşı, Besâsirî-Fâtimî işbirliği ekseninde mahalli güçlerin de katılımıyla bir ittifak oluşturulmuştu. Nitekim söylediğimiz hususun gerçekleştiğini gösterebilecek en açık delil için Selçuklu kuvvetleri ile Besâsirî-Fâtimî ittifakı kuvvetleri arasında cereyan eden Sincar Savaşına katılan unsurlara bakmamız yeterlidir. Zira bu savaş Kureyş b. Bedran ve adamları tarafından desteklenen Kutalmış¹ komutasındaki Selçuklu ordusuyla, Dübeys b. Mezyed, Mukbil ya da (Mukalled) b. Bedran, İbn Verrâm, Besâsirî liderliğindeki Bağdadlı Türkler, Arablar, Kürtler ve Deylemliler'den oluşan Besâsirî-Fâtimî ittifakı ordusu arasında cereyan etmişti.²

Kaynaklarımızın verdiği bilgilere göre, Kutalmış komutasındaki Selçuklu ordusu ile Besâsirî önderliğindeki Fâtimî ittifakı ordusu Şevval 448/Aralık 1057'de Sincar³ mevkinde savaşa tutuşmuştu. Yapılan savaşta, Fâtimî- Besâsirî ve diğer unsurlardan meydana gelen müttefikler ordusu, Selçuklu ordusunu ağır bir yenilgiye uğratmış, hatta Kutalmış ancak 200 süvari ile canını zor kurtarabilmiş ve Kureyş de yaralı olarak Dübeys b. Mezyed'e sığınmak zorunda kalmıştı. Savaşın sonunda Besâsirî ve müttefikler galibiyetle birlikte birçok ganimet elde etmiş ve o hem galibiyetinin nişanesi, hem de teşekkür sa-

¹ Kutalmış, Tuğrul Bey'in amcası Arslan (İsrail) Yabgu'nun oğludur. Gerek Anadolu'nun gerek Suriye'nin fethinde büyük hizmetleri olmuş Selçuklu prensidir. Kutalmış için bkz.: İbnü'l-Adim, *Buğye*, 16; Kafesoğlu, "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", 122.

² Bkz. *Sîre*, 131-135; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 190-191; *Bundârî*, 14, terc. 9, *Kâmil* 9/625-626; Sibt, *Mir'ât*, 11-12; *Bidâye*, 12/69; Zaten daha evvel el-Müeyyed'in yaptığı faaliyetler sonucunda söz konusu liderlerden Fâtimîlere bağlılık yemini alınarak bu ittifaka katılımlarını sağlamıştır. Bkz.: *Sîre*, 122-135.

³ Sincar, Cezire bölgesinde Musul'a bir günlük mesafede bulunan bir şehirdir. Bkz.: Yakut, *Mu'cem*, 3/262-263; Le Strange, *Buldanu Hilafeti's-Şarkiyye*, 128-129.

dedinde olmak üzere kazandığı ganimetlerin bir kısmını ve savaşta öldürdüğü 2000 üzerinde Selçuklu askerinin kellesini Mısır'a göndermişti.⁴

Sincar savaşında Selçuklu ordusu karşısında Besâsirî-Fâtîmî ittifakının kazandığı bu zafer, cereyan eden bu mücadele ortamında hem Selçuklular, hem de Besâsirî ve müttefikleri açısından kuvvetler dengelerinin değişmesine sebep olmuştu. Zira Besâsirî'nin şöyle ya da böyle koskoca Selçuklu Devleti ordusunu mağlub etmesi, mahalli güçlerin Besâsirî'ye ve Fâtîmîlere karşı olan temayüllerini ve güvenlerini daha da arttırmış; buna karşılık Abbâsî-Selçuklu tarafını hatta Ehli Sünnet kitleyi moral yönünden menfi yönde etkilemiş ve maneviyatlarının bozulmasına neden olmuştu.

Nitekim bu gelişmeler neticesinde Musul Bölgesi emiri Kureyş b. Bedran, savaştan önce Selçuklulara ve Abbâsîlere bağlı olup, onların safında yer aldığı halde, savaştan sonra, onlardan ayrılarak Mısır'dan kendisine gönderilen hil'ati giyip, bu hadiseden sonra Musul ve civarında Fâtîmî halifesi el-Mustansır adına hutbe okutarak Fâtîmîlerin itaatına girdiğini ilan etmişti.⁵ Görüldüğü gibi, Besâsirî-Fâtîmî ve müttefikler cephesi Kureyş b. Bedran'ında kendilerine katılmasıyla daha da genişlemiş ve böylece Fâtîmî nüfuzu Musul'u da içine almıştı. Ayrıca Sincar galibiyeti, Besâsirî'nin destekleyicisi, yönlendiricisi ve müttefiki olan Fâtîmîlerin, ona olan güvenini ve itimatını da kuvvetlendirmişti. Dolayısıyla bu zafer, Selçuklular karşısında takip edilen Fâtîmî politikasının somut bir askerî başarısı olarak karşımıza çıkmaktadır. Maamafih Besâsirî'nin başarısı nedeniyle Kahire'de büyük sevinç ve bayram havası yaşanmıştı.⁶

Diğer taraftan, Selçuklu ordusunun Besâsirî karşısında aldığı Sincar yenilgisinin sebepleri arasında; Selçuklular tarafından Besâsirî'nin pek fazla ciddiye alınmayışı; Fâtîmî hilafetinin yürüttüğü faaliyetlerden habersiz kalınarak Besâsirî'nin ve müttefiklerinin ulaştığı gücün boyutlarının bilinmeyişi gibi hususların varlığı görülebilir. Bunun yanında Selçuklu ordusunun Bağdad'dan Sincar'a gelirken, yolda yaptığı yağmalar bölgedeki Arab kabilelerin dolayısıyla halkın Selçuklu aleyhine, Besâsirî lehine eğilimlerinin ortaya

⁴ Sincar Savaşı için bkz.: *Sîre*, 131-134; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 190-191; *Bundârî*, 14, terc. 9; İbn Sayrâfî *el-İşâre*, 80; *Kâmil*, 9/625-625; Sibt, *Mir'ât*, 11-12; *Ebu'l-Ferrec*, 1/308; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 23/225; *Bidâye*, 12/69; Makrîzi, *İttiâz*, 2/234.

⁵ Bkz. *Sîre*, 134-135; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 190-191; *Muntazam*, 8/173; *Kâmil*, 9/625-626; *Mir'ât*, 12, 14; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 23/225; *Bidâye*, 12/69; Makrîzi, *İttiâz*, 2/234.

⁶ Bu hususta bkz.: *Sîre*, 133-135; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 191; Makrîzi, *İttiâz*, 2/234.

çıkması sonucu, Selçuklulara karşı düşmanlığın artması ve Kureyş b. Bedran'ın kaypak politikası nedeniyle adamlarının Selçuklu ordusuyla tam bütünleşmemesi gibi sebeplerin varlığını da ilave edebiliriz.⁷

Bellirttiğimiz gibi her ne suretle olursa olsun, Sincar savaşında Selçuklu ordusu karşısında Besâsîrî'nin kazandığı bu zafer, Fâtîmî-Besâsîrî ittifakının ulaştığı askerî gücü göstermesi bakımından fevkaalede önemli bir sonuç sayılmalıdır. Maamafih bu sonuç Kureyş b. Bedran'ın da katılımıyla gittikçe genişleyen Besâsîrî-Fâtîmî ittifakına bundan sonra daha başka güçlerin de katılımını sağlıyordu. Yani Fâtîmî nüfuzu sadece Suriye, Ceziretü'l-Irak⁸ ya da Kuzey Batı Irak bölgeleriyle sınırlı kalmadığı gibi, bundan sonra Irak içlerine doğru yayılıyor ve Bağdad'a doğru hızla yaklaşıyordu. Mesela, bu bağlamda, Ebu'l-Ganâim İbn Füsances ve Ebu'l-Ganâim İbn Muhallebân Vâsıt'ta Zilkade 448/Ocak 1057 de Selçuklu-Abbâsî hakimiyetine karşı isyan ederek, Vâsıt Camii'nde bulunan Abbâsîlerin isimlerini, lakaplarını kazıdılar ve yerlerine Fâtîmî halifelerinin isimlerini yazdırdılar. Vâsıt'a Fâtîmî bayraklarını diktiler. Akabinde Fâtîmî hilafetine bağlılığını göstermek için el-Mustansır adına hutbe okutup para bastırmak suretiyle onların hakimiyetine girdiklerini ilan ettiler.⁹ Yine, aynı şekilde Benü Heface lideri Mahmud b. el-Ahram da Kûfe'de¹⁰; Tekrit'te¹¹ Nasr b. İsa b. Amr¹²; en-Nîl'de¹³ ise Sedded b. Esad¹⁴ gibi emirler Selçuklulara karşı isyan edip, Abbâsîler adına okunan hutbeyi keserek, el-Mustansır adına okutmaya başladılar ve böylece Fâtîmîlerin itaatını kabul ettiklerini bildirdiler.

Öte yandan bu gelişmelere karşılık Fâtîmî halifesi el-Mustansır da Sincar sonrasında Besâsîrî'ye ve ittifaka katılan diğer liderlere birer hil'atle birlikte hediyeler göndererek¹⁵ hem müttefiklerinin başarısı ve hem de Fâtîmî nüfuzunun yayılmasından dolayı memnuni-

⁷ Bu hususta bkz.: Sıbt, *Mir'ât*, 11-12.

⁸ Ceziretü'l-Irak yada Cezire bölgesi Fırat ve Dicle nehirleri arasında kalan ve Güney Anadolu'dan başlayıp Basra'ya kadar uzanan bölgeye verilen addır. Bu konuda bkz.: Yakut, *Mu'cem*, 2/134-135; Le Strange, *Buldanü'l-Hilafe*, 17, 40, 41.

⁹ Bkz.: *Sîre*, 136-137; *Muntazam*, 8/173; *Kâmil*, 9/624-625; Sıbt, *Mir'ât*, 13-14; *Bidâye*, 12/69.

¹⁰ Bkz.: *Sîre*, 135-136; *Muntazam*, 8/173; *Kâmil*, 9/615; Sıbt, *Mir'ât*, 13-14; *Bidâye*, 12/69.

¹¹ Tekrit, Musul'la Bağdad arasında, ama Bağdad'a daha yakın olup, 30 fersah uzaklıktaki meşhur bir beldedir. Bkz.: Yakut, *Mu'cem*, 2/38; Le Strange, *Buldanü'l-Hilafe*, 41.

¹² Bkz. *Kâmil*, 9/626.

¹³ en-Nîl, Kufe civarındaki köylerden biri olup, kanal kazılarak Fırat'tan sağlanan su ile haliç haline getirilerek en-Nîl adı verilmiştir. Bkz.: Yakut, *Mu'cem*, 5/334.

¹⁴ Bkz.: *Muntazam*, 8/173.

¹⁵ Bu hususta bkz.: *Kâmil*, 9/626; Sıbt, *Mir'ât*, 12, 14.

yetini belirtiyordu. İbnü'l-Esîr'in ifadesine göre¹⁶, Mısır'dan kendilerine hil'at gönderilen emirler şunlardı: Besâsirî, Nuru'd-Devle Dübeys b. Mezyed, el-Câbir b. Naşib, Kureyş b. Bedran'ın kardeşi Mukbil b. Mukalled, Ebu'l-Feth İbn Verram, Nasır b. Amr, Ebu'l-Hasan b. Abdirrahim, Muhammed b. Hammad ve sonradan bunlara dahil olan Kureyş b. Bedran. Ayrıca, daha önce de ele aldığımız gibi, İbn Mervan da Sincar zaferi sonrasında meydana gelen bu gelişmelerin dışında kalmamak için bir yandan Besâsirî-Fâtîmî ittifakına bir miktar asker göndererek, onlarla da ilişkilerini sürdürürken; diğer yandan da geleneksel denge politikası gereği Abbâsî halifesi ve Selçuklu Sultanı adına hutbe okutmaya da devam ediyordu.¹⁷

Görüldüğü gibi Sincar Savaşında Selçuklu kuvvetleri karşısında kazanılan bu zafere ve diğer faktörlerin tesiriyle Fâtîmî-Besâsirî blokunun gelişmesine ve genişlemesine yol açan sözünü ettiğimiz gelişmeler yaşanırken; diğer taraftan Selçuklular kendi alayhlerine cereyan eden bu hadiseleri ve ortaya çıkan neticeleri bertaraf etmenin çarelerini aramaya başladılar. Elbette bu gelişmeler karşısında Selçuklu-Abbâsî cephesinin elleri kolları bağlı kalması beklenemezdi. Nitekim Selçuklular, hem asıl düşmanı ve rakipleri olan Fâtîmîlerin nüfuzunun yayılması ve genişlemesinin önüne geçip, taraftarlarının artmasına mani olmayı ve hem de halen karşılarında oluşmuş mevcut bu bloku parçalamayı kendilerine öncelikli hedef tayin ettiler.

İşte Selçukluların bu maksatlarını gerçekleştirmek için mevcut şartlarda tüm güçlerini seferber ettiklerini görüyoruz. Bu bağlamda Selçuklular iki yönlü bir siyaseti uygulamaya koydular. Başka bir ifade ile bundan böyle, Besâsirî-Fâtîmî ittifakıyla iki sahada mücadele edilecek ve bu siyaset iki yönden tatbik edilecekti. Bunlardan biri diplomatik sahada mücadeleyi, diğeri ise, askerî sahada mücadeleyi öngörüyordu. Diplomatik yoldan yürütülen mücadele ile Fâtîmîlerle ittifaka girmiş bulunan ve bu bloku oluşturan unsurların birliğinin bozulması sağlanacaktı. Askeri yönden yürütülecek mücadelenin hedefi ise, Sincar Savaşında ve sonrasında Fâtîmîlere meyletmiş ve dolayısıyla Besâsirî'nin yanında yer alıp bu bloka katılmak suretiyle Selçuklulara karşı düşmanca bir tavır sergileyen unsurların her birinin üzerine önce askerî seferler düzenleyip, akabinde askerî hareketin

¹⁶ Bkz. *Kâmil*, 9/626.

¹⁷ Bu hususta bkz.: *Sîre*, 137-138.

tesiriyle. siyasî ve maddi tavizlerle onları tekrar Selçuklu-Abbâsî siyaseti çizgisine dahil etmekti.¹⁸ Şimdi bu plan çerçevesinde Selçukluların faaliyetlerini inceleyelim.

2- Tuğrul Bey'in Fâtîmî-Besâsîrî İttifakına Karşı Musul ve Civarına Yaptığı Seferin Hedefleri ve Sonuçları

Sincar galibiyeti sonunda Besâsîrî'nin Musul'a kadar gelip, orada Fâtîmî halifesi adına hutbe okutup Bağdad'ı tehdid etmeye başlaması, Tuğrul Bey'in Bağdad'a gelişinden bir yıl geçmesine rağmen, hala Besâsîrî probleminin çözülememiş olması, Sultanın Irak'ta kalış süresinin uzamıştı.¹⁹ Dolayısıyla Tuğrul Bey'in bir an önce bu işi halledip Horasan'a dönmek istemesi gibi sebeplerin yanında daha da önemlisi işaret ettiğimiz yeni Selçuklu planı gereği bu işin bizzat kendisinin ordunun başında hareket etmesiyle mümkün olacağını anlaması ve bunun da zamanın geldiğini düşünen Sultan, Besâsîrî-Fâtîmî ittifaki üzerine sefer yapmaya karar verip bu yönde hazırlıklara başlamıştı.²⁰ Halbuki Tuğrul Bey, daha önce Basasiri'ye karşı yapılan seferlerde sadece komutanlarını göndermekle yetinmişti. Öyle görünüyor ki, durumun Selçuklular aleyhine gittikçe kötüleştiğini gören Tuğrul Bey, buna bir an önce çözüm bulma gereğini anlamıştı. Belki de Selçuklular, Sincar yenilgisine kadar Besâsîrî'yi pek ciddiye almamış veya arkasındaki Fâtîmî desteğini ve ittifakını fark edememişlerdi.

İşte bu şartlar muvacehesinde Tuğrul Bey, Besâsîrî'ye karşı bizzat sefere çıkmak için el-Kâim'den izin istedi. Ancak halife el-Kâim, Bağdad'ın askerden boşalmasını istemediği için olacak ki, Sultan'ın sefere çıkmasına pek razı olmadı.²¹ Bunun üzerine Tuğrul Bey, "Daha önceleri de sefere bizzat kendim çıkmak için izin istedim. Fakat bana izin verilmedi, sadece asker göndermem söylendi. Ama görüldüğü gibi bu iş büyüdü. Hatta Besâsîrî şu an Musul'a kadar gelmiş durumdadır. Eğer şimdi ona karşı tedbir alınmazsa, Bağdad'ın yolu kendisine açılmış olur." diyerek, durumun ehemmiyetini ve ciddiyetini

¹⁸ Bkz. Hamid Güneym, *el-Alâkât*, 206.

¹⁹ Bkz.: *Muntazam*, 8/179; *Kâmil*, 9/627; Sibt, *Mir'ât*, 13; *Ebu'l-Ferec*, 1/308-309. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 26/292-293; Tuğrul Bey'in Bağdad'a ilk gelişinden itibaren bu tarihe kadar 13 ay gibi bir zaman geçmişti.

²⁰ Bkz.: *Muntazam*, 8/173; *Kâmil*, 9/627; Sibt, *Mir'ât*, 13; *Ebu'l-Ferec*, 1/308-309; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 26/293.

²¹ Krş. Sibt, *Mir'ât*, 13; *Ebu'l-Ferec*, 1/308-309.

vurguladı. Bunun üzerine Sultan'ın istediği izin halife tarafından kendisine verildi.²²

Gerekli hazırlıklar tamamlandıktan sonra, Tuğrul Bey, bizzat Selçuklu ordusunun başına geçerek 10 Zilkade 448/20 Ocak 1057'de Bağdat'tan ayrılarak kuzeye doğru hareket etti.²³ Selçuklu ordusu bu hareketinde ilk olarak 14 Zilkade 448/24 Ocak 1057'de Ukbera'ya²⁴ ulaştı ve orasını feth etti.²⁵ Daha sonra Tuğrul Bey Zilhicce 448/Ocak 1057'de Tekrit'e²⁶ giderek, orasını kuşattı.²⁷ Bu sırada Tekrit'in sahibi olan Nasr b. İsa el-Hamis, Selçuklu ordusunun şehre geldiğini görünce, hemen kendisi şehirden kaçtı.²⁸ Ancak kaçmasına rağmen, yine de Tuğrul Bey'e elçi göndererek, 3000 dinar ödeyerek Selçuklu-Abbâsî hakimiyetine girmeyi ve kaleye Abbâsî bayrağı çekmeyi teklif etti. Sultan onun bu teklifini kabul etti ve anlaşma yapıldı ve bunun üzerine Tekrit kuşatması da kaldırıldı.²⁹ Ancak daha sonra söz konusu lider vefat etmişti. Ama her ne olursa olsun, daha önce Fâtîmî blokuna dahil olmuş olan Nasr b. İsa ve Tekrit bu anlaşmayla tekrar Selçuklu-Abbâsî itaatine boyun eğmiş oluyordu.

Selçuklu Sultanı Tekrit'i itaati altına aldıktan sonra, Musul'a gitmek üzere 16 Zilhicce 448/24 Şubat 1057'de oradan ayrıldı ve Bevaciz'e³⁰ ulaştı. Ancak Tuğrul Bey, buradan, hemen Musul'da bulunan Besâsirî ve mültefiklerin üzerine yürümeyip, bir süre daha burada kaldı. Öyle görünüyor ki Sultan, Besâsirî ve mültefiklerinin üzerine yürümek için yanındaki askerlerin sayısını yeterli görmüyordu. Zaten Sultan, henüz Bağdad'dan ayrılmadan önce, yanındaki kuvvetlerle birlikte gelip kendisine katılması için İbrahim

²² Bu husustaki ayrıntılar için bkz. Sibt, *Mir'ât*, 13.

²³ Bkz.: *Muntazam*, 8/173; *Bundârî*, 14-15, Terc. 9; *Kâmil*, 9/627; Sibt, *Mir'ât*, 13; *Ebu'l-Ferec*, 1/309; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 26/293; *Bidâye*, 12/69; Makrîzî, *İttîâz*, 2/234; Müellifimiz Sibt Selçuklu ordusunun Bağdad'tan hareket tarihini 6 Zilkade 448 olarak vermektedir.

²⁴ Ukbera, Bağdad'ın kuzeybatı istikametinde olup, 10 fersahlık bir mesafede bulunan bir yerleşim yeridir. Bkz. Yakut, *Mu'cem*, 4/142; Le Strange, *Buldanü'l-Hilafe*, 72-73.

²⁵ Bkz. *Muntazam*, 8/173; Sibt, *Mir'ât*, 14.

²⁶ Tekrit için bkz.: Yakut, *Mu'cem*, 2/38; Le Strange, *Buldanü'l-Hilafe*, 41.

²⁷ Bkz. *Muntazam*, 8/173; *Kâmil*, 9/627; Sibt, *Mir'ât*, 14; *Ebu'l-Ferec*, 1/309.

²⁸ İbnü'l-Esir'e göre, Tuğrul Bey'in seferi esnasında Nasr b. İsa orada bulunuyordu. Sibt'in nakline göre ise, Nasr b. İsa şehirden kaçmıştı. Bkz.: *Kâmil*, 9/627; Sibt, *Mir'ât*, 14. Kanaatimizce kaçmış olması akla ve mantığa daha uygundur. Zira, Nasr b. İsa, o sıralarda, hem Fâtîmîler adına hutbe okutuyor, hem de Fâtîmî- Besâsirî blokuna dahil olmuştu. Bu yüzden Tuğrul Bey'den kaçmış olması muhtemeldir. Nitekim, daha sonra, Selçuklu- Abbâsî itaatine girdiğini göstermek için kaleye Abbâsî bayrağını çekmesi bunu doğrulamaktadır. Bkz. Sibt, *Mir'ât*, 14.

²⁹ Bkz. *Muntazam*, 8/173; *Kâmil*, 9/627; Sibt, *Mir'ât*, 14.

³⁰ Bevaciz Tekrit'e yakın, Zab suyunun Dicle'ye döküldüğü yerde bir şehirdir. Bkz. Yakut *Mu'cem* 1/503; Le Strange, *Buldanü'l-Hilafe*, 120.

Yınal'a haber göndermişti. Bunu da nazari itibara aldığımızda, Tuğrul Bey'in Bevazic de bu takviye askerlerin gelmesini beklediğini söyleyebiliriz.³¹ Ancak İbrahim Yınal henüz gelmemişti. Ama Sultanın diğer kardeşi Çağrı Bey'in oğlu Yakûtî askerleriyle birlikte Sultan'a katılmıştı.³² Yakûtî'nin kuvvetlerinin de kendisine katılmasıyla birlikte artan gücüyle Tuğrul Bey, h. 448 yılı sonu ya da h. 449 yılının başında Musul'a hareket etmek üzere Bezavic'ten ayrıldı.³³ Öte yandan Selçuklu ordusunun kendi üzerlerine geldiği haberini alan Besâsîrî ve müttefikleri Musul'u terk ederek 7 veya 10 fersahlık bir mesafeye kaçmışlardı.³⁴

Öyle görünüyor ki. Tuğrul Bey, h.448 yılının son günlerinde Musul civarına yaklaşmıştı. Anlaşıldığı kadarıyla Selçuklular, bir yandan yardımcı kuvvetlerin gelmesini bekliyorlar; diğer yandan da Selçuklu planı gereği doğrudan Besâsîrî ve müttefikleri üzerine gitmeyip, önce bölgede tedip hareketini icra ediyorlardı. Böylelikle müttefik unsurlarının her birine karşı ayrı taktik uygulanıyordu. Nitekim Selçuklu ordusu bu maksatla Musul civarında küçük çapta askerî operasyonlar yapıyordu. Bu cümleden olarak Tuğrul Bey h. 449 yılının ilk günlerinde Musul yakınındaki Tellü Tevbe'de³⁵ konaklamıştı.³⁶ Akabinde Sultan, buradan Musul'a geçmiş ve şehirdeki Dâru'l-İmâre'ye (Vilayet Sarayı'na) yerleşmişti.³⁷ Sultan, Musul'a girdikten sonra bunu bir mektupla halife el-Kâim'e bildirmeyi de ihmal etmedi.³⁸ Bu arada hem mahalli emirlerin Selçuklu-Abbâsî safına çekilmesi maksadına yönelik sözünü ettiğimiz Selçuklu planı gereğince, hem de yaptığı hizmetlere ve katkılara karşılık Tuğrul Bey, İbnü'l-Esîr'e göre Medinetü Beled,³⁹ Sıbt'a göre ise

³¹ Bkz. *Kâmil*, 9/627; Sıbt, *Mir'ât*, 14; *Ebu'l-Ferec*, 1/309. Müellif Bevazic'i Bet Vazik şeklinde göstermiştir; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 26/293.

³² Bkz. *Bundârf*, 15, Terc.10; *Kâmil*, 9/627; Sıbt, *Mir'ât*, 14, 16. Sıbt'a göre, İbrahim, Sultanın gelmesi yönündeki emrine rağmen, gelişini geciktirmiş ve bazı oyalayıcı mazeretler öne sürmüştü. Bu da Tuğrul Bey'in öfkelenmesine sebep oldu.

³³ Bkz.: *Kâmil*, 9/627-628; Sıbt, *Mir'ât*, 14; *Ebu'l-Ferec*, 1/309; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 26/293.

³⁴ Bkz.: *Sîre*, 141; Sıbt, *Mir'ât*, 14, 16; *Ebu'l-Ferec*, 1/309;

³⁵ Tellü Tevbe Musul'un doğu karşısında bulunan bir tepenin adıdır. Bkz. Yakut, *Mu'cem*, 2/41; Le Strange, *Buldanü'l-Hilafe*, 118.

³⁶ Bkz. Sıbt, *Mir'ât*, 16.

³⁷ Bkz. *Sîre*, 141-142, 143; *Kâmil*, 9/627; Sıbt, *Mir'ât*, 16; *Ebu'l-Ferec*, 1/309; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 26/293.

³⁸ Bkz. Sıbt, *Mir'ât*, 16.

³⁹ Medinetü Beled Musul'un kuzey batı istikametinde, 4 fersahlık mesafedeki yakın bir yerdir. Bir anlamda Musul'un yakın çevresindeki bir yerleşim birimidir. Bkz. Le Strange, *Buldanü'l-Hilafe*, 129-130.

Musul ve civarını Hazaresb b. Bengir'e ikta olarak verdi.⁴⁰ Bu rivayetten de anlaşılacağı üzere Selçuklular, Fâtîmîlerin uyguladığı taraftar kazanma taktiğine karşı yeni bir taktik uygulayarak önce bir bölgeyi feth ediyor, sonra da orasını mahalli liderlere tekrar geri veriyordu. Böylece Selçuklular Fâtîmî-Besâsîrî blokundan bazı unsurları kendi yanına çekerek güç transferi yapıyordu.

Selçuklu ordusu Musul'u da feth etmesine rağmen, hem beklenen İbrahim Yınal'ın takviye güçlerinin henüz gelmemiş olması sebebiyle ve hem de öncelikle bölgedeki mahalli güçleri saf dışı edilip, Besâsîrî-Fâtîmî blokunu zayıflatmaya dayanan Selçuklu planı uyarınca bölgedeki caydırma operasyonlarını sürdürüyor, fakat hala doğrudan Besâsîrî üzerine yürümüyordu. Ancak bu bekleme süresinin uzaması nedeniyle Hezaresb'in askerleriyle Selçuklu askerleri arasında geçimsizlikler ve bir takım sıkıntılar baş göstermeye başlamıştı.⁴¹ Bunun üzerine Hezaresb, hem bu sıkıntıyı gidermek, hem de Besâsîrî çevresinde toplanmış Arabları Selçuklu-Abbâsî itaatine kazandırmak maksadıyla: "Bu iş ya sulhla ya da savaşla çözülür" diyerek Sultan'dan bu hususta görev talep etti. Hatta bunun için Tuğrul Bey'den kendisine 1000 suvari vermesini istedi. Hezaresb'in maksadı, bu suvarilerle Besâsîrî-Fâtîmî ittifakında yer almış olan Arablar üzerine bir harekât düzenleyerek onların birliğini bozmaktı.⁴²

Tuğrul Bey Hezaresb'in bu teklifi olumlu karşılayarak istediği kuvvetleri ona verdi. Hezaresb aldığı bu 1000 kişilik suvari birliği ve kendi adamlarıyla birlikte Arabların üzerine yürüdü. Başlangıçta Arablar, Hezaresb'den şüphelenmediler. Çünkü onu kendilerinden biri olarak biliyorlardı. Halbuki Selçuklu ordusu bu sırada tuzak kurmuştu. Yapılan savaşta Hezaresb, söz konusu Arapları yendi ve bir kısmını esir aldı. Hatta bu esirler arasında karşı ittifakta yer almış olan Muhammed b. Mansur el-Ukayli de bulunuyordu.⁴³ Bu arada Hezaresb'in kazandığı bu galibiyetin tesiriyle Harran⁴⁴ ve Rakka⁴⁵ civarında bulu-

⁴⁰ Bkz.: *Kâmil*, 9/627-628; Sibt, *Mir'ât*, 16.

⁴¹ Bkz.: *Kâmil*, 9/628; Sibt, *Mir'ât*, 16.

⁴² Bkz. *Kâmil*, 9/628; Sibt, *Mir'ât*, 16-17.

⁴³ Ebul'l-Ferec, 1/309; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 26/293.

⁴⁴ Harran Cezire bölgesinde eski ve büyük bir şehirdir. Şehir Şam, Musul ve Anadolu yolları üzerinde, Urfa (Raha) ile Rakka arasında bulunmaktadır. Bkz. Yakut, *Mu'cem*, 2/235; Le Strange, *Buldanü'l-Hilafe*, 134.

⁴⁵ Rakka Cezire bölgesinde, Fırat nehrinin doğu kıyısı üzerinde Harran'la arasında üç günlük mesafe bulunan bir şehirdir. Bkz. Yakut, *Mu'cem*, 3/59; Le Strange, *Buldanü'l-Hilafe*, 25, 114.

nan Benu Numeyr kabilesi de Ona, dolayısıyla Selçuklu saflarına katılmıştı.⁴⁶

Görüldüğü gibi Besâsirî-Fâtîmî blokunun çökertilmesine yönelik Selçuklu planının uygulanması bizzat Tuğrul Bey tarafından denetleniyor, hatta Vezir Amidü'l-Mülk el-Kündûrî, Hezaresb ve esir alınan Muhammed b. Mansur'un katılımlarıyla icrâ ediliyordu. Nitekim el-Müeyyed: "el-Kündûrî, Fâtîmî- Besâsirî ittifakını meydana getiren unsurların birliğini bozmak maksadıyla var gücüyle çalışıyordu. Bu gayeyle el-Kündûrî ittifak unsurlarından birine Musul'u, diğerine Basra ve Vâsıt'ı iktâ olarak vereceğini vaad ederek, onlara tuzak üstüne tuzak kuruyordu. Hatta el-Kündûrî'nin hilesi sanki ölmeden önce öldürürcesine müttefikleri zayıflatıyor, onların arasına ayrılık kılıcını vuruyordu. Dolayısıyla kavmin aklını çeliyordu. Nihayet onları ayrılık ve fitne rüzgarıyla helak etti."⁴⁷ demektedir. Öte yandan belirttiğimiz gibi, Selçuklu hedefleri doğrultusunda Hezaresb'in yaptığı bu sefer sonunda Arablar yenilmişler birçok esir alınmıştı. İşte bu savaş neticesinde Besâsirî-Fâtîmî müttefiklerinin aldığı bu mağlubiyet, Selçuklular açısından bir takım siyasî ve askerî kazançları beraberinde getirmişti. Buna karşılık Besâsirî-Fâtîmî bloku açısından da bazı kayıplara ve çöküntüye sebep olmuştu. Zira karşı ittifak içerisinde yer alan ve önemli güçleri olan Kureyş b. Bedran ile Dübeys b. Mezyed, Hezaresb'e haber göndererek, ondan Tuğrul Bey'le kendileri arasında aracılık etmesini ve mevcut ihtilafı gidermesini istediler.⁴⁸ Hatta onlar Hezaresb Vâsıtasıyla Sultanın kendilerini affetmesini istedikleri gibi; Besâsirî adına da konuşarak, "Şüphesiz onun hükmü ve kararı bizim de kararımızdır. Bizim kabul ettiğimizi, o da kabul eder. Bu münasebetle eskiden olduğu gibi, hem biz, hem de o, adet olan vergiyi ödeyelim ve Abbâsîler adına hutbe okutalım" diyerek, Tuğrul Bey'e barış teklifinde bulunuyorlar ve dolayısıyla Selçuklu-Abbâsî hâkimiyetini kabul ettiklerini bildiriyorlardı.⁴⁹

Maamafih Hezaresb, Kureyş ile Dübeys'in bu isteklerini ve tekliflerini hemen Tuğrul Bey'e ilettiler. Buna karşılık Tuğrul Bey'de, "Şüphesiz biz, sizin (Kureyş ve Dübeys kastediliyor) bize yapmış olduklarınızı ve aramızda cereyan eden şeyleri hoş karşılar affe-

⁴⁶ Bkz. *Bundârî*, 15, Terc. 9; *Kâmil*, 9/628; Sibt, *Mir'ât*, 17.

⁴⁷ *Sîre*, 156-157.

⁴⁸ Bkz. *Kâmil* 9/629; Sibt, *Mir'ât*, 17; *Ebu'l-Ferec*, 1/309; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 26/293; Sibt, Hezaresb'in aracılığı ile gelişen olaylar hakkında oldukça kıymetli ayrıntıları bize naklederek, söz konusu Arab liderlerin içinde bulundukları durumun aydınlatılmasına ışık tutmaktadır.

⁴⁹ Bkz. Sibt, *Mir'ât*, 17.

deriz. Ancak bunun için bize güven ve garanti vermeniz icab eder. Dolayısıyla bu tekliflerin ciddiyetini kabul edebilmemiz için sizin de kendisine güvenebileceğiniz birisini katımıza göndermeniz gerekir.” diyerek, rehine ve garanti istedi.⁵⁰ Yapılan bir dizi görüşmeler sonunda⁵¹ Kureyş, Dübeys, Ebu'l-Feth İbn Verram gibi mahallî liderler Abbâsî-Selçuklu hakimiyeti altına girmeyi kabul ettiler. Buna karşılık Selçuklu Sultanı, “Ben de onları affettim, ancak Besâsîrî'nin cezasını Halife verecektir”⁵² diyerek Besâsîrî'yi bu anlaşmanın dışında tutup, sadece onların itaatını kabul etmişti.⁵³ Bu bağlamda Selçuklu Sultanı, bu anlaşmayı ve onların itaatını pekiştirmek gayesiyle onların her birinin iktalarını artırarak, sahip olacakları toprakları bildiren birer menşur yazıp kendilerine teslim etti. Yine bu cümleden olmak üzere Tuğrul Bey, hem Kureyş'e, hem Dübey'se hem de İbn Verram'a hil'at ve hediyeler verdi.⁵⁴ Görüldüğü gibi Selçuklular, tesbit edilen plan ve hedefler doğrultusunda. Fâtîmî-Besâsîrî ittifakı içinde yer almış bulunan mahallî liderler üzerine önce askerî sefer düzenlemiş, sonra sözünü ettiğimiz diplomatik girişimlerle kendileri affedilmiş ve maddi ve siyasî tavizler verilmek suretiyle neticede Selçuklu-Abbâsî safına çekmeyi başarmışlardır.⁵⁵

Öte yandan bu gelişmeler karşısında Besâsîrî ise, kendi müttefiklerinin Selçuklularla barış görüşmeleri yapmalarına çok içerlemiş⁵⁶ hatta onları bu niyet ve teşebbüslerinden vazgeçirmeye çalışmıştı. Bu bağlamda Besâsîrî, Tuğrul Bey'in kendilerine karşı hile yapacağını ve onun asıl maksadının birlik ve beraberliklerini parçalamak olduğunu onlara söylemişti.⁵⁷ Fakat Kureyş ve Dübeys bu tutumlarından vazgeçmeyince, onlara kızan Besâsîrî Rahbe'ye çekilip gitmişti.⁵⁸ Bu hadiseden de anlaşılacağı üzere, öyle görünüyor

⁵⁰ Bkz. *Sîre*, 124-125; Sibt, *Mir'ât*, 17.

⁵¹ Selçuklular ile bahsi geçen lider arasında yürütülen bu görüşmelerde uygulanan karşılıklı taktikler ve Hezaresb, el-Kündürî ve esir alınan Muhammed b. Mansur'un bu görüşmelerdeki rolleri için bkz.; Sibt, *Mir'ât*, 17-19; *Sîre*, 156-157.

⁵² Bkz. *Kâmil*, 9/629; Sibt, *Mir'ât*, 17; *Ebu'l-Ferec*, 1/309; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 26/293.

⁵³ Bkz. *Bundârî*, 15, Terc. 9-10; *Kâmil*, 9/629; Sibt, *Mir'ât*, 19; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 26/293.

⁵⁴ Bkz. *Kâmil*, 9/629; Sibt, *Mir'ât*, 19; *Ebu'l-Ferec*, 1/309.

⁵⁵ Bkz.: *Sîre*, 141-143.

⁵⁶ Bkz.: *Kâmil* 9/629; Sibt, *Mir'ât*, 17, 18.

⁵⁷ Bkz.: Sibt, *Mir'ât*, 18. Sibt'in anlatımına göre, Tuğrul Bey'in uyguladığı siyaset sonunda, Arab liderlerle Besâsîrî arasında bir takım tartışmaların yaşandığını görüyoruz. Zira bu liderler, Besâsîrî'yi, memleketlerinin harab olmasına sebep olmakla itham etmişlerdi. Hatta bu yüzden aralarında karşılıklı suçlamalar cereyan ediyordu. Böylece, Selçuklu Sultanı Fâtîmî-Besâsîrî ittifakı unsurlarının arasında huzursuzluk ve anlaşmazlık meydana getirmeyi başarmıştı.

⁵⁸ Bkz. *Bundârî*, 14-15; Terc. 9; *Kâmil*, 9/626; Sibt, *Mir'ât*, 17, 18, 19; *Ebu'l-Ferec*, 1/293; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 26/293.

ki, Tuğrul Bey'in dediği gibi, Besâsirî çok zeki ve kurnaz biri⁵⁹ olması itibariyle Selçuklu Sultanının uyguladığı planın esas hedefinin Fâtimî-Besâsirî blokunu parçalamak olduğunu fark etmişti.

Selçuklu Sultanı, Kureyş b. Bedran, Dübeys b. Mezyed, İbn Verram gibi mahalli liderleri hem askerî, hem de diplomatik yolu birlikte ve birbirinin tamamlayıcısı şeklinde kullanmak suretiyle Fâtimî-Besâsirî blokundan koparıp, Selçuklu-Abbâsî itaati altına aldıktan sonra aynı siyasetin bir sonraki safhasını gerçekleştirmek üzere Meyyafârikîn ve Amid emiri İbn Mervan'ın topraklarına yürüme kararı verdi.⁶⁰ İbn Mervan'ın topraklarına karşı yapılan Selçuklu seferinin gerekçeleri gayet açıktı. Zira daha önce ele aldığımız gibi, Selçuklularla Besâsirî-Fâtimî ittifakı arasında cereyan eden bu mücadelede İbn Mervan kaypak ve ikili bir siyaset takip etmiş, hatta Besâsirî'ye askerî yardım etmişti. Bundan başka İbn Mervan, Selçuklu elçisi Ebu'l-Fadl Nasr b. İsmail el-Alevî'yi⁶¹ Bizans'a gitmek üzere kendi topraklarından geçtiği sırada yanındaki hediyelerle birlikte alıkoymuştu.⁶² Nitekim Selçuklu ordusunun İbn Mervan üzerine hareket edeceğini duyan bir grub Arab lider Sultana gelerek: "Biz nasıl size karşı Besâsirî ile bir olup ona yardım etmek suretiyle hata ettiysek, İbn Mervan da Besâsirî'ye yardım ederek hata etti. Bizi affettiğin gibi onu da affet."⁶³ dediler ve bir nevi İbn Mervan adına Sultan nezdinde şefaatçi oldular. Görüldüğü gibi, Arab liderlerin ifadelerinden ve elçi Nasr b. İsmail el-Alevî'nin müşahadelerinden⁶⁴ İbn Mervan'ın, hem takip ettiği kaypak ve ikili siyaset ve hem de Besâsirî'ye yardım etmiş olduğu hususu kesinleşmiş oluyordu.

İşte bu sebeplerden ötürü ve uygulanan Selçuklu siyaseti gereği, Selçuklu ordusu 18 Cemaziyyü'l-Evvel 449/23 Temmuz 1057'de Meyyafârikîn önlerinde gelmişti.⁶⁵ Buna karşılık Selçuklu ordusunun kendi topraklarına geldiğini öğrenen Nasru'd-Devle İbn Mervan bu durumdan oldukça korkarak, hemen Sultana itaatini arz edip, hediyeler gön-

⁵⁹ Bkz. Sibt, *Mir'ât*, 17.

⁶⁰ Bkz. *Kâmil*, 9/630; Sibt, *Mir'ât*, 19; *Ebu'l-Ferec*, 1/309; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 26/293.

⁶¹ Nasr b. İsmail el-Alevî'nin söz konusu elçiliği hakkında bkz.: İbn Hallikan, 5/66; Makrîzi, *İttîâz*, 2/230.

⁶² Bkz. Sibt, *Mir'ât*, 19.

⁶³ Bkz. Sibt, *Mir'ât*, 19; *Ebu'l-Ferec*, 1/309.

⁶⁴ Bkz. Sibt, *Mir'ât*, 19. Müellif burada İsmail el-Alevî'nin İbn Mervan tarafından alıkonulduğu sırada, Onun Besâsirî'ye yardım yaptığına şahit olduğunu nakleder.

⁶⁵ Bkz. *Kâmil*, 9/630; Sibt, *Mir'ât*, 19; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 26/293.

dererek affedilmesi için çeşitli teşebbüslere girişti. Bu bağlamda İbn Mervan, hem Tuğrul Bey'in hanımı Hatun'a, hem de bölgeye henüz gelmemiş olan İbrahim Yınal'a hediyelerle birlikte mektup ve elçiler gönderip, durumunu, uyguladığı siyaseti ve yaptıklarını bildiriyordu. Hatta kendisinin Selçuklulara ve Abbâsîlere itaat üzere olduğunu belirtiyor ve Sultan nezdinde onlardan affedilmesi yönünde şefaatte bulunmalarını istiyordu.⁶⁶

Selçuklu Sultanının ve ordusunun Müeyyefarîkin önlerinde bulunduğu sırada, bir yandan İbn Mervan'ın tarafından Sultan nezdinde sulh görüşmeleri yürütülürken; diğer taraftan, emir Yakûtî komutasındaki bir grup Selçuklu askerî hem Bizans topraklarına, hem de İbn Mervan'ın topraklarında akınlar icra ediyordu.⁶⁷ Yine bu bölgede yürütülen Selçuklu tenkil ve keşif hareketi kapsamında Tuğrul Bey, el-Ceziretü İbn Ömer'i⁶⁸ muhasara etmiş,⁶⁹ bunu takiben Selçuklu askerî Meyyafârkîn şehrine ulaşmıştı.⁷⁰ Bunun üzerine İbn Mervan Amid'e çekildi, Selçuklu ordusu da Meyyafârkîn şehrini istila edip, yağmaladı.⁷¹ Öyle görünüyor ki, Selçuklu Sultanı söz konusu seferleriyle, hem bölge emirlerini itaata almayı, hem daha sonraki esas hedefi olan Suriye ve Mısır'a yürümek için gerekli keşifleri yapmayı ve aynı zamanda cephe gerisini güven altına almayı düşünüyor ve hem de yaptığı ve yapacağı seferler için gerekli ihtiyaçları bu fetihler sayesinde temin etmeye çalışıyordu.

Öte yandan kanaatimizce, gerek İbrahim Yınal'ın, gerek Sultanın Hanımı Hatun'un, gerek diğer bölge emirlerinin şefaathleri ve teşebbüslerinin sonuç vermesi ya da esas maksad olan itaat altına alma ve mal temini gayelerinin tahakkuk etmiş olması gibi hususları nazari dikkate alan Tuğrul Bey, İbn Mervan'ın 100.000 dinar ödemesi karşılığında kendisini affetmiş⁷², buna karşılık İbn Mervan da Selçuklu-Abbâsî itaatine girmişti. Daha sonra Selçuklu ordusu, Şaban 449/Ekim 1057'de Meyyafârkîn'den ayrılarak, Sincar'a yürüdü ve Sincar savaşında Besâsirî karşısında yenik düştükten sonra buraya

⁶⁶ Bkz. *Kâmil*, 9/630; Sibt, *Mir'ât*, 19-20; *Ebu'l-Ferec*, 1/310; Sibt İbn Mervan'ın söz konusu teşebbüsleriyle ilgili olarak oldukça tafsillatlı bilgiler vermektedir.

⁶⁷ Bkz. *Kâmil*, 9/630; Sibt, *Mir'ât*, 19-20; *Ebu'l-Ferec*, 1/310.

⁶⁸ Ceziretü İbn Ömer Musul'un kuzeyinde, üç günlük mesafede bulunan bir yerdir. Bkz. Yakut, *Mu'cem*, 2/138.

⁶⁹ Bkz. *Kâmil*, 9/630; Sibt, *Mir'ât*, 21; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 26/293.

⁷⁰ Bkz. Sibt, *Mir'ât*, 21.

⁷¹ Bkz. Sibt, *Mir'ât*, 21.

⁷² Bkz.: Sibt, *Kâmil*, 9/630; Sibt, *Mir'ât*, 21; *Ebu'l-Ferec*, 1/310; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 26/293.

sığınan Kutalmış'a ve Selçuklu askerlerine kötü davranan Sincar halkından bunun intikamını aldı.⁷³

Görüldüğü gibi, Sultanın katılımıyla ve Selçuklu ordusunun bölgedeki hareketi sürerken, öte yandan Tuğrul Bey'in emrinden bir hayli zaman geçtikten sonra da olsa nihayet İbrahim Yinal'ın 20.000 dolayındaki askerîyle birlikte Cemaziyyü'l-Ahir 449/ Ağustos 1057'de bölgeye geldiğini görüyoruz.⁷⁴ Bu gecikmesine rağmen bölgeye gelmez İbrahim Yinal'ı, Vezir Amidü'l-Mülk el-Kündûrî ile diğer Selçuklu emirleri ve komutanları sıcak bir şekilde hediyelerle karşılamışlardı.⁷⁵ Ancak İbrahim Yinal, Sultanın emrine rağmen bölgeye geç gelmesine aldırmayarak, sanki kendi suçunu bastırırcasına, el-Kündûrî ile karşılaştığında ona "Sen bu Arablarla Selçuklu Sultanı arasında anlaşma yaptın. Halbuki, denk kuvvetler arasında anlaşma yapılır. Bu köpekler (Arablar) kim oluyor da kökleri kazınamadı."⁷⁶ diyerek hem veziri hem de takibedilen Selçuklu siyasetini ve yapılan anlaşmayı da tenkid eder. Buna karşılık Vezir, ona, "Ey Emir, durumun gerektirdiği nazikliği ve önemini pek ala sen de biliyorsun ki, onların (Fâtîmî-Besâsîrî ve müttefiklerinin) toplamı çoktur. Ayrıca şu kadar varki, onların kabul ettiği anlaşma herhangi bir vuruşma ve savaş olmaksızın, kan dökülmeden yapılmış bir sulhdür. Ayrıca bu sulh, onların kendi aralarında dağılmaları için çok önemli bir sebeptir ve fırsattır. Sen Sultanın nâibisin, biz sana tâbiyiz, uygun gördüğünü yap."⁷⁷ diyerek söz konusu anlaşmanın hangi şartlarda, hangi amaçla ve nasıl yapıldığını pek güzel bir şekilde İbrahim Yinal'a izah etmiştir.

Diğer taraftan Tuğrul Bey de, kendisinin yanındaki kuvvetlerle birlikte derhal bölgeye gelmesini isteyen emrine rağmen, kardeşinin geç gelmesini unutmuş ya da affetmiş gibi davranarak kızgınlığını ve kırgınlığını hiç belli ettirmeden İbrahim Yinal'ı sıcak bir şekilde karşılamıştı. Hatta Selçuklu Sultanı, İbrahim'e kendi huzurunda hil'at ve hediyeler vererek taltif etmişti.⁷⁸

⁷³ Bkz. *Bundârî*, 15, Terc. 10; *Kâmil*, 9/630; Sibt, *Mir'ât*, 22; *Ebu'l-Ferec*, 1/310. Burada Şigar şeklinde; İbnü'l-Adim, *Buğye*, 6; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 26/293-294.

⁷⁴ Bkz. *Bundârî*, 15, Terc. 10; *Kâmil*, 9/630; Sibt, *Mir'ât*, 21; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 26/293.

⁷⁵ Bkz.: *Kâmil*, 9/630; Sibt, *Mir'ât*, 21.

⁷⁶ Bkz.: Sibt, *Mir'ât*, 21.

⁷⁷ Bkz.: *Kâmil*, 9/630; Sibt, *Mir'ât*, 21.

⁷⁸ Bkz.: *Kâmil*, 9/630; Sibt, *Mir'ât*, 21

Yukardan beri açıkladığımız üzere Tuğrul Bey'in ve Selçuklu ordusunun bölgedeki bu harekâtı ve faaliyetleri sürerken, diğer taraftan da Besâsîrî-Fâtîmî ittifakı tarafından Selçuklular aleyhine teşebbüsler yapılıyor ve bazı gelişmeler hazırlanıyordu. Mesela bu bağlamda Besâsîrî, Şaban 449/Eylül 1057'de Rahbe'den Balis'e⁷⁹ gidiyor⁸⁰ ve Rakka'yı Haleb emiri Simal b. Salih'in adamlarından alarak, Harran emiri Meni b. Vessâb'a veriyor⁸¹ ve böylelikle onu tekrar kendi yanına çekmiş oluyordu. Selçuklular açısından sözü-nü ettiğimiz bu menfi gelişmelerin, belki de, en tehlikelisi olarak değerlendirilebilecek olanı ise, daha önce Selçuklu-Abbâsî itaati altına girmiş olan Kureyş b. Bedran ile Dübeys İbn Mezyed'in, söz konusu anlaşmadan cayma emareleri göstermeleridir. Zira bu liderler yapılan anlaşma gereği Selçuklu ordusunun bölgedeki hareketinin durması gerekirken, devam ettiğini, hatta İbrahim Yınal'ın da askerleriyle birlikte bölgeye gelmesini anlaşma hükümlerine aykırı bir uygulama olduğunu ileri sürmüşlerdi. Maamafih Kureyş ve Dübeys, daha önce bu anlaşmasının yapılmasında önemli rolü olan Hazeresb'e bu gerekçelerini ve şikayetlerini bir mektupla iletiler.⁸² İbnü'l-Esîr'in beyanına göre, bu liderlerin Hezaresb'e sızlanıp serzenişte bulunmalarının bir başka sebebi de, İbrahim Yınal'ın geldiğinde, Hezaresb'e haber göndererek, kendisinin de artık bölgede olduğunu ve bundan böyle, Kureyş ve Dübeys'in hareketlerinde daha dikkatli olmaları yönünde tehdid etmiş olmasıydı.⁸³ Bütün bunların yanında Kureyş ve Dübeys'in, Selçuklu-Abbâsî itaati altına girmeyi kabul ettikleri anlaşmadan caymalarında el-Müeyyed'in faaliyetleri ve propagandalarının etkili olduğunu kabul etmemiz gerekecektir. Zira Selçukluların, Fâtîmî-Besâsîrî blokunu çökertmeye yönelik söz konusu başarılı harekâtı ve diplomatik atakları karşısında el-Müeyyed'in bu ittifakın tekrar birliğini sağlamak için yeniden bir takım gayretler ve faaliyetler içerisine girdiğini görmekteyiz⁸⁴ Nitekim el-Müeyyed bulunduğu Haleb'ten, Dübeys İbn Mezyed'e⁸⁵ Ebu'l-Feth İbn Verram'a,⁸⁶ Kureyş b. Bedran'a⁸⁷ ve

⁷⁹ Balis Şam bölgesinde, Haleb'le Rakka arasındaki bir yerleşim yerinin adıdır. Bkz. Yakut, *Mu'cem*, 1/328; Le Strange, *Buldanü'l-Hilafe*, 139.

⁸⁰ Bkz.: *Sîre*, 170; Sibt, *Mir'ât*, 22; İbnü'l-Adim, *Buğye*, 2; İbnü'l-Adim, *Zübde*, 1, 270-271.

⁸¹ Bkz.: Sibt, *Mir'ât*, 22; İbnü'l-Adim, *Zübde*, 1/271-273.

⁸² Geniş bilgi için bkz.: Sibt, *Mir'ât*, 20.

⁸³ Bkz. *Kâmil*, 9/630; Ayrıca bkz. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 26/293.

⁸⁴ Nitekim, el-Müeyyed, söz konusu liderlerin hepsine ayrı ayrı, defalarca mektuplar göndermek suretiyle onları tekrar birliğe, beraberliğe, çağırıp, Selçuklular hakkında bir takım ithamlarda bulunarak, Onların aleyhinde propaganda yaparak, söz konusu unsurları Selçuklulara karşı kıskırtıp, tekrar Besâsîrî'nin çevresinde toplamaya çalışıyordu. Bu mektuplar için bkz. *Sîre*, 157-164.

⁸⁵ Bkz. *Sîre*, 142-143, 148-149, 157-162.

Besâsirî'ye⁸⁸ mektuplar yazarak, onları, Selçuklulara karşı yürütülen mücadelede birlik olmaya çağırıyor ve buna teşvik ediyordu.

Hiç şüphe yok ki, Fâtîmîlerin hiç beklemediği bir anda ve şekilde mevcut Selçuklu kuvvetleriyle Musul civarında icra edilen Selçuklu tenkil ve sindirme hareketinin yanında, bir de İbrahim Yınal'ın kuvvetlerinin de katılımıyla bu harekât daha da genişleyerek etkin hale gelecekti. Dolayısıyla zayıflayan Besâsirî-Fâtîmî bloku karşısında Selçuklu kuvvetlerinin gücü iyice artmış olacak ve önünde durulamaz hale gelecekti. İşte bu durumu hesaba katan Fâtîmîler, doğrudan doğruya kendi topraklarını tehdit eden bu gelişmelerin önüne geçmek için her türlü çareye başvurup ve bütün imkanlarını seferber etmeleri kaçınılmazdı. Bunun için Fâtîmîler öncelikle hem bozulmuş olan Fâtîmî-Besâsirî ve müttefikler birliğini derleyip toparlayıp yeniden kurma ve hem de karşı blokta, yeni Abbâsî-Selçuklular cephesinde yeni gedikler açma yönünde bir takım tedbirleri alacaklardı.⁸⁹

Bu maksatla Fâtîmîler açısından yapılması gereken ilk şey, Selçuklu kuvvetleri karşısında güçsüzlüğünü anlayıp, Rahbe'ye çekilmiş bulunan Besâsirî'nin tekrar harekete geçirilmesidir. Zaten Besâsirî böyle bir teşebbüse hazır durumdaydı. Maamafih Besâsirî, Rahbe'den Fâtîmî halifesine bir mektup yazarak, Kureyş ve Dübey's'in kendi yanından ayrılıp, Selçuklu itaatine girmelerine rağmen, hala kendisinin Fâtîmîlere itaate ve bağlılığa devam ettiğini ve ayrıca Irak'ta Fâtîmî hilafetinin hakimiyetini ikame etmek üzere tüm gücünü kullanacağını bildirmişti. Buna karşılık el-Mustansır da, Besâsirî'ye gönderdiği cevabî mektupta kendisine her türlü maddi yardımı yapmak üzere hem mal göndereceğini, yıllık geliri 80.000 dinar olan Rahbe'yi ona ikta olarak verdiğini ve hem Rahbe'den itibaren Irak'a kadar olan tüm bölgeye kendisini vali tayin ettiğini ve hem de bunlara ilaveten, yanındaki askerlerin ihtiyacı olan yıllık 60.000 dinarı da Mısır'dan sağlayacağını bildirmişti.⁹⁰ İşte bu şartlar altında, zaten büyük ölçüde mal ve maddi kazanç peşinde koşan ve bu maksatla bir Selçuklu, bir Fâtîmî-Besâsirî safında yer alan ve kaypak siyaset

⁸⁶ Bkz. *Sîre*, 144-145, 146-147, 163-164.

⁸⁷ Bkz. *Sîre*, 145-146, 149-151, 164-165.

⁸⁸ Bkz. *Sîre*, 141-142, 151.

⁸⁹ Bu konuyu ayrı başlık halinde, yani Fâtîmîlerin Tuğrul Bey aleyhine İbrahim Yınal'la ittifak yapımları bahsinde inceleyeceğiz.

⁹⁰ Bkz. Bağdâdî, *Târik*, 9/400, İbn Kalânîsî, *Zeyl*, 87; *Muntazam*, 8/163-164; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 190; Sibt, *Mir'ât*, 4, 27; İbn Sayrâfî, *el-İşâre*, 80; İbnü'l-Adim, *Buğye*, 6; İbn Müyesser, *Ahbâru Mısır* 14, 15, 21; Makrîzî, *İttiâz*, 2/232, 233.

takip eden Kureyş b.Bedran ve Dübeys İbn Mezyed Mısır'dan gelecek olan bu yardımları duyunca, Tuğrul Bey'in Musul'dan ayrılıp, İbn Mervan'ın üzerine yürümesini de fırsat bilerek, Selçuklularla yaptıkları anlaşmadan caydılar. Dolayısıyla tekrar Besâsîrî-Fâtîmî blokuna dönmeyi menfaatleri açısından uygun bulmuşlardı.⁹¹

Maamafih kaynakların verdiği bilgilere göre, Kureyş'le Dübeys bir araya gelip, ortaya çıkan yeni gelişmeleri değerlendirerek, takip edecekleri yeni politikayı tesbit etmek için görüşme yaptılar. Bu görüşmede Kureyş, Dübeys'e: "Sen beldene git, zaten senin toprakların şu an Selçuklu askerlerinden boşalmış durumdadır. Orada kalman ve bölgeni imar etmen mümkündür. Ama bana ve topraklarıma gelince, orası harabtır, zaten Selçuklu Sultanı ve Ordusu hala oradadır. (Musul ve civarını kast ediliyor.) Ayrıca Sultan'ın benim hakkımda iyi düşündüğünü ve beni memnun edecek bir şey yapacağını yani topraklarımı boşaltacağını da sanmıyorum. Artık bundan sonra benim için Besâsîrî ile beraber olmaktan başka çıkar yol yoktur. Benim işim ve kaderim tamamen Besâsîrî ile birlikte olmaktır. Bu yüzden ben Rahbe'ye Besâsîrî'nin yanına gidiyorum"⁹² diyerek, bundan sonra takip edecekleri siyaseti belirlemişlerdi. Böylece Kureyş, devam eden Selçuklu, Besâsîrî-Fâtîmî mücadelesinde tekrar Fâtîmîlerin safında yer alıyordu. Dübeys de Kureyş'in kendisine tavsiyesine uyarak,⁹³ ya da İbnü'l-Esîr'in dediğine göre,⁹⁴ Kureyş'le birlikte Rahbe'ye gittiği halde, Besâsîrî'den yüz bulamayarak Şaban 449/Ekim 1057'de kendi toprakları olan Hit'e⁹⁵ gitmişti.⁹⁶

Öte yandan Tuğrul Bey, Zilkade 448/Ocak 1057'de başlayıp, Şevval 449/Aralık 1057'ye kadar hemen hemen bir yıldır kendisinin sevk ve idaresinde uygulanan Selçuklu planı gereği icra ettiği tenkil ve sindirme hareketini yeterli görmüş ya da Selçuklular açısından amaçlanan hedeflere ulaşılmış kabul edip, bölgeden ayrılmayı düşünüyordu. Bunun için Tuğrul Bey, önce bölgeye yeni gelmiş bulunan kardeşi İbrahim Yınal'a Musul ve civarını teslim ediyor⁹⁷ ve böylece bölgeden ayrılırken, adeta onun gönlünü hoş etmek ve

⁹¹ Bkz. *Kâmil* 9/630; Sibt, *Mir'ât*, 22.

⁹² Bkz. *Kâmil*, 9/630; Sibt, *Mir'ât*, 22.

⁹³ Bkz. Sibt, *Mir'ât*, 22.

⁹⁴ Bkz. *Kâmil* 9/630; Ayrıca bkz:Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 26/293-294.

⁹⁵ Hit Fırat nehri üzerinde Enbar'ın kuzeyinde bulunan bir yerleşim biriminin adıdır. Bkz.: Yakut, *Mu'cem*, 5/420-421.

⁹⁶ Bkz. *Kâmil* 9/630; Sibt, 22; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 26/293-294; *Bidâye*, 12/71.

⁹⁷ Bkz.: *Muntazam*, 8/181; *Kâmil*, 9/631; Sibt, *Mir'ât*, 23. *Ebu'l-Ferec*, 1/310; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-*

itaatini sağlamlaştırmak istiyordu. Halbuki Sultan'ın emrine rağmen. İbrahim Yinal, bölgeye gelmekte gecikmiş ve bunu da bazı mazeretler öne sürerek örtmeye çalışmıştı. İbrahim'in bu durumu, aslında, Tuğrul Bey'in kızmasına sebep olmuştu. Bundan başka Sincar'ın fethini müteakip İbrahim Yinal, Sultan'dan, iktalarını artırmasını istemiş, fakat o da "Fethettiğin yerin dışında hiç bir toprağı vermem, Rahbe'ye git orasını feth et, senin olsun." demiş, bu söz İbrahim'e ağır gelmişti.⁹⁸ Bu rivayetlerden anlaşılacağı üzere, Tuğrul Bey, belki de daha sonraki cereyan edecek isyanı sezmiş ve bu yüzden bölgeden ayrılırken, peşinen böyle bir işe kalkışmaması için sanki İbrahim'i hem uyarmış ve hem de üzerine düşeni yaparak onun isyanını önlemeye çalışmıştı. Akabinde Tuğrul Bey belirttiğimiz gibi, yaklaşık bir yıldır ordusunun başında bulunarak Besasari-Fâtımî ittifakına karşı icra ettiği askerî ve diplomatik hareketiyle kazandığı başarıların, belki de Abbâsî hilafeti nezdindeki manevi sonuçlarını ve karşılığını almak maksadıyla, Şevval 449/Aralık 1057'de Musul'dan ayrılarak Bağdad hareket etti.⁹⁹

Bu arada sözünü ettiğimiz Selçuklu planının uygulamasına yönelik olarak bir yandan Musul ve civarında Tuğrul Bey tarafından bu hareket icra edilirken, öte yandan bunun benzeri bir hareket da güneyde Vâsıt civarında yürütülüyordu. Zira gerek Sincar savaşında Selçuklu askerleri karşısında, Besâsirî-Fâtımî ittifakının galib gelmesi; gerek dâi el-Müeyyed'in propagandaları; gerek mezhebi inançlarının yakınlığı; gerek maddi yardımların etkisi gibi sebeplerle İbn Füsances Zilkade 448/Ocak 1057'de Selçuklu-Abbâsî hakimiyetine karşı Vâsıt'ta isyan etmiş ve Fâtımî hilafetine bağlanarak el-Mustansır adına hutbe okutmuştu.¹⁰⁰ Bu yüzden Amîdü'l-İrak Ebu'l-Fadl el-Hemedânî komutasındaki bir Selçuklu ordusu, İbn Füsances'in bu isyanını bastırmak ve onu tekrar Selçuklu-Abbâsî itaatine almak için Vâsıt'a hareket etti.¹⁰¹ 14 Safer 449/22 Nisan 1057'de Selçuklu ordusu ile İbn Füsances taraftarları arasında savaş yapıldı. Yapılan savaşta İbn Füsances'in ordusu yenildi. Hatta İbn Füsances yakalanarak Bağdad'a getirildi

Ereb, 26/294; Makrîzî, *İttiâz*, 2/234.

⁹⁸ Bkz. Sibt, *Mir'ât*, 23.

⁹⁹ Bkz. Bağdâdî, *Târih*, 9/400; İbn Kalânîsî, *Zeyl*, 87; *Muntazam*, 8/181; *Bundârî*, 16, Terc. 10; *Kâmil*, 9/631, 633; Sibt, *Mir'ât*, 23-24; İbnü'l-Adim, *Buğye*, 6; *Ebu'l-Ferec*, 1/311; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 26/294; *Bidâye*, 12/72; Makrîzî, *İttiâz*, 2/234.

¹⁰⁰ Bkz. *Muntazam*, 8/173; *Kâmil*, 9/624-625; Sibt, *Mir'ât*, 13-14; *Bidâye*, 12/69.

¹⁰¹ Bkz. *Kâmil*, 9/624; Sibt, *Mir'ât*, 15.

ve 19 Safer 449/27 Nisan 1057'da pazar günü burada idam edilerek cezalandırıldı.¹⁰²

Yukarıdan beri açıkladığımız üzere, Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey yaklaşık bir yıldır Fâtımî-Besâsirî ittifakına karşı Musul ve civarında yürüttüğü mücadelenin ilk safhasını büyük ölçüde başarıyla bitirmiş görünüyordu. Bundan sonra görünüşte Selçuklularla Besâsirî-Fâtımî ittifakının mücadelesi şeklinde devam eden bu hadiseler aslında Abbâsî-Fâtımî mücadelesi ve onun en önemli parçasıydı. Bu açıdan Tuğrul Bey haklı olarak, hem Abbâsî hilafeti, hem de Selçuklular adına sürdürdüğü bu mücadelede kazandığı başarıların Abbâsî halifesi tarafından takdir edilmesini bekliyor ve umuyordu. Dolayısıyla Selçukluların yürüttükleri faaliyetlerin kazandıkları başarıların Abbâsî halifesi tarafından kabul ve tasdik edilmesi, hatta bir anlamda bundan sonrada yapılacak mücadelenin halife tarafından görevlendirilmesi ve tanınması gerekiyordu.

3- Abbâsî Halifesi el-Kâim'in Bağdad'da Tuğrul Bey'i Kabulü ve Görüşmeleri

Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey, Fâtımî-Besâsirî ittifakına karşı, yukarıda ele aldığımız hareketini gerçekleştirdikten sonra Musul ve civarını kardeşi İbrahim Yınal'a teslim ederek Musul'dan ayrılmış ve 24 Şevval 449/24 Aralık 1057'de Bağdad'a dönmüştü.¹⁰³ Tuğrul Bey'i, Bağdad'ın girişinde el-Kufs denilen yerde, Reisü'r-Rüesâ vezir İbn Müslime, Bedran b. Dübeys, İbn Verram ve daha birçok emir ve Bağdad eşrafi karşılamaya gelmişlerdi. Halife tarafından Sultanı karşılamak üzere gönderilen bu heyet el-Kufs'a yaklaşıırken, bir grup emirle beraber Selçuklu veziri Amidü'l-Mülk el-Kündûrî bu Abbâsî heyetini karşıladı.¹⁰⁴ Akabinde, buluşan Reisü'r-Rüesâ ve el-Kündûrî Tuğrul Bey'in huzuruna girdiler. İbn Müslime, Halife el-Kâim tarafından Sultan'a gönderilen kıymetli hediyeleri, sarığı, hil'ati ve ayrıca mektubu verdi.¹⁰⁵ Bu mektupta, el-Kâim, Tuğrul Bey'in başarılı Musul hareketi sonrasında tekrar Bağdad'a dönüşünden ötürü duyduğu sevinci mutluluğu ve ayrıca Abbâsî hilafetinin selameti ve güvenliği için göster-

¹⁰² Bkz. *Sîre*, 143; *Kâmil*, 9/625; Sibt, *Mir'ât*, 15.

¹⁰³ Bkz. Bağdâdî, *Târih*, 9/400; İbn Kalânisi, *Zeyl*, 87; *Muntazam*, 8/181; *Bundârî*, 16, Terc. 10; *Kâmil*, 9/633; Sibt, *Mir'ât*, 24; İbnü'l-Adim, *Buğye*, 6; *Ebu'l-Ferec*, 1/311; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 26/294; *Bidâye*, 12/72; Makrîzî, *İttiâz* 2/234; M. Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 40-41, 50-51; C.E. Bosworth, "The Political....," 47; Muhammed Mahmud İdris, *Târihu'l-Irak*, 104-105.

¹⁰⁴ Bkz. *Kâmil*, 9/633; Sibt, *Mir'ât*, 24; *Ebu'l-Ferec*, 1/311.

¹⁰⁵ Bkz. *Kâmil*, 9/633; Sibt, *Mir'ât*, 24; *Ebu'l-Ferec*, 1/311; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 26/294.

diği bu gayretleri ve hizmetleri dolayısıyla ona teşekkürlerini ve selamlarını biliyordu.¹⁰⁶ Hemen Tuğrul Bey, el-Kâim'in kendisine gönderdiği hediyeleri ve bu mektubu, Halifeye olan bağlılığı ve hürmetini ızhar etmek için ima ile öperek aldı.¹⁰⁷

Selçuklu Sultanı, Halifenin gönderdiği hediyeler ve mektubtaki teşekkür karşısında: "Ben şu Daru'l-Aziz'in (hilafet makamının) hizmetçisiyim ve ona hizmet etmekten şeref duyarım. Ayrıca Halifeye olan yakınlığım beni sevindirir ve mutlu eder." diyerek, halifeye karşı olan duygularını dile getirdi.¹⁰⁸ Görüşme sonunda Bağdad'a dönüşü için İbn Müslime'nin atı hazırlandı tam Vezir atına binerken, Tuğrul Bey Halife için tekrar ima ile yer öptü ve: "Halifenin selametini ve makamının idamesini sağlamak ve onu her türlü tehlikelerden korumak hususunda uykularım kaçıyor, bu sorumluluk beni sürekli huzursuz ediyor, zira bunu hakkıyla yerine getirememekten çok korkuyorum."¹⁰⁹ deyince, Reisü'r-Rüesâ, Sultana "Senin Emirü'l-Mü'minin katında mevkiin yüksek, kadrin yüce. Zaten sen onun halk üzerindeki nâibisin. Allah'a hamd olsun ki, sen Halife katında şimdiye kadar görülmemiş güven ve itimad kazanmış durumdasın. Ben eminim ki, onun nimetleri, kendisine hüsnü teveccüh gösteren, sağlam ve doğru itikad sahibi kimselere daima ulaşacaktır."¹¹⁰ dedi. İbn Müslime'nin ağzından bu sözleri duymasıyla Tuğrul Bey'in şevki ve heyecanı öylesine çoğaldı ki, "Şu İzzeti Şerifi görmek ve karşılaşmak isteğim çok arttı"¹¹¹ diyerek, Halife'yle görüşme arzusunu dile getirdi. Sultanın bu isteğine karşılık, Reisü'r-Rüesâ "Bu görüşme çok geç olmayacak."¹¹² dedi ve Tuğrul Bey'e müjdeli haberi verdi.

Nitekim Tuğrul Bey'in bu görüşme isteği, İbn Müslime tarafından Halife'ye iletili. Halife el-Kâim de, Sultan'ın görüşme isteğini kabul ederek 25 Zilkade 449/23 Ocak 1058 tarihinde kendisini Abbâsî Sarayına davet ettiğini bildirdi. Akabinde bu haber Selçuklu sarayına ulaştırıldı.¹¹³ Halife, Tuğrul Bey'i huzura kabulü dolayısıyla, Bağdad'daki

¹⁰⁶ Bkz. *Kâmil*, 9/633; Sibt, *Mir'ât*, 24; *Ebu'l-Ferec*, 1/311.

¹⁰⁷ Bkz. *Kâmil*, 9/633; Sibt, *Mir'ât*, 24; *Ebu'l-Ferec*, 1/311.

¹⁰⁸ Bkz. Sibt, *Mir'ât*, 24; *Ebu'l-Ferec*, 1/311.

¹⁰⁹ Bkz. Sibt, *Mir'ât*, 24; *Ebu'l-Ferec*, 1/311.

¹¹⁰ Bkz. Sibt, *Mir'ât*, 24; *Ebu'l-Ferec*, 1/311.

¹¹¹ Bkz. *Kâmil*, 9/633; Sibt, *Mir'ât*, 24; *Ebu'l-Ferec*, 1/311.

¹¹² Bkz. *Kâmil*, 9/633; Sibt, *Mir'ât*, 24; *Ebu'l-Ferec*, 1/311.

¹¹³ Bkz. *Muntazam*, 8/181; *Bundârî*, 16, terc. 10; *Kâmil*, 9/633; Sibt, *Mir'ât*, 25; *Ebu'l-Ferec*, 1/311; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 26/294.

Dâru'l-Hilafe'de onun şerefine 25 Zilkade 449/23 Ocak 1058 Cumartesi günü umumi bir kabul resmi verecekti. Hazırlıklar bu yönde devam ediyordu. Maamafih Sultanın saraya gelişi için son derece muhteşem bir karşılama töreni hazırlanmış ve önce Tuğrul Bey'i Dicle üzerinde taşıyacak kayıklar, daha sonra Saraya getirecek atların hepsi özel olarak el-Kâim tarafından gönderilmişti. Bu karşılama ve kabul merasimine Halifelik görevlileri, Sultanın maiyeti, kumandanlar, Bağdad'ın ileri gelenleri katılıyordu.¹¹⁴

Nihayet Selçuklu Sultanı Dâru'l-Hilafe'ye geldi ve onu "Sahnı Selam"ın¹¹⁵ kapısı önünde Reisü'r-Rüesâ İbn Müslime karşıladı.¹¹⁶ Perdeler açılıp yerden 7 arşın yükseklikte, oldukça muhteşem bir taht üzerinde oturan ve üstünde Hz. Peygamberin bürdesi ve elinde Hayzuran ağacından yapılmış olan asasıyla halife el-Kâim göründü. Tuğrul Bey Halife'yi görür görmez, itaati, saygısı ve sevgisini göstermek için defalarca yeri, sonra da elini öptü.¹¹⁷ Hemen Sultan için bir taht hazırlandı. Halife, İbn Müslime'ye, Tuğrul Bey'i ve tercüman olarak¹¹⁸ görüşmede hazır bulunan Vezir Amîdü'l-Mülk el-Kündûrî'yi hazırlanan tahta çıkarmasını söyledi. Tuğrul Bey ve vezir el-Kündûrî tahta çıktılar.¹¹⁹

Bunu takiben el-Kâim, vezir ve tercüman el-Kündûrî aracılığıyla Sultan Tuğrul Bey'e aktarılmak üzere İbn Müslime'ye: "Emiru'l-Mü'minin senin gayretlerini şükranla yaptığın işleri de övgüyle karşılamaktadır. Sana (Sultan kast ediliyor) yakın olmaktan ve Senin'le görüşmekten dolayı da memnundur. Sana sevgisini ve nimetlerini artıracaktır. Ayrıca Halife, Allah'ın kendisine verdiği toprakların tamamını senin idarene tevdi etmiş, kullarının (tebasının) hukukunun korumasını da sana bırakmıştır. İdaresini sana tevdi ettiği insanların ve memleketlerin işlerini görürken, Allah'tan kork, bu hususta Allah'ın ve Halife'nin sana verdiği nimetlerin kadrini kıymetini bil ve daima hatırla; insanların, kulların iyiliğine ve beldelerin imarına çalış, adaleti yay, zulmü kulların üzerinden kaldır."¹²⁰

¹¹⁴ Tuğrul Bey'in karşılanma merasimi, merasim alayı ve Sultanın Daru'l-Hilafe'ye gelişinin ayrıntıları için bkz. *Muntazam*, 8/181; *Kâmil*, 9/633; Sibt, *Mir'ât*, 25.

¹¹⁵ Sahn-ı Selam, Daru'l-Hilafe'de, önemli misafirlerin kabul edildiği salon; Bkz. Ebu'l-Huseyin Hilal İbnü'l-Muhassin es-Sabi, *Rusumu Daru'l-Hilafe*, Neşr. Mihail Avvad, Bağdad 1383/1964; 79, 80, 81.

¹¹⁶ Bkz. *Muntazam*, 8/181; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 191; Sibt, *Mir'ât*, 25.

¹¹⁷ Bkz. *Muntazam*, 8/181-182; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 191; *Kâmil*, 9/633; Sibt, *Mir'ât*, 25; *Ebu'l-Ferec*, 1/311; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 26/294-295; *Bidâye*, 12/72.

¹¹⁸ Tuğrul Bey Arabça bilmiyor, buna karşılık el-Kâim de Türkçe bilmiyordu. Ama Vezir el-Kündûrî hem Türkçe'yi, hem de Arapça'yı biliyordu.

¹¹⁹ Bkz. *Muntazam*, 8/182; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 192; *Bundârî*, 16-17, Terc. 10-11; *Kâmil*, 9/633; Sibt, *Mir'ât*, 25, *Ebu'l-Ferec*, 1/311.

¹²⁰ Bkz.: *Muntazam*, 8/182; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 1952; *Kâmil*, 9/634; Sibt, *Mir'ât*, 25; *Ebu'l-Ferec*,

diyerek hem Tuğrul Bey'in idaresini meşru tanıyor ve hem de ona kendi adına insanların idaresiyle ilgili görevler veriyor ve aynı zamanda bu görevleri yerine getirirken uyması gereken prensiplerle ilgili nasihatlar da ediyordu. Bu rivayetlerden de anlaşılacağı üzere ve görüldüğü gibi, halife el-Kâim, hakimiyeti altında bulunan toprakların ve tebanın idaresini kendi adına hareket etmesi için Tuğrul Bey'e veriyor ve bu anlamda bazı siyasî ve askerî görev ve yetkilerini Sultana havale ediyordu.¹²¹

Halifenin bu konuşması ve görevlendirmesi karşısında Tuğrul Bey, tahtan inip yeri öptü ve Halife'ye hitaben: "Ben Emiru'l-Mü'minîn'in kulu ve hizmetçisiyim. Emrinin ve nehyinin uygulayıcısıyım. Beni görevlendirdiği hususlarda Allah'dan yardım ve başarı diliyorum."¹²² diyerek, tekrar huzurda yeri öptü ve böylece Halife'ye olan bağlılığını ve saygısını bir kere daha gösterdi. Akabinde Halife, Tuğrul Bey'e hediye ettiği hil'atın giydirilmesini emretti. Sultan bu hil'atı giymek üzere yandaki odaya geçti ve hil'atı giyerek tekrar huzura dönüp, yeniden hem yeri, hem Halifenin elini öptü. Bunu takiben Halife Sultan'a kılıç kuşattı ve ona "*el-Melikü'l-Meşrik ve'l-Mağrib*" ünvanını vererek öyle hitab etti. Ayrıca ikisi kırmızı, biri siyah üç bayrağı kendi eliyle verip, bir de menşur hazırlatarak teslim etti.¹²³ Söz konusu menşur ya da ahidname huzurda açıktan okundu. Halife bu menşurunda "gereğince amel et" dedikten sonra, "Bu ahidle Allah'ın sana yasakladığı şeylerden seni nehy ediyorum. Bu menşuru Mansur b. Muhammed (el-Kündûrî) sana okur, zira o senin nezdindeki bizim nâibimizdir. Onu koru gözet. Şüphesiz o, güvenilir ve emin birisidir. Onunla dostluğunu ve arkadaşlığını Allah adına kur."¹²⁴ diyordu. Akabinde Sultan, Halife'den musafaha için izin istedi. Halife de ona elini verdi, Sultan onun elini

1/311-312; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 26/295; *Bidâye*, 12/72.

¹²¹ Bazı tarihçilerimiz bu durumu, Türk-İslâm tarihinde devlet işleriyle din işlerinin ayrılması uygulamasının başlangıcı olarak görmüşlerdir. Başka bir ifadeyle, laiklik uygulamasının bir örneği olarak değerlendirmişlerdir. Bkz.: Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 41; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", İ.A., 10/391. Halbuki burada kanaatimizce, yetki devrinden ziyade, halife adına, halkın işlerini görmek, halkın huzurunu kaçıran ve hilafet otoritesine baş kaldıran unsurlarla mücadele etmek halife adına hareket etmek söz konusudur. Ayrıca el-Kâim tarafından söylendiği üzere Tuğrul Bey bu görevlerini yerine getirirken İslâm dininin kuralları içerisinde hareket edecektir. Bunların yanında, zaten bu sıralarda, halifenin, bu işleri görebilecek, ne siyasî, ne mali ne de askerî gücü vardır. Dolayısıyla bu işleri görme görevi zaten kendiliğinden Tuğrul Bey'e düşüyordu.

¹²² Bkz.: İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 192; *Muntazam*, 8/182; Sibt, *Mir'ât*, 25-26; *Ebu'l-Ferec*, 1/312; *Bidâye*, 12/72.

¹²³ Bkz. İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 192; *Muntazam*, 8/182; *Bundârî*, 17, Terc. 11-12; *Kâmil*, 9/634; Sibt, *Mir'ât*, 26; *Ebu'l-Ferec*, 1/312; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 26/295; *Bidâye*, 12/72.

¹²⁴ Bkz. *Muntazam*, 8/182; *Bundârî*, 17, Terc. 12; Sibt, *Mir'ât*, 26; *Bidâye*, 12/72.

öptü. Buna karşılık el-Kâim, Tuğrul Bey'in yüzünü iki kere eliyle sıvazladı. Bunu takiben Sultan ve maiyeti Halife'den izin isteyerek huzurdan ayrıldılar.¹²⁵ Tuğrul Bey Abbâsî sarayından ayrıldıktan sonra, Halife'nin kendisine verdiği ünvan ve hediyelere karşılık olarak, el-Kâim'e 50.000 dinar para ve bir çok kıymetli hediyeler gönderdi.¹²⁶

Burada ayrıntılı biçimde naklettiğimiz Abbâsî halifesi el-Kâim'in, Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'i kabulü ve vâki görüşmesinin aslında, üzerinde çalıştığımız konuyla belki doğrudan ilgisi olmadığı söylenebilir. Hatta böylesine ayrıntılı bir biçimde üzerinde durulması lüzumsuz da görülebilir. Ancak kanaatimizce durum böyle değildir. Zira bu görüşme, Tuğrul Bey'in Besâsirî-Fâtimî ittifakına karşı Musul ve civarında gerçekleştirdiği başarılı hareket sonrasında vâki olmuştur. Bu münasebetle biz burada Selçukluların Besâsirî'ye dolayısıyla Fâtimîlere karşı takip ettiği siyasetin ve yürüttüğü mücadelenin hattı zatında Abbâsî hilafetinin siyaseti ve mücadelesi olarak görüyoruz. Zaten öyle olmuştur. İşte bu nedenle Besâsirî-Fâtimî ittifakına karşı yapılmış sefer sonrasında Halife'nin Tuğrul Bey'i kabulünü Selçuklu-Fâtimî mücadelesi konusu çerçevesinde değerlendiriyoruz. Nitekim söz konusu görüşmede de ifade edildiği ve görüldüğü üzere, el-Kâim, Tuğrul Bey'in Besâsirî'ye ve Fâtimîlere karşı yürüttüğü faaliyetleri takdirle karşılıyor ve teşekkür ediyordu. Böylelikle bir anlamda onun siyasetini ve mücadelesini tasvib ve tasdik ediyordu. Dolayısıyla Tuğrul Bey'in bu mücadelesi, Selçuklu hakimiyetini yaymak maksadıyla olduğu kadar, belki de daha da fazla Abbâsî hilafetini düşmanları olan Besâsirî ve müttefiki, destekçisi Fâtimîlere karşı müdafaa amacına yönelikti. Hatta öylesine ki, el-Kâim, Tuğrul Bey'i "*Doğunun ve Batının Hükümdarı*" olarak niteliyor. Bir anlamda Selçukluların Fâtimîlere karşı yürüttüğü mücadeleyi onaylıyor ve meşru ilan ediyordu. Çünkü zaten Tuğrul Bey, o ana kadar doğunun Sultanı durumunda olup, hakimiyetini tesis etmişti. Bundan böyle, eskiden Abbâsîlere tabii iken, halen Fâtimîlerin elinde bulunan Batı İslâm dünyası topraklarının onların elinden alınması için Tuğrul Bey'e izin verilmiş oluyordu. Böylece bir anlamda, Suriye ve Mısır'ın Fâtimîler elinden

¹²⁵ Bkz. *Muntazam*, 8/182-183; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 192; *Bundârî*, 17, Terc. 12; *Kâmil*, 9/634; Sibt, *Mir'ât*, 26; Ebu'l-Ferec, 1/312; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 26/295; *Bidâye*, 12/72.

¹²⁶ Bkz. *Muntazam*, 8/182; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 192; *Kâmil*, 9/634; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 26/295; *Bidâye*, 12/72; Ayrıca el-Kâim'in Tuğrul Beyi kabulü ile ilgili olarak, bkz.: Osman Turan, *Selçuklular Târihi*, 94-95; Zekerîya Kitapçı, *Abbâsî Hilafetinde Selçuklu Hatunları ve Türk Sultanları*, Konya 1994, 36-42; M. Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Târihi*, 179-180; Hüseyin Emin, *Târihu'l-İrak*..., 65-66.134-35; C.E. Bosworth, "*The Political*...", 47.

kurtarılması görev olarak Abbâsî Halifesi tarafından Tuğrul Bey'e dolayısıyla Selçuklulara tevdi edilmiş oluyordu.

Kanaatimizce bu görüşmenin bizim çalışmamız açısından bir başka yönü daha bulunmaktadır. O da Selçukluların Fâtîmîlere karşı takip ettiği siyasetin ve mücadelenin temel dayanağı olan Selçuklu-Abbâsî müsbet münasebetleri ve Selçukluların Abbâsî, dolayısıyla Ehli Sünnet yanlısı siyasetlerinin seyrini yansıtmasıdır. Nitekim görüldüğü gibi bu kabul hem Tuğrul Bey'in Abbâsî hilafetiyle olan münasebetlerini, Selçuklu Sultanının Abbâsî halifesine karşı duyduğu sevgiyi, taşıdığı saygıyı ve bağlılığı göstermesi açısından, hem de Abbâsî halifesinin Tuğrul Bey'e beslediği güveni, itimadı ve onu kendi nâibi olarak görüp, bunu bizzat ifade etmesi bakımından dikkat çekicidir. Bunlara ilaveten bu görüşme, Selçuklu Sultanının, Ehli Sünnet İslâm anlayışına ve Halifesine olan bağlılığını ve onun temsilcisi kabul edilen Abbâsî hilafetiyle olan ilişkilerini daha iyi tanımlama ve değerlendirme fırsatını bize vermektedir. Bir de Abbâsî halifesi ile Tuğrul Bey arasındaki bu münasebetlerin olumlu yönde gelişmesinde İbn Müslime'nin payını ve dolayısıyla söz konusu Abbâsî vezirinin Sünnî Selçuklulara yakınlığını ve itimadını göstermesi bakımından gayet önemli olduğu da kabul edilmelidir. Ayrıca Selçuklularla Abbâsî hilafetinin münasebetlerinin müsbet gelişiminde, Tuğrul Bey'in Ehli Sünnet ve Abbâsî hilafeti yanlısı siyaseti, dolayısıyla Abbâsîlerin düşmanı ve rakipleriyle olan mücadelesi ve karşılıklı siyasî ve dinî menfaatlerin yanında, bir de akrabalık bağı bulunmasının etkili olduğunu düşünüyoruz. Zira 448/1056'da el-Kâim, Tuğrul Bey'in yegeni ve Çağrı Bey'in kızı olan Hatice Arslan Hatun¹²⁷la evlenmişti.¹²⁸ Bu akrabalık bağının da Selçuklu-Abbâsî münasebetlerinde olumlu rol oynadığı gerçeğini göz ardı etmemek lazımdır, diye düşünüyoruz.

4- Selçuklu Başarıları Karşısında Fâtîmîlerin Karşı Faaliyetleri

Yukarıda incelediğimiz üzere, Selçuklu ordusu tarafından Tuğrul Bey'in katılımıyla 448/1057 yılı sonlarında başlayıp, 449/1058 yılı içerisinde de devam eden harekâtın Musul ve civarında icra edildiğini görmüştük. Bu harekâtla Selçuklular, Besâsirî ve müttefik-

¹²⁷ Arslan Hatun hk. bkz. Faruk Sümer, "Arslan Hatun" T.D.A., Ekim 1986, Sayı: 44, 8-13.

¹²⁸ Bu evlilik için bkz., *Muntazam*, 8/169-170; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 190; *Bundârî*, 13-14, Terc. 8-9; *Kâmil*, 9/617; Sibt, *Mir'ât*, 2-3; *Ebu'l-Ferec*, 1/308; *Bidâye*, 12/67-68; Ahmet Muavviz, *Tuğrul Bek*, 69; Fethi Ebu Seyf, *el-Mûsâheratü's-Siyasiyye fi'l-Asrayni'l-Gaznevi ve's-Selcuki*, Kahire Trs., 68-74.

lerini hem cezalandırmayı, hem de bloku çökertmeyi hedeflemişlerdi. Nitekim Kureyş ve Dübeys Besâsirî-Fâtîmî ittifakından ayrılarak Selçuklu-Abbâsî hakimiyetini tanımışlardı. İbn Mervan da aynı blokta açıktan yer almamakla beraber ikili bir siyaset takip ediyordu. Ancak o da, Tuğrul Bey'in söz konusu harekatıyla itaate alınmıştı. Buna karşılık Besâsirî de Selçuklu gücü karşısında dayanamayacağını anlayınca çareyi Rahbe'ye kaçmakta bulunduğunu belirtmiştik.

Görüldüğü gibi Tuğrul Bey'in bu harekâtı, Fâtîmî-Besâsirî bloku içinde yer alıp, Selçuklular karşısında mücadele eden ittifak unsurlarının konumlarını, tavırlarını ittifak aleyhine etkilemiş ve hatta bu yüzden bu ittifak büyük yaralar almış ve neredeyse çöküntüyle karşı karşıya kalmıştı. Başka bir ifade ile Fâtîmîler tarafından el-Müeyyed Vâsıtasıyla büyük paralar ve çabalar sarfedilerek kurulan bu ittifak, Selçukluların önce askerî sefer düzenleyip, sonra da maddi ve siyasî tavizler verme politikasıyla yıkılma sürecine girmiş bulunuyordu. Maamafih belirttiğimiz gibi, el-Müeyyed bu hususta: "Selçuklu Veziri el-Kündûrî, ittifak üyeleriyle yazışmalarda bulunarak, onlara öylesine tuzaklar kuruyordu ki, böylelikle müttefiklerin birliğini ve beraberliğini bozuyordu. Bunu da birine Musul'u, diğerine Basra ve Vâsıt'ı ikta olarak vermeyi taahhüt ederek gerçekleştiriyordu."¹²⁹ Bu suretle onun hilesi bu blokta önce zayıflama ve sonrasında ölüm getirdi. o kılıcını müttefikler arasına ayrılık darbesi olarak vurdu. Böylece kavmin aklıyla oynadı, onları ayarttı. Bu nedenle onları ayrılık rüzgarı kasıp kavurdu."¹³⁰ diyerek, Selçukluların uyguladığı bu planın Besâsirî-Fâtîmî ittifakı üzerinde ortaya çıkardığı menfi neticelere işaret etmiştir. Bir anlamda el-Müeyyed ve Fâtîmîler beklemedikleri bir şekilde ittifakın dağılmasından ötürü hayal kırıklığına uğramışlardı.

Fâtîmîler açısından ortaya çıkan bu kötü gidişat karşısında Rahbe'de bulunan el-Müeyyed, ittifak unsurlarının tekrar birliğini sağlamak ve Selçuklular ile Fâtîmî-Besâsirî ittifakı arasında cereyan eden bu savaşta onları tekrar Fâtîmî safında birleştirmek için harekete geçti. Bu maksatla el-Müeyyed, Dübeys b. Mezyed'e,¹³¹ Ebu'l-Feth İbn Verram'a,¹³² Kureyş b. Bedran¹³³ ve Besâsirî'ye tekrar tekrar mektuplar yazarak, onları

¹²⁹ Bu hususta bkz. *Kâmil*, 9/629; Sibt, *Mir'ât*, 18-19.

¹³⁰ Bkz. *Sîre*, 156

¹³¹ Bkz. *Sîre*, 142-143, 147-149, 157-162.

¹³² Bkz. *Sîre*, 144-145, 146-147, 163-164.

¹³³ Bkz. *Sîre*, 145-146, 149-151, 164-165.

Selçuklulara karşı birlikte mücadeleye çağırırdı. Zira alınan yenilgiye ve uğranılan başarısızlıklara rağmen, el-Müeyyed'in dolayısıyla Fâtîmî hilafetinin hedefi, kendi nüfuzlarını ve varlıklarını Irak'ta kesinleştirmek ve ebedileştirmek, hatta bölgedeki Abbâsî hilafeti ile Selçuklu gücünü yok etmek üzere tespit edilmişti. Nitekim el-Müeyyed bu hususta: "Şüphesiz, ben, çalışmalarımın, gayretimın heba olduğunu ve (Mısır'dan getirdiğim) malların, nimetlerin yok olduğunu gördüm. Halbuki ben sadece bu iş için (yani Besâsîrî-Fâtîmî ittifakının oluşturulup, Selçuklulara ve Abbâsîlere karşı mücadele etmek için) kalıp Mısır'dan buralara geldim. Fâtîmî halifesinin gönderdiği yüklü miktardaki malları getirdim ve bu sayede Fâtîmî taraftarlarını bir araya getirebildim. Fakat şu an ben iki durumla karşı karşıyayım: Ya Fâtîmî halifesinin gönderdiği mallar tamamıyla boşa gidecek ya da gayretlerimizin, çabalarımızın boşa gitmesiyle birlikte Selçukluların azgın düşmanlığı Fâtîmîler üzerine gelecek ve onlar Fâtîmî topraklarına musallat olacak."¹³⁴ diyordu. Öyle anlaşıyor ki el-Müeyyed amacının her halükarda hem Fâtîmî servetinin heba olmasına mani olmak, hem de Selçukluların düşmanlığının bertaraf edilmesi için her türlü gayretin sarfedilmesinden yana olduğunu bildiriyordu.

Hiç şüphe yok ki el-Müeyyed anlattığımız peş peşe gelen bu çöküntülere rağmen, vaz geçilmez nihâi hedefini gerçekleştirmek için yılmadan, usanmadan çalışmalarını sürdürerek Fâtîmî-Besâsîrî ittifakının tekrar derlenip toparlanması ve Selçuklulara karşı savaşın sürdürülmesi yönünde bazı başarılar da elde etmişti. Mesela bu bağlamda, el-Müeyyed'in, Nümeysi lideri Meni b. Şebib İbn Vessab'ı Fâtîmîlerin safına tekrar kazandırdığını söyleyebiliriz.¹³⁵ Belirttiğimiz gibi, zaten el-Müeyyed'in bu faaliyetlerinin Tuğrul Bey'in Musul ve civarında icra ettiği hareket esnasında da devam ettiğini ve azımsanmayacak derecede bazı başarılar da elde ettiğini görüyoruz. Maamafih, Tuğrul Bey, ikili politikası sebebiyle İbn Mervan üzerine gittiğinde o, el-Müeyyed'den yardım istedi. Bunun üzerine el-Müeyyed, Selçuklu tehdidi altında bulunan İbn Mervan'a, Besâsîrî ve Meni b. Şebib Vâsıtasıyla yardım etmeyi ve destek olmayı bile vaad etmişti. Ancak öyle görünüyor ki, İbn Şebib'in bu yardım vaadi İbn Mervan'la Tuğrul Bey'in arasını barış yoluyla düzeltilmesine katkıda bulunmaktan ibaret kalmıştı. Bu da, daha önce ifade ettiğimiz gibi İbn Mervan'ın Fâtîmîlerle tüm irtibatını kesmesi şartına dayalı ola-

¹³⁴ Bkz. *Sîre*, 142-143.

¹³⁵ Bkz. *Sîre*, 170.

rak Selçuklu-Abbâsî itaatini kabul anlaşmasıyla son bulmuştu.¹³⁶ Ayrıca yine daha önce de belirttiğimiz gibi, muhtemelen el-Müeyyed'in faaliyetlerinin tesiriyle olsa gerek ki, Kureyş kabul ettiği Selçuklu-Abbâsî hakimiyetinden tekrar ayrılıp, Rahbe'de bulunan Besâsîrî'nin yanına gitmişti.¹³⁷

Öyle görünüyor ki, Fâtîmî dâisi el-Müeyyed dolayısıyla Fâtîmî hilafeti, Abbâsî hilafeti ve onun yanında yer almış olan Selçukluların karşısına Besâsîrî ve mahalli emirleri çıkartıp bunları mali, askerî ve diplomatik yönden destekleyerek hem Irak'ta Fâtîmî hakimiyetini sağlamak ve hem de kendilerine yönelik Selçuklu tehdidini ortadan kaldırmak için yürütülen bu faaliyetlerle yetinmiyordu. Bunun yanında o, aynı çerçevede Selçuklu emirlerinden İbrahim Yınal'la münasebet kurmayı başardığı gibi, diğer taraftan Selçuklu veziri Amidü'l-Mülk el-Kündûrî'yle¹³⁸ de irtibat kurmanın yollarını arıyordu. Nitekim bu yönde el-Müeyyed, el-Kündûrî'ye mektup gönderip onu Fâtîmî mezhebine ve Fâtîmî halifesine itaata davet ediyor dolayısıyla Fâtîmî saflarına çekmeye çalışıyordu.¹³⁹

el-Müeyyed'i buna sevkeden sebeblere baktığımızda, daha önce de belirttiğimiz gibi, el-Kündûrî'nin, Besâsîrî-Fâtîmî blokunun birliğinin bozulmasında rol alıp etkili bir siyaset takib etmiş olduğunu görürüz.¹⁴⁰ Kaynaklarımızdan anlaşıldığı kadarıyla, el-Müeyyed¹⁴¹ ya da Fâtîmî veziri el-Yâzûrî¹⁴² hem el-Kündûrî'nin Fâtîmî-Besâsîrî blokuna verdiği zararı önlemek, hem onu kendi saflarına çekmek, hem de el-Kündûrî ile mektuplaşmak suretiyle halife el-Kâim'in zihninde ve kalbinde Selçukluların Fâtîmî siyaseti hakkında bir şüphe uyandırmak ve dolayısıyla Abbâsî hilafeti ile Selçuklular arasında

¹³⁶ Bkz. *Sîre*, 170; Ayrıca bkz. *Kâmil* 9/630-631; Sibt, *Mir'ât*, 19-22.

¹³⁷ Bkz. *Sîre*, 170; *Kâmil*, 9/630; Sibt, *Mir'ât*, 22.

¹³⁸ Asıl adı Ebu Nasr Mansur b. Muhammed olup, nisbesi el-Kündûrî, lakabı da Amidü'l-Mülk'tür. Ölüm tarihi 456/1064 tür. el-Kündûrî'nin koyu bir hanefî olduğuna dair rivayetler olmakla birlikte, onun Mu'tezili-Rafizi mezhebine mensub olduğu yönünde de bilgiler mevcuttur. Hatta bu bağlamda, 445/1053 yılında, sapık mezheplerin minberlerden lanetlenmesi ile ilgili Tuğrul Bey'in emrine, gizlice, Eşariliği de dahil ettiği ve bu yüzden bazı Eşari ilim adamlarının bu durumdan huzursuz oldukları yönünde bilgiler nakledilmektedir. Bu hususlarla ve el-Kündûrî ve ilgili olarak bkz.: *Muntazam*, 8/157-158, 238-239; Ebu'l-Kasım Ali b. El-Hasen b. Hibetullah İbn Asakir ed- Dimeşki, *Tebyinu Kezibi'l-Müfteri Fima Nüsibe ile'l-İmam Ebi'l-Hasen el-Eş'ari*, Dimeşk 1347, 108-109; *Bundârî*, 31, Terc. 28-30; Hüseyinî, *Ahbâr*, 67-70; *Kâmil*, 10/31-34; İbn Hallikan, 5/138-413.

¹³⁹ Bkz. *Sîre*, 154-156; Ayrıca, Makrîzi, *İtiâz*, 2/237.

¹⁴⁰ Bkz. *Sîre*, 156-157; Ayrıca, bkz. Sibt, *Mir'ât*, 17-19.

¹⁴¹ Bkz. *Sîre*, 154-156.

¹⁴² Bkz. Makrîzi, *İtiâz*, 2/237.

müşbet münasebetleri bozmayı hedefliyor olmalıydı.¹⁴³

Nitekim el-Müeyyed el-Kündûrî'ye yazdığı mektubunda, ona hitaben: "Ey efendim, sen de biliyorsun ki, Senin Sultanın (Tuğrul Bey kastediliyor) daha Rey'de iken, Sultanlarımızın arasında barış yoluyla tanışma olması, münasebet kurulması ve bu yolla sevgi bağı oluşması için sana yazmıştım.... Ancak, o talihsiz an geldi çattı ve İbn Müslime benden daha erken davranarak, benim teşebbüsümü başarısız kıldı. Hatta o, ne yapıp yapıp kendi tuzağını kurdu, sihrini yaptı ve Selçukluları Bağdad'a getirmeyi başardı. Ayrıca, bundan sonra olanlar oldu Selçukluların Mısır'a yürüyüp, Fâtîmî halifesini ortadan kaldıracasına dâir açıklamaları ve tehditleri sağa sola yayıldı. Ortalıkta dolaşan bu soğuk sözler Fâtîmî Halifesinin ve Vezirinin kulağına kadar geldi. İşte bu sözleri duymuş olmaktan dolayı Fâtîmî halifesinin göğüsleri daraldı, canı sıkıldı ve huzursuz oldu. Hatta öyleki, Fâtîmî Halifesi bu haberleri duyup, hadiselerin seyrini ve durumun gerçekliğini öğrenince, ...Selçukluların Bağdad'ta Abbâsî halifesinin yanında olmasından (Yani Tuğrul Bey'in, Abbâsî halifesini meşru tanıyıp, Bağdad'a onu korumaya gelmiş olmasından)dolayı şaşkına döndü... Halbuki ne zaman Abbas b. Abdu'l-Muttalib Halife oldu ki, onun evlatları Halife olsun... Zaten hiç bir İslâm fırkası Abbas'ın gerçek halife olduğuna inanmadı..."¹⁴⁴ diyerek, bir anlamda Abbâsî halifesinin gerçek ve meşru halife olmadığını iddiâ edip, el-Kündûrî'yi, dolayısıyla Selçukluları Fâtîmî hilafetine itaate çağırıyordu.

Öyle görünüyor ki, Fâtîmî dâisi bu teşebbüsün başarıya ulaşmayacağını yani el-Kündûrî ve Selçukluları Fâtîmî safına çekemeyeceğini bildiği halde, acaba niçin böyle bir teşebbüse ihtiyaç duymuştu. Kanaatimizce, el-Müeyyed sonuç vermeyeceğinin bilincinde olmasına rağmen, bu teşebbüsün vuku bulmuş olmasından medet umarak en azından Abbâsî halifesi katında Selçukluların bağlılığı ve Fâtîmî siyasetleri hakkında en ufak bir şüphe uyanması bile, Fâtîmîler açısından büyük kazanç olacağını düşünmüştü. Çünkü eğer bu ihtimal gerçekleşirse, Selçuklularla Abbâsîler arasına bir fitne sokulmuş olacaktı. Fâtîmîler açısından bundan daha iyi ne olabilirdi? Zaten Fâtîmîlerin istediği de buydu.

Bütün bunların yanında ayrıca söz konusu mektuptan anlaşıldığı üzere, el-Müeyyed Selçukluların Bağdad'a gelmesinde en büyük payın İbn Müslime'ye âit olduğu-

¹⁴³ Süleyman Abdullah el-Harabeşe, *es-Sırâu'l-Fâtîmî es-Selcûkî Bilâdî's-Şam*, 163.

¹⁴⁴ Bkz. *Sîre*, 154-156.

nu ileri sürüyor.¹⁴⁵ Hatta bunu da Abbâsîler için bir başarı olarak görmediği gibi, aksine, böylesi bir durumda bile, yine Fâtîmî Halife'si Abbâsî Halife'sine karşı üstün durumdadır. Zira ona göre bu üstünlüğün sebebi el-Kâim'in meşru Halife olmadığının yanında o sıralarda, Hicaz bölgesindeki mukaddes topraklarda, Suriye ve Mısır'da el-Mustansır adına hutbe okunması ve buraların onun hakimiyetinde olmasıdır.¹⁴⁶

Ancak her şeye rağmen, öyle görünüyor ki el-Müeyyed'in, Abbâsîlerle Selçukluların arasını bozmaya yönelik çabaları Fâtîmîler açısından istenen sonucu vermemiştir. Maamafih, onun mektubunun el-Kündûrî'ye ulaşip ulaşmadığını tam bilemiyoruz. Ama bildiğimiz bir şey var ki, o da, daha önce de işaret ettiğimiz gibi, el-Kündûrî'nin, Tuğrul Bey'in Musul harekatı esnasında Kureyş ve Dübey'sin Selçuklu-Abbâsî itaatına girmesinde büyük rolü olduğudur. Ayrıca, el-Müeyyed'in bu faaliyetlerine rağmen, Selçuklularla-Abbâsî hilafeti arasındaki münasebetin müsbet yönde geliştiğini, zaten el-Kâim'in Tuğrul Bey'i muhteşem bir şekilde kabulünde görmekteyiz. Hatta el-Kâim'in, bu kabulde, el-Kündûrî hakkında da onu övücü bir takım sözleri söylediğini biliyoruz.¹⁴⁷ Eğer el-Müeyyed'in, Selçuklularla Abbâsîlerin arasını bozmaya yönelik bu teşebbüsü ve el-Kündûrî'yi Fâtîmî safına çekme gayreti sonuç vermiş olsaydı, hem el-Kâim'le Tuğrul Bey arasındaki münasebetler yukarıda belirttiğimiz gibi böylesine sıcak bir şekilde olmaz ve hem de el-Kâim'in el-Kündûrî hakkında dile getirdiği müsbet kanaatleri mevcut olmazdı. Bütün bunlardan anlaşılacağı üzere el-Müeyyed'in, onu Fâtîmîlerin yanına çekmek ve dolayısıyla Selçuklu-Abbâsî münasebetlerini bozmaya yönelik gayretlerinin sonuç vermediğini söyleyebiliriz.

5- Tuğrul Bey Aleyhine Fâtîmî - İbrahim Yinal İttifakı

Daha önce işaret ettiğimiz gibi, el-Cezire bölgesindeki mahalli emirleri Selçuklulara karşı yapılan mücadelede Fâtîmî-Besâsîrî ittifakı içinde tutmak için, Fâtîmîler adına faaliyet gösteren el-Müeyyed, bu ittifakın içinde bulunduğu çöküntüden ve amacına tam ula-

¹⁴⁵ Bkz. *Sîre*, 154-155.

¹⁴⁶ Bkz. *Sîre*, 155-156. Ayrıca bu sıralarda Mekke-Medine ve Hicaz, Yemen bölgelerinde el-Mustansır adına hutbe okunduğuna dair bkz. *Muntazam*, 8/165; *Kâmil*, 9/612; Makrîzî, *İttîâz*, 2/222; M. Canard, "*Fâtîmîds*", 2/855-856.

¹⁴⁷ Abbâsî halifesi el-Kâim'in Tuğrul Bey'i kabulü ve el-Kündûrî hakkındaki sözleri için bkz. Çalışmamızdaki ilgili yer.

şamamaktan dolayı gayri memnun ve ümitsiz bir şekilde¹⁴⁸ ittifakın karargahı durumundaki Rahbe'den Mısır'a gitmek üzere ayrılmıştı.¹⁴⁹ Bunu takiben el-Müeyyed yolu üzerinde bulunan ve Fâtîmîlere karşı temayülü sebebiyle zaten bağlılığını bildirmiş bulunan Simal b. Salih'in¹⁵⁰ hakimiyetindeki Haleb'e ulaştı.¹⁵¹ Haleb'e gelen el-Müeyyed'in kendi karakterine uygun bir biçimde hedefleri istikametinde burada da boş durmadığını görüyoruz. Nitekim el-Müeyyed, Haleb emiri Simal b. Salih ile Haleb halkı ve Kelbiler arasındaki anlaşmazlığı çözmüş¹⁵² ve bunun etkisiyle Haleb Zilkade 449/ Aralık 1057'de doğrudan Fâtîmî hilafetine bağlanmıştı.¹⁵³ Maamafih bu tarihten itibaren Haleb şehri, el-Müeyyed'in faaliyetleri açısından, dolayısıyla hem Besâsîrî ile Fâtîmî hilafeti ilişkileri yönünden, hem de en önemlisi İbrahim Yınal'ın isyanının hazırlanması bakımından önemli hadiselerin geçtiği bir mekân olmuştur.¹⁵⁴

el-Müeyyed Haleb'teki ikameti esnasında bir yandan Haleb'i Fâtîmî hilafetine bağlamaya çalışırken, diğer taraftan da herşeye rağmen mahalli Arab emirlerini tekrar Besâsîrî-Fâtîmî ittifakı etrafında toplamaya çalışıyordu. Bütün bunlar cereyan ederken, el-Müeyyed'in orada bulunduğu sırada Fâtîmîler açısından hiç beklenmedik bir anda, fakat onların menfaatlerine ve hedeflerine hizmet edecek yeni bir gelişme ortaya çıkıyor ve hadiselerin yönünü birden kendileri lehine çeviriyordu. Bu sözünü ettiğimiz ani gelişme, Fâtîmîlerin hem öteden beri Abbâsîleri yıkıp İslâm dünyasının yegane meşru halifesi olma iddialarını gerçekleştirme şansını tanıması, hem müttefikleri Besâsîrî'nin hareketinin başarıya ulaşması ve hem de Selçuklulara karşı yürütülen mücadelenin kazanılması gibi hususlar açısından fevkalade ehemmiyet arzetymekteydi. Bahsettiğimiz hadise, el-Müeyyed'in Selçuklu liderlerinden ve hanedan üyelerinden İbrahim Yınal'la¹⁵⁵ Tuğrul Bey aleyhi-

¹⁴⁸ Bkz. *Sîre*, 142-143.

¹⁴⁹ Bkz. *Sîre*, 167-171.

¹⁵⁰ Simal b. Salih el-Mirdasi'nin Fâtîmîlere yakınlığı ve hatta bağlılığı için bkz. *Sîre*, 100-101, 103; İbnü'l-Adim, *Zübde'tü'l-Haleb*, 1/269 vd.

¹⁵¹ Bkz. *Sîre*, 170.

¹⁵² Bkz. *Sîre*, 170.

¹⁵³ Bkz. *Sîre*, 175; İbnü'l-Adim, *Zübde*, 1/273-274; İbn Müyesser, *Ahbârü Mısır*, 15; Makrîzi, *İttîâz*, 2/235.

¹⁵⁴ Bkz. *Sîre*, 171-178; İbnü'l-Adim, *Zübde*, 1/274-275.

¹⁵⁵ İbrahim Yınal, Tuğrul Bey'in amcası Yusuf Yınal'ın oğludur. Aynı zamanda Tuğrul Bey'le anne bir kardeşler. İbrahim Yınal'ın, Selçukluların kuruluşundan itibaren devletin gelişip, genişlemesinde bir hayli hizmetleri olmuştur. Hatta birçok yerin fethinde fiilen görev almıştır. Bilindiği gibi isyanı sebebiyle Tuğrul Bey tarafından kendi yayının kirişiyle Rey Civarında 9 Cemazıyyü'l-Ahir 451/22 Haziran 1059'da öldürüldü. Bkz.: İbrahim Kafesoğlu, *"Selçuk'un Oğulları ve Torunları"*, 125-128.

ne münasebet kurma başarısıdır. Bu başarının sağladığı imkan ve fırsat sayesinde Besâsirî, Abbâsî başkenti Bağdad'ı istila edecek hatta Fâtîmî halifesi el-Mustansır adına bir yıl süreyle hutbe okutma şansını yakalayacaktı. Dolayısıyla Fâtîmîler bu sayede uzun zamandır hayallerini kurdukları hedefe ulaşarak Abbâsî başkentine sahip olacaklar ve İslâm dünyasının yegane halifesi olma ideallerine kısa bir süre için de olsa ulaşmış olacaklardı.

Zaten defaatle işaret ettiğimiz gibi, Abbâsîlerin yanında yer alarak kendilerine karşı siyaset takip etmelerine ilaveten, Suriye ve Mısır Fâtîmî hakimiyeti ve varlığına yönelik Selçuklu tehdidi karşısında Fâtîmîlerin hem bu tehdidi bertaraf edebilmek ve hem de rakip Abbâsî hilafetini yıkmak maksatlarıyla müttefikleri Besâsirî'nin Selçuklular önünde başarılı kılınması için her türlü tedbir ve çareye başvurdıklarını biliyoruz. İşte bu bağlamda gerek Sünnî, gerek Fâtîmî kaynaklarında Fâtîmîlerin ya Halife el-Mustansır, ya dâi el-Müeyyed, ya da müttefikleri Besâsirî vâsıtasıyla İbrahim Yınal'ı, Tuğrul Bey'e karşı isyana teşvik ettikleri ve bu gayeyle aralarında işbirliği anlaşması yapıldığına dâir bazı rivayetlerin bulunduğunu görüyoruz.¹⁵⁶ Ancak el-Müeyyed ve Sıbt dışındaki kaynakların hepsi bu konuya sadece işaret etmekle yetinmişlerdir. Buna karşılık, tarihçi Sıbt ile Fâtîmî dâisi el-Müeyyed bu hususla ilgili olarak bize ayrıntılı bilgi vermektedirler.

Nitekim bizzat onun elçisiyle yaptığı görüşmede, İbrahim Yınal'ın Tuğrul Bey'e karşı isyan etmesi karşılığında kendisine mal, silah, para, ünvan gibi maddi ve manevi yardımların Fâtîmîler tarafından sağlanacağı hususunda anlaşmayı yapan el-Müeyyed'in rivayetlerinden bu görüşme ve anlaşma ile alakalı olarak şunlar ortaya çıkmaktadır. el-Müeyyed, yukarıda da söylediğimiz gibi, Rahbe'den Haleb'e gelmiştir. Kendisi burada iken Besâsirî ve Kureyş b. Bedran, Haleb'in çok yakınındaki Balis'te bulunmaktadır ve burasını Selçuklular karşısında kendilerine üs edinmişlerdir.¹⁵⁷ Öte yandan el-Müeyyed Mısır'a gitmek için Haleb'ten ayrılmak üzere olduğu sıralarda, Tuğrul Bey'in anne bir kardeşi İbrahim Yınal elçisiyle Balis'te bulunan Besâsirî ve Kureyş'e bir mektup gönderir. İbrahim'in elçisinin getirdiği bu mektupta görünüşte Tuğrul Bey ve İbrahim

¹⁵⁶ Bkz. Bağdâdî, *Târikh*, 9/400; *Sîre*, 174-176; İbn Kalânîsî, *Zeyl*, 87; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 192; *Muntazam*, 89/190-191; *Kâmil*, 9/640; Sıbt, *Mir'ât*, 31; *Ebu'l-Ferec*, 1/313; İbnü'l-Adim, *Buğye*, 6; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 26/295-297; *Bidâye*, 12/86; Makrîzî, *İttîâz*, 2/237; *Nucûm*, 5/8; Ayrıca İbrahim Yınal isyanı için bkz. George Makdisi, *Ibn Aqil*, 103-106; M. Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 58-103; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", 127-128.

¹⁵⁷ Bkz. *Sîre*, 175; Sıbt, *Mir'ât*, 22; İbnü'l-Adim, *Buğye*, 6.

Yinal'ın, Besâsirî ile Kureyş hakkında iyi şeyler düşündüğü, Selçuklu itaatine girmeleri halinde kendilerine birçok vilayeti verecekleri ve buna ilaveten daha bir çok ihsan ve iyilikte bulunacakları belirtiliyordu. Ancak bu mektubun içeriği hakkında el-Müeyyed: "Bu mektup hakikatte ise, Besâsirî ve Kureyş'in, İbrahim Yinal'ın Tuğrul Bey'e karşı isyan edip, onun elindeki bütün memleketleri ele geçirmesinden sonra Fâtîmî halifesinin itaatine girmesi ve onun adına hutbe okutması karşılığında Fâtîmîlerden istediği mal, silah, para, hil'at ve ünvan gibi şeyleri kendisine sağlamam konusunda anlaşma yapmamız için benimle konuşmalarına ve aracılık etmelerine işaret ediyordu." diyerek bu mektup ve görüşmeden bahsetmiştir.¹⁵⁸

Akabinde el-Müeyyed bu olayı şöyle anlatmaktadır: "İbrahim Yinal'ın elçisi önce Balis'te bulunan Besâsirî ve Kureyş'e gelmiş ve bu mektubun zâhiri ve bâtini manalarının hepsini onlara anlatmış. Onlarda bunun üzerine, İbrahim'in isteklerini bana iletmesi ve bunları temin etmem konusunda anlaşma yapılması ve teyid edilip kesinleştirmesi için elçiye benim yanıma Haleb'e gönderdiler. Bu elçi yolculuk şartları ve adetleri gereği sûfi kılığında bana geldi. O sıradan bir insandı..... Bana selam verdi ve yanıma girdi. Bu sırada öğle namazı vakti idi. Bana "seninle konuşmak istiyorum, ancak önce abdest alayım, namazı kılayım, sonra konuşurum" dedi. Ben de "daha hayırlı olur" dedim. Akabinde, elçi İbrahim'in mektubunun muhtevasını gizli ve açık bütün yönleriyle her şeyi bana anlattı. Benden hüsnü kabul gördü ve olumlu cevap aldı. Daha sonra ben de onun gibi sûfi üslubunu kullanarak, herşeyin gerçek yanını, asıl maksadı ve uygulanacak planın her yönünü ayrı ayrı ona açıkladım. Çok sevindi kalbi mutmain oldu. Bunun üzerine, İbrahim Yinal'ın Fâtîmî hilafetinden istediği mal, silah, hil'at ve ünvan gibi şeyleri sağlayacağıma dâir onunla anlaşma yaptım. Ona anlaşma metnini ya da senedinî verdim. Bunun üzerine, elçi gayretinin sonucunda elde ettiği başarıdan dolayı sevindi. Bana karşı güveni ve samimiyeti arttı. Benim yanımda iki gün kaldıktan sonra dönmek istedi, ben ona para verdim, ama o kabul etmedi. Zaten Besâsirî ve Kureyş'in yanından dönüşünde de aynı şey olmuştu. Akabinde bu elçi Besâsirî ve Kureyş'in yanından, Musul'daki efendisi İbrahim Yinal'ın yanına gitti."¹⁵⁹

¹⁵⁸ Bkz. *Sîre*, 175

¹⁵⁹ Bkz. *Sîre*, 175-176.

Öte yandan bu konuyla alakalı ayrıntılı açıklamalarıyla dikkati çeken Sibt, İbrahim Yinal'ın isyanın sebepleri, gelişmesi ve bu isyanda Fâtîmîlerin ve Besâsîrî'nin rollerini açıkça ortaya koyarak, hatta el-Müeyyed'in anlattıkları ile paralellik arzeder bir şekilde bilgileri bize anlatmaktadır. Maamafih Sibt'in anlatımına göre, İbrahim Yinal zaten eskiden beri Tuğrul Bey'e karşı nefret ve kin duyuyordu. Bunun da tesiriyle Ramazan 450/Ekim 1058'de İbrahim Yinal'ın isyanı ortaya çıktı.¹⁶⁰ Yine Sibt'in nakline göre, denilir ki, İbrahim Yinal isyan düşüncesi ve niyetinden dolayı halen Selçukluların düşmanı ve aralarında mücadele devam eden Fâtîmîlerin müttefiki Besâsîrî ile mektuplaşıyordu. Buna karşılık Besâsîrî ise, Selçuklulara karşı yürüttüğü mücadeleden galip çıkmak için İbrahim Yinal'ı kardeşi Sultan Tuğrul Bey'e karşı isyana teşvik edip, onu tek başına hükümdar olmaya tamahlandırıyordu. Dolayısıyla bu konuda ona yardım ve destek vaadinde bulunuyordu.¹⁶¹ Bu rivayetten anlaşıldığına göre İbrahim Yinal'ı isyana teşvik eden Besâsîrî'dir. Hatta ona isyan için gerekli olan yardımı da Besâsîrî vaad etmektedir. Ancak bu sırada zaten Besâsîrî'nin kendisinin de Fâtîmîlerle işbirliği yaptığını ve onlardan yardım aldığını düşünürsek, onun Fâtîmî hilafeti adına hareket ettiğini dolayısıyla İbrahim'le kurduğu münasebetin de Fâtîmîler adına yürütüldüğünü hatta vaadedilen yardımın da Fâtîmîler tarafından sağlanacağını kabul etmemiz gerektir.

Nitekim Sibt'in bu konuyla ilgili verdiği bilgilerin devamında¹⁶² diğer Sünnî kaynaklara da yakın şekilde Besâsîrî'nin kendisi ya el-Müeyyed ya Fâtîmî halifesi el-Mustansır ya da Fâtîmî Veziri el-Yâzûrî veya doğrudan Fâtîmî hilafeti kasdedilerek, İbrahim Yinal'ı Tuğrul Bey'e karşı isyana teşvik edip onu tek başına hükümdar olması yönünde tamahlandıran ve bu hususta ona her türlü yardımı, desteği vaad eden Mısırlıların bir mektubunun Vezir İbn Müslime'nin eline geçtiğine dair bilgi nakledilmektedir.¹⁶³ Müellifin kaydına göre, söz konusu mektup Fâtîmî-Besâsîrî ittifakına hizmet eden bir casusun Bağdad'da yakalandığı sırada İbn Müslime tarafından onun üzerinde bulunmuştu. Hatta Vezir İbn Müslime, İbrahim Yinal'ın kalbini kazanılmasına katkıda bulunur ve

¹⁶⁰ Bkz. Sibt, *Mir'ât*, 31.

¹⁶¹ Bkz. Sibt, *Mir'ât*, 31.

¹⁶² Bu hususta bkz. Bağdâdî, *Târih*, 9/400; İbn Kalânîsî, *Zeyl*, 87-88; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 192; *Muntazam*, 8/190-191; *Kâmil*, 9/640; *Ebu'l-Ferec*, 1/313; İbnü'l-Adim, *Buğye*, 6; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 26/296; *Bidâye*, 12/86; Makrîzî, *İttîâz*, 2/237; *Nucûm*, 5/8.

¹⁶³ Bkz. Sibt, *Mir'ât*, 31.

dolayısıyla onun isyan etme niyet ve faaliyetlerden vazgeçmesine belki yardımcı olur düşüncesiyle yakalanan casusa herhangi bir kötülük yapmadığı gibi onu serbest bile bıraktı.¹⁶⁴ Ancak casus hemen İbrahim Yınal'a giderek durumu ona bildirdi. Casusun Bağdad'da yakalandığını ve dolayısıyla Fâtîmîlerin mektubunun İbn Müslime'nin eline geçtiğini öğrenen İbrahim Yınal, bundan ötürü canı sıkıldı huzursuz oldu ve aynı gece yanındaki askerlerle birlikte Hemedan'a hareket etti.¹⁶⁵

Görüldüğü gibi İbrahim Yınal'la el-Müeyyed veya Besâsîrî Vâsıtasıyla ya da doğrudan Fâtîmî halifesi arasında mektup ve elçiler kanalıyla münasebet kurulmuş ve Tuğrul Bey'e karşı işbirliği anlaşması yapılmıştı. Ancak yapılan bu anlaşmada ilk teşebbüsün hangi taraftan geldiği ve anlaşmanın mahiyeti ile ilgili hususlarda tarihçiler arasında bir ittifak yoktur. Mesela Bağdâdî,¹⁶⁶ İbn Kalânîsî,¹⁶⁷ İbnü'l-İmrânî,¹⁶⁸ İbnü'l-Cevzî,¹⁶⁹ Sibt İbnü'l-Cevzî,¹⁷⁰ İbnü'l-Esîr,¹⁷¹ İbnü'l-Adim,¹⁷² Nüveyrî,¹⁷³ İbn Kesir,¹⁷⁴ Makrîzî,¹⁷⁵ İbn Tanrıberdi¹⁷⁶ gibi Sünnî tarihçiler İbrahim Yınal'ı Tuğrul Bey'e karşı teşvik edenin Besâsîrî'nin kendisi olduğunu ve teşebbüsün Besesiri tarafından geldiğini bildirmektedirler. Buna karşılık Fâtîmî müellifi ve dâisi el-Müeyyed¹⁷⁷ ve ondan nakilde bulunan İdris¹⁷⁸ de söz konusu münasebet ve yapılan işbirliği anlaşmasında, yukarıda belirttiğimiz gibi, ilk teşebbüsün İbrahim'den geldiğini ve hatta bizzat onun kendisinin bu iş için elçi gönderdiğini belirtirler. Onlara göre; İbrahim kendi elçisini el-Müeyyed'e dolayısıyla Fâtîmîlere ulaştırması için Besâsîrî'ye gönderir. el-Müeyyed'le İbrahim'in elçisinin yaptığı görüşmede yukarıda naklettiğimiz gibi, İbrahim'in Tuğrul Bey'e karşı isyan edip, Selçuklu topraklarını tek başına eline geçirip, Fâtîmîler adına hutbe okutması karşılığında ken-

¹⁶⁴ Bkz. Sibt, *Mir'ât*, 31.

¹⁶⁵ Bkz. Sibt, *Mir'ât*, 31.

¹⁶⁶ Bağdâdî, *Târikh*, 9/400.

¹⁶⁷ İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl*, 87-88.

¹⁶⁸ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 192.

¹⁶⁹ İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, 8/190-191.

¹⁷⁰ Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'ât*, 31.

¹⁷¹ İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, 9/640.

¹⁷² İbnü'l-Adim, *Buğye*, 6.

¹⁷³ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 26/296.

¹⁷⁴ İbn Kesir, *Bidâye*, 12/86.

¹⁷⁵ Makrîzî, *İttîâz*, 2/237.

¹⁷⁶ İbn Tanrıberdi, *Nucâm*, 5/8.

¹⁷⁷ el-Müeyyed, *Sîre*, 175-176.

¹⁷⁸ İdris, *Uyûnu'l-Ahbâr*, 7/84-85'den naklen, Hamid Güneym, *el-Alâkât*, 210.

disine mal, hil'at ve ünvan gibi maddi ve manevi yardımların temin edileceği hususunda el-Müeyyed tarafından teminat verilir. Neticede bu hususta İbrahim'le el-Müeyyed arasında anlaşma yapılır. Besâsirî yapılan bu anlaşmada sadece bir aracı konumundadır. Zira Besâsirî, içinde bulunduğu şartlar itibarıyla İbrahim'e mal, hele hil'at ve ünvan verecek durumda olmadığına göre, olsa olsa Besâsirî bölgedeki Fâtimî temsilcisi el-Müeyyed ya da Fâtimî hilafetiyle İbrahim arasında sadece bir aracı olabilirdi. Nitekim belirttiğimiz gibi öyle de olmuştur. Bu durumda esas görev el-Müeyyed'e düşmüştür.

Besâsirî ve el-Müeyyed'den birisi veya her ikisi vâsıtasıyla İbrahim Yınal'la Fâtimîler arasında yapılan ittifak anlaşmasında ilk teşebbüsle ilgili olarak, görüldüğü üzere kaynakların verdiği bilgiler bu doğrultudadır. Bu tablo karşısında bir araştırmacının bu bilgilerden birini tercih etmesi gerektiğinde, tabi olarak ister Besâsirî, ister el-Müeyyed kanalıyla olsun, ittifak için ilk teşebbüsün Fâtimîler tarafından yapılmış olabileceğine temayül etmesi mümkündür. Çünkü Besâsirî Fâtimîlerin müttefiki durumundadır. Zaten ilk teşebbüsün Fâtimîler tarafından gelmiş olabileceği yönünde bir kanaatin oluşmasına yol açacak birçok sebep bulunmaktadır. Bu sebeplerden birincisi, Fâtimîlerin, hem rakipleri Abbâsî hilafetini yok etmek, hem de onların yanında yer alıp düşmanlarına karşı koruma görevini üstlenmiş olan Selçukluların Fâtimî varlığına yönelik tehditlerini ortadan kaldırma gayelerinin bulunması. İkincisi bu maksatlara ulaşabilmek için isyan halinde olan Besâsirî ile zaten işbirliği içinde bulunmuş olmaları dolayısıyla onun hareketinin başarıya ulaşması ve Irak'ta Fâtimî davetini ve nüfuzunu ikame etme çabaları. Üçüncüsü açıkladığımız üzere bu gayeler uğruna her türlü fırsatı kullanmaya çalışıyor olmaları. Dördüncüsü İbrahim Yınal'ın Tuğrul Bey'e karşı geçmişteki isyan hareketlerinin ve Saltanata karşı hırsının Fâtimîler tarafından bilinmesi. Beşincisi 448/1056 ve 449/1057 yılı içerisinde Tuğrul Bey'in Besâsirî-Fâtimî ittifakını çökertmek üzere gerçekleştirdiği Musul harekâtıyla Fâtimîlerin büyük darbe yemiş olmaları. İşte bu hususları dikkate aldığımızda, Fâtimîlerle İbrahim Yınal arasında yapılan işbirliği anlaşmasında teklifin ilk önce Fâtimîlerden gelmiş olabileceğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Bunların yanında, ayrıca bu hususu el-Müeyyed'in bölgedeki faaliyetleri içerisinde değerlendirdiğimiz takdirde böyle bir kanaate varmamız gayet mantıklı görünmektedir.

Öte yandan Tuğrul Bey'e karşı Fâtimî-İbrahim Yınal işbirliğine Fâtimî davetine sağladığı yararlar açısından baktığımızda, İbrahim Yınal'ın isyan etmesi sonucunda önce-

likle mücadele edilen Selçuklu gücü zayıflatılacaktı. Buna ilaveten onun Tuğrul Bey karşısında başarılı olması halinde de zaten O, Fâtîmî hilafeti itaatine girmeyi ve el-Mustansır adına hutbe okutmayı taahhüt etmişti. Bu hususlar bağlamında İbrahim Yınal'la Fâtîmî işbirliğinin tamamen Fâtîmîlerin menfaatine olduğu anlaşılır. Onların böylesi bir fırsattan yararlanmak istemelerinin gayet makul bir sonuç olduğu ortadadır. Zaten öteden beri Fâtîmîlerin geleneksel politikaları, Ebu Nasr b. Ahmed b. İsmail es-Samânî,¹⁷⁹ Mahmud Gaznevî¹⁸⁰ ve Ebû Kâlicar¹⁸¹ örneklerinde de olduğu gibi emirleri ve hükümdarları kendi mezheplerine ve siyasetlerine çekme prensibine dayanıyordu. Bu örnekleri de hesaba katarsak, Fâtîmîlerin İbrahim Yınal'ı kendi yanlarına çekmeye çalışmalarının zaten onların geleneksel siyasetlerine de uygun düştüğünü görürüz.

Diğer taraftan, İbrahim Yınal'ın isyanında acaba Fâtîmîlerin kışkırtması dışında etkili daha başka sebep yok muydu? diye bir soru aklı gelebilir. Bu soruya cevap verebilmek için derinlemesine bir araştırma yaptığımız zaman, İbrahim Yınal'ın Tuğrul Bey'e karşı düşmanca bir tavır takınıp, Besâsirî ya da el-Müeyyed Vâsıtasıyla Fâtîmîlerle işbirliğine girip, isyan ederek Selçuklu saltanatını elde etmek için silahlı mücadele yolunu kullanmaya sevk eden daha başka sebebler bulmamız mümkündür. Mesela bunlardan birincisi ve herhalde kanaatimizce en başta olanı, İbrahim Yınal'ın Tuğrul Bey'e karşı eskiden beri duyduğu kıskançlık, kin ve nefrettir.¹⁸² Zira İbrahim Yınal çok erken devirlerden beri Tuğrul Bey'in yanında Selçuklu yönetimine iştirak etmiş, birçok fetihlerde bulunmuş dolayısıyla saltanata hep yakın olmuştur.¹⁸³ Ancak öyle görünüyor ki, hep Tuğrul Bey'in gölgesinde kalıp ikinci planda olmak İbrahim Yınal'da Tuğrul Bey'e karşı hasmane duyguların gelişmesine yol açmıştır. Bu da tabiatıyla İbrahim de saltanata karşı bir hırs uyandırmış ve tek başına Sultan olma duygularını hep canlı tutmuştur.

¹⁷⁹ Samânî emiri Nasr b. Ahmed'in İsmâîlî-Batînî mezhebine, dolayısıyla Fâtîmî davetine kazandırılması hakkında bkz.: Nizamülmülk, *Siyâsetname*, 292-299; Ayrıca bkz. Bağdâdî, *Mezhebler Arasındaki Farklar*, 226-227.

¹⁸⁰ Bkz. Bağdâdî, *Mezhebler Arasındaki Farklar*, 226-227; Beyhaki, *Târihu'l-Beyhaki*, 191-194; *Muntazam*, 7/262, 8/16,21; Makrîzî, *İttîâz*, 2/137-139; Fâtîmîler Gazneli Mahmud'u birinde 403/1013'de, diğerinde 415/1025 senesinde iki kere Fâtîmî davetine girmeye çağırmışlardı. Ayrıca bkz. Çalışmamızdaki Fâtîmî Davetinin ve Nüfuzunun Yayılışı Kısımında Abbâsiler

¹⁸¹ Ebû Kâlicar'ın Fâtîmî davetine girişi hakkında bkz. el-Müeyyed, *Sîre*, 43-44. Ayrıca bkz. Çalışmamızdaki Fars'ta Fâtîmî davetinin yayılışı.

¹⁸² Bkz. Sibt, *Mir'ât*, 31.

¹⁸³ Bkz. İbrahim Kafesoğlu, *"Selçuk'un oğlu ve Torunları"*, 125-128.

Nitekim kaynakların verdikleri bilgilere göre, 437/1045-46'da İbrahim Yinal Rey ve civarını, Cibal bölgesini ve Hemedan şehirlerini feth ettikten sonra ¹⁸⁴ belki de haklı bir şekilde fetih hakkı olarak buraları kendi hakimiyetine geçirmek istedi. ¹⁸⁵ Bu durum karşısında kardeşi Tuğrul Bey, İbrahim'in bu niyetine ve uygulamasına müsaade etmeyerek 441/1049-50'de söz konusu yerleri kendisine teslim etmesini istedi. Bunun üzerine iki kardeş arasında meydana gelen anlaşmazlık daha da ilerleyip, sürtüşmeye dönüşmüş ve silahlı çatışmaya kadar gitmişti. ¹⁸⁶ Çünkü İbrahim Yinal fethettiği yerleri Tuğrul Bey'e teslim etmemekte direnmiş ve neticede aralarında bir savaş çıkmış, cereyan eden savaşta İbrahim Yinal yenilerek, Sermac Kalesine kapanıp teslim olmamıştı. Bu durumda üzerine harekete geçen Tuğrul Bey, onun elindeki bütün kaleleri ele geçirdi. Akabinde İbrahim, Sultan huzuruna çıkmak zorunda kaldı. Tuğrul Bey'de ona iyi davrandı ve ondan aldığı yerleri tekrar geri verdi. Hatta Sultan, İbrahim'e, isterse kendisine vereceği topraklara gidip tek başına hüküm sürebileceği gibi; isterse de kendi yanında kalabileceğini teklif ederek bu hususta onu serbest bıraktı. Ama İbrahim, Sultanın bu teklifi karşısında öyle sanıyoruz ki, Selçuklu Devletinin umumi menfaatlerini düşünerek Sultanın yanında kalmayı tercih etti. ¹⁸⁷ Maamafih gerçekten İbrahim'in Sultanın yanında kalışının daha sonraki Selçuklu fetihleri açısından önemli katkıları ve hizmetleri olduğunu görüyoruz.

Bunlardan başka, İbrahim'in isyanına zemin hazırlayabileceğini düşündüğümüz bir başka sebep de Tuğrul Bey'le İbrahim Yinal arasında yaşanmış olan bazı tatsızlıklardır. Bu bağlamda daha önce işaret ettiğimiz gibi, Tuğrul Bey 448-449/1056-1057 yıllarında icrâ ettiği Musul harekatı sırasında ondan yanındaki kuvvetlerle birlikte derhal kendisine yardıma gelmesini istemiş, fakat o, bu emre rağmen gelmekte gecikmişti. ¹⁸⁸ Yine Tuğrul Bey Bağdad'a dönmek üzere Musul'dan ayrılırken İbrahim Yinal ondan kendisinin iktalarını artırmasını istemişti. Ancak Sultan bu isteğine karşılık ona, "Fethettiğin yerlerden fazlasını vermem git Rahbe'yi feth et orası senin olsun." demiş, bu söz İbrahim'e ağır gelmişti. ¹⁸⁹ Ancak akabinde Tuğrul Bey, Musul'u kendisine bırakmış ¹⁹⁰ hatta 20.000

¹⁸⁴ Bkz. *Muntazam*, 8/128; *Bundârî*, 10, Terc.6; *Kâmil*, 9/528-29.

¹⁸⁵ Bkz. M. Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 59-60.

¹⁸⁶ Bkz. *Kâmil*, 9/556-557; *Bidâye*, 12/59.

¹⁸⁷ Bkz. *Kâmil*, 9/557; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 26/284-285.

¹⁸⁸ Bkz. Sibt, *Mir'ât*, 14, 16.

¹⁸⁹ Bkz. Sibt, *Mir'ât*, 23.

¹⁹⁰ Bkz. *Mantazam*, 8/181; *Kâmil*, 9/631, 633; *Ebu'l-Ferec* 1/310.

dinar para da vererek bir anlamda onun gönlünü almaya çalışmıştı.¹⁹¹ Görüldüğü gibi, sözünü ettiğimiz tatsız hadiseler Sultanla kardeşi arasında soğuk rüzgarların esmesine sebep olmuş dolayısıyla İbrahim Yinal'ın Tuğrul Bey'e karşı husumetinin gelişmesine katkıda bulunmuştu. İbrahim Yinal'ın isyanına tesir edebileceğini düşündüğümüz bu sebeblerin yanında bir de bilindiği gibi, onun, Tuğrul Bey'le olan kardeşliği üvey olup anneleri bir babaları farklı idi. Tuğrul Bey'in babası Mikâil, İbrahim'in ise Yusuf Yinal'dır.¹⁹² Netice itibarıyla açıkladığımız üzere isyanına kadar geçen süre içerisinde İbrahim'le Sultan arasındaki olaylara baktığımızda onun Tuğrul Bey'e karşı başkaldırmak için hep fırsat kolladığı neticesine varabiliriz.

Bütün bunlardan sonra gerek Fâtîmîler, gerek İbrahim Yinal açısından yaşanan hadiseleri, şartları ve gelişmeleri ve bunları ortaya koyan rivayetleri bir araya getirip değerlendirdiğimizde; zaten Fâtîmîlerin kendilerine yönelik Selçuklu tehdidini ortadan kaldırmak için İbrahim Yinal'ın isyanı gibi bir fırsatı hep beklediklerini dolayısıyla bu fırsatı kendi hedefleri istikametlerinde değerlendirmek istemiş olmalarını söylemek yerinde olur. Buna karşılık belirttiğimiz gibi İbrahim Yinal da Tuğrul Bey'e karşı isyan için fırsat göz-lüyordu. Dolayısıyla Fâtîmîlerin desteği ve vaatlerini onun için hükümdarlık yolunda kullanılması gereken bir fırsat olarak kabul etmiş olabileceğini söylememiz kanaatimizce doğrudur. Görüldüğü gibi, hem Fâtîmîlerin, hem de İbrahim'in maksatları açısından uygun şartlar ortaya çıkmış ve her halükarda ittifak için uygun zemin hazırlanmıştı.

İttifak için ilk teşebbüs ister İbrahim Yinal'dan, ister el-Müeyyed ya da Besâsiri kanalıyla Fâtîmîlerden gelmiş olsun, neticede 449/1057 yılının sonlarında Tuğrul Bey'in Musul'u kardeşine teslim edip Bağdad'a gittikten sonra ya da 450/1058 yılı başlarında Sultana karşı Fâtîmî-İbrahim Yinal ittifakı gerçekleşmişti. Bu işbirliği anlaşmasına göre Fâtîmîler, İbrahim Yinal'a verilmesi vaad edilen maddi yardım, hil'at ve ünvan gibi bir takım külfetleri yerine getirmeyi üstleniyordu. Buna karşılık İbrahim Yinal'da kardeşine karşı, silahlı isyan başlatarak, onun hakimiyetini yıkıp, yerine kendi hakimiyetini tesis ettikten sonra Fâtîmîlere tâbi olup el-Mustansır adına hutbe okutmayı taahhüt ediyordu.

Öyle görünüyor ki, Fâtîmîlerle İbrahim Yinal arasında yapılan işbirliği antlaşmasıyla

¹⁹¹ Bkz. Sibt, *Mir'ât*, 23.

¹⁹² Bu hususta bkz. İbrahim Kafesoğlu "*Selçuk'un Oğulları ve Torunları*", 121-122, 125-128.

ortaya çıkan İbrahim'in isyanı, gerek Selçuklu Devletinin dahili ve harici durumunu menfi yönde etkilemesi yönünden; gerek Besâsîrî dolayısıyla Fâtîmîlerle devam eden mücadele açısından; gerek bu isyan nedeniyle savunmasız kalan Abbâsî hilafetinin Besâsîrî karşındaki konumu bakımından ve gerekse Fâtîmîlerin Selçuklu tehdidini yok etme maksadıyla hem Besâsîrî hareketini başarılı kılma hem de Abbâsî hilafetini yıkıp Bağdad'a sahip olma ideallerini gerçekleştirme imkanını tanıması yönüyle doğurduğu neticeler itibarıyla çok önemli olduğu kabul edilmelidir. Zira açıklayacağımız üzere, bu isyanla birlikte Selçuklularla Fâtîmî-Besâsîrî arasında devam eden mücadele yeni bir çehre kazanıyor ve dolayısıyla Fâtîmîlerle Besâsîrî'nin, hadiselerin yönünü kendi lehlerine çevirerek olaylarda insiyatifi tekrar ele aldıklarını görmekteyiz. Şimdi bu gelişmeleri inceleyelim.

6- İbrahim Yınal'ın İsyanı ve Selçuklu Askerinin Bağdad'ı Boşaltması

İbrahim Yınal'ın isyanından hemen önce Bağdad'da gelişen hadiselerle baktığımızda, Tuğrul Bey'in İbrahim'in kendisine karşı taşıdığı kötü niyetleri, hal ve hareketlerini ve hatta onun hakkında isyan söylentilerini itibara alarak¹⁹³ her şeye rağmen, muhtemel isyanını önlemek için bazı tedbirler de aldığını görüyoruz. Bu bağlamda, Halifenin kendisini kabulü nedeniyle İbrahim'de ortaya çıkabilecek kıskançlık hırs ve kötü düşünceleri izale edebilmek ve zaten o sıralarda isyan niyetiyle İbrahim Yınal'ın Musul'dan ayrılıp Cibal'e gittiğine dair söylentilerin araştırılması için Tuğrul Bey Muharrem 450/Şubat 1058'de "Hadîmü'l-Has" Sav-Tekin'i Musul'daki kardeşine hediyelerle göndererek onun Bağdad'a gelmesini istedi.¹⁹⁴

Sultanın bu çağrısı üzerine İbrahim Yınal, Muharrem 450/Şubat 1058 sonunda ya da Safer 450/Mart 1058 başında Musul'dan Bağdad'a geldi.¹⁹⁵ Öte yandan söz konusu isyan söylentileri üzerine bundan doğabilecek kötü sonuçları önlemek maksadıyla Halife el-Kâim ve Vezir İbn Müslime, İbrahim'in Bağdad'a gelmesinden istifade ederek Selçuklu yönetiminin zirvesinde meydana gelen bu krizi çözmek için yoğun çaba sarfediyorlardı. Nitekim bu bağlamda, İbn Müslime Tuğrul Bey'le bu hususta görüşerek, İbrahim hak-

¹⁹³ Zira İbnü'l-Esîr'in ifadesine göre, bu sırada İbrahim Musul'dan ayrılıp Cibal'e gitmişti. Sultan da onun bu hareketini isyan kabul etmişti. Bkz. *Kâmil*, 9/639.

¹⁹⁴ Bkz. *Kâmil*, 9/639; Sibt, *Mir'ât*, 27; *Nucûm*, 5/7-8.

¹⁹⁵ Bkz. *Kâmil*, 9/639; Sibt, *a.g.e.*, 27.

kında ortaya çıkan isyan söylentilerinden ötürü Halifenin taşıdığı endişeleri ona ilettili ve ondan kardeşine karşı daha yumuşak davranmasını, gerekirse onu affetmesini ve böylece onu kazanmaya çalışması yolunda çaba sarfetmesini isteyen el-Kâim'in mesajını Sultana bildirdi.¹⁹⁶ Bu görüşmede Halifenin mesajına ve Vezirin tekliflerine karşılık Sultan: "İbrahim'e güvendim, Musul'u ona teslim ettim ancak o bütün bunlara rağmen isyan hazırlığı içindedir. Daha önce de isyan etti affettim. Ama bu defa isyanı gerçek olursa onu mutlaka cezalandıracağım." diyerek bu hususta tavizinin olmadığını bildirdi. Hatta Sultan, aslında onun isyanın bastırılmasının kendisi için zor olmayacağını ifade ediyor, ama yine de o: "Şu an başımda yeteri kadar gâile var bir de onun isyanıyla uğraşırsam, sizin (yani Abbâsî hilafeti) burada korumasız ve yalnız kalmanız halinde Şîî-Fâtîmîler ile onun müttefiki Besâsîrî gibi düşmanların bunu fırsat bilerek, size karşı başarı kazanmalarından korkuyorum." diyerek İbrahim'in isyanın yol açacağı hadiselerle işaret etmişti.¹⁹⁷

Sultanın bu sert tutumuna ve İbrahim hakkındaki düşüncelerine rağmen, İbn Müslime taraflar arasındaki anlaşmazlığın diplomatik ve barışçı yoldan çözülmesi için Tuğrul Bey'i yumuşatmaya ve daha itidalli davranması hususunda tavsiyelerde bulunmayı sürdürüyordu. Nitekim İbn Müslime'nin bu çabalarının tesiriyle biraz yumuşayan Sultan, bir nevi vezirin arabuluculuk teklifini kabul ederek, İbn Müslime'ye: "Uygun gördüğünü yap."¹⁹⁸ dedi ve onu bu hususta serbest bıraktı. Hatta Sultan, İbrahim'in isyanının önlenmesi maksadıyla bu işin barışçı yollardan çözümlenmesi için Amîdü'l-Mülk el-Kündûrî'yi bile görevlendirdiği gibi; ayrıca, askerler arasında isyanla ilgili dedikodu çıkartanları cezalandıracağını bildirerek bu hususta hassasiyetini gösteriyordu. Dolayısıyla onun isyanına yol açacak davranışları ve sebepleri ortadan kaldırmak için gerekli tedbirleri de alıyordu. Ancak Tuğrul Bey, bir yandan muhtemel isyanın önlenmesi için tedbir almaya çalışırken, diğer yandan da bunların sonuç vermeyeceğine inanmış olmalı ki, İbrahim'in başkaldırısına mutlak gözüyle bakıyor ve bu yönde de stratejisini hazırlıyordu. Nitekim, isyan vaki olursa bunu halletmek için yaz mevsimini Horasan'da geçireceğim, daha sonra da Mihrican'da (ilkbaharda) tekrar Irak'a dönerek Şam'a gidip Şîî-Fâtîmîlerin ve onların

¹⁹⁶ Bkz. Sibt, *Mir'ât*, 28.

¹⁹⁷ Bkz. Sibt, *Mir'ât*, 28.

¹⁹⁸ Bkz. Sibt, *Mir'ât*, 28.

müttefik Besâsirî ile savaşmak mutlaka boynumun borcu olsun.”¹⁹⁹ diyerek her halükarda Fâtîmîlerden ve Besâsirî’den bu hadiselerin intikamını alacağını söylüyordu.

Öte yandan Sultanla bu görüşmesinden sonra İbn Müslime, Bağdad’da bulunan İbrahim Yınal’la da görüşerek Tuğrul Bey’le arasındaki krizi çözmenin yollarını arıyordu. Bu anlamda Vezir ilk olarak onun Bağdad’da bulunmasından ötürü el-Kâim’in mutlu olduğunu ve isyan söylentilerinin gerçek olmadığını öğrenmekten dolayı memnuniyetini bildiren bir mesajını İbrahim’e ilettili.²⁰⁰ İbn Müslime onunla vâki görüşmesinde bir nevi onu teskin edip, ona değer veren davranış ve konuşmalarıyla taltif ederek, onu taşıdığı kötü niyetlerinden vazgeçirmeye çalışıyordu. Halifenin söz konusu mesajına karşılık, İbrahim de memnuniyetini belirtip halifeye itaatini arzetti.

Bağdad’ta İbrahim’in isyanını önlemeye yönelik sözünü ettiğimiz gelişmeler yaşanırken, diğer taraftan gerek Tuğrul Bey’in daveti, gerekse açıkladığımız gibi kendisi ile Fâtîmî-Besâsirî ittifakı arasında yapılan anlaşma gereği İbrahim Yınal’ın Musul’u terkedip Bağdad’a gelmiş bulunmasından yararlanan Besâsirî ve Kureyş harekete geçmişlerdi. Maamafih onun Musul’dan ayrılmasını takiben Besâsirî ve Kureyş Fırat’ı geçip el-Cezire bölgesine ulaşmışlardı bile.²⁰¹ Kanaatimizce, İbrahim’in Musul’u terk edeceğini zaten Besâsirî ve Kureyş biliyorlardı. O yüzden kendisiyle Fâtîmîler arasında yapılan anlaşma gereği o Musul’u terk etti demek daha doğru olur. Çünkü el-Müeyyed’in nakline göre, onun Tuğrul Bey’e karşı isyan edeceğine dair Fâtîmîlerle İbrahim arasında anlaşma yapılmadan evvel Besâsirî ve Kureyş Bâlis’tedirler.²⁰² Hatta Besâsirî o sırada Haleb’ten Mısır’a gidecek olan el-Müeyyed’le birlikte Mısır’a gitmek istiyordu. Ancak Fâtîmî dâisi onun kendisiyle birlikte Mısır’a gitmesini istememektedir ve bunu önlemenin yollarını aramaktadır.²⁰³ Zira el-Müeyyed: “Ben Haleb’teki ikametimi uzatmak zorunda kaldım. Çünkü Besâsirî ve Bağdadlı askerlerin benimle birlikte Mısır’a gitmek istemeleri zihnimi kurcalamış ve huzursuz olmuştum. Kendi kendime bu problemi nasıl Kahire’ye taşıyım, nasıl onların yükünü çekerim, nasıl onların kötü huylarına ve fiillerine katlanırım diye düşündüm. Bu yüzden onları karargahlarında tuttum ve onların önünde bir duvar gibi

¹⁹⁹ Bkz. Sibt, *Mir’ât*, 28.

²⁰⁰ Bkz. Sibt, *Mir’ât*, 28.

²⁰¹ Bkz. *Kâmil*, 9/639; Sibt, *Mir’ât*, 28.

²⁰² Bkz. *Sîre*, 175.

²⁰³ Bkz. *Sîre*, 176.

duruyordum.”²⁰⁴ diyerek Besâsirî’yi Mısır’a götürmek istemediğini açıklıyordu. Öyle görünüyordu ki, el-Müeyyed hem Besâsirî’nin kendisiyle birlikte Mısır’a gelip problem olmasından çekiniyor, hem de her şeye rağmen onun bölgede kalıp Fâtîmî davetini ve nüfuzunu Irak’ta ikame etme yolunda hizmet etmesini ve dolayısıyla Selçuklular ile Fâtîmîler arasında bir tampon bölge oluşturmasını istiyordu.

İşte bu maksatlarla el-Müeyyed’in kendisi de Mısır’a gitmeyi geciktiriyordu. Tam bu esnada daha önce anlaşılmış oldukları İbrahim Yınal’ın, Tuğrul Bey’e karşı isyan etmek niyetiyle Musul’dan ayrıldığı ve devlet merkezi Hemedan’ı ve Sultanın hazinelerini, tâcını tahtını ele geçirmek üzere Cibal’e gideceğine dâir haber el-Müeyyed’e ulaşır. İşte ortaya çıkan bu hadiseye el-Müeyyed’in ve Fâtîmîler’in maksatları açısından bakıldığında, hem Besâsirî’nin Mısır’a gitmesine mani olma ve onun Irak’ta kalması sağlama ve hem de Selçukluların Fâtîmî topraklarına doğru ilerleyişini durdurma gibi neticeleri sağlayacak nitelikteydi. Hatta bu gelişme sayesinde Bağdad’ın işgali ve Abbâsî hilafetini yıkılması fırsatı bile doğmuş oluyordu. Nitekim el-Müeyyed, İbrahim’in Tuğrul Bey’e karşı isyan etmek üzere hazırlandığına dair haberi alınca, Haleb yakınındaki Bâlis’te bulunan Besâsirî’ye, “Şu an senin derhal Rahbe’ye dönüp oraların işini oradaki kendi karargahından idare etmenin ve o bölgenin gelirlerini toplayıp istifade etme zamanıdır ve içinde bulunduğun (önüne çıkan fırsatların) nimetlerin kıymetini bilmenin tam sırasıdır. Çünkü biz, sen orada bulunduğun ve mücadele ettiğin müddetçe sana her sene çok mal gönderir ve böylece sen de Rahbe’ye ilaveten daha bir çok bölgeyi alabilirsin. İmkanların genişler, gücün daha da artar.”²⁰⁵ diyerek onu tekrar Selçuklularla mücadeleye ve bölgede kalmaya teşvik eder. Yine el-Müeyyed, oradaki Kureyş’e de: “Ey Kureyş, şu an senin için, hemen toprakların olan Musul’a gidip oraya sahip olma zamanıdır. Zira Besâsirî senden güç alır ve sende kararlılık görüp, birlikte karşı koyduğunuz takdirde Selçukluları oraya bir daha sokmazsınız.”²⁰⁶ dedi. Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere el-Müeyyed, hem kendi hem de Fâtîmî hedefleri açısından çok önemli bir fırsatı yakalamış ve buna uygun biçimde başarılı bir siyaseti tatbik ediyordu.

Nihayet el- Müeyyed bölgedeki faaliyetleri sonunda İbrahim Yınal’ı Tuğrul Bey’e

²⁰⁴ Bkz. *Sîre*, 176.

²⁰⁵ Bkz. *Sîre*, 176.

²⁰⁶ Bkz. *Sîre*, 176.

karşı isyana sevk etmek suretiyle Musul ve civarının Selçuklu askerlerinden arınmasını sağlamak ve Besâsîrî ile Kureyş'i tekrar Selçukluların karşısına çıkarmak gibi elde ettiği siyasi ve askerî kazançları, cereyan eden hadiselerin iç yüzünü Fâtîmî halifesi el-Mustansîr'a iletmek için Mısır'a gitti.²⁰⁷ Öyle görünüyor ki, el-Müeyyed, İbrahim isyanıyla başlayan ve arkasından Tuğrul Bey'in bu isyan sebebiyle Irak'tan ayrılıp Hemedan'a gitmesi; buna karşılık Besâsîrî'nin de bu fırsattan yararlanarak Bağdad'ı işgal edip orada bir yıl süreyle Fâtîmî halifesi adına hutbe okutmasıyla neticelenen olayların ve Fâtîmî başarılarının kapısını açmış oluyordu.²⁰⁸

İşte bu şartlarda önlerine çıkan bu fırsatlardan, yani Selçuklu liderleri arasındaki sürtüşme sonucunda bölgede meydana gelen otorite boşluğundan ve Selçuklu gücünün yokluğundan yararlanan Besâsîrî ve Kureyş el-Cezire bölgesinde ilerleyip Rebiü'l-Ahîr'in başında 450/Mayıs 1058'de Tellü Afer'e²⁰⁹ ulaştıklarına²¹⁰ dâir haberler Bağdad'a ulaşmıştı. Bunun üzerine Tuğrul Bey, derhal hâcib Humar-Taş'ı adamlarıyla beraber Enbar'a, hâcib Bar-Tekin ile hâcib Yaruh-Tekin'i de yanındaki askerleriyle birlikte Musul'a göndermişti.²¹¹ Diğer taraftan Besâsîrî ve Kureyş'in Tellü Afer'e geldikleri sırada orada Selçuklu hakimiyeti adına İnanç Bey bulunuyordu. Ancak İnanç Bey yeteri kadar kuvveti bulunmaması sebebiyle Besâsîrî karşısında fazla dayanamamış ve yenilerek Musul'a çekilmek zorunda kalmıştı.²¹²

Öte yandan Besâsîrî ile Kureyş Tellü Afer'de fazla kalmayarak, İnanç Bey'in peşinden Musul'a yürüyerek şehri kuşattılar.²¹³ Bu sırada Musul'da ise önceden orada bulunan hazinekar Erdem, Tellü Afer'den buraya gelmiş bulunan İnanç Bey ve Bağdad'dan gönderilen Bar-Tekin ve Yaruh-Tekin bulunuyorlardı.²¹⁴ Ama onlara rağmen yine de Musul'daki Selçuklu askerinin sayısı yetersizdi. Zaten Besâsîrî'nin kuşatması altında kalan

²⁰⁷ Bkz. *Sîre*, 176-178.

²⁰⁸ Bkz. Hamid Güneym, *el-Alâkât*, 211; Süleyman el-Harabeşî, *es-Sırau'l-Fâtîmî es-Selcuki...*, 164-165; M. Canard, "*al-Basasiri*", 1074.

²⁰⁹ Tellü Afer, Sincar ile Musul arasındaki bir yerin adıdır. Bkz. Yakut, *Mu'cem*, 2/39.

²¹⁰ Bkz. *Sîre*, 179; Sibt, *Mir'ât*, 29, *Ebu'l-Ferec*, 1/313.

²¹¹ Bkz. *Sîre*, 179; Sibt, *Mir'ât*, 28.

²¹² Bkz. Sibt, *Mir'ât*, 29; *Ebu'l-Ferec*, 1/313.

²¹³ Bkz. *Sîre*, 179; *Bundârî*, 17, Terc. 12; *Kâmil* 9/639; Sibt, *Mir'ât*, 29; *Ebu'l-Ferec* 1/313; Nüveyrî, *Nihâyeth'l-Ereb*, 26/295-296; *Bidâye* 12/86.

²¹⁴ Bkz. *Sîre*, 179; *Bundârî*, 17, Terc. 12; *Kâmil*, 9/639; Sibt, *Mir'ât*, 28-29; *Ebu'l-Ferec*, 1/313; Nüveyrî, *Nihâyeth'l-Ereb*, 26/295-296.

Selçuklu askeri ve Musul halkı açlık, kıtlık ve hastalık yüzünden çok zor günler geçiriyordu.²¹⁵ Bu durumda, bir yandan Besâsirî'nin kuşatması, bir yandan açlık, kıtlık ve hastalık karşısında iyice sıkıntıya düşen Selçuklu komutanları peş peşe Bağdad'daki Sultan'dan yardım istiyorlardı. Bunun üzerine Nevruz dolayısıyla askerlerin dağıtılmış olması nedeniyle Bağdad'da yeteri kadar asker olmamasına rağmen, Tuğrul Bey, Musul'u kuşatma altına alan Besâsirî'ye karşı bizzat sefere çıkma kararını verdi. Hatta bu maksatla kendisine Cibal'den asker takviyesi istedi.²¹⁶

Bu arada Tuğrul Bey'in bizzat kendisinin Besâsirî tarafından muhasara altındaki Musul üzerine sefere çıkacağını duyan halife, Sultandan kendisinin sefere çıkmamasını ve bu işi o sırada Bağdad'da bulunan İbrahim'e havale etmesini isteyerek belki bu sayede onun taşıdığı kötü niyetlerinden vazgeçebileceğine işaret etti.²¹⁷ Bunun üzerine Tuğrul Bey, halifenin bu emrine uyarak kendi elbisesinden güzel bir hil'at ve değerli armağanları İbrahim'e göndererek onun gönlünü almaya çalıştığı gibi, kendisini Besâsirî'ye karşı Musul'a göndermek istediğini belirterek, ona görev vermek suretiyle onu tekrar kazanmayı hedeflemişti. Diğer taraftan, Sultanın ona karşı bu tutumunu desteklemek maksadıyla el-Kâim de, hil'at, elbise ve kendi atlarından biriyle beraber onu teskin edici nasihatler içeren bir mektubunu İbrahim'e gönderdi.²¹⁸ Böylelikle hem halife, hem Sultan, İbrahim'e hoş davranıp, görev vermek ve hatta taltif etmek suretiyle taşıdığı isyan fikrinden uzaklaştırmayı düşünüyorlardı. Bu arada Halife de, zaten Sultanın Bağdad'dan ayrılmasını istemediği için Tuğrul Bey'in yerine İbrahim'in Musul'a gitmesini istiyordu. Nitekim İbrahim Yinal, Cemaziyü'l-Evvel 450/ Haziran 1058 tarihinde Besâsirî tarafından kuşatma altındaki Musul'a gitmek üzere Bağdad'dan ayrıldı.²¹⁹

Öyle görünüyor ki, gerek bizzat Halifenin, gerek Vezir İbn Müslime'nin gayretleri, tavsiyeleri, hüsnü kabulleri ve taltifleri, gerek el-Kâim'in isteği ve tavsiyeleriyle Sultanın affedici, hoşgörülü, değer verici davranışlarına rağmen, İbrahim Yinal, Tuğrul Bey'e karşı taşıdığı niyetlerden ve hatta isyan fikrinden vazgeçmemişti. Zira o, Bağdad'dan Musul'u kuşatmış bulunan Besâsirî'ye karşı gönderilmiş olmasına rağmen, buna uymamış ve

²¹⁵ Bkz. *Sîre*, 179; *Kâmil*, 9/639; Sibt, *Mir'ât*, 29-30; *Ebu'l-Ferec*, 1/313.

²¹⁶ Bkz. *Kâmil*, 9/639; Sibt, *Mir'ât*, 29

²¹⁷ Bkz. *Kâmil*, 9/639; Sibt, *Mir'ât*, 29

²¹⁸ Bkz. *Kâmil*, 9/639; Sibt, *Mir'ât*, 29

²¹⁹ Bkz. Sibt, *Mir'ât*, 29

nevi bu görevi savsaklamak maksadıyla Vâsıt²²⁰ civarında oyalanıyordu.²²¹

Öte yandan bu sırada bir yandan Besâsîrî'nin Musul kuşatması devam ediyor, diğer taraftan da İbrahim Yinal, Tuğrul Bey'in kendisine verdiği Besâsîrî'ye karşı Musul'u koruma görevini yerine getirmeyerek bir anlamda isyanını başlatmış oluyordu. Artık bu gelişmeler üzerine Tuğrul Bey, yol durumunu ve kuşatma hakkındaki bilgileri bizzat kendisi topladıktan sonra gerekli hazırlıkları yapıp, Bağdad'dan Musul'a hareket etmeye karar verdi ve 10 Recep 450/2 Eylül 1058 tarihini de sefer günü olarak tayin etti. Sultanın sefer kararını duyan Halife, Reisü'r-Rüesâ aracılığıyla ona bir hil'at ve at göndererek Tuğrul Bey'den Musul'a bizzat kendisinin sefere çıkmamasını ister. Bunun üzerine Sultan, kuvvetlerinin Besâsîrî tarafından Musul'da kuşatma altında olduğunu ve eğer kendisinin bu işi çözmemesi halinde her an Besâsîrî'nin galib geleceğini ve bu yüzden mutlaka kendisinin gitmesi gerektiğini belirtir. Hatta bu bağlamda Sultan, sefer için askerî ihtiyaçlarına harcamak üzere el-Kâim'den mal ve para talep eder. Halife Sultanın bu isteğine olumlu cevap vererek bir miktar para ve mal gönderir.²²² Artık Musul'a sefer için bütün hazırlıklar tamamlanmıştır. Ancak bu sırada Sultan, asker sayısının yetersizliğini görünce hiddetlenerek Amidü'l-Mülk el-Kündûrî'ye: "Niçin daha önce bana haber vermediniz? Eğer bunu bilseydim askerî toplanmasını beklerdim."²²³ dedi. Zira kaynağımızın belirttiğine göre ve bizimde yukarıda işaret ettiğimiz gibi, bu sırada Selçuklu ordusunun büyük bir kısmı Nevruz dolayısıyla Horasan'a gönderilmiş ve dolayısıyla halen Bağdad'da 2000 civarında süvari bulunuyordu.²²⁴ Her şeye rağmen, Tuğrul Bey komutasındaki Selçuklu ordusu Receb 450/Ağustos 1058 ortalarında Bağdad'dan Musul'a hareket etti.²²⁵ Öte yandan Tuğrul Bey'in Musul seferine temas eden kaynaklardan İbnü'l-Esîr, Hüseyinî, Sibt ve Nüveyrî gibi bazı tarihçiler, Sultanın bu sefere yalnız çıktığına işaret ederlerken²²⁶; Bağdâdî, İbn Kalânîsî, İbnü'l-Cevzî, İbn Kesir gibi müellifler de sanki bu harekatta

²²⁰ Buradaki Vâsıt, Musul civarında bulunan köylerden birkaç tanesinin adıdır. Vâsıt ve çeşitli Vâsıtlar için bkz. Yakut, *Mu'cem*, 5/353.

²²¹ Bkz. Sibt, *Mir'ât*, 30.

²²² Bkz. Sibt, *Mir'ât*, 30.

²²³ Bkz. Sibt, *Mir'ât*, 30.

²²⁴ Bkz. *Kâmil*, 9/639-640; Sibt, *Mir'ât*, 30.

²²⁵ Bkz. Bağdâdî, tarih, 9/400; *Sîre*, 179; İbn Kalânîsî, *Zeyl*, 87; Hüseyinî, *Ahbâr*, 60; *Bundârî*, 17, Terc. 17; *Muntazam*, 8/190-191; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 192; *Kâmil*, 9/639-640; Sibt, *Mir'ât*, 30; *Ebu'l-Ferec*, 1/313; İbnü'l Adim, *Buğye*, 6; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 26/296; *Bidâye*, 12/76.

²²⁶ Bkz. *Kâmil*, 9/639-640; Hüseyinî, *Ahbâr*, 60; Sibt, *Mir'ât*, 30; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 26/296.

Tuğrul Bey'le İbrahim Yınal'ın birlikte oldukları izlenimini vermektedirler.²²⁷ Halbuki İbnü'l-Esir ve Hüseyin'in işaret ettikleri ve özellikle de Sibt'in açıkça belirttiği gibi, Tuğrul Bey, Besâsirî üzerine düzenlediği bu seferde yalnızdır. Zaten Sibt'in belirttiği ve kanaatimizce de hadiselerin seyrine daha uygun olduğu üzere, belirttiğimiz gibi, İbrahim Yınal daha önce Besâsirî'ye karşı Musul'a gönderilmişti. Ancak görünen o ki, İbrahim Yınal Tuğrul Bey'e karşı isyan düşüncesi ve hazırlığı içinde olması sebebiyle buna uymamış veya uyar gibi görünmüştü.²²⁸

Diğer yandan Besâsirî ile Kureyş 4 aylık bir kuşatma sonrasında şehri tahrib edip 4 Receb 450/27 Ağustos 1058 de Musul'a girmişler ve akabinde Besâsirî doğruca Dâru'l-İmare'ye (saraya) giderek oraya yerleşmiştir.²²⁹ Bu kuşatma esnasında Musul çok kötü günler yaşamıştı. Hatta kuşatma sırasında şehirde bulunan Selçuklu kuvvetlerinin bir kısmı gerek açlık, kıtlık ve hastalıktan, gerekse Besâsirî'ye karşı yapılan mübarezelerde hayatlarını kaybetmişler, bir kısmı da kuşatmayı yarıp kaçmışlar, ancak kaçanlardan bazıları da Dicle nehrinde boğularak ölmüşlerdi. Hatta ölenler arasında komutan Humar-Taş (Humar-Tekin) da bulunmaktaydı.²³⁰

Nihayet Tuğrul Bey, Bağdad'daki mevcut askerleri ve Cibal'den gelen takviye kuvvetlerle birlikte²³¹ 25 ya da 28 Receb 450/20,23 Eylül 1058 de Musul önlerine gelmiştir.²³² Sultan'ın ordusuyla birlikte Musul önlerine geldiğini haber alan Besâsirî ile Kureyş hemen şehirden kaçmışlar²³³ ve Tuğrul Bey'de şehre girib kaleyi ve şehri teslim almıştır. Ancak Tuğrul Bey'in Musul'daki kalışı fazla uzun sürmedi ve hemen buradan Nusaybin taraflarına hareket etti.²³⁴ Yine Tuğrul Bey'in Musul'dan Nusaybin'e hareketiyle ilgili bilgi veren bazı kaynaklarda bu seferde İbrahim Yınal'ın Sultan'la birlikte olduğu

²²⁷ Bkz. Bağdâdî 9/400; İbn Kalânîsî, *Zeyl*, 87; İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, 8/190-191; İbn Kesir, *Bidâye*, 12/76.

²²⁸ Zira el-Müeyyed'in ifadesine göre, Besâsirî ile Kureyş, İbrahim Yınal'ın Musul'dan ayrıldığına kâni olduklarında hemen buraya doğru hareket etmişlerdi. Bkz. *Sîre*, 178-189.

²²⁹ Bkz. *Sîre*, 179; *Kâmil*, 9/640; Sibt, *Mir'ât*, 30; *Ebu'l-Ferec*, 1/313. *Bidâye*, 12/76; Makrîzî, *İttiâz*, 2/237.

²³⁰ Bkz. *Sîre*, 179; *Bundârî*, 17, Terc. 12; *Kâmil*, 9/639; Sibt, *Mir'ât*, 30; *Ebu'l-Ferec*, 1/313.

²³¹ Bkz. Sibt, *Mir'ât*, 30-31.

²³² Bkz. *Muntazam*, 8/190; *Bundârî*, 17, Terc. 12; *Kâmil*, 9/640; Sibt, *Mir'ât*, 31.

²³³ Bkz. *Sîre*, 179; *Kâmil* 9/639; Sibt, *Mir'ât*, 31; *Ebu'l-Ferec*, 1/313; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 26/296; *Bidâye*, 12/76; Makrîzî, *İttiâz*, 2/237.

²³⁴ Bkz. Bağdâdî, *Târih*, 9/400; İbn Kalânîsî, *Zeyl*, 87; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 192; Hüseyinî, *Ahbâr*, 60; *Muntazam*, 8/190; *Bundârî*, 17, Terc. 12; *Kâmil*, 9/640; Sibt, *Mir'ât*, 31; İbnü'l-Adim, *Buğye*, 6; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 26/296; *Bidâye*, 12/76; Makrîzî, *İttiâz*, 2/237.

belirtirken,²³⁵ bazılarının ifadelerinden de zaten Tuğrul Bey'in bu seferde de yalnız olduğu, ancak İbrahim Yınal'ın da bu bölgede bulunmakla beraber, tam nerede olduğunun bilinmediği ortaya çıkmaktadır.²³⁶ Tuğrul Bey ve ordusu Nusaybin'e bir gecelik mesafede bulunan bir yerde konakladı. Bu arada Tuğrul Bey ve Selçuklu ordusunun şehre yaklaştığı haberini alan Nusaybin şehri ileri gelenleri Sultanın huzuruna gelerek, ordunun şehre girmemesi karşılığında 30.000 dinar vermeyi teklif ettiler. Bu teklif karşısında Tuğrul Bey, bu miktarı az bularak kabul etmedi ve en az bunun 100.000 dinar olması gerektiğini belirtti. Bu miktarı ödemeye güçlerinin bulunmadığını bildiren şehir ileri gelenleri maksatlarına ulaşmadan geriye döndüler. Nusaybin halkı Selçuklu ordusunun şehir yakınlarında bulunması ve geceleyin bir baskın düzenlemesinden korktukları için bu geceyi korku ve tedirginlik içerisinde geçirdi. Fakat sabah kalktıklarında Selçuklu ordusunu görememişler ve şaşırmışlardı.²³⁷

Zira sebeblerini ve gelişmelerini yukarıda açıkladığımız üzere, 449/1057 yılının sonlarında Tuğrul Bey'in Musul'u kendisine teslim edip, Bağdad gittiği tarihten itibaren devam eden İbrahim Yınal'ın isyan söylentileri ve önlenmeye yönelik sözünü ettiğimiz çabalara rağmen, onun bu hususta kesin kararlı olması sebebiyle nihayet isyanı gerçek olmuştu. Maamafih Tuğrul Bey'e karşı isyan etmiş bulunan İbrahim Yınal Ramazan 450 başlarında / Ekim sonu Kasım başı 1058'de yanındaki kuvvetlerle beraber Irak bölgesinden ayrılıp, Hemedan'ı ele geçirmek üzere Selçuklu Devletinin merkezi durumundaki Hemedan'ı ele geçirmek için hareket ettiğine dair haberler Sultana ulaşmıştı.²³⁸ İşte bu hadise üzerine Sultan ve Selçuklu ordusu Nusaybin'i âcilen terk etmek zorunda kalmıştı.

Yukarıda Musul ve Nusaybin harekatında İbrahim'in Tuğrul Bey'le beraber olup olmadığı tam belli olmadığını ve eğer Sultanla beraber değilse bile, bu sırada nerede olduğunun tam bilinmediğini ifade etmiştik. Zira Sibt'in verdiği bilgiler ve özellikle de el-

²³⁵ Mesela bkz.: Bağdâdî, *Târih*, 9/400; İbn Kalânîsî, *Zeyl*, 87; Hüseyinî, *Ahbâr*, 60; *Muntazam*, 8/190; İbnü'l-Adim *Buğye*, 6.

²³⁶ Mesela bkz. *Kâmil*, 9/640; Sibt, *Mir'ât*, 31; *Bidâye*, 12/76; Makrîzî, *İttiâz*, 2/237.

²³⁷ Bkz. Sibt, *Mir'ât*, 31.

²³⁸ Bkz. *Târih*, 9/400; İbn Kalânîsî, *Zeyl*, 87-88; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 192; *Bundârî*, 17, Terc. 12; Hüseyinî, *Ahbâr*, 60; *Muntazam*, 8/190-191; *Kâmil*, 9/639-640; Sibt, *Mir'ât*, 31; *Ebu'l-Ferec*, 1/313; İbnü'l-Adim, *Buğye*, 6-7; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 26/296; *Bidâye*, 12/76; Makrîzî, *İttiâz*, 2/237-252. *Nucûm*, 5/7-8; Ayrıca bkz.: Makdisî, *İbn Aqıl*, 103-106; Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 59-63; Süleyman el-Harabeşe, *es-Sırau'l-Fâtîmî ve's-Selçukî*, 152-155; 167-168; Kafesoğlu, *"Selçuklu Oğulları ve Torunları"*, 125-128.

Müeyyed'in açıklamaları bizi bu kanaate götürmektedir. Nitekim el-Müeyyed bu hususta: "Ben Haleb'te iken İbrahim'in gönderdiği elçi, sufi kılığında bana geldiğinde onunla bizim aramızda kararlaştırdığımız ve yaptığımız anlaşmanın ilk perdesi açılmıştı. Halbuki Tuğrul Bey bu perdeyle birlikte büyük bir darbe yiyeceğini hissetmemişti bile. Çünkü İbrahim Yinal aramızdaki anlaşma gereği askerleriyle birlikte (Musul'dan) ayrılıp Cibal'e gitti. Fakat Tuğrul Bey, onun nerede ve hangi yolla kaybolduğunu ve nasıl gittiğini fark edemedi,"²³⁹ demektedir. Daha önce de söylediğimiz gibi, bu ifadeler Fâtîmîlerin kendi hedefleri için İbrahim'i nasıl isyana teşvik ettiklerini açıkça göstermektedir. Zira bu sayede Bağdad, Selçuklu askerlerinden arınacak ve Besâsirî de Bağdad'ı rahatlıkla ele geçirme fırsatını bulacaktı. Hatta daha da önemlisi Tuğrul Bey'in Suriye ve Mısır'ı alma projesi başarısız olacak ve dolayısıyla Fâtîmîler, Selçuklu tehdidinden kurtulmuş olacaktı. Netice itibarıyla el-Müeyyed'in bu ifadelerinden İbrahim Yinal'ın Tuğrul Bey'in Musul ve Nusaybin hareketi esnasında Sultanla birlikte olmadığı kesin olarak açığa çıkmaktadır.

İşte İbrahim Yinal'ın isyanının gerçekliği karşısında hem Selçuklu devletinin geleceğini, hem de devletin yıkılması veya İbrahim'in eline geçmesi halinde uzun vadede Fâtîmîler karşısında korumasız kalacak olan Abbâsî hilafeti dolayısıyla Ehli Sünnet mezhebinin ve kitlenin istikbalini tehlikede gören Tuğrul Bey, hemen 13 ya da 15 Ramazan 450/3,5 Kasım 1058'de yanındaki askerî bir kısmıyla birlikte İbrahim'in peşinden gitmek üzere Nusaybin'den hareket etti.²⁴⁰ Tuğrul Bey'in böylesine çabuk ve acele etmesinin sebeplerine baktığımızda; İbrahim'in isyanıyla doğabilecek bu sonuçların yanında onun kendisinden önce Hemedan'a varıp Selçuklu taht merkezini, devletin hazinelerini ve silahlarını ele geçirip hem kendisinin, hem de devletin Fâtîmîler karşısında güçsüz kalmasına ve ayrıca İbrahim'in Türkmenleri kendisi aleyhine kışkırtarak, onları yanına çekmesi gibi endişelerin ve hususların mevcudiyetini görebiliriz. Maamafih Tuğrul Bey bu endişelerden dolayı çok seri bir şekilde hareket ederek 20 veya 22 Ramazan 450/11,13 Kasım 1058'de İbrahim'den önce Hemedan'a ulaşmıştı.²⁴¹ Bu arada Sultan, Nusaybin'

²³⁹ Bkz. *Sîre*, 179-180.

²⁴⁰ Bkz. Bağdâdî, *Târih*, 9/400; İbn Kalânîsî, *Zeyl*, 88; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 192; *Muntazam*, 8/190; Hüseyinî, *Ahbâr*, 60; *Bundârî*, 17, Terc. 12; *Kâmil*, 9/640; Sibt, *Mir'ât*, 31; *Ebu'l-Ferec*, 1/313; *Bidâye*, 22/76. Kaynaklardan bazıları Hemedan değil, Rey'e gittiğini belirtmektedirler. Doğrusu Hemedan olması gerekir. Ayrıca, İbnü'l-Esîr Tuğrul Bey'in Nusaybin'den hareketini 15 Ramazan olarak vermektedir.

²⁴¹ Bkz. İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 192; *Bundârî*, 17, Terc. 12; *Kâmil*, 9/640; Sibt, *Mir'ât*, 31.

den ayrılırken, hanımı Hatun'u²⁴² veziri Amidü'l-Mülk el-Kündûrî ve üvey oğlu Enü-Şirvan'ı orada bırakmış ve onlara derhal Bağdad'a gitmelerini emretmişti. Onlar da Sultanın emri gereği Nusaybin'den ayrılarak 4 Şevval 450/24 Kasım 1058'de Bağdat'a ulaştılar.²⁴³ Öyle görünüyor ki, Tuğrul Bey kendisinin Irak'tan ayrılması dolayısıyla Bağdad'ın ve Abbâsî hilafetinin akibeti için endişe içerisindeydi. Çünkü Sultan, Besâsîrî'nin bunu fırsat bilip hemen Bağdad'ı ele geçirmesinden korkuyordu ve bu yüzden, hanımının ve vezirinin bir an önce Bağdad'a dönmesini istemişti.

Belirttiğimiz gibi, Tuğrul Bey, 20 ya da 22 Ramazan 450/11, 13 Kasım 1058'de İbrahim'den önce Hemedan'a ulaşmış şehre kapanmış,²⁴⁴ onun arkasından da 25 ya da 26 Ramazan 450/16, 17 Kasım 1058'de İbrahim de Hemedan'a varmıştı.²⁴⁵ İbrahim gelmez zaten önceden yurtlarından evlerinden uzak bırakıp Irak'a savaşa götürmesi ve yeterince ganimet elde edememeleri sebebiyle²⁴⁶ Sultan'a karşı bir kızgınlık içerisinde bulunan Türkmenlerle Tuğrul Bey'e karşı anlaştı. Buna göre İbrahim Yinal kendilerini Irak'a savaşa götürmeyecek, buna karşılık Türkmenler de Tuğrul Bey'i Hemedan'da kuşatacak ve ona karşı savaşacaklardı.²⁴⁷ Bu suretle İbrahim Yinal, Tuğrul Bey'e karşı Türkmenleri yanına alarak Sultanı Hemedan'da muhasara altına almıştı. Neticede kuşatma altında zor durumda kalan Sultan, Bağdad'a haber göndererek hanımı Hatun, veziri el-Kündûrî, Enü-Şirvan ve diğer Selçuklu komutanlarından, kendisini, İbrahim'in muhasarasından kurtarmaları için yardım istemek zorunda kalmıştı.²⁴⁸

Sultanın yardım çağrısı üzerine Bağdad'da bulunan Hatun Hemedan'a gitmek üzere harekete geçip hazırlıklara başladı. Ancak bunu öğrenen halife el-Kâim, Bağdad'ın Selçuklu askerlerinden arınması halinde Besâsîrî'nin Bağdad'a saldırmasından ve dolay-

²⁴² Hatun'un esas adı Altuncan'dır. Bkz. Sibt, *Mir'ât*, 75.

²⁴³ Bkz. Bağdâdî, *Târih*, 9/400; İbn Kalânîsî, *Zeyl*, 88; *Muntazam*, 8/191; *Bundârî*, 17, Terc. 12; *Kâmil*, 9/640; Sibt, *Mir'ât*, 31; İbnü'l-Adim, *Buğye*, 6; *Bidâye*, 12/76.

²⁴⁴ Bağdâdî, *Târih*, 9/400-401; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 192; *Bundârî*, 17, Terc. 12. *Muntazam*, 8/190-191; *Kâmil*, 9/640; Sibt, *Mir'ât*, 31, Müellif Sultanın Hemedana ulaştığını bildirir. 13 yada 15 Ramazanda Nusaybin'den hareket ettini düşünürsek 20-22 Ramazan 450 de Hemedana ulaşması gerekir.

²⁴⁵ Bağdâdî, *Târih*, 9/400; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 192; *Bundârî*, 17, Terc. 12; *Muntazam*, 8/190-191; *Kâmil*, 9/640; Sibt, *Mir'ât*, 31-32.

²⁴⁶ Bkz. Sibt, *Mir'ât*, 5, 31-32.

²⁴⁷ Bkz. Hüseyinî, *Ahbâr*, 60; Sibt, *Mir'ât*, 31-32.

²⁴⁸ Bkz. Bağdâdî, *Târih*, 9/400-401; İbn Kalânîsî, *Zeyl*, *Zeyl*, 88; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 192; Hüseyinî, *Ahbâr*, 60; *Bundârî*, 17, Terc. 12; *Muntazam*, 8/191; *Kâmil*, 9/640; Sibt, *Mir'ât*, 32; İbnü'l-Adim, *Buğye*, 6-7; *Bidâye*, 12/76-77.

sıyla Abbâsî hilafetini ortadan kaldırmasından korktuğu için Hatun'un ve dolayısıyla Selçuklu askerlerinin Bağdad'dan ayrılmasına mani olmaya çalıştı.²⁴⁹ Hatta bu bağlamda vezir el-Kündûrî bile, Hatun'a "Biz bu durumda Hemedan'a nasıl ulaşabiliriz. Sultan ve askerlerimiz İbrahim Yınal tarafından dışarıdan kuşatılmış durumdadır. Zaten neredeyse İbrahim Yınal Sultan'a karşı galib gelmek üzeredir. Bu durumda gitmemiz uygun değildir"²⁵⁰ diyerek onun Sultana yardım ulaştırmak için Hemedan'a gidişini engellemeye çalışıyordu. Öyle görünüyor ki, bu sıralarda artık Sultanın hayatından bile ümit kesilmiş olup, hatta Tuğrul Bey'in yerine Selçuklu tahtına Enû-Şirvan'ın geçirilmesi için planlar ve hesaplar yapılır olmuştu. Bu işin mimarı da, kaynaklarımızın ifadesine göre, el-Kündûrî ve Enû-Şirvan idi.²⁵¹ Ancak bu hesapların yapıldığı sırada Bağdad'a bulunan Selçuklu komutanı İnanc Bey ve Ömer bu düşünceye şiddetle karşı olduklarını belirterek zaten buna gerek kalmayacağını ve kendilerinin Sultanı kurtarmak için Hemedan'a gideceklerini söylemişler ve bunun için hemen hazırlıklara başlamışlardı. İfade edildiği gibi, Bağdad'daki Selçuklu Komutanlarının muhalefeti Hatun'un karşı tavırları ve daha başka sebeplerin de tesiriyle Selçuklu tahtına Enû-Şirvan'ı geçirme teşebbüsü akim kalmıştır.²⁵²

Diğer taraftan hiç şüphe yok ki, bu sırada Abbâsî halifesi ve Veziri İbn Müslime Selçuklu ordusunun tamamen şehirden ayrılmasını istemiyorlar çünkü Besâsirî'nin her an Bağdat'ı istila etmesinden korkuyorlardı. Nitekim Tuğrul Bey'in Hemedan'da muhasara altında kalması ve Bağdad'ta bulunan askerlerin yardım isteği üzerine Hatun'un, el-Kündûrî ve Enû-Şirvan'ın da şehirden ayrılacağı yönünde ve öte yandan Besâsirî'nin de Bağdad'da yaklaştığına dair haberler yaygınlaşınca Bağdad halkını ve Abbâsî hilafetini büyük bir korku ve endişe kaplamıştı.²⁵³ Hatta bu durumda Halife, halka büyük miktarlarda para dağıtarak, hem halkı yatıştırmaya ve hem de muhtemel Besâsirî saldırısı için halkı hazırlıklı olmaya çağırıyordu.²⁵⁴ Buna ilaveten İbn Müslime, bir yandan Hatun'a Sultan'ın söylendiği gibi öyle kötü ve zor durumda olmadığını bildirerek, onu teskin edip

²⁴⁹ Bkz. Bağdâdî, *Târih*, 9/401; İbn Kalânîsî, *Zeyl*, 88; *Muntazam*, 8/191; *Bundârî*, 17, Terc. 12; *Kâmil*, 9/640; Sibt, *Mir'ât*, 32; İbnü'l-Adim, *Buğye*, 7.

²⁵⁰ Bkz. Sibt, *Mir'ât*, 32.

²⁵¹ Bunun için bkz. *Bundârî*, 18, Terc. 12-13; Sibt, *Mir'ât*, 32; Ayrıca bkz.: Makdisi, İbn Aqıl, 106-108.

²⁵² Bu hususta bkz. *Bundârî*, 18, Terc. 12-13; Sibt, *Mir'ât*, 32.

²⁵³ Bkz. Bağdâdî, *Târih*, 9/401; İbn Kalânîsî, *Zeyl*, 88, *Bundârî*, 17, Terc. 12; *Muntazam*, 8/191; *Kâmil*, 9/640; Sibt, *Mir'ât*, 32-33; İbnü'l-Adim, *Buğye*, 7; *Bidâye*, 12/77; Makrîzî, *İttîâz*, 2/252.

²⁵⁴ Bkz. *Kâmil*, 9/640; Sibt, *Mir'ât*, 32

Bağdad'da tutmaya çalışırken; diğer yandan el-Kündûrî de Hemedan'a gitmeye karar vermiş bulunan Selçuklu komutanı Ömer'e :“Bağdad'ın şu an durumu oldukça kritik bir halde iken ve Selçuklu askerine şiddetle ihtiyacı varken bu fitne ortamını bırakıp Sultan'a yardıma gitmeye gerek yok.... sen askerî kıskırtıp, halifenin kapısını boş bırakma pahasına asker topluyorsun. Ve hem de bizi düşmanımız olan Besâsîrî'nin karşısında savunmasız bırakıp gidiyorsun.”²⁵⁵ diyerek, onu fikrinden caydırmaya uğraşıyordu. Ancak öyle görünüyor ki, gerek Halife'nin, gerek Vezir İbn Müslime'nin, gerek Amidü'l-Mülk el-Kündûrî'nin bu Selçuklu komutanlarını Hemedan'a gitme fikrinden vazgeçirme teşebbüsleri sonuç vermemiş ve önce Ömer, daha sonra İnanç Bey askerlerini yanlarına alarak, Sultan'a yardım ulaştırmak üzere Bağdad'ı terk etmişlerdi. Hatta onlara ilaveten bir grub Selçuklu komutanı da askerleriyle birlikte peşlerinden gitmişlerdi.²⁵⁶

Bu arada işaret ettiğimiz gibi, Vezir Amidü'l-Mülk el-Kündûrî, Enû-Şirvan'la bir olarak, kendisini Tuğrul Bey'in yerine Selçuklu tahtına geçirmeye teşebbüs etmişler ve ancak Bağdad'da bulunan Hatun'un Selçuklu komutanlarının ve diğer devlet adamlarının muhalefetiyle karşılaşp başarısız kalmışlardı. Zaten onlar Selçuklu komutanlarının şehri terk etmesiyle birlikte büsbütün Bağdad'da yalnız kalmış durumdaydılar.²⁵⁷ Nitekim Hatun, Amidü'l-Mülk'ü ve oğlu Enû-Şirvan'ı Sultana karşı söz konusu niyetleri ve teşebbüsleri sebebiyle tevkif etmek istemiş, fakat onlar bu sırada Bağdad'ın batı yakasına gelmiş bulunan Dübeys'in yanına kaçarak bundan kurtulmuşlardı. Hatta Dübeys de onların kendisine saldırmak üzere geldiklerini sanmıştı.²⁵⁸ Bu arada Halife el-Kâim de, el-Kündûrî ve Enû-Şirvan'ın Selçuklu tahtıyla ilgili düşünce ve planlarından ötürü böylesine nazik bir dönemde meliklik meselesini gündeme getirmenin zamanı olmadığını, bunun şu an fayda yerine zarar getireceğini söylediği gibi; kaldı ki, Sultan'ın akibetinin henüz tam belli olmadığını bildirerek, esasen şimdi yapılması gerekenin Bağdad'ı askersiz bırakmak olduğunu belirtmiş ve husustaki tavrını ortaya koymuştu.²⁵⁹

Öte yandan İbn Müslime Bağdad'ın Selçuklu askerinden boşalması neticesinde şehrin Besâsîrî karşısında korunması için Dübeys b. Mezyed'i Bağdad'a çağırdı. Vezirin

²⁵⁵ Bkz. Sibt, *Mir'ât*, 32.

²⁵⁶ Bkz. Sibt, *Mir'ât*, 32-33.

²⁵⁷ Bkz. *Bundârî*, 18, Terc. 12-13; Sibt, *Mir'ât*, 32, 33, 34.

²⁵⁸ Bkz. *Bundârî*, 18, Terc. 12-13; Sibt, *Mir'ât*, 33.

²⁵⁹ Bkz. Sibt, *Mir'ât*, 33.

bu çağrısı üzerine Dübeyş, 2 Zilkade 450/21 Aralık 1058'de Bağdad'a gelerek, Batı yakasında konaklamış bulunuyordu.²⁶⁰ Bu sırada Sibt'in rivayetine göre, Sultanın yardım çağrısına uyma, onun Ebû Kâlicar'ın kızına meylinin olduğu yolundaki haberler sonucunda oluşan kıskançlığın tesiri, Enû-Şirvan ve el-Kündûrî'nin Selçuklu tahtıyla ilgili teşebbüslerinden dolayı kendisinin de sorumlu tutulabileceği endişesi, daha önce Hemedan'a giden İnanç Bey ve Ömer'in Bağdad'da cereyan eden herşeyi Sultana anlatmasıyla onun kendi aleyhinde fikirlere sahip olmasından çekinmesi, Besâsirî'nin Bağdad'a yaklaşmasından ötürü ortaya çıkan korku gibi sebeplerle²⁶¹ Halife'nin sözünü ettiğimiz mani olma gayretlerine rağmen, Hatun, Bağdad' da yanında bulunan Selçuklu askerleriyle birlikte 5 Zilkade 450/24 Aralık 1058'de şehirden ayrıldı.²⁶² Ancak Sibt'in Hatun'un Bağdad'dan Hemedan'a gidişiyle ilgili açıkladığı bu sebepler arasında, diğer kaynakların teyid ettiği gibi, onun esas maksadının kuşatma altındaki kocası Tuğrul Bey'e yardım ulaştırmak olduğu kanaatindeyiz.²⁶³

Görüldüğü gibi, Hatun'un da Bağdad'dan ayrılmasıyla birlikte Selçuklu askerinden arınmış bulunan şehrin, Besâsirî karşısında korunması için hem Halife, hem İbn Müslime ve hem de Amidü'l-Mülk çare aramaya başladılar. Bu bağlamda el-Kündûrî şehrin batı yakasında bulunan Dübeyş'in yanına giderek onunla görüştü. Oradan da Reisü'r-Rüesâ'nın yanına geçerek, Bağdad'ın savunulması hususunu birlikte müzakere ettiler. Neticede İbn Müslime ve el-Kündûrî, bu hususta öncelikle Batı yakasında bulunan Dübeyş'in Doğu yakasına geçmesi fikrini uygun bulup Halife'ye arz ettiler.²⁶⁴ Bu konuda ilk olarak Dübeyş'le birlikte güç oluşturulması ve ayrıca Huzistan emiri Hezaresb b. Bengir b. Ayaz'ın da Bağdad'a bu iş için çağrılıp bu şekilde Bağdad'ın Besâsirî'ye karşı savunulması kararlaştırıldı. Bu karar Halifeye de bildirildi.²⁶⁵ Maamafih bu görüşler Halife tarafından kabul edilmiş olacak ki, Bağdad'ın savunmasına katkıda bulunması için Hezaresb'i şehre getirmek niyetiyle az sayıdaki adamlarıyla birlikte Amidü'l-Mülk el-

²⁶⁰ Bkz. *Kâmil*, 9/640; Sibt, *Mir'ât*, 33; Makrîzi, *İttiâz*, 2/252.

²⁶¹ Bütün bu hususlar için bkz. Sibt, *Mir'ât*, 33-34.

²⁶² Bkz. Bağdâdî, *Târih*, 9/401; İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl*, 88; *Muntazam*, 8/191; *Kâmil*, 9/640; Sibt, *Mir'ât*, 34; *Bidâye*, 12/77.

²⁶³ Bkz. Bağdâdî, *Târih*, 9/401; İbn Kalânîsî, *Zeyl*, 88; *Muntazam*, 8/191; *Bundârî*, 18; Terc. 13; *Kâmil*, 9/640; Sibt, *Mir'ât*, 34; İbnü'l-Adim, *Buğye*, 7; *Bidâye*, 12/77.

²⁶⁴ Bkz. *Kâmil*, 9/640-641; Sibt, *Mir'ât*, 34.

²⁶⁵ Bkz. *Kâmil*, 9/640-641; Sibt, *Mir'ât*, 34-35.

Kündûrî Bağdad'dan Ehvaz'a gitti.²⁶⁶ Ancak öyle görünüyor ki, el-Kündûrî bu maksatla Ehvaz yolunda iken Halifenin bu çağrısına uyup Bağdad'a gelmekte olan Hezaresb'le karşılaşır. Ama hangi sebeble olduğu belli olmamakla beraber, kanaatimizce Hatun'un da Bağdad'dan ayrılarak Hemedan'a gitmiş olması ve o sıralarda Besâsîrî'nin de Bağdad'a gelmiş olabileceğini düşünmüş ya da haber almış olmaları sebebiyle Hezaresb ve el-Kündûrî Ehvaz'a geri dönerler.²⁶⁷ Yine bu arada şehirde bulunan Enû-Şirvan'da Hemedan'a gitmiş olan annesi Hatun'a yolda yetişmek üzere Bağdad'dan ayrılmak zorunda kalmıştı.²⁶⁸

Öte yandan Bağdad'da sözünü ettiğimiz gelişmeler yaşanırken, Besâsîrî ile Kureyş, Sultan'ın İbrahim'in isyanı nedeniyle Hemedan'a gitmesi ve orada mahsur kalması karşısında Abbâsî başkentindeki Selçuklu askerlerinin de ona yardıma gittiği haberini almışlardır. Zaten Bağdad'ın Selçuklu askerinden boşalmış olduğunu öğrenen ve bunu kendileri için önemli bir fırsat kabul eden Besâsîrî ve Kureyş, bu sıralarda yani 6 Zilkade 450/25 Aralık 1058'de Bağdad yakınlarındaki Enbar ve Hit kasabalarına kadar gelmişlerdi.²⁶⁹ Maamafih onların Bağdad'a gelmek üzere olduğu haberleri duyulunca hem Halife'yi, hem İbn Müslime'yi ve hem de Bağdad halkını derin bir korku, heyecan ve panik sardı. Hatta el-Kâim halka isteyenin şehri terk edebileceğini, isteyenin şehrin batı yakasından doğu yakasına geçebileceğini söyledi.²⁷⁰ Bunlara ilaveten en azından Besâsîrî'nin Bağdad'ın doğu yakasına geçişini engellemek için şehrin iki yakasını birbirine bağlayan köprüler savunma maksadıyla yıkılmıştı.

Sözünü ettiğimiz bu gelişmeler karşısında o sırada Bağdad'da bulunan Dübeys, Halife ile Reisü'r-Rüesâ'ya ;"Bana kalırsa siz de benimle beraber şehirden çıkmalısınız. Çünkü artık burada sizin için emniyet kalmamıştır. Buna karşılık Dicle'nin aşağı kesimleri sizin için daha güvenlidir. Ayrıca ben Vâsıt'ta bulunan Hezaresb ile birleşir düşmanımız

²⁶⁶ Bkz. Bağdâdî, *Târih*, 9/401; İbn Kalânîsî, *Zeyl*, 88; *Muntazam*, 8/191; *Bundârî*, 18, terc. 13; *Kâmil*, 9/641; Sibt, *Mir'ât*, 34; İbnü'l-Adim, *Buğye*, 7; *Bidâye*, 12/77.

²⁶⁷ Bkz. Sibt, *Mir'ât*, 34.

²⁶⁸ Bkz. Bağdâdî, *Târih*, 9/401; İbn Kalânîsî, *Zeyl*, 88; *Muntazam*, 8/191; *Bundârî*, 18, Terc. 13; Sibt, *Mir'ât*, 34; İbnü'l-Adim, *Buğye*, 7; *Bidâye*, 12/77.

²⁶⁹ Bkz. Bağdâdî, *Târih*, 9/401; İbn Kalânîsî, *Zeyl*, 88; *Kâmil*, 9/640-641; Sibt, *Mir'ât*, 34; İbnü'l-Adim, *Buğye*, 7; *Bidâye*, 12/77; Makrîzî, *İttîâz*, 2/237, 252.

²⁷⁰ Bkz. Bağdâdî, *Târih*, 9/401; İbn Kalânîsî, *Zeyl*, 88; *Muntazam*, 8/191; *Kâmil*, 9/641; Sibt, *Mir'ât*, 34-35; *Bidâye*, 12/77.

olan Besâsirî'ye karşı orada daha iyi çarpışır ve sizi daha iyi koruyabiliriz.”²⁷¹ şeklinde haber göndererek onlardan kendisiyle birlikte Bağdad'ı terk etmelerini istedi. Dübey'sin bu teklifini İbn Müslime ve şehrin ileri gelenleri uygun bularak Halife'ye iletiler. Ancak defalarca Halife'yle görüşülmesine ve yapılan ısrarlara rağmen Bağdad'ı ve Abbâsî sarayını terk etmek istemeyen el-Kâim şehirden ayrılma fikrini kabul etmedi.²⁷² Bunun üzerine Dübey's de “Ben Deyali'ye²⁷³ gidiyorum şayet şehirden çıkıp oraya gelmeyi kabul ederseniz sizi orada korumak için emrinizdeyim” diyerek, Bağdad'dan ayrılmak istediğini bildirdi.²⁷⁴ Ancak yine de Dübey's, her ihtimale karşı Halife'nin Bağdad'ı terk etmesi için bir gemi hazırlatıp bekletti. Hatta bu sırada Dübey's'in bu davranışının Halife'ye bir kötülük yapma niyetiyle olabileceğinden şüphelenen görevliler bu hazırlıkları dikkatle takip ettiler. Bu arada, bizzat Selçukluların Irak Valisi (Amîdü'l-İrak) Ebu Nasr Ahmed el-Müstevfî Halife'nin huzuruna çıkarak, Besâsirî tehlikesi karşısında ondan şehri terk etmesini istedi. Fakat Halife bu teklifi yine reddetti.²⁷⁵ İfade edildiği gibi, gelişen bu hadiseler karşısında Amîdü'l-İrak, 100 süvari 1000 yaya askerden oluşan az sayıdaki kuvvetiyle, her halükarda muhtemel Besâsirî saldırısı karşısında, Bağdad'ı, özellikle doğu yakasında bulunan Abbâsî sarayını korumak için bazı tedbirler almaya çalışıyordu.²⁷⁶

B) BAĞDAD'DA FATİMİ-BESASİRİ HAKİMİYETİ

1- Besâsirî'nin Bağdad'ı İşgali ve Abbâsî Halifesi el-Kâim'in Esir Alınışı

Yukarıda da ayrıntılı bir biçimde izah ettiğimiz üzere, İbrahim Yınal, Fâtimî-Besâsirî ittifakıyla anlaşma ve işbirliği yapmak suretiyle Tuğrul Bey'e karşı isyan etmişti. Tuğrul Bey bu durumda hem kendi iktidarını, hem Selçuklular ve dolayısıyla Abbâsîleri bir anlamda doğrudan etkileyecek olan bu isyanı bastırmak üzere Irak'tan ayrılıp Hemedan'a hareket etmişti. Bunu takiben Bağdad'da kalan diğer Selçuklu askerleri de Hemedan da İbrahim'in kuşatması altında mahsur kalan Sultana yardım etmek için şehri terketmek zorunda kalmışlardı. Netice itibarıyla İbrahim Yınal'ın isyanı, Selçuklu tarihçisi

²⁷¹ Bkz. *Muntazam*, 8/191; *Kâmil*, 9/641; Sibt, *Mir'ât*, 35; *Bidâye*, 12/77.

²⁷² Bkz. *Muntazam*, 8/191; *Kâmil*, 9/641; Sibt, *Mir'ât*, 35; *Bidâye*, 12/77.

²⁷³ Deyali, Bağdad'ın doğusunda, Horasan yoluyla Bağdad arasında bulunan bir nehrin, hem de aynı isimle anılan bölgenin adıdır. Bkz. Yakut, *Mu'cem*, 2/495.

²⁷⁴ Bkz. *Kâmil*, 9/641; Sibt, *Mir'ât*, 35.

²⁷⁵ Bkz. Sibt, *Mir'ât*, 35.

²⁷⁶ Bkz. Sibt, *Mir'ât*, 35.

Hüseyinî'nin dediği gibi, Bağdad'ın Selçuklu askerinden boşalmasına neden olmuştu. Dolayısıyla Bağdad ve Abbâsî hilafeti, Besâsîrî karşısında savunmasız ve korumasız bir durumda kalmıştı. Nitekim bu sonuç, Besâsîrî ve müttefikleri için Abbâsî başkentinin istilasına uygun zemini hazırlanması anlamına geliyordu.²⁷⁷

İşte sözünü ettiğimiz gelişmelerin ortaya çıkardığı ortamdan istifade etmeyi düşünen ve hatta bekleyen Besâsîrî ve Kureyş Bağdad'a yürüme kararını verdiler. Maamafih bunun sonucu olarak, 6 Zilkade 450/25 Aralık 1058 Cuma günü Besâsîrî kuvvetlerinin öncüleri Bağdad'ın Batı yakasına girmişlerdi bile.²⁷⁸ Besâsîrî'nin adamları hemen ilk önce doğrudan Bağdad'ın batı yakasına yönelerek, genellikle Şîî kitlenin yaşadığı Babu'l-Kerh²⁷⁹ (Kerh mahallesi)ne gittiler. Kerh halkı, kanaatimizce, Besâsîrî'nin adamlarını hem Fâtîmîler adına hareket etmeleri, hem de onları kendilerinin Abbâsî ve Selçuklu zülmünden kurtarıcı olarak görmeleri sebebiyle muhteşem sevinç gösterileriyle yollarda karşıladıkları gibi; Cuma günü olması dolayısıyla hemen Fâtîmî halifesi el-Mustansır adına hutbe okuttular. Hatta koyu bir Sünnî olması ve kendilerine karşı sert uygulamaları yüzünden bir nevi ondan intikam almak gayesiyle Abbâsî Veziri İbn Müslime aleyhine gösteriler yaparak ona sövdüler. Bunlara ilaveten Besâsîrî'nin öncü birlikleri ile beraber Kerh sakinleri, Bağdad hapishanesini basarak o sırada hapishanede tutuklu bulunan Büveyhî hanedanından Ebu Talib Kamrav b. Ebû Kâlicar'ı hapisten çıkardılar. Bunu takiben, Ebu Talib adına Daru'l-Memleke (Selçuklulardan önceki Büveyhî sarayı, o sırada Selçuklu sarayı olarak kullanılıyor)'nin karşısına kırmızı Büveyhî bayrağı dikerek bu hareketleriyle sanki Büveyhî devletini yeniden kurmuş oluyorlar ve bir anlamda Selçuklu-Abbâsî hakimiyetini tanımadıklarını ilan ediyorlardı. Bu faaliyetlerden sonra Besâsîrî'nin öncü kuvvetleri kendilerinin Bağdad'a girdiklerini ve yaptıklarını hemen Besâsîrî'ye bildirdiler.²⁸⁰ Öte yandan Besâsîrî'nin adamlarının batı yakasına gelmesi dolayısıyla korkan

²⁷⁷ Bkz. Hüseyinî, *Ahbâr*, 61; Ayrıca bkz. İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 192-193; *Ebu'l-Ferec*, 1/313.

²⁷⁸ Bkz. Bağdâdî, *Târih*, 9/401; İbn Kalânîsî, *Zeyl*, 88; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 193; *Muntazam*, 8/191; *Bundârî*, 18, Terc. 13; Sibt, *Mir'ât*, 35. Müellife göre Besâsîrî'nin askerlerinin girişi 6 yada 7 Zilkade 450 Cuma günüdür. Ancak günün Cuma oluşu doğru, fakat tarihin 6 Zilkade olması gerekir; İbnü'l-Adim, *Buğye*, 7.

²⁷⁹ Babu'l-Kerh, Bağdad'ın batı yakasında, Şia imamlarından Mûsâ Kazım (ö. 183/799)'ın kabrinin de bulunduğu ve sakinlerinin çoğunluğu Şîî olan bir mahalledir. Bkz. Le Strange, *Buldanü'l-Hilafe*, 49; Ayrıca bkz.; George Makdisi, *History and Politics...*, 180, 189-190, 195, 196, 197, 284, 285, 290, 291.

²⁸⁰ Bkz. Sibt, *Mir'ât*, 35-36.

Bağdad halkı Cuma günü olmasına rağmen, ortaya çıkan korku ve endişeli bekleyiş sebebiyle Mansur Camiinde Cuma hutbesi okunmadı, Cuma kılınmadı sadece öğle namazı kılındı. Hatta bu arada müezzîn, halka Besâsîrî'nin adamlarının şehre geldiklerini bildirmişti.²⁸¹ Aynı gün akşamı yani 6 Zilkade 450/25 Aralık 1038 Cuma akşamı, Besâsîrî'nin adamları yanlarına Kamrav'ı da alarak geceyi geçirmek üzere Akrakuf²⁸² köyüne gittiler.²⁸³

Öte yandan Besâsîrî'nin kendisi de, diğer askerleriyle birlikte 7 Zilkade 450/26 Aralık 1058 Cumartesi günü Akrakuf'a gelmişler ve onları orada bir gün önce gelmiş bulunan Kamrav ve öncü askerleri karşılamıştı.²⁸⁴ Nihayet Besâsîrî ve adamları 8 Zilkade 450/27 Aralık 1058 Pazar günü Bağdad'a girdi.²⁸⁵ Böylece Besâsîrî, 447/1055 de Fâtîmîlerle işbirliğine girip Abbâsî hilafetine karşı isyan ederek terk ettiği Abbâsî Başkentine 3 yıl aradan sonra müttefiki ve destekçisi Fâtîmî hilafeti adına tekrar muzaffer bir şekilde geri dönüyordu. Besâsîrî'nin Bağdad'a girişi esnasında yanında eski Büveyhî veziri Ebu'l-Hasan b. Abdurrahim de bulunuyordu.²⁸⁶ Besâsîrî muzaffer bir komutan edasıyla Bağdad'a girişi sırasında başının üzerinde beyaz Fâtîmî bayrakları ve sancakları dalgalanıyordu. Bu bayrakların üzerinde dönemin Fâtîmî halifesi el-Mustansır'ın adı "*el-İmam el-Mustansır billah Ebu Temim Maad Emiru'l-Müminin*" şeklinde yazılıydı.²⁸⁷ Öyle görünüyor ki Besâsîrî, Fâtîmî bayrağının ve sancağının altında Bağdad'a girmesiyle kendisinin doğrudan doğruya Fâtîmî hilafetiyle işbirliği içerisinde bulunduğunu ve bu işgali de onlar adına yaptığını dolayısıyla onlara bağlılığını ilan ediyordu. Hiç şüphe yok ki, ger-

²⁸¹ Bkz. Bağdâdî, *Târih*, 9/401; İbn Kalânîsî, *Zeyl*, 88; *Muntazam*, 8/191; Sibt, *Mir'ât*, 36; İbnü'l-Adim, *Buğye*, 7.

²⁸² Akrakuf, Bağdad'ın 30 km. batısındaki bir yerleşim biriminin adıdır. Bkz.: Le Strange, *Buldanu'l-Hilafe*, 92-93.

²⁸³ Bkz. Sibt, *Mir'ât*, 36.

²⁸⁴ Bkz. Sibt, *Mir'ât*, 36.

²⁸⁵ Bkz. Bağdâdî, *Târih*, 9/401; *Sire*, 180; İbn Sayrâfî *el-İşâre*, 80-81; İbn Kalânîsî, *Zeyl*, 88; İbnü'l-İmrani, *el-İnbâ*, 193; Hüseyinî, *Ahbâr*, 61; *Bundârî*, 18, Terc. 13; *Muntazam*, 8/191; *Kâmil*, 8/641; Sibt, *Mir'ât*, 36; İbnü'l-Adim, *Buğye*, 7-8; İbn Zâfir, *Ahbar*, 67-69; İbn Müyesser, *Ahbârü Mısır*, 18-19, 21; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 23/226-227; *Bidâye*, 12/77; Makrîzî, *İttîâz*, 2/252; *Nücum*, 5/8-9; Ayrıca Besâsîrî'nin Bağdad'ı işgali hakkında bkz: Abdu'l-Mun'im Macid, *el-İmam el-Mustansır Billah el-Fâtîmî*, 90 vd.; Cemaleddin Surur, *en-Nüfuzu'l-Fâtîmî fi Biladî's-Şam ve'l-Irak*, 116 vd.; Aynı yazar, *Siyasetü'l-Fâtîmîyyin el-Hariciyye*, 200 vd.; Abdu'l-Cebbar Naci, "*Sevratü'l-Besâsîrî*", 69 vd.; Hasan Ali Hasan, "*Hareketü'l-Besâsîrî*", 57 v.d.; Faruk Sümer, "*Arslan el-Besâsîrî*", 110 vd.; M.Canard, "*al-Basasiri*", 1/1074; M.Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 52 vd.

²⁸⁶ Bkz. Sibt, *Mir'ât*, 36.

²⁸⁷ Bkz. Bağdâdî, *Târih*, 9/401; İbn Kalânîsî, *Zeyl*, 88; *Muntazam*, 8/191; Sibt, *Mir'ât*, 36; İbnü'l-Adim, *Buğye*, 8; *Bidâye*, 12/77; *Nucûm*, 5/6.

çekten de üzerinde durduğumuz üzere, Besâsirî'nin bu başarısında Fâtîmîlerin maddi ve manevi yardımlarının çok önemli yeri olduğu kabul edilmelidir.

Besâsirî ve adamları Bağdad'a girdiklerinde doğruca Kerh mahallesine gittiler.²⁸⁸ Kendilerini Şîî Kerh sakinleri coşkun gösterilerle, sanki bir kurtarıcı ve mehdi gibi karşıladılar. Öyle ki bu sevinçlerini, Besâsirî'nin başının üstünden altın ve gümüş dinarları savurarak gösteriyorlardı.²⁸⁹ Nitekim bu bağlamda el-Müeyyed, Besâsirî'nin Bağdad'a girişini şöyle tasvir etmektedir: "Besâsirî'nin onlara gelişi, sanki semalarından rahmetin inşi gibi oldu"²⁹⁰ diyerek onun Kerh halkı için ifade ettiği anlama ve onların duygularına işaret etmektedir. Diğer taraftan Besâsirî'nin müttefiki olan Kureyş b. Bedran da, 200 süvarisiyle birlikte bu sıralarda Bağdad'a gelmiş ve Babu'l-Basra (Basra mahallesi) yolu üzerinde konaklamış bulunuyordu.²⁹¹

Daha sonraki günlerde yani hafta içinde hem Besâsirî'nin adamları, hem Kureyş'in adamları ve hem de Şîî kerh sakinleri hep birlikte Babu'l-Basra'nın Sünnî halkının evlerini yağmaladılar. Bu cümleden olarak mesela Kâdu'l-Kudât Ebu Abdullah ed-Demâgâni'nin ve diğer Abbâsî hilafeti görevlilerinin Batı yakasında bulunan evleri yağmalanmış ve çok sayıda devlet sicilleri ve evrakları bu yağmalar sırasında telef olmuştu. Neticede 8 Zilkade akşamına kadar Bağdad'ın Batı yakası tamamen Besâsirî ve Kureyş'in kontrolüne geçmiş durumdaydı.²⁹² Nitekim Besâsirî'yle Kureyş'in dolayısıyla Fâtîmîlerin Bağdad hakimiyetinin sembolü olarak, hemen şehrin Batı yakasında özellikle de Kerh mahallesinde ezan'a "*Hayye alâ hayri'l-amel*" ibaresi eklenerek Şîî anlayışına göre okunmaya başlandı.²⁹³ Maamafih belirttiğimiz gibi, Bağdad'ın Fâtîmî hilafeti adına Besâsirî tarafından işgal edilmesi şehirdeki Şîî toplumu öylesine coşkuya ve sevince boğmuştu ki, sabahlara kadar Fâtîmî bayrakları altında eğlendiler ve Fâtîmî bayraklarını Kerh meydanının ortasına diktiler.²⁹⁴

²⁸⁸ Bkz. Bağdâdî, *Târih*, 9/401; İbn Kalânîsî, *Zeyl*, 88; *Muntazam*, 8/192; Sibt, *Mir'ât*, 36; İbnü'l-Adim, *Buğye*, 8; *Bidâye*, 12/77.

²⁸⁹ Bkz. Sibt, *Mir'ât*, 36; *Nucûm*, 5/6.

²⁹⁰ Bkz. *Sîre*, 180; Ayrıca bkz. Sibt, *Mir'ât*, 48.

²⁹¹ Bkz. *Muntazam*, 8/192; *Kâmil*, 9/641; Sibt, *Mir'ât*, 36; *Bidâye*, 12/77.

²⁹² Bkz. Bağdâdî, *Târih*, 9/401; İbn Kalânîsî, *Zeyl*, 88; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 193; *Muntazam*, 8/192; *Kâmil*, 9/641; Sibt, *Mir'ât*, 36-37; İbnü'l-Adim, *Buğye*, 8; *Bidâye*, 12/77.

²⁹³ Bkz. Bağdâdî, *Târih*, 9/401; İbn Kalânîsî, *Zeyl*, 88; *Muntazam*, 8/192; *Kâmil*, 9/641; Sibt, *Mir'ât*, 37; İbnü'l-Adim, *Buğye*, 8; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 23/227; *Bidâye*, 12/77.

²⁹⁴ Bkz. *Muntazam*, 8/192; Sibt, *Mir'ât*, 37.

Görüldüğü üzere, Besâsirî ve Kureyş'in denetimine giren Batı yakasında bunlar olurken; öte yandan Abbâsî Sarayının (Daru'l-Hilafe) bulunduğu Doğu yakasında ise, Amîdü'l-Irak Ebu'l-Fazl el-Hemedânî Abbâsî sarayını korumak için Türk, Deylemlî Haşimiyyun (Halifenin akrabaları) ve Abbâsî görevlilerinden oluşan küçük bir askerî kuvvet meydana getirmişti. Amidü'l-Irak, kanaatimizce, bu kuvvetle mecbur kalındıkça savaşmak suretiyle mümkün olduğu ölçüde Hilafet sarayını korumayı ve böylece Tuğrul Bey gelene kadar Besâsirî'ye karşı koymayı düşünüyordu. Maamafih bu bağlamda Sarayının çevresine hendekler kazılıyor ve daha başka savunma tedbirleri alınıyordu.²⁹⁵ Bu arada, Besâsirî ve Kureyş, kendi adamlarını ve çevresinde toplanan gerek Kerh mahallesi sakinlerini, gerek "ayyarun"u, gerek Bağdad halkından geriye kalan kimseleri Abbâsî sarayını yağmalamaya çağırarak onları bu hususta teşvik ediyorlardı. Hatta bu maksatla, öncelikle Batı yakasından Doğu yakasına geçişi sağlayan fakat yıkılmış olan köprünün yeniden inşâası faaliyetleri sürdürülüyordu.²⁹⁶

Bütün bunlara ilaveten Besâsirî'nin Bağdad'a girişinden sonraki ilk Cuma günü olan 13 Zilkade 450/1 Ocak 1059'da Mansur Camii'nde artık hutbe Şîr-Fâtîmî halifesi el-Mustansır adına okutulmaya başlanmıştı. Yine bu bağlamda Fâtîmî halifesine bağlılığın bir ifadesi olarak imamlar ve müezzinler Fâtîmî anlayışına ve âdetine göre beyaz elbiseler giymişler ve ezan da Şîr anlayışına göre okunuyordu.²⁹⁷ Batı yakasında bunlar yaşanırken aynı gün yani 13 Zilkade 450/1 Ocak 1059 Cuma günü Amîdü'l-Irak Doğu yakasındaki Rusâfe Camii'nde hutbeyi yine Abbâsî halifesi el-Kâim adına okutmaya devam etmişti.²⁹⁸ Böylece kanaatimizce bir nevi halka ve Ehli Sünnet kitlelerine henüz Abbâsî hilafetinin Bağdad'daki mevcudiyetini ilan edip, onlara moral vermeye çalışılıyordu.

Nihayet Besâsirî'nin askerleri sözünü ettiğimiz köprüyü inşa ettiler ve sonrasında Bağdad'ın doğu yakasına geçmeyi başardılar. Bu sırada Amidü'l-Irak'la Besâsirî askerleri arasında hem Dicle Nehri üzerindeki köprü de ve hem de Doğu yakasındaki Nehru Mualla'dan Babu'l-İbriz'e kadar olan bölgede çetin çarpışmalar cereyan etti ve bu çar-

²⁹⁵ Bkz. Bkz. Bağdâdî, *Târih*, 9/402; İbn Kalânîsî, *Zeyl*, 88; *Muntazam*, 8/191; *Kâmil*, 9/641

²⁹⁶ Bkz. Bağdâdî, *Târih*, 9/401-402; İbn Kalânîsî, *Zeyl*, 88; *Muntazam*, 8/192; Sibt, *Mir'ât*, 37; İbnü'l-Adim, *Buğye*, 8; *Bidâye*, 12/77.

²⁹⁷ Bkz. Bağdâdî, *Târih*, 9/401; *Sîre*, 180; İbn Kalânîsî, *Zeyl*, 88; *Muntazam*, 8/192; *Kâmil*, 9/641; Sibt, *Mir'ât*, 37; İbnü'l-Adim, *Buğye*, 8; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 23/227; *Bidâye*, 12/77; Makrîzî, *İtiâz*, 2/252.

²⁹⁸ Bkz. Sibt, *Mir'ât*, 37.

pışmalarda birçok insan hayatını kaybetti. Ama her halükarda Besâsirî bu çatışmalar sonunda Hilafet sarayı dışında Bağdad'ın Doğu yakasının birçok kesimlerine hakim olmuştu.²⁹⁹ Bunun sonucu olarak 20 Zilkade 450/8 Ocak 1059 Cuma günü, Batı yakasındaki Mansur Camii'nde olduğu gibi, Doğu yakasındaki Rusâfe Camii'nde de Fâtîmî halifesi el-Mustansır adına hutbe okutulmaya başlamıştı.³⁰⁰ Böylece Besâsirî, Abbâsî hilafet merkezinin iki önemli camisi olan Mansur ve Rusâfe Camilerinde hakimiyetin en önemli sembolü kabul edilen Cuma hutbesini Fâtîmî halifesi el-Mustansır adına okutmayı gerçekleştirmiş bulunuyordu.

Besâsirî'nin bundan sonraki hedefi artık Abbâsî sarayını ele geçirmektir. İşte bu maksatla o, hem Kureyş'in, hem kendisinin askerlerini, hem de Kerhlileri ve onların çevresinde toplanan zümreleri Daru'l-Hilafe'ye hücum etmeye ve yağmaya teşvik ediyordu.³⁰¹ Neticede Besâsirî 29 Zilkade 450/17 Ocak 1059 pazar günü Babu'n-Nûbi, Babu'l-Ecz ve Babu'l-Hulbe tarafından Saraya hücum etmeye karar verdi. Bunu takiben 3 gün boyunca devam eden çarpışmalar sonunda Reisü'r-Rüesâ İbn Müslime'nin savaş tecrübesinin olmaması, Amidü'l- Irak'ın tavsiye ve uyarılarına uymaması daha da önemlisi Sarayın müdafaası için yeterli kuvvet bulunmaması gibi faktörlerin katkılarıyla Besâsirî ve Kureyş'in adamlarıyla birlikte onların çevresinde toplanan zümreler çarpışmalarda galib gelerek, Zilhicce'nin ilk günlerinde, muhtemelen 1 Zilkade 450/19 Ocak 1059'da Abbâsî Saray'ına girdiler. Böylece Hilafet Sarayı Fâtîmîler adına Besâsirî tarafından işgal edilip ve yağmalandı.³⁰²

Öte yandan Abbâsî Sarayının Besâsirî kuvvetleri tarafından işgal edilmesi esnasında halife el-Kâim'e bir zarar gelmemesi için çevresinde bulunan görevliler onu korumaya

²⁹⁹ Besâsirî'nin doğu yakasını ele geçirmesi ile ilgili ayrıntılar için bkz. *Muntazam*, 8/192-193; *Kâmil*, 9/641-642; Sibt, *Mir'ât*, 37-38; İbnü'l-Adim, *Buğye*, 8-9; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 23/227; Makrîzî, *İttiâz*, 2/252.

³⁰⁰ Bkz. Bağdâdî, *Târik*, 9/402; İbn Kalânîsî, *Zeyl*, 88; *Muntazam*, 8/192; *Kâmil*, 9/641; Sibt, *Mir'ât*, 37; İbnü'l-Adim, *Buğye*, 8; Makrîzî, *İttiâz*, 2/252.

³⁰¹ Bkz. Bağdâdî, *Târik*, 9/402; İbn Kalânîsî, *Zeyl*, 88; *Muntazam*, 8/192; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 193; Sibt, *Mir'ât*, 37; *Bidâye*, 12/77.

³⁰² Abbâsî sarayının işgali ve yağmalanması hakkında bkz. Bağdâdî, *Târik*, 9/402; *Sîre*, 180-181; İbn Sayrâfî *el-İşâre*, 80-81; İbn Kalânîsî, *Zeyl*, 88-89; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 193; Hüseyinî, *Ahbâr*, 61-62; *Bundârî*, 18, Terc. 13; *Muntazam*, 8/192-193; *Kâmil*, 9/641-642; Sibt, *Mir'ât*, 37-39; İbnü'l-Adim, *Buğye*, 8-10; İbn Zâfir, 67-69; *Ebu'l-Ferec* 1/313-314; İbn Müyesser, *Ahbârü Mısır*, 18-19, 21; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 23/227-229; *Bidâye*, 12/77-78; Makrîzî, *İttiâz*, 2/252-255; *Nucâm*, 5/6-8, 8-12.

çalışıyorlardı. İşgalcilerin sarayı yağmalayıp Babu'n-Nûbi'ye girdikleri sırada el-Kâim siyaha bürünmüş bir vaziyette omuzunda Hz.Muhammed'in bürdesi, elinde kılıç ve başının üzerinde Abbâsî sancağı olduğu halde dışarı çıktı.³⁰³ Ancak sarayının yağmalandığını görünce geri döndü ve Amidü'l-Irak'ın yanına gitmek istedi. Fakat onun Kureyş'e sığınmış olduğunu görünce, tekrar geriye dönüp, el-Manzaraya (balkona) doğru gitti.³⁰⁴ Çünkü bu sırada bir yandan görevliler el-Kâim'e himaye istemesini söylüyorlar; diğer yandan da zaten Halife kendisi için belki de eman istemekten başka çare kalmadığını düşünüyordu ki, bu yüzden herkesin görebileceği el-Manzaraya yönelmişti.

Nitekim kaynaklarımızın ifade ettiklerine göre, el-Manzaraya çıkışından sonra Abbâsî halifesi el-Kâim, Kureyş b. Bedran tarafından himaye altına alınır. Ancak bu himayenin nasıl gerçekleştiği hususunda kaynaklarımız arasında tam bir birlik bulunmamaktadır. Bağdâdî,³⁰⁵ İbn Kalânîsî,³⁰⁶ İbnü'l-Adim,³⁰⁷ İbn Kesir³⁰⁸ gibi müellifler bizzat el-Kâim, ya haber göndererek ya da Kureyş'le planlı bir karşılaşmayla ondan kendisi, ailesi, İbn Muslime ve yanındakiler için himaye istediğini kaydetmektedirler. Yine bu tarihçiler Halifenin bu isteği karşısında Kureyş'in de yeri öperek bunu kabul ettiğini ve hatta el-Kâim için Doğu yakasında kendi çadırının karşısında bir çadır kurup onu koruma altına aldığını ve ona hizmet ettiğini bildirmektedirler. Buna karşılık İbnü'l-İmrânî,³⁰⁹ İbnü'l-Cevzî,³¹⁰ İbnü'l-Esir,³¹¹ Sıbt İbnü'l-Cevzî,³¹² Nüveyrî,³¹³ Makrîzî³¹⁴ gibi müellifler ise, vezir İbn Müslime'nin, hem halife el-Kâim, ailesi ve adamları, hem de kendisi için Kureyş'ten himaye talep ettiğini naklederler. Bu müelliflerin nakline göre, İbn Müslime uzakta bulunan Kureyş'e: "Ey Alemüddin, Ey Kureyş! Emiru'l-Mü'minîn seni yakınında görmek istiyor" diye bağırması üzerine Kureyş hemen oraya gelir. Reisü'r-Rüesâ, ona:

³⁰³ Bkz. Bağdâdî, *Târih*, 9/402; İbn Kalânîsî, *Zeyl*, 89; *Muntazam*, 8/193; *Kâmil*, 9/642; Sıbt, *Mir'ât*, 39; İbnü'l-Adim, *Buğye*, 9.

³⁰⁴ Bkz. *Muntazam*, 8/193; *Kâmil*, 9/642; Sıbt, *Mir'ât*, 39; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 23/228; Makrîzî, *İttiâz*, 2/252-253.

³⁰⁵ Bağdâdî, *Târih*, 9/402

³⁰⁶ İbn Kalânîsî, *Zeyl*, 89.

³⁰⁷ İbnü'l-Adim, *Buğye*, 9.

³⁰⁸ İbn Kesir, *Bidâye*, 12/77.

³⁰⁹ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 193.

³¹⁰ İbnü'l-Cevzî, *Muntazam*, 8/193.

³¹¹ İbnü'l-Esir, *Kâmil*, 9/642.

³¹² Sıbt, *Mir'ât*, 39.

³¹³ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 23/228.

³¹⁴ Makrîzî, *İttiâz*, 2/253.

“Allah seni hiç kimsenin ulaşmadığı bir mevkîe çıkardı. Zira Emiru’l-Mü’minîn, senden kendisini, ailesini ve adamlarını, Allah, Rasulullah ve Araplar adına ve onlara hürmeten himaye etmeni istiyor.” dedi. Kureyş de buna karşılık :“Allah Onu himaye altına almıştır” deyince, İbn Müslime bu defa :“Beni ve Onun maiyyetindekileri de himaye altına aldı mı?” diye sordu. O da “Evet” diyerek sarığını çıkarıp asasıyla birlikte teminat olarak İbn Müslime’ye verdi.³¹⁵ Bunun üzerine Halife ve Vezir Kureyş’in yanında kaldılar. Bu rivayetlerden ayrı olarak el-Hüseynî ise, Kureyş’in, el-Kâim ve İbn Müslime’nin birlikte bulunduğu odanın kapısını çalarak, “Ey Şerif! dışarı çık, canına kıyma, senin için bir tehlike yoktur, zira sen emandasın.”³¹⁶ diyerek Onu himayesine aldığını belirtmektedir.

Her ne olursa olsun, başlangıçta Kureyş, Halife, Vezir ve yanlarında bulunanları himayesine almıştır. Ancak daha sonra Besâsirî ile Kureyş arasında bu himaye yüzünden ihtilaf çıktığını görüyoruz. Zira himaye meselesini duyan Besâsirî, Kureyş’e: “Sen Halife ile İbn Müslime’yi himayene mi alıyorsun? Halbuki sen ve ben bu işe başladığımızda birbirimizden habersiz tek başımıza bir şey yapmamak ve Irak’ı yarı-yarıya paylaşmak hususunda aramızda anlaşma yapmıştık. Fakat sen şimdi buna aykırı davranıp bundan cayıyor musun?” dedi. Bunun üzerine Kureyş, Besâsirî’ye: “Hayır asla ben aramızda kararlaştırdığımız hususlardan dönmüş ve vazgeçmiş değilim. İşte sana anlaştığımız gibi adalet üzere bir paylaşma: Reisü’r-Rüesâ’yı al götür, o senin hakkın ve payındır. Ben de kendime Halifeyi alıyorum. Bu da benim payım.”³¹⁷ dedi. Böylece Besâsirî bu paylaşmaya razı oldu ya da razı olmak zorunda kaldı. Neticede Besâsirî İbn Müslime’yi, Kureyş de Halifeyi almıştı.

Anlaşıldığı üzere, herşeye rağmen böylece Besâsirî uzun süredir beklediği fırsatı yakalamıştı. Çünkü aralarında cereyan eden şiddetli mücadele dolayısıyla ezeli ve azılı düşmanı durumundaki İbn Müslime’yi nihayet eline geçirmişti. Maamafih kaynaklarımızın verdiği bilgilere göre, bu yüzden Besâsirî İbn Müslime’nin merhamet ve af dilemelerine hiç aldırmayarak onu önce tutuklayarak hapsedmiş.³¹⁸ Ancak daha sonra Besâsirî,

³¹⁵ Krş. İbnü’l-İmrânî, *el-İnbâ*, 193; *Muntazam*, 8/193; *Kâmil*, 9/642; Sibt, *Mir’ât*, 39; Nüveyrî, *Nihâyetü’l-Ereb*, 23/228; Makrîzî, *İttîâz*, 2/253.

³¹⁶ Bkz. Hüseyinî, *Ahbâr*, 61-62.

³¹⁷ Bkz. İbnü’l-İmrânî, 193; *Muntazam*, 8/193; *Kâmil*, 9/642-643; Sibt, *Mir’ât*, 39-40; Nüveyrî, *Nihâyetü’l-Ereb*, 23/229; *Bidâye*, 12/77-78; Makrîzî, *İttîâz*, 2/253.

³¹⁸ Bkz. Bağdâdî, *Târih*, 9/402; İbn Kalânîsî, *Zeyl*, 89; İbnü’l-İmrânî, *el-İnbâ*, 193-194; *Muntazam*, 8/193; *Kâmil*, 9/643; Sibt, *Mir’ât*, 40; İbnü’l-Adîm, *Buğye*, 9; Nüveyrî, *Nihâyetü’l-Ereb*, 23/229-

onu mezhep itibariyle ve uyguladığı siyaset sebebiyle düşmanları olan Kerhliler arasında ve Bağdad'da deve üzerinde dolaştırarak teşhir etmiş, sonrasında da feci bir şekilde iskence ile 28 Zilhicce 450/15 Şubat 1059'da öldürmüştü.³¹⁹ Böylece Besâsirî, Abbâsî Vezirini en kötü bir şekilde cezalandırarak ondan intikamını almış oluyordu. Bu bağlamda Amîdû'l-İrak Ebu'l-Fadl el-Hemedânî³²⁰ ve el-Kâim'in Tuğrul Bey'i Bağdad'a çağırmak için gönderdiği elçi Ebu Muhammed İbnü'l-Me'mun da Besâsirî tarafından aynı şekilde cezalandırılarak öldürülmüşlerdi.³²¹ Öte yandan Besâsirî'nin elinde esir olarak bulunan Kâdî'l-Kudât Ebu Abdullah b. ed-Demegâni ise, fidye ödemek suretiyle daha sonra serbest bırakılır.³²² Görüldüğü gibi Besâsirî, Bağdad'a hakim olduktan sonra daha önce kendisine kötülüklerinin dokunduğuna inandığı kimselerden teker teker intikamını almıştır. Belki de Besâsirî söz konusu tenkil hareketleriyle Bağdad'daki hakimiyetini tam tesis etmeyi ve dolayısıyla kendi otoritesine başkaldıracak ve kendisine zararı dokunması muhtemel güç odaklarını veya şahısları ortadan kaldırmayı düşünmüş olmalıydı.

Diğer taraftan Abbâsî Sarayının işgali sırasında Kureyş b. Bedran'ın himayesi altına girmiş bulunan Halife el-Kâim'in vaziyetine baktığımızda; her halükarda onun durumunun, belirttiğimiz gibi kendisiyle birlikte himaye altına alındığı halde daha sonra Kureyş tarafından Besâsirî'ye teslim edilip, feci şekilde cezalandırılan İbn Müslime'nin acı sonuna nazaran daha iyi olduğunu söyleyebiliriz. Zira kaynakların verdiği bilgiye göre Kureyş, el-Kâim'i bir süre kendi karargahında tutmuş, akabinde onu, kendisi için hazırladığı çadırda koruma altına almış ve ihtiyaçlarını orada karşılamıştı.³²³

Yine kaynaklarımıza göre, daha sonra el-Kâim ve hizmetçileri 9 Zilhicce 450/27 Ocak 1059 Çarşamba yani Kurban Bayramı arifesinde bulunduğu yerden çıkarılmışlar ve

230; *Bidâye*, 12/77-78.

³¹⁹ Bkz. Bağdâdî, *Târih*, 9/403; *Sîre*, 180; İbn Sayrâfî, *el-İşâre*, 81; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 194; İbn Kalânîsî, *Zeyl*, 89; *Bundârî*, 18, Terc.13; Hüseyinî, *Ahbâr*, 62; *Muntazam*, 8/197; *Kâmil*, 9/644; Sibt, *Mir'ât*, 41-43; İbnü'l-Adim, *Buğye*, 10; *Ebu'l-Ferec*, 1/312; İbn Müyesser, *Ahbârü Mısır*, 19; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 23/230; *Bidâye*, 12/89; Makrîzî, *İttîâz*, 2/254..

³²⁰ Sibt'in anlatımına göre, Amidü'l-İrak Kureyş'in elinde idi. Bkz. *Mir'ât*, 40. Ayrıca, müellif, Amidü'l-İrak'ın Kureyş'e, Tekrit'in kolaylıkla fethi hususunda yardım yapacağını söyleyerek aralarında anlaşma vaki olduğunu, ancak daha sonra bu vaadin gerçekleşmemesi sonucunda bir komplo ile Amidü'l-İrak'ın öldürüldüğünü bildirir. Bkz. Sibt, *Mir'ât*, 46-47.

³²¹ *Sîre*, 180; *Bundârî*, 18, Terc. 13; *Kâmil*, 9/644; Sibt, *Mir'ât*, 40.

³²² Bkz. Bağdâdî, *Târih*, 9/403; İbn Kalânîsî, *Zeyl*, 89; *Muntazam*, 8/197; Sibt, *Mir'ât*, 44; İbnü'l-Adim, *Buğye*, 10.

³²³ Bkz. Bağdâdî, *Târih*, 9/402; İbn Kalânîsî, *Zeyl*, 89; *Muntazam*, 8/194; *Kâmil*, 9/643; Sibt, *Mir'ât*, 40-41; İbnü'l-Adim, *Buğye*, 9; *Bidâye*, 12/77; Makrîzî, *İttîâz*, 2/253.

Kureyş'in amcasının oğlu Muhâriş b. Mucellâ'ya³²⁴ teslim edilmek ve onun korumasında kalmak üzere kendisinin sahip olduğu "Hâdisetü'l-Fırat" ya da "Hâdisetü Ane"ye³²⁵ gönderilmiştir.³²⁶ Ancak bazı kaynaklar. el-Kâim'in Muhâriş'e teslimi hususunda, Besâsirî ile Kureyş arasında ihtilaf vâki olduğunu ve hatta aralarında bir takım hesapların yapıp, çeşitli pazarlıkların cereyan ettiğine dâir bilgiler vermektedirler. Bunlardan biri olan İbnü'l-İmrânî bu konuda: "Halife'nin durumu ile ilgili olarak Kureyş'le Besâsirî arasında anlaşmazlık ortaya çıktı. Zira Besâsirî el-Kâim'in Fâtimî halifesi el-Mustansır'a teslim edilmesi gerektiğini belirterek bunu yerine getirmek istedi. Buna karşılık Kureyş ise, Halife'nin ölene kadar bazı kalelerde tutuklu kalması yönünde görüş bildirdi."³²⁷ demektedir. Öte yandan Sıbt da, sanki İbnü'l-İmrânî'nin rivayetlerini doğrularcasına bu hususta şöyle bilgi vermektedir: Besâsirî, el-Kâim'i himayesine almış bulunan Kureyş'ten aralarındaki mevcut anlaşma gereği Halife'nin durumu ile ilgili olarak onu koruması dışında başka bir işlem yapmamasını istedi. Hatta el-Kâim'le alakalı yapılacak her şeyin mutlaka ve mutlaka birlikte verecekleri kararlar doğrultusunda olması gerektiğini bildirdi. Besâsirî'nin bu teklifi ve isteği karşısında Kureyş, el-Kâim'i Muhâriş'e göndermek ve onun korumasına bırakmak niyetinde olduğunu belirtir. Neticede Besâsirî Kureyş'in bu teklifini kabul eder ve ancak el-Kâim'in korunacağı yere Kureyş ve Muhâriş dışında kimse- nin yanaştırılmamasını ister."³²⁸ Bu rivayetlerden öyle anlaşıyor ki, başlangıçta halife- nin durumuyla ilgili olarak Besâsirî'yle Kureyş ihtilafa düşmüşler, ancak yapılan görüşme- ler sonunda bu hususta mutabakata varmışlardır.³²⁹

Diğer taraftan durumuyla ilgili Besâsirî ile Kureyş arasında cereyan eden bu pazar- lıkları öğrenen el-Kâim, kendisinin Besâsirî'ye ya da Fâtimî halifesi el-Mustansır'a teslim

³²⁴ Ebu'l-Hâris Muhâriş b. el-Mücellâ, (ö.499/1105) Ukaylî emirlerinden biridir. Kaynakların bildirdiği- ne göre Muhâriş, dindar, dürüst, güvenilir, ahlakı düzgün birisidir. Onun hakkında bkz. Bağdâdî, *Târih*, 9/403; İbn Hallikan, *Vesfeyâtü'l-Ayan*, 5/269.

³²⁵ Hâdisetü Ane, Enbar'a yakın, Fırat nehri ortasında bulunan ve güvenli bir kalesi olan bir yerdir. Bkz. Yakut, *Mu'cem*, 2/230; Le Strange, *Buldanü'l-Hilafe*, 89.

³²⁶ Bkz. Bağdâdî, *Târih*, 9/402-403; *Sîre*, 181-182; İbn Kalânîsî, *Zeyl*, 89; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 195; İbn Sayrâfî, *el-İşâre*, 81; Hüseyinî, *Ahbâr*, 62; *Bundârî*, 18, Terc. 13; *Râvendî*, 1/106; *Muntazam*, 8/194-195; *Kâmil*, 9/643; Sıbt, *Mir'ât*, 41-42, 44. Sıbt Halife'nin Hadise'ye gönderilişi ile ilgili ol- dukça ayrıntılı bilgiler vermektedir; İbnü'l-Adim, *Buğye*, 10; İbn Müeyesser, *Ahbârü Mısır*, 19; İbn Zâfir, *Ahbâr*, 67; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 23/230; *Bidâye*, 12/78; Makrîzî, *İttîâz*, 2/253.

³²⁷ Bkz. İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 194.

³²⁸ Bkz. Sıbt, *Mir'ât*, 41.

³²⁹ Bu hususta bkz. Sıbt, *Mir'ât*, 41; *Bidâye*, 12/78.

edilmesi ihtimali karşısında korkuya ve dehşete düştü. Hatta Muhâriş'e teslim edilme meselesinin bile, bir tuzak olduğunu düşünerek tedirgin oldu. Bu yüzden o tutuklu bulunduğu yerden Kureyş'e haber gönderip, yanına gelmesini ister. Fakat Kureyş el-Kâim'in yanına gelmez. Ancak Halife bir aralık bir fırsatını bulur ve kalkar, kendisi Kureyş'e gider ve adeta eteklerine yapışarak, ona: "Benim senden alınıp Bağdad'dan uzaklaştırılacağım yönünde karar alındığını öğrendim. Oysa ki, sen uymayı taahhüt edip beni himayene aldığın için ben kendimi sana teslim ettim. Şimdi eğer sen verdiğin bu emana uymayıp beni başkasına verirsen, Allah'a ve nefsim'e yemin ederim ki kendimi öldürürüm. İşte o zaman senin yaptığın, yani hem eman verip, sonra bundan cayman Arabların bilinen bir adeti değildir."³³⁰ diyerek korkusunu ve endişesini ifade etti. Görüldüğü gibi, Halife Bağdad'dan dışarı çıkarılmasını istemiyordu. Bunun üzerine Kureyş, Halife'ye: "Sana bir kötülük ve zulüm yapılmayacak, zaten Bağdad'da senin için kaldığın çadırın dışında bir yer yok. Üstelik Besâsirî'de seninle aynı yerde bulunmak istemiyor... Bu yüzden ben seni Hâdis'e'ye naklediyorum ve seni dindar biri olan amcamın oğlu Muhâriş'e teslim ediyorum. Korkma sakın ol..."³³¹ diyerek, onu yatıştırmaya çalıştı. Ama yine de el-Kâim Hâdis'e'ye gönderilişiyle ilgili olarak korku ve endişeyi hep içinde taşıdı. Kanaatimizce, bunun tesiriyle olsa gerek ki, el-Kâim Enbar'dan. Besâsirî ve Kureyş'e bir mektup göndererek dönüşü halinde onlara çok şey vaad ederek kendisinin Bağdad'a iâdesini istedi.³³² Netice itibarıyla her halükarda el-Kâim, inceleyeceğimiz gibi, Tuğrul Bey'in İbrahim Yınal'ın isyanını bastırıp, Irak'a tekrar gelip kendisini kurtarana kadar Hâdis'e'de bir yıla yakın bir süre zorunlu ikamet ederek sürgün veya esaret hayatı yaşamıştır.³³³

2- Bağdad ve Irak'ta Fâtîmî-Besâsirî Hakimiyeti

Görüldüğü gibi Besâsirî, Bağdad'ın fiili işgalini gerçekleştirerek tam kontrolü sağlamış olmakla bir anlamda hedeflerinin ve projesinin ilk basamağını tamamlanmış oluyordu. Açıkladığımız üzere, bunu takiben hem Abbâsî halifesini, hem Vezir İbn Müslime'yi ve hem de diğer Abbâsî ileri gelenlerini tasfiye etmek suretiyle kanaatimizce, gerek

³³⁰ Krş. İbnü'l-İmrânî, *el-İnba*, 194; *Muntazam*, 8/194; Sibt, *Mir'ât*, 41-42.

³³¹ Krş. İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 194; *Muntazam*, 8/194; Sibt, *Mir'ât*, 42.

³³² Bkz. *Muntazam*, 8/195; Sibt, *Mir'ât*, 42.

³³³ Abbâsî Halifesi el-Kâim'in Hâdis'e'de geçirdiği günler için bkz.: *Muntazam*, 8/195-196; Sibt, *Mir'ât*, 58-59, 62-64; İbnü'l-Adim, *Buğye*, 13-14.

kendi otoritesini ve gerekse bağlı bulunduğu ve adlarına hareket ettiği Fâtîmî hilafetinin hakimiyetine gölge düşürecek ve zarar verecek Bağdad'daki unsurları temizlemiş oluyordu. Böylece belki de Besâsîrî, söz konusu projesinin ikinci safhasını da gerçekleştirmişti.

Bağdad'da gerçekleştirdiği askerî hakimiyetten sonra Besâsîrî'nin yapması gereken en önemli şey, kanaatimizce; hem Fâtîmîlerden aldığı yardımların bedelini ödemek ve dolayısıyla içinde bulunduğu işbirliği ve bağlılık anlaşmasının gereğini yerine getirmek, hem de belki de kendi icraatlarının dinî bir otorite tarafından meşruiyetinin onanmasını sağlamak suretiyle halk üzerindeki idaresinin kabulü anlamına gelebilecek bazı işlemlerin yerine getirilmesi idi. Başka bir ifadeyle kendi idaresinin dinî bir esasa bağlanması gerekiyordu ki yönetimi meşruiyet kazansın. İşte bu maksatlar açısından Bağdad'da Fâtîmî hilafetinin sembollerinin kullanılması ve Fâtîmî hakimiyetinin ikame edildiğinin ilanı gerekiyordu. Netice itibarıyla kendisinin Irak'taki askerî hakimiyetinin Fâtîmîlerin siyâsî ve dinî hakimiyetiyle desteklenmesi icab ediyordu.

Bu bağlamda Besâsîrî ilk olarak zaten şehre girişinden itibaren Irak ve Bağdad'da Abbâsî halifesi adına hutbe okunmasına son vermiş ve onun yerine Fâtîmî halifesi el-Mustansır adına ve onların adeti üzere hutbe okutuyordu. Yine bu cümleden olarak imamlar, müezzinler, Fâtîmî adeti üzerine beyaz elbiseler giymişler ve Ezan da Fâtîmî-Şîî anlayışa uygun olarak "*Hayye alâ hayri'l-ame'l*" ziyadesiyle okunmaya başlanmıştı.³³⁴ Hatta kaynakların ifadesiyle Besâsîrî: "Bu minberlerden (Fâtîmîler kast edilerek) Hz. Peygamberin evlatları kötülenmiştir." diyerek Bağdad'daki bütün Abbâsî minberlerini yıktı, yerine. Fâtîmîlerin anlayışına göre yeni minberler inşâ etti.³³⁵ Buna ilaveten Besâsîrî, Fâtîmîler adına "Denânîru'l-Mustansiriyye" denilen sikkeler kestirdi. Bu sikkelerin bir yüzünde "*Lâ İlahe İllallah Vahdehü Lâ Şerîke Leh Muhammedü'r-Rasûllah Ali Veliyyullah*", diğer yüzünde de "*Ebu Temim Maad el-Mustansır Billah Emîru'l-Mu'minîn*" ibareleri yer alıyordu.³³⁶ İşte kendisinin ve Fâtîmî hakimiyetini Bağdad'da ikame etme anlamına gelen bütün bu uygulamaları ilan etmek gayesiyle olsa gerek ki;

³³⁴ Bu hususta bkz. Bağdâdî, *Târik*, 9/402; *Sîre*, 180; İbn Sayrâfî, *el-İşâre*, 81; İbn Kalânîsî, *Zeyl*, 89; Hüseyinî, *Ahbâr*, 62; *Bundârî*, 18, Terc. 13; *Râvendî*, 1/106; *Muntazam*, 8/193; *Kâmil*, 9/644; Sibt, *Mir'ât*, 42; İbnü'l-Adîm, *Buğye*, 10; *Ebu'l-Ferec*, 1/313; 314; İbn Müeyesser, *Ahbâru Mısır*, 19; İbn Zâfir, *Ahbâr*, 67; *Bidâye*, 12/78, 80; Makrîzî, *İttiâz*, 2/253-254, 256; *Nucûm*, 5/7, 11.

³³⁵ Bkz. İbn Sayrâfî *el-İşâre*, 81; İbn Müeyesser, *Ahbâru Mısır*, 19; Makrîzî, *İttiâz*, 2/256.

³³⁶ Bkz. İbn Sayrâfî *el-İşâre*, 81; Hüseyinî, *Ahbâr*, 62; *Muntazam*, 8/196; Sibt, *Mir'ât*, 42-43; İbn Zâfir, *Ahbâr*, 68; *Ebu'l-Ferec*, 1/313.

Besâsirî, 10 Zilhicce 450/28 Ocak 1059'da Kurban Bayramı günü başının üzerinde Fâtimî bayrakları ve sancakları olduğu halde şehrin doğu yakasındaki Namazgah'a gidip, Bayram namazını orada kıldı. ³³⁷

Fâtimî hilafetinin Irak'taki hakimiyetini siyâsî, askerî ve dinî anlamda tesis etmeye yönelik Besâsirî'nin sözünü ettiğimiz faaliyetlerinin en önemlisi olarak kabul edilebilecek olanı ise, Abbâsî hilafetinin dolayısıyla Sünnî hilafet anlayışının gayri meşrû olduğunu zorla ilan ve kabul ettirmesidir. Bu hususta kaynaklarımız Besâsirî'nin, Bağdad'ın ileri gelenlerini toplayıp, Fâtimî halifesi el-Mustansır adına biat aldığına dâir bilgiyi vermektedirler. Ancak bazı kaynaklar bu hususa işaret ederken, bazılarının da sustuğunu görüyoruz. Bu konuya işaret eden kaynakların verdiği bilgiye göre Besâsirî, 12 Safer 451/18 Mart 1059 Pazartesi günü Kâdî'l-Kudât Ebu Abdullah ed-Demağânî, Ebu Mansur b. Yusuf, Ebu'l-Huseyin b. el-Arîk el-Hâşimî el-Hatib ve Abbâsîlerle Alevilerin önde gelenlerinden bir grubu Abbâsî sarayında topladı. Onlardan Fâtimî halifesi el-Mustansır için -kerhen de olsa- biat alıp bağıllık üzerine yemin ettirdi. ³³⁸ Öte yandan aynı konuyla ilgili bilgi veren Makrîzî ise; "Abbâsî Sarayını işgal ettikten sonra Besâsirî el-Kâim'e ve onun şahsında Abbâsî hilafetine itâatin gayri meşru olduğunu ilan etmek maksadıyla fuhakayı topladı ve "Fâtimetü'z-Zehrâ'nın evlatlarının (yani Fâtimîlerin) bulunduğu bir ortamda Abbâsîlerin hilafet hakları yoktur." yolunda bir belgeyi hazırlatarak onlara imzalattı. Hatta Besasari Abbâsî Sarayını ele geçirdiğinin delili olarak el-Kâim'in elbiseleri, mendili, kılıcı, bürdesi vd. eşyalarıyla birlikte bu belgeyi de Kahire'ye göndermişti." ³³⁹ demektedir. Öyle görünüyor ki Besâsirî, Fâtimîlerin nesebinin Hz. Ali'ye dolayısıyla Hz. Peygambere dayanmadığı yönünde Abbâsîler tarafından 402/1011, 444/1052 yıllarında ilan edilen muhtıraların ³⁴⁰ intikamını Fâtimîler adına almış oluyordu.

Bütün bu uygulamalarına ilaveten Besâsirî, Fâtimîler adına tesis ettiği hakimiyetini ve nüfuzunu sadece Irak ve Bağdat'la sınırlı görmedi. Hatta o, hem el-Mustansır'ın kendisini Irak'tan itibaren feth edebildiği bütün yerlere kadar Fâtimî davetini yayması husu-

³³⁷ Bkz. *Muntazam*, 8/196; *Kâmil*, 9/643; Sibt, *Mir'ât*, 42; *Bidâye*, 12/78; Makrîzî, *İttiâz*, 2/254; *Nucûm*, 5/10.

³³⁸ Bkz. *Muntazam*, 8/202; Sibt, *Mir'ât*, 47; *Ebu'l-Ferrec*, 1/313; *Bidâye*, 12/80-81; *Nucûm*, 5/7.

³³⁹ Makrîzî, *Hutat*, 1/356, 439; Aynı Müellif, *İttiâz*, 2/253. Hatta müellif, bu malzemelerin, ancak Selahaddin Eyyûbi tarafından Fâtimîlerin yıkılıp, Fâtimî Sarayına girildiğinde tekrar Bağdad'a gönderildiğini nakleder.

³⁴⁰ Bu muhtıralar için bkz. *Muntazam*, 7/255, 8/154-155; *Kâmil*, 9/236, 591.

sundaki görevlendirmesine³⁴¹ uyarak, hem de belki daha da önemlisi yanına yeni müttetikler bulmak ve dolayısıyla gücünü arttırmak gayretleri içine girdiğini görüyoruz. Nitekim bu maksatla Besâsirî, Rebiü'l-Evvel 451/Nisan 1059'da Kufe, Basra ve Vâsît'a giderek oraları zapt edip³⁴², buraları kendisine ve Fâtîmî hilafetine bağladı. Arkasından da oradan Ehvaz üzerine yürümek istedi. Ancak Besâsirî'nin bu niyetini öğrenen Ehvaz emiri Hezaresb b. Bengir, Dübeys b. Mezyed'e haber göndererek, bir miktar para ve mal vermek suretiyle kendisiyle Besâsirî'nin arasını düzeltmesini istedi. Nitekim Dübeys'in araya girmesi neticesinde Besâsirî, Hezaresb'e mutlaka hutbeyi Fâtîmî halifesi el-Mustansır adına okutmasını ve onun adına sikke kestirmesini şart koştu. Buna karşılık Hezaresb, kendisinin her halükarda Tuğrul Bey'e komşu olduğunu ileri sürerek, bu şartı yerine getirmesi halinde Sultanın buna müsaade etmiyeceğini bildirdi. Nihayet Besâsirî ile Hezaresb arasında bir dizi görüşmeler yapıldı. Bu görüşmeler sonunda, kanaatimizce, Besâsirî'nin Tuğrul Bey'in her halükarda Hezaresb'e yardım edeceğini dikkate almasının da tesiriyle 1 Şaban 451/12 Eylül 1059'da Hezaresb'le aralarında anlaşma vaki olur ve Besâsirî Vâsît'a geri döner.³⁴³ Öte yandan bu konuyla ilgili İbnü'l-Esîr ve Sibt'da yer alan rivayetlere göre, Hezaresb'in bu tutumuna baktığımızda, onun Besâsirî dolayısıyla Fâtîmî hilafetiyle Selçuklular arasında bir tercih yapmaktan ziyade, bu iki kuvvet arasında kendi varlığını devam ettirmeyi daima ön planda tuttuğunu anlıyoruz. Bu rivayetlerden de anlaşılacağı üzere, her ne olursa olsun Besâsirî, Bağdad'ın batısındaki bölgelerde olduğu gibi, doğusundaki Vâsît, Basra, Kufe, Ehvaz gibi şehirlerde de yani Irak'ın tamamında Fâtîmîler adına bir yıl hüküm sürüp onlar adına hutbe okutmuştu.³⁴⁴

3- Bağdad'ın İşgali Sonrasında Besâsirî-Fâtîmî Münasebetleri

Biz bu başlık altında ittifak yapıp Fâtîmîlerin hizmetine girerek Abbâsî-Selçuklulara karşı mücadele yürütüp, Bağdad'ı işgal eden Besâsirî'nin işgal sonrasındaki Fâtîmîlerle münasebetinin durumunu tetkik edelim. Kaynaklarımızın verdikleri bilgilere göre Besâsirî, Bağdad'ın fethini müteakip, el-Mustansır adına hutbe okuttuğunu ve diğer ic-

³⁴¹ Fâtîmî halifesi el-Mustansır'ın, Besâsirî'yi Rahbe'den itibaren tüm Irak'a ve buna ilaveten fethedebildiği bütün yerlerde Fâtîmî hilafeti adına vali tayin ettiği ve bu hususda görevlendirmesi için bkz. *Sîre*, 123-124.

³⁴² Bkz. *Muntazam*, 8/202; *Kâmil*, 9/644; Sibt, *Mir'ât*, 49, 51.

³⁴³ Bu hususun ayrıntıları için bkz.: *Kâmil*, 9/644-645; Sibt, *Mir'ât*, 50, 51, 52, 53-54.

³⁴⁴ İbn Zâfir, 68; Sibt, *Mir'ât*, 50, 51, 53-54; Makrîzi, *İttiâz*, 2/256; *Nucûm*, 5/11.

raatlarını, faaliyetlerini ve dolayısıyla Fâtîmî hakimiyetini Bağdad'da tesis ettiğini bildiren ayrıntılı bir mektup yazarak, bir hayli geç de olsa elçisiyle Kahire'ye göndermişti.³⁴⁵ Ancak Besâsirî, Bağdad'ı işgal sonrasında elde ettiği mallardan Mısır'a pek bir şey göndermemişti. Bunlara rağmen yine de Besâsirî'nin el-Mustansır adına Fâtîmî bayrakları altında Bağdad'a girmesi, Abbâsî Sarayını yağmalayıp el-Kâim'i ve Vezir İbn Müslime'yi tutuklaması ve en önemlisi Bağdad'da Fâtîmîler adına hutbe okutmuş olması Kahire'yi sevince boğmuştu. Her ne kadar Fâtîmî dâisi el-Müeyyed, Kahire'deki bu sevinci kabul etmemesine rağmen,³⁴⁶ diğer kaynakların, özellikle Mısırlı tarihçilerin belirttikleri gibi, bu sevinç ve mutluluk sebebiyle Kahire sokakları süslenmiş, bayram havasında şarkılar söylenmiş şenlikler yapılmıştı.³⁴⁷ Kanaatimizce de, Besâsirînin Bağdad'ı işgal etmesi, Fâtîmîlerin kuruluşlarından beri siyasî ve dinî yoldan yayılma, Abbâsî hilafetini yıkıp bütün müslümanların meşru halifesi olma iddiaları, idealleri ve bu uğurda yürüttükleri faaliyetleri dikkate alırsak, Fâtîmîler açısından hiç şüphesiz çok önemli bir olaydır. Ayrıca üzerinde ayrıntılı bir biçimde durduğumuz gibi, hem Bağdad'ın Besâsirî tarafından ele geçirilmesi, hem de Selçukluların Fâtîmîlere yönelik tehdidin ortadan kaldırılması için el-Müeyyed'in gayretiyle Fâtîmî hilafetinin Besâsirî'ye olan desteklerini hesaba katarsak, bu hadise, Fâtîmîler açısından sevinilmesi ve bayram yapılmasını gerektiren bir fevkaledede önemli bir hadisedir ve dolayısıyla Abbâsî hilafesi ve Selçuklular karşısında bir zaferdir. Çünkü daha önce belirttiğimiz gibi, Abbâsî hilafetinin yıkılması, Bağdad'ın ele geçirilmesi ve Fâtîmîler adına hutbe okutulması, el-Mustansır'dan önceki Fâtîmî halifelerinin ulaşmak ve gerçekleştirmek istedikleri en büyük hedef, en büyük ideal, hatta en büyük rüya idi.³⁴⁸

Diğer taraftan bu olaya Fâtîmî-Besâsirî ilişkileri açısından baktığımızda; bir yandan Bağdad'ın işgali, Abbâsî halifesinin tutuklanması ve Irak'ta Fâtîmî halifesi adına hutbe

³⁴⁵ Bu hususta bkz. *Sîre*, 182-184; *Kâmil*, 9/644; Sıbt, *Mir'ât*, 47-49; İbn Müeyesser, *Ahbâru Mısır*, 19; Makrîzî, *İttîâz*, 2/254-255; *Nucûm*, 5/11.

³⁴⁶ Bkz. *Sîre*, 182.

³⁴⁷ Bkz. İbn Müeyesser, *Ahbâru Mısır*, 19; Makrîzî, *İttîâz*, 2/254; Makrîzî, *Hutat*, 2/125; *Nucûm*, 5/12.

³⁴⁸ Nitekim, Fâtîmî Halifesi el-Muiz lidinillah, daha Mehdiyye de iken, huzuruna gelen Bizans elçisine, mutlaka Mısır'a sahip olacaklarını ve elçinin kendisini Mısır'da ziyaret edeceğini söylemişti. Gerçekten de Muiz zamanında Mısır, Fâtîmîlerin eline geçmiş ve Kahire'de aynı elçiye kabul etmiş ve daha önce aralarında geçen konuşmayı ona hatırlatmıştı. Yine aynı elçiye Muiz, bir gün mutlaka Bağdad'ı ele geçireceklerini ve orada elçinin kendisini ziyarete geleceğini söylemişti. Bkz. *Kâmil*, 8/663; Makrîzî, *İttîâz*, 1/226.

okunması, Kahire’de sevinçle karşılanırken; diğer yandan, yukarıda da belirttiğimiz gibi, esir edilen el-Kâim’in, Kahire’ye gönderilmeyip, Hâdise’de muhafaza edilmek üzere Muhâriş’e teslim edilmesinin, Fâtîmî hilafeti ile Besâsîrî arasında soğuk rüzgarların esmesine sebep olduğunu görüyoruz. Nitekim bu bağlamda el-Müeyyed: “Besâsîrî’nin bu davranışı Fâtîmî halifesinde öfke ve kızgınlığa sebep oldu. Hatta bu yüzden ona gönderilen mal ve yardım kesildi... Zira Abbâsî halifesinin Fâtîmî Halifesine teslim edilmesi gerekirken, Besâsîrî, onun üzerinden daha fazla maddi ve siyasî kazanç elde etmek maksadıyla onu Bedevi Muhâriş’e teslim etti.”³⁴⁹ diyerek, bu hususa işaret etmektedir. Öte yandan bu konuyla ilgili Sıbt’ın naklettiği rivayetin de hemen hemen bu doğrultuda olduğunu görüyoruz. Nitekim Sıbt’ın rivayetine göre, Bağdad’ın fethettiğini bildirmek üzere Besâsîrî tarafından Fâtîmî halifesine gönderilen mektuba ve elçiye Kahire’de pek itibar edilmediği gibi, hatta kendisinin davranışlarını tenkid eden bir cevap dâhi gönderilmişti. Fâtîmîlerin söz konusu cevâbî mektubunda Besâsîrî’nin elçisine: “Senin efendin (Besâsîrî kastediliyor) bu faaliyetini bize bildirmek için bir mektup bile göndermedi. (Çok geç gönderdi anlamında) Ancak biz, Bağdad’ın fethini ve cereyan eden gelişmeleri Şam’daki nâiblerimizden öğrendik. Halbuki böylesi bir davranış bizim katımızda geçerli ve kabul edilebilir bir davranış değildir. Oysa bu adam (Abbâsîlere ve Selçuklulara karşı isyan edip) bize sığındı. Biz onu himaye ettik, ona yardım ettik, elimizi uzattık... Bütün bunlara rağmen, o, bizim emirlerimizi kaale almadı.... Nitekim biz kendisine, Irak halkıyla barış içerisinde olmasını emredip, buna uymasını söylediğimiz halde o, buna aldırmadığı gibi, bizim iznimiz henüz kendisine ulaşmadan evvel Irak’a yürüdü... Abbâsîlerin mallarının kalesi durumundaki Abbâsî Sarayını feth etti, malları yağmaladı. Halkın mallarını müsadere etti. Ayrıca kendisine helal ve câiz olmayan şeyleri ve fiilleri yaptı... Yine bize danışmaksızın Abbâsî halifesini tutukladı. Ve yine bize danışmaya gerek görmeksizin, hilafet görevlilerini astı. Kendisine bunca para, mal ve yardım göndermemize rağmen, topladığı mallardan bize hiç bir şey göndermedi...”denilmişti.³⁵⁰

Öte yandan Sıbt’ta yer alan bir başka rivayette ise, yine Besâsîrî’nin elçisi Hantekin’e: “Senin efendin (Besâsîrî kastediliyor).... bir çok mal aldı. Ganimet topladı. Ama aldığı mallardan Fâtîmî hazinesine bir şeyler göndermek ona zor geldi. (Ki bu sıralarda

³⁴⁹ Bkz. *Sîre*, 182.

³⁵⁰ Bkz. Sıbt, *Mir’ât*, 52-53.

Fâtîmî hazinesi çok zor durumdadır.³⁵¹) Sonra Abbâsî el-Kâim Bi Emrillah'ı esir aldı. Onu tutuklayıp, Hadise'de muhafaza ederek onu bize (Mısır'a) göndermedi. Ayrıca sanki kendi mülkleriymiş gibi, bize danışmaksızın bölgedeki her şeyi Kureys'le aralarında paylaştılar..." denildiği nakledilmektedir.³⁵²

Görüldüğü gibi bu rivayetlerden anlaşılacağı üzere, Besâsirî'nin el-Kâim'i Mısır'a teslim etmemesi ve onlara mal göndermemesi, onun kendilerine bağlılığı ve sadakati hakkında Fâtîmî hilafeti katında bazı şüphelerin uyanmasına sebep olmuştu. Bir de bunlara ilaveten el-Yâzûrî'den sonra Irak'tan Besâsirî'nin yanından kaçmış olan ve ona düşmanlık duyguları besleyen Ebu'l-Ferec Muhammed b. Cafer el-Mağribî'nin 450/1058 de Fâtîmî Veziri olması.³⁵³ Besâsirî ile Fâtîmîler arasında ilişkilerin soğumasına yol açan gelişmeler ve sebebler olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira kaynaklarımızın bildirdiğine göre Vezir el-Mağribî, Mısır'da Besâsirî aleyhine bir kamuoyu oluşturmuş ve hatta el-Mustansır'ı Besâsirî aleyhine kışkırtarak, onun akibetinden Fâtîmî halifesini korkutmuştu.³⁵⁴ Sibt'in bu hususta verdiği bilgiye göre, Fâtîmî veziri el-Mağribî, Besâsirî'yi, halife el-Mustansır'a şöyle tasvir etmişti: "Bu adam malları almış beldeleri istila etmiş durumdadır. Şimdi onun önünde iki tercih bulunmaktadır: Ya bizim karşımızda da kuvvetlenerek, başkalarına yaptığını (Yani Abbâsî Halifesine ve Tuğrul Bey'e isyan edip kendisi bir güç olacak) bize de yapacak. Ya da Horasan askerlerinin (Yani Selçukluların) önce Bağdad'a daha sonra da Şam'a gelmelerine vesile olacak ve böylece onlara yol açacak. Halbuki onun yaptığı şeyler, tek başına yapabileceği ve kendisinden beklenen şeyler değildir. Maamafih onun yaptığı her şey, gerçekleştirdiği başarılar bizim yardımımız ve desteğimiz sayesinde yapılmıştır. Eğer bizim katkımız, desteğimiz ve yardımımız olmasaydı ve de biz başarılı bir siyaset ve strateji takip etmeseydik, onun yaptığı hiçbir şey gerçekleşmezdi..."³⁵⁵

Bu rivayetlerden de anlaşılacağı üzere, Fâtîmîler kendi siyasî, dinî menfaatleri ve hedefleri doğrultusunda Besâsirî'yi kullanmışlar veya kullanmaya çalışmışlardı. Buna

³⁵¹ 446-454/1054-1062 yılları arasında Mısır'da, "eş-Şiddetü'l-Uzma" adı verilen büyük bir kriz yaşanmıştı Bkz. Makrîzî, *Hutat*, 1/335; aynı yazar, *İttiâz*, 2/265 vd; Eymen Fuad Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtîmîyye*, 139-141.

³⁵² Bkz. Sibt, *Mir'ât*, 55.

³⁵³ Bkz. İbn Sayrâfî, *el-İşâre*, 83-85; *Kâmil*, 9/644; Sibt, *Mir'ât*, 47, 55; Makrîzî, *İttiâz*, 2/255.

³⁵⁴ Bkz. *Kâmil* 9/644; Sibt, *Mir'ât*, 47, 55; Makrîzî, *İttiâz*, 2/255; *Nucûm*, 5/11.

³⁵⁵ Bkz. Sibt, *Mir'ât*, 47.

karşılık Besâsirî de kendi siyasi menfaatleri açısından Fâtîmîlerle işbirliğine seve seve girmiş ya da girmek zorunda kalmıştı. Öyle görünüyor ki, değişen şartlarla birlikte Besâsirî'nin şahsiyetinin ve diğer bazı hususların da katkısıyla Besâsirî-Fâtîmî ilişkileri, öncesinde olduğu gibi, Bağdad'ın işgali sonrasında sıcak bir seviyede devam etmemiştir. Hatta belki bir noktadan itibaren Fâtîmîler Besâsirî'ye olan maddi ve manevi desteklerini çekmişler ya da çekmek zorunda kalmışlardı. Nitekim İbn Tanrıberdi; "Eğer Fâtîmîler, Besâsirî'ye verdikleri desteklerini devam ettirmiş olsalardı, Irak'taki Fâtîmî daveti daha da uzun ömürlü olabilirdi."³⁵⁶ diyerek bu hususa işaret etmek istemiştir.

Öte yandan Fâtîmîlerin Besâsirî'ye yaptıkları desteğin çekilmesinin gerisinde birçok sebebin olduğunu söyleyebiliriz. Ancak kanaatimizce bunlardan en önemlisi Abbâsî Halifesi el-Kâim'in Kahire'ye gönderilmemesidir. Nitekim el-Mustansır'ın el-Kâim'i ele geçirmek için çok çaba sarfettiğini görüyoruz. Bu bağlamda Makrîzî: "el-Mustansır, el-Kâim'i elinde bulunduran Muhâriş'e onu kendisine göndermesi için 12.000 dinar gönderdiği gibi, Abbâsî halifesi geldiğinde ona iyi davranacağını bile vaad etmişti. el-Mustansır'ın planına göre el-Kâim Kahire'ye gelmesi halinde onun içinde bulunduğu esaret halini unutturmak maksadıyla kendisine ikameti için "el-Kasru'l-Garbî" adı verilen bir saray inşa edilmişti. Ayrıca rahatlıkla geçinebilmesi içinde günlük 100 dinar tahsis edilecekti. Bunların yanında el-Mustansır, belli zamanlarda el-Kâimi ziyaret edecek, devlet görevlileri önünde ona emir verecek bu durum bir müddet böyle devam edecekti. Tâki bu vaziyet, yani Abbâsî halifesi el-Kâim'in Kahire'de el-Mustansır'ın yanında bulunduğu ve emrine girdiği İslâm dünyasının her tarafında duyulacak ve sonrasında el-Mustansır el-Kâim'e hil'at verip ve Fâtîmî hilafetine bağlı olarak onu Irak'ın yönetimine tayin edip görevlendirecekti. Daha sonra da el-Kâim el-Mustansır tarafından tevcih edilen bu görevle tekrar kendi memleketine yani Irak'a gönderilecekti. Ancak kader bu planın uygulanmasına fırsat vermedi..."³⁵⁷ demektedir.

Görüldüğü üzere, Fâtîmîler açısından el-Kâim'in elde edilip, Kahire'ye getirilmesi çok önem arz etmektedir. Zira bu sağlandığı takdirde, belki de Abbâsîler tamamen tarihten silinecek ve dolayısıyla Fâtîmî halifesi İslâm dünyasının yegane halifesi olma idealine

³⁵⁶ Bkz. *Nucûm*, 5/11-12.

³⁵⁷ Bkz. Makrîzî, *Huât*, 1/457; Makrîzî, *İttîâz*, 2/254-255.

ulaşacak ve kendi varlığını kabul ettirecekti. Belki de böylelikle Sünnî anlayışın tamamen yok oluşu, buna karşılık Şîî anlayışın zaferi sağlanacaktı. Fâtîmî hilafetinin bu muhtemel hesaplarına karşılık Besâsîrî ise, daha önce belirttiğimiz gibi başlangıçta Abbâsî halifesini Kahire'ye göndermeyi düşünüyordu. Ancak Kureyş'in muhalefeti yüzünden el-Kâim'i Muhâriş'e teslim etmek zorunda kaldı. Herhalde Besâsîrî'nin buna razı olmasının gerisinde el-Müeyyed'in dediği gibi, el-Kâim'e karşılık Fâtîmîlerden daha fazla mal elde etmek olabileceği gibi;³⁵⁸ öte yandan o sıralarda kardeşinin isyanıyla uğraşan Tuğrul Bey'in bu işi hallettikten sonra Abbâsî halifesini kurtarmak ve kendileriyle savaşmak üzere Irak'a geleceğini hesaba katarak, Selçuklu Sultanı karşısında el-Kâim'i kendileri için bir teminat görme düşüncesi de bulunabilir.

İşte bu bilgileri ve değerlendirmeleri bir araya getirdiğimizde Besâsîrî ile Fâtîmîlerin ilişkilerinin bozulmasına yol açan sebebler arasında, belirttiğimiz gibi, el-Mağribî'nin vezir oluşuyla birlikte Besâsîrî'ye karşı düşmanlığının tesiriyle onun el-Mustansır nezdindeki itibarını çekememesi; Fâtîmîlerin içinde bulunduğu iktisadi kriz yüzünden Besâsîrî'ye mal gönderememeleri,³⁵⁹ bir de Besâsîrî'nin şahsiyeti ve Fâtîmî davasına sadakatı hakkında şüphelerin ortaya çıkması ve emir dinlemeyip ve daha çok kuvvete başvurması gibi hususlar bulunmaktadır. Bunlara ilaveten belirttiğimiz sebeblere ilaveten kaynaklarımız tarafından Besâsîrî'den Fâtîmî desteğinin çekilmesiyle ilgili olarak bir başka husus daha ileri sürülmektedir. Bu anlamda Besâsîrî hareketinde ve kendisine yapılan yardımlarda Fâtîmî veziri el-Yâzûrî'nin büyük rolü olmuştur. Hatta el-Yâzûrî, Besâsîrî'ye yardım maksadıyla Fâtîmî devletinin hazinelerini tüketmek ve bu yolda büyük meblağları harcamakla itham edilmiştir.³⁶⁰ Gerçekte Ehli Sünnet mezhebine mensup olan bu vezirin asıl maksadının Besâsîrî'yi desteklemek ve Fâtîmî hakimiyetini Irak'ta tesis etmek değil; aksine Fâtîmîleri Selçuklular ve Abbâsîler karşısında askerî ve mali yönden zayıf ve güçsüz duruma düşürüp akabinde Fâtîmî topraklarını Selçuklulara teslim etme olduğu yönünde iddialar nakledilmektedir.³⁶¹

³⁵⁸ Bkz. *Sîre*, 187.

³⁵⁹ Bu tarihlerde Mısır'daki siyasî ve sosyal çalkantılar hakkında bkz. İbn Zâfir, *Ahbâr*, 74; İbnü'd-Davâdâri, *Kenzu'd-Durer*, 6/371; Makrîzî *İttiâz*, 2/265 vd.; Aynı yazar, *Hutat*, 1/335, 356; *Nucûm*, 11,12,13; Eymen Fuad Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtîmiyye*, 134-141.

³⁶⁰ Bu hususta bkz. İbn Sayrâfî, *el-İşâre*, 79-81; İbn Müyesser, *Ahbârü Mısır*, 15, 21; İbn Zâfir, *Ahbâr*, 69; Makrîzî, *İttiâz*, 2/232, 233-234, 237-238.

³⁶¹ Maamafih İbn Müyesser, bu hususta, "el-Yâzûrî, Bağdad'ın fethi için Fâtîmî devletinin tüm hazine-

Nitekim söz konusu kaynaklara göre, Sünnî olan el-Yâzûrî,³⁶² bir yandan Besâsîrî'ye mal sevk ediyorum diye gönderdiği malın büyük bir kısmını Şam bölgesinde kendi hesabına depoladığı; diğer yandan da Sünnî Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'le irtibata geçerek, Fâtîmî topraklarını ona teslim edebilecek imkanı sağladığını ve bundan yararlanmasını istediği yolunda onun hakkında ithamlar bulunmaktadır. Maamafih el-Yâzûrî, bu ithamlar sebebiyle vatana ihanet suçundan tutuklanmış ve 449/1057'de idam edilerek hayatına son verilmiştir.³⁶³ Bu hadiseden sonra Fâtîmîlerin Besâsîrî'ye olan yardımları ciddi manada azalmış ve Fâtîmîlerin Besâsîrî'yle ilişkileri zayıflama sürecine girmişti.

Bu hususlara ilaveten hiç kuşkusuz Besâsîrî Bağdad'ı işgali esnasında hasımlarını ortadan kaldırma noktasında belki de hırsına ve intikam duygularına kapılarak pek fazla askerî kuvvet ve şiddet yanlısı uygulamalara başvurmuştu. Oysa bu tutum ve davranışlar hem Besâsîrî'nin kendisine, hem de adına hareket ettiği Fâtîmî hilafetine karşı umumi bir nefret ve hoşnutsuzluk ortaya çıkarmıştı. Bu sonuç ise her halükarda Sünnî Selçuklar ile Abbâsî hilafetinin yararına, buna karşılık hem Besâsîrî, hem de Fâtîmîlerin ve Fâtîmî davetinin aleyhine bir durumdu. Halbuki Besâsîrî ve onun müttefiki Fâtîmîler, sözde halkı Abbâsîlerin ve Selçukluların zulmünden kurtarma iddiasıyla hareket ederken, kendileri de halk nazarında onlardan daha da beter zulüm yapar hale gelmişti. Bu da Fâtîmîlerin mezheplerinin ve hakimiyetlerinin yayılması açısından son derece tehlikeli bir sonuçtu. Nitekim Sibt tarafından nakledilen mektuplarda³⁶⁴ da belirtildiği üzere, bu yüzden Fâtîmî halifesi, Besâsîrî'nin tutum ve davranışlarıyla Fâtîmî mezhebinin benimsenmesine, sevilmesine ve yayılmasına katkıda bulunacak barış yöntemi yerine şiddet ve kuvveti kullanması sebebiyle onu tenkid etmektedir.

Yukarıdan beri anlatmaya çalıştığımız ve ortaya koyduğumuz bu hususlar çerçevesinde Fâtîmîlerin Besâsîrî'ye yaptıkları maddi ve manevi yardımının kesilmesine yol açan sebeplerin neler olduğunu az çok anlayabiliyoruz. Öyle anlaşıyor ki, hangi sebepten olursa olsun artık Fâtîmîlerle Besâsîrî'nin ilişkileri kopma noktasına gelmiş ve Fâtîmî yar-

lerini Besâsîrî'ye gönderdi. Bu ise Fâtîmî devletinin zayıflamasına, dolayısıyla tüm Suriye'nin Selçukluların eline geçmesine yol açtı" diyerek bu konunun boyutlarına işaret etmektedir. Bkz. İbn Müyesser, *Ahbârü Mısır*, 17.

³⁶² el-Yâzûrî'nin Sünnîliği için bkz. *Muntazam*, 8/183; *Kâmil*, 9/636; İbn Zâfir, *Ahbâr*, 79.

³⁶³ el-Yâzûrî'nin tutuklanıp idamı hakkında bkz. İbn Sayrâfi, *el-İşâre*, 81; *Muntazam*, 8/183; *Kâmil*, 9/635-636; İbn Müyesser, 16-18; İbn Zâfir, *Ahbâr*, 77-79; Makrîzi, *İttîâz*, 2/236-238, 241-243.

³⁶⁴ Bkz. Sibt, *Mir'ât*, 47-49, 52-53, 55.

dımı kesilmiştir. Zira İbn Tannıberdi'nin işaret ettiği gibi, Fâtîmî halifesi Besâsîrî'ye yardımını devam ettirseydi³⁶⁵ acaba Fâtîmî daveti Irak'ta daha uzun süreli olur muydu bilinmez. Ancak bilinen bir gerçek var ki, o da Besâsîrî için gönderilen Fâtîmî yardımının kesildiğidir. Bu durum tabiatıyla Besâsîrî'yi Selçuklular karşısında zayıf ve güçsüz duruma düşürecek ve inceleyeceğimiz üzere Tuğrul Bey tarafından yenilgiye uğratılıp hayatına son verilecek, dolayısıyla hem onun hem de Fâtîmîlerin Irak hakimiyeti sona erecektir.

C) SELÇUKLULARIN ABBASİ HALİFESİNİ KURTARMASI ve BAĞDAD' DA FATİMİ-BESASİRİ HAKİMİYETİNE SON VERİLMESİ

1- Tuğrul Bey'in Abbâsî Halifesi'ni Kurtarma Faaliyetleri

Daha önce incelediğimiz üzere, İbrahim Yınal'ın isyanı sebebiyle onun peşinden giden Tuğrul Bey kardeşinden önce Hemedan'a varmıştı. İbrahim ise Ondan sonra Hemedan'a ulaşmış, hemen Türkmenlerle Tuğrul Bey'e karşı anlaşarak Selçuklu Sultanını muhasara etmişti. İbrahim'in ve Türkmenlerin kuşatması altında kalan Tuğrul Bey, Bağdad'daki Hanımı Hatun, Veziri el-Kündûrî ve Enû-Şirvan'dan yardım istemişti.³⁶⁶ Sultanın yardım talebi karşısında, başlangıçta Bağdad'ın boş bırakılmaması düşüncesiyle, biraz çekimser kalınmış, ancak daha sonra Hatun ve diğer Selçuklu komutanlarıyla ve beraberindeki Selçuklu askerleri 5 Zilkade 450/24 Aralık 1058'de Sultanı kurtarmak için Bağdad'dan ayrılarak Hemedan'a gitmişlerdi.³⁶⁷

Maamafih Hatun'la birlikte Selçuklu askerleri Hemedan'a ulaştığı sırada Sultan şehirde kuşatma altındadır. Buna karşılık Hatun'un birçok hazine ve malla birlikte Hemedan'a ulaştığı haberini alan İbrahim Yınal'ın askerleri, onun yanındaki bahsi geçen malları ele geçirme sevdasına düştüler. Bu maksatla İbrahim'in askerleri Sultanı kuşatmayı bırakıp, Hatun'un ve yanındaki malların peşine düşerler dolayısıyla Hemedan çevresindeki İbrahim'in kuşatması zayıflamış oldu. Belirtildiği gibi kuşatma esnasında İbrahim Yınal'ın kuvvetlerinin mal peşine düşüp dağılmasından istifade ile bu sırada pusuda bekleyen Hatun'un yanındaki diğer askerler dışarıdan içeri, Sultan Tuğrul Bey'in

³⁶⁵ *Nucûm*, 5/11.

³⁶⁶ Bkz. Bağdâdî, *Târih*, 9/400-401; İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl*, 88; İbnu'l-İmrani, *el-İnbâ*, 192-193; *Bundârî*, 17, Terc. 12; *Kâmil*, 9/640; Sibt, *Mir'ât*, 32; *Bidâye*, 12/77.

³⁶⁷ Bkz. Bağdâdî, *Târih*, 9/401; İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl*, 88; *Muntazam*, 8/191; *Kâmil*, 9/640; Sibt, *Mir'ât*, 34; *Bidâye*, 12/77.

yanındaki askerler ise içeriden dışarıya doğru İbrahim'in ordusuna karşı hücumla geçip, Onu yenilgiye uğratırlar ve böylece Tuğrul Bey İbrahim'in kuşatmasından kurtulur.³⁶⁸

Ancak yenilmesine rağmen İbrahim, Tuğrul Bey'le yaptığı mücadelenin peşini bırakmayarak, yeniden toparlanmak ve tekrar asker toplayıp güçlenmek maksadıyla Rey tarafına yönelir. Bu gaye ile İbrahim Yinal, kardeşi Ertaş'ın oğulları Muhammed ve Ahmed'i Sultana karşı kendisine yardıma çağırır. Neticede İbrahim hem Muhammed ile Ertaş'ın kendisine katılmalarıyla, hem de Tuğrul Bey'den hoşlanmayan 30.000 civarındaki Türkmenin de desteğini alıp yeniden iyice güçlenmiştir. Dolayısıyla Sultanla tekrar mücadele etmek için harekete geçen İbrahim, bu kuvvetlerle birlikte Rey'e 20 fersahlık bir mesafede bulunan Kazvin'de karargahını kurar.³⁶⁹

Buna karşılık kuşatmadan kurtulmuş olan Sultan Tuğrul Bey de kendisine yardım maksadıyla gelmiş bulunan Hatun'un yanındaki kuvvetlerle birlikte Rey'e çekilmiştir. Ancak İbrahim'in kuvvetleri karşısında kendi ordusunun çok az olduğunu gören Tuğrul Bey, hemen kardeşi Çağrı Bey'in oğulları Alp Arslan, Kavurt Bey ve Yâkuti'yi, İbrahim'e karşı yürüttüğü mücadele de kendisine yardıma çağırır ve onlar da derhal Sultanın yardım çağrısına uyarak ona katılırlar.³⁷⁰ Böylece Sultan kendisine katılan bu kuvvetlerle beraber Rey'den hareket ederek İbrahim'in üzerine yürür. Yapılan çarpışmalar sonunda Tuğrul Bey'in ordusu, İbrahim'in ordusunu Heftad Bevlan'da³⁷¹ yenilgiye uğratır. Hatta İbrahim Yinal'ın kendisi ve ona yardıma gelen Ertaş'ın oğulları Muhammed ve Ahmed de savaş sırasında yakalanarak esir edilirler. İbrahim Yinal daha önce de Tuğrul Bey tarafından affedilmesine rağmen, bu kez Bağdad'ın işgaline ve Abbâsî halifesi el-Kâim'in başına gelenlere sebep olmasından ötürü, Sultan onu affetmeyerek, 9 Cemaziyü'l-Ahir 451/23 Temmuz 1059'da kendi yayının kışıyla boğdurarak cezalandırdı. Yine bu harekette onun yanında yer almış olan yegenleri Muhammed ve Ahmed de aynı şekilde cezalandırıldılar. Netice itibariyle Sultan kendisini yaklaşık bir yıldır uğraştıran İbrahim Yinal isyanını bastırmış oluyordu.³⁷²

³⁶⁸ Bkz. İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 195; Sibt, *Mir'ât*, 44, 50.

³⁶⁹ Bkz. İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 195; Hüseyinî, *Ahbâr*, 60; *Kâmil*, 645; Sibt, *Mir'ât*, 50.

³⁷⁰ Bkz. İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 195-196; *Kâmil*, 9/645; Sibt, *Mir'ât*, 50.

³⁷¹ Heftad Bevlan Rey yakınındaki köylerden biridir. Bkz. Yakut, *Mu'cem*, 5/408; Le Strange, *Buldanü'l-Hilafe*, 248.

³⁷² Bu hususta bkz.: Bağdâdî, *Târih*, 9/403; İbn Kalânîsî, *Zeyl*, 89; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 195-196;

Kaynaklarımızın belirttiklerine göre; Selçuklu Sultanı Bağdad'ın işgaline ve Abbâsî halifesinin esir edilmesine sebep olan İbrahim Yinal problemini ortadan kaldırdıktan sonra Abbâsî halifesi el-Kâim'in bir an önce hapisten kurtarılaraq, tekrar makamına iâdesi ve yeniden Abbâsî ya da Sünnî hilafetinin idamesini sağlamayı ve onlar adına hutbenin tekrar ikamesini kendisinin en önemli vazifesi olarak gördü.³⁷³ Diğer taraftan bazı kaynakların ifadesine göre, zaten el-Kâim tutuklu bulunduğu Hâdis'e'den peş peşe mektuplar göndererek Sultan'dan yardım istiyor ve bir an önce kendisini bulunduğu durumdan kurtarmasını bekliyordu.³⁷⁴

Nitekim Tuğrul Bey bu meseleyi, hem kendisinin başta gelen görevi kabul etmesinden dolayı, hem de onun yardım çağrısına cevap vermek maksadıyla el-Kâim'in kurtarılması için ilk atağını başlattı. Bu bağlamda Sultan ilk olarak, hemen Musul'daki Besâsirî'nin ortağı Kureyş b. Bedran'a, bu konuyla ilgili bir mektup yazarak hâcibi Enuş-Tekin'le gönderdi. Sultan bu mektubunda Kureyş'ten, yeğeni ve aynı zamanda el-Kâim'in hanımı Arslan Hatun'u kendine göndermesini ve bir an önce Abbâsî halifesinin sağ salım makamına iadesini istiyordu.³⁷⁵ Tuğrul Bey bu isteklerine karşılık kendisinin Irak'a gelmeyeceğini, ancak adına hutbe okutulması ve sikke basılmasıyla yani Besâsirî ve Kureyş'in Selçuklu hakimiyetlerini kabul etmeleriyle iktifa edeceğini bildirerek, bunların yerine getirilmesi halinde her şeyin eskisi gibi devam edeceğini dolayısıyla herkesin yerli yerinde kalmasını teklif ediyordu.³⁷⁶

Maamafih sözünü ettiğimiz mektubu Kureyş'e götüren elçi Enuş-Tekin'in ile birlikte ayrıca Arslan Hatun'u ondan teslim alıp, Tuğrul Bey'e götürmekle görevlendirilen

Hüseyinî, *Ahbâr*, 61. Müellif İbrahim'in öldürülüş tarihi 19 Cemaziyü'l-Ahir 451 olarak verir; *Bundârî*, 18, Terc. 13-14; *Râvendî*, 1/106; *Muntazam*, 8/202; *Kâmil*, 9/645; Sibt, *Mir'ât*, 50; *Ebu'l-Ferec*, 1/313; İbnü'l-Adim, *Buğye*, 10; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 23/231, 232, 26/295-297; *Bidâye*, 12/81; Makrîzî, *İttiâz*, 2/256; *Nucûm*, 5/6. Ayrıca bkz. M. Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamânı*, 58-63; İbrahim Kafesoğlu, *"Selçuk'un Oğulları ve Torunları"*, 125-128; Osman Turan, *Selçuklular Târîhi*, 97; George Makdisi, *Ibn Aqil*, 103-106.

³⁷³ Bkz. Bağdâdî, *Târih*, 9/403; İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl*, 89; İbnü'l-İmrânî, el-İnba, 196; Hüseyinî, *Ahbâr*, 62; *Bundârî*, 18, Terc. 14; *Muntazam*, 8/202; *Kâmil*, 9/646; Sibt, *Mir'ât*, 50; İbnü'l-Adim, *Buğye*, 10; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 23/232; *Bidâye*, 12/81; Makrîzî, *İttiâz*, 2/256; *Nucûm*, 5/11.

³⁷⁴ Bu hususta bkz. *Bundârî*, 18, Terc. 13; *Râvendî*, 1/106-107; İbn Zâfir, *Ahbâr*, 67.

³⁷⁵ Bkz. Bağdâdî, *Târih*, 9/403; İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl*, 89; Hüseyinî, *Ahbâr*, 62; *Muntazam*, 8/202; *Kâmil*, 9/646; Sibt, *Mir'ât*, 50; İbnü'l-Adim, *Buğye*, 10; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 23/232; *Bidâye*, 12/81; Makrîzî, *İttiâz*, 2/256.

³⁷⁶ Mektubun muhtevası için bkz.: *Muntazam*, 8/202; *Kâmil*, 646; Sibt, *Mir'ât*, 50-51; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 23/232; *Bidâye*, 12/81; Makrîzî, *İttiâz*, 327256.

ve aralarında İbn Zîrek denilen birisinin bulunduğu bir heyet Kureyş'e gitmişti. Öyle görünüyordu ki Sultan, Kureyş'in Arslan Hatun'u serbest bırakacağına kesin gözüyle bakmış ki hem bu heyeti ve hem de onun yolculuğu için gerekli olan tüm ihtiyaçları da göndermişti. Hatta Tuğrul Bey söz konusu mektubunda yanında kaldığı süre zarfında Arslan Hatun'a yaptığı hizmetlerden ötürü Kureyş'e teşekkür bile ediyordu.³⁷⁷

Öte yandan Kureyş, Halifenin iadesi hususunda Tuğrul Bey'in isteğini ve tekliflerini kendisine iletmek üzere Sultanın gönderdiği mektuba ilaveten kendisi bir mektup yazarak, Enuş-Tekin'in yanına kendi elçisini de katarak Besâsîrî'ye gönderdi. Kureyş, Besâsîrî'ye yazdığı mektubunda Sultanın gönderdiği mektubdan bahsederek, Halifenin makamına iadesi karşılığında Tuğrul Bey'in sunduğu teklifleri bildiriyordu.³⁷⁸ Ayrıca Kureyş ona, Tuğrul Bey'in bu tekliflerine muhalefet etmemesini, zira bu tekliflerin kabul edilmesi halinde bile, zaten 600 fersahlık bir mesafede bulunan Sultan'a tâbi olmanın kendileri açısından zararı olmayacağı gibi, bilakis yararlı olacağını da ifade ediyordu. Maamafih Kureyş kendilerinin yaptıkları fiillerin hepsinin aslında kötü şeyler olduğunu kabul ediyor ve bütün bunları Mısır-Fâtîmî halifesi adına gerçekleştirdikleri halde onun kendilerine ilgi bile göstermediğinden şikayet ediyordu.³⁷⁹ Hatta gönderdikleri elçinin Kahire'den elleri boş döndüğünü söylüyordu. Dolayısıyla Kureyş, bu suretle sanki Fâtîmî halifesi adına yaptıkları mücadelenin boşa gittiğini öne sürerek, Besâsîrî'yi Tuğrul Bey'le anlaşmaya iknâ etmeye çalışıyordu.³⁸⁰ Böylece kendisi de bu tekliflere sıcak baktığını ve bir anlamda kabul etmiş görüldüğünü îmâ ediyordu.

Öyle görünüyordu ki, Sultanın teklifleri karşısında Kureyş'in anlaşma eğiliminde olmasına rağmen, Besâsîrî Selçuklulara boyun eğmek ve anlaşmak taraftarı değildi. Nitekim kaynaklarımız onun, Halife'nin makamına iadesi şartına bağlı bu teklifleri kabul etmediğini söylemektedirler.³⁸¹ Nitekim el-Kâim'in iadesine karşılık önerilen teklifleri Besâsîrî'nin kabul etmemesi üzerine Kureyş, Sultan'a cevabî bir mektup yazdı. Sultan'a

³⁷⁷ Bkz. Sibt, *Mir'ât*, 51.

³⁷⁸ *Muntazam*, 8/202; Sibt, *Mir'ât*, 51; *Bidâye*, 12/81.

³⁷⁹ Fâtîmî halifesinin, Besâsîrî'nin elçisine ilgi göstermeyişi hakkında bkz. *Sîre*, 182; Sibt, *Mir'ât*, 52-53, 55.

³⁸⁰ Kureyş'in Tuğrul Bey'in teklifiyle ilgili olarak Besâsîrî'ye yazdığı mektup hakkında bkz. *Muntazam*, 8/202; Sibt, *Mir'ât*, 51; *Bidâye*, 12/81.

³⁸¹ Bkz. Bağdâdî, *Târik*, 9/403; İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl*, 89; *Muntazam*, 8/202; *Kâmil*, 9/646; Sibt, *Mir'ât*, 51; *Bidâye*, 12/82; Makrîzî, *İtiâz*, 2/256.

yazdığı söz konusu mektubunda Kureyş; “Ben hizmetçi bir kulum, cereyan eden bu hadiseler Allah’ın takdiri ve kudretiyle olan şeylerdir... Şu an senin buralara gelmeni gerektirecek bir şey yoktur. Ne zaman ki böyle bir şey vaki olursa, o zaman Sen Irak’a gelirsin. Zaten ben şu an Halife’nin durumunun hemen düzeleceğinden emin değilim. Hatta işler daha da kötüleşebilir. Yani Halifenin makamına iadesi hemen mümkün değildir. Zaten biz şu an senin karşında duruyor da değiliz (yani harb halinde değiliz) Ama bu adama (Besâsirî’ye) gelince herşeye rağmen ben senin Besâsirî’den istediğin şeyler hususunda aracı olabilirim.”³⁸² diyordu.

Kureyş’in Besâsirî’ye ve Sultan’a yazdığı mektuplara baktığımızda; Kureyş’in kendisi Sultanla anlaşmak istiyor, Besâsirî ile birlikte yaptıkları şeylerin kötü şeyler olduğunu kabul ve itiraf ediyordu. Ayrıca o, Sultanla anlaşmak için mutlaka Halifenin makamına iadesinin şart olduğunu biliyor, ama bunlara rağmen aralarındaki problemlerin çözümü için savaştan ziyade diplomatik yolun kullanılması taraftarı olduğunu da hissettiriyordu. Bir yandan Tuğrul Bey ile Kureyş, diğer yandan da Kureyş ile Besâsirî arasında cereyan eden bu mektuplaşmalardan Halifenin durumu ile ilgili bir netice alınmamasına rağmen, Arslan Hatun Kureyş tarafından serbest bırakılmış ve sözünü ettiğimiz Selçuklu heyeti Cemaziyyü’l-Evvel 451/Haziran 1059’da onu Kureyş’ten teslim alarak Tuğrul Bey’e götürmüştü.³⁸³

Bu arada Sultan, bir yandan Halife’nin sağ salim kurtarılması için başlattığı diplomatik temasları sürdürürken; diğer yandan da Besâsirî ve Kureyş’le anlaşmak için teklif ettiği hususlardaki samimiyetini ve ciddiyetini göstermek için Irak’tan uzak kalmaya gayret gösteriyordu. Hatta bu bağlamda kaynaklarımız Tuğrul Bey’in, Besâsirî ve Kureyş’e “Sizi Irak’ta valilerimiz yapar, biz gözümüzü doğuya çeviririz.”³⁸⁴ dediği için olsa gerek ki, onları ikna edebilmek için Hemedan’dan Isfehan’a geri döndüğünü dahi belirtmektedirler.³⁸⁵ Öyle görünüyor ki Sultan, bu işi askerî yoldan rahatlıkla çözebilecek durumda olduğu ve bu sırada artık başka da bir sıkıntısı da olmadığı halde kuvvet kullanmaktan çekiniyor ve diplomatik yolu kullanmayı tercih ediyordu. Kanaatimizce Tuğrul Bey, Ab-

³⁸² Bkz. *Muntazam*, 8/202-203; Sıbt, *Mir’ât*, 51; *Bidâye* 12/81.

³⁸³ *Muntazam*, 8/203; Sıbt *Mir’ât*, 51.

³⁸⁴ Bkz. *Muntazam*, 8/204; Sıbt, *Mir’ât*, 57; *Bidâye* 12/82.

³⁸⁵ Bkz. Sıbt, *Mir’ât*, 53.

bâsî Halifesi el-Kâim'in onların elinde rehin durumda olması dolayısıyla Halife'nin hayatına bir zarar gelmesinden çekindiği için böyle bir siyaset takip ediyordu. Nitekim bu yüzden Sultan teenni ile hareket etmenin gerekliliğine inanıyor olmalıydı. Bizim bu kanaatimizi destekleyici mahiyette olduğunu düşündüğümüz bir teşebbüsün de yine Tuğrul Bey tarafından yapıldığını görmekteyiz. Maamafih, Sultan'ın elinde bulunan Besâsirî'nin hanımı, cariyesi Zühre ve iki oğlu ile Besâsirî'nin elinde bulunan hacib Yaruh-Tekin 19 Cemaziyyü'l-Ahir 451/3 Ağustos 1059'da karşılıklı olarak takas edilmek suretiyle serbest bırakılmışlardı.³⁸⁶

Herşeye rağmen Sultan, el-Kâim'i kurtarmak ve makamına iadesini sağlamak için bir yandan diplomatik teşebbüslerini sürdürürken; diğer yandan da her ihtimale karşı hem caydırıcı ve korku unsuru olması için Irak'a yürümeye karar vermiş ve bunun için de askerî hazırlıklarına devam ediyordu.³⁸⁷ Nitekim bu durum, yani Sultanın askerî hazırlıkları Bedr b. Mühelhil b. Ebi's-Şevk el-Kürdi tarafından bir mektupla Besâsirî'ye iletilti. Bedr bu mektubunda Besâsirî'ye: "Sultan yaklaşmaktadır. Senden Halife'yi yerine iade etmeni ve senin Halife'nin itaatine girip hizmet etmeni istemektedir... Ama sen hala bunu yapmadın. Eğer kabul edersen, bu hususta sana yardım ve aracılık edebilirim.... Ve bu maksatla oğlumu da sana rehin olarak veririm."³⁸⁸ diyerek hem aracılık teklif ediyor, hem de teminat olarak oğlunu rehin bırakmayı öneriyordu. Fakat Besâsirî, Bedr'in mektubuna cevap bile vermedi.³⁸⁹ Kanaatimizce herhalde Besâsirî, bunun kendisine hazırlanmış bir tuzak olduğunu düşündü ve bu yüzden itibar etmedi.

Kaynaklarımızın naklettiği bilgilere göre, sözünü ettiğimiz diplomatik girişimlerden henüz bir netice alamamış olmasına rağmen Sultan, bir yandan Irak'a gelmek için hazırlıkları sürdürürken; diğer yandan Halife'nin kurtarılması için hem en akıllı, en sağlıklı ve risksiz olması, hem de diplomatik süreci canlı tutarak askerî harekatı gizlemek maksadıyla olsa gerek ki yine de diplomatik girişimlerine devam ettiriyordu. İşte bu maksatla Tuğrul Bey'in, Arslan Hatun'un getirilmesi esnasında huzuruna gelmiş bulunan Kureyş'in elçisi

³⁸⁶ Bkz. Sibt, *Mir'ât*, 53.

³⁸⁷ Bkz. Bağdâdî, *Târih*, 9/403; İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl*, 89; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 196; Hüseyinî, *Ahbâr*, 62; *Bundârî*, 18, Terc. 14; *Râvendî*, 1/107; *Muntazam*, 8/204; *Kâmil*, 9/646; Sibt, *Mir'ât*, 55; İbnü'l-Adim, *Buğye*, 10-11; Makrîzî, *İttiâz*, 2/256.

³⁸⁸ Bkz. Sibt, *Mir'ât*, 55

³⁸⁹ Bkz. Sibt, *Mir'ât*, 55

Necde'nin yanına İbn Fûrek olarak tanınan Ebu Bekr b. Ahmed b. Eyyüb ve Arslan Hatun'un getirilmesinde de görevli olan İbn Zirek'in de aralarında bulunduğu bir elçi grubunu kendi mektubuyla birlikte tekrar Kureys'e gönderdiğini görmekteyiz.³⁹⁰

Nitekim Tuğrul Bey'in gönderdiği Selçuklu heyeti ve geriye dönen elçi Necde, Şevval 451/Kasım 1059'da Kureys'in yanına ulaştılar ve Sultanından getirdikleri mektubu ona verdiler. Tarihçilerimiz İbnü'l-Cevzî ve Sibt tarafından metni verilen³⁹¹ bu mektubun başında Tuğrul Bey'in kendi el yazısıyla yazılmış olan "Bu mektubun muhtevasına Allah kefilidir." ibaresi yer alıyordu. Tuğrul Bey'in mektubu :*"Şehanşahü'l-Muazzam el-Melikü'l-Meşrik ve'l-Mağrib, Rüküd-Din, Gıyasü'l-Müslimin Sultanı Biladi'l-Irak, Mugusu İbadillah Tuğrul Bey Ebi Talib Muhammed b. Mikail b. Selçuk, Yeminu Halifetillah Emiru'l-Mü'minin'den", "Emiru'l-Ecel Alemü'd-Din, İzzü'd-Devle Ebü'l-Meali Kureys b. Bedran Mevlau Emiru'l-Mü'minin"*e başlığını taşıyordu. Mektubun devamında ise, "Mektubumuz -Allah Emirliğini daim kılsın- Alemü'd-Din Kureys b. Bedran'a dır: Allah Onun şerefini, hakimiyetini ve başarılarını daim kılsın!.... Öte taraftan elçi Necde'nin Kureys'ten bize getirdiği mektuptan. Onun (Kureys'in bize ettiği hizmet vesilesiyle) itikadının düzgün ve bize olan itaatında samimi olduğunu anladık. Zaten biz Irak'a geldiğimizde O bölgelerin idaresini Kureys'e teslim etmek niyetindeyiz. Kureys şerefli hizmeti (Halife'yi korumayı) tek başına üstlendi. Artık Irak'ta olanlar oldu her türlü kötülükler cereyan etti. Fakat Allah'a hamd olsun ki, Kureys'in sağlam itikadı hakkında herhangi bir şüphe ve onun hak yoldan ayrıldığına dair kötü bir şey bize anlatılmadı. Bilakis Efendimiz Emiru'l-Mü'minin İmam el-Kâim Bi Emrillah'a -Allah onu daim, onun dostlarını ve yardımcılarını aziz kılsın- hizmette Kureys'in iyi niyeti ve yüksek gayreti ortaya çıkmıştır. Hatta el-Kâim'in düşmanları ona kötülük yapmaya teşebbüs ettikleri (Besâsîrî'nin esir alındıktan sonra el-Kâim'i Mısır'a gönderme niyeti ve kararı kastediliyor) sırada Kureys'in gösterdiği gayret sayesinde zafer elde edemediler ve niyetlerine ulaşamadılar. Bu hizmet Kureys'in İslâma ve Müslümanlara yaptığı en önemli hizmettir.... Şüphesiz biz (Sultan kendinî kast ediyor) şimdi doğunun atlarıyla (Selçuklu or-

³⁹⁰ Bkz. *Muntazam*, 8/203; Sibt, *Mir'ât*, 55

³⁹¹ Mektubta yer alan ifadelerin ehemmiyeti ve söz konusu olaylarda yer alan şahıslarla ilgili ilginç değerlendirmelerde bulunulması bakımından bu mektubtan alıntılar yapmayı uygun buluyoruz. Bkz. *Muntazam*, 8/202-204; Sibt, *Mir'ât*, 55-57.

dusu) Efendimiz, İmamımız Halife el-Kâim'in hizmetine (onu kurtarmaya) geldik... Biz şimdi düşmanlarımızı helak ve zelil ettikten sonra, iki şeyden birini yerine getirmek bizim hedefimizdir: Ya Emir (Kureyş) derhal Efendinîzi yüce makamına iade edip, onun emirleri önünde boyun eğip hizmet edecek ve böylelikle bizim Irak'taki vekilimiz olarak buraların işini görüp idaresini üstlenecek ve bölgenin karasını, denizini düşmanlardan temizleyecek; ya da Yüce Efendinîzin (el-Kâim) bulunduğu kaleden onu alarak bizim kendisine hizmet edebileceğimiz bir yere getirecek ve orada bizim adımıza Halife'yi koruması gerekecektir... Bu durumda Emir (Kureyş), ya bize güvenip bizimle kalır; ya da istediği yere gidip ikamet etmek hususunda serbesttir... Kureyş'in aşiretlerinin hepsi bizim kardeşlerimizdir ve bizim korumamız altındadırlar. Kalplerinde bizimle ilgili en ufak şüphe olmasın... Zaten biz nezdimize gelerek af dileyen, Irak'taki bütün suçluları affettik ve kendilerine eman verdik. Ancak Allah'ın ve Rasulünün düşmanı, facir, kafir, Besâsirî hariçtir. Zira, bizim katımızda onun için aff, ahd ve eman yoktur. Şüphesiz Besâsirî, Allah'ın dinine karşı büyük bir günah işleyerek, büyük hadiselerle sebep oldu. İnşallah Besâsirî bulunduğu yerde mutlaka yakalanacaktır. Çünkü onun yaptıkları, akidesinin, inancının ve fikirlerinin bozukluğuna, ahlakının kötülüğüne delalet etmektedir. Zaten şu an biz bu niyetle güvendiğimiz âlim üstad Ebu Bekr Ahmed b. Muhammed b. Eyyub İbn Fûrek -Allah onun şerefini daim kılsın -ile hizmetçi Ebu'l-Vefa İbn Zîrek'i taşıdıkları bu mektupla kendisine (Kureyş'e) gönderdik. Onların bizden getirdikleri mektup güzel teklifleri ihtiva etmektedir. Umarız Emir (Kureyş) bizim elçilerimize kulak verir ve elçilerimize güvenerek, onların Efendinîz, İmamımız el-Kâim'e hizmet etmek için onun kaldığı kaleye gitmelerine izin verir ve yardımcı olur. Böylelikle elçilerimiz Efendimizin ihtiyaçlarının karşılanması için gönderdiğimiz şeyleri ona götürürler. Zira bu elçilerimiz Halife'ye ulaştırılmak üzere, yanlarında 40 çeşit elbise, dikilmiş 10 kat elbise, 5000 dinar para ve ayrıca Halife'nin hanımı Arslan Hatun tarafından dikilmiş 5 kat elbiseyi götürmektedirler." deniyordu.

Bu arada Tuğrul Bey'in yanından dönen Kureyş'in elçisi Necde, Kureyş'e Sultanın büyük bir ordu ile Hemedan'da bulunduğunu ve eğer Halife Bağdad'a iade edilmezse, Irak'a gelme niyetinde olduğunu bildirir. Bu haberi duyan Kureyş korkuya ve endişeye

kapıldı ve bir takım savunma tedbirleri almaya başladı.³⁹² Bu bağlamda kaynaklarımız Kureyş'in, Sultanın gönderdiği mektubu hemen elçisi Necde ile -bu sırada muhtemelen bir Selçuklu saldırısı karşısında kendisine taraftar toplamak üzere- Vâsıt'ta bulunan Besâsirî'ye gönderdiğini belirtirler.³⁹³ Kureyş'in elçisi tarafından getirilen Sultan'ın mektubunu ve elçinin Tuğrul Bey'in Irak'a gelmek üzere hazırlıklarını tamamladığına ve halen yolda olduğuna dair haberleri alan Besâsirî, bir yandan Halife'nin iâdesine karşılık Sultanın adının hutbede zikredilmemesi ve sadece kendisinin Halife'nin nâbi olması ve eskiden olduğu gibi Basra ve Huzistan bölgelerinin kendisine verilmesi gibi Tuğrul Bey tarafından kabul edilmesi mümkün olmayan şartları içeren³⁹⁴ cevabını Kureyş'e gönderirken; diğer taraftan da Bağdad'a haber salıp hazinelerini, mallarını eşyalarını ve hayvanlarını Vâsıt'a göndermelerini istiyordu.³⁹⁵ Öyle görünüyor ki Besâsirî, ileri sürdüğü şartların kabul edilmeyeceğini kendisi de biliyordu. Bu yüzden yaklaşan Selçuklu gücü karşısında servetini Bağdad'dan uzaklaştırmaya çalışıyordu.

Öte yandan Halife'nin sağ salim makamına iâdesini sağlanması maksadıyla Sultanın gerek diplomatik yoldan gösterdiği çabalar, gerekse askerleriyle Irak'a gelmek için yaptığı hazırlıklar, Kureyş üzerinde tesirini gösterip sonuçlar vermeye başladı. Maamafih metninden parçalar verdiğimiz mektupta Tuğrul Bey, Kureyş'e karşı onu taltif edici hitaplar kullanıp ona değer vererek hitap ettiğini görmüştük. Kanaatimizce, hem bu hususların tesiri, hem de şartların kendisini zorlaması ve şahsiyetinin de buna imkan tanınmasıyla Kureyş'in tutumunda bazı değişiklikler olmuştu. Öyle görünüyor ki Tuğrul Bey, bu faaliyetleriyle Kureyş'i kazanmaya veya en azından Besâsirî'den ayırmaya çalışıyordu. Nitekim bu siyaset sonrasında Kureyş, sanki Besâsirî aleyhine tavır takınmış ve Sultan'ın yanında yer alma eğilimine geçmişti. Zira Sıbt'ın naklettiği bilgiye göre, zaten Kureyş Besâsirî'den gizli olarak Tuğrul Bey'le yazışlıyordu.³⁹⁶ Öte yandan ortaya çıkan şartlarda Kureyş'in siyasî menfaatlerinin Besâsirî'nin yanında değil, aksine Sultanın yanında olma-

³⁹² Bkz. *Muntazam*, 8/203; Sıbt, *Mir'ât*, 57

³⁹³ Bkz. *Muntazam*, 8/204-205; Sıbt, *Mir'ât*, 57

³⁹⁴ Bağdâdî, İbn Kalânîsî ve İbnü'l-Adim'de yer alan bilgiye göre, Besâsirî, Halifeyi serbest bırakması için Tuğrul Bey'in kendisinin peşini bırakmasını, dolayısıyla cezalandırmaması hususunu şart koştuğu ve bu hususta Ebu Mansur Abdülmelik b. Muhammed b. Yusuf'un da aracılık ettiği anlaşılmaktadır. Bkz. Bağdâdî, *Târih*, 9/403; İbn Kalânîsî, *Zeyl*, 89; İbnü'l-Adim, *Buğye*, 11.

³⁹⁵ Bkz. *Muntazam*, 8/204-205; Sıbt, *Mir'ât*, 57

³⁹⁶ Bkz. Sıbt, *Mir'ât*, 57

sını gerektiriyordu. Kureyş de zaten bunun farkındaydı.

Bütün bunlara rağmen yine de Kureyş, Tuğrul Bey'in, Halifenin makamına iâdesi yolunda uyguladığı siyaset, baskı ve tehditler karşısında diğer taraftan kendisini garantiye almak için çeşitli çarelere de başvurmuyor değildi. Nitekim Kureyş bu maksatla el-Kâim'i elinde bulunduran Muhâriş'e elçisi Ebu'l-Hasan el-Müferrec'i göndererek ona: "Şüphesiz biz beldemizde cereyan eden hadiselerden ve savaştan koruyalım diye, Halife'yi, senin dinine, ahlakına ve emniyetine güvenerek, senin himayene bıraktık. Şu an Selçuklular tekrar dönüp geldiler ve bizden Halife'yi istiyorlar. Belki de senin üzerine hücum edip, muhasara altına alabilirler. İyisi mi sen onu, güvenilir bir adamla ve beraberinde oğlunla bana gönder. Şüphesiz Selçuklular, Halife'nin bizim elimizde olduğunu öğrendiklerinde, onun başına bir şeyler gelmesinden korkarak, üzerimize gelmekten çekinirler. Böylece Selçuklular bizden Halife'yi istediklerinde, onlara, bizim topraklarımıza ve aşiretlerimize saldırmamalarını şart koşarız. Bunun yanında, Halifeye karşılık, onlara, mal ve toprak konusunda isteklerimizi kabul ettirme imkanı buluruz...."³⁹⁷ diyerek Muhâriş'in elinde bulunan el-Kâim'i tekrar kendi eline geçirmeğe ve bu sayede Selçuklularla yapacağı pazarlıkta kendi gücünü arttırmaya çalışıyordu. Kureyş'in bu teklifine karşı Muhâriş ise, elçi İbnü'l-Müferrec'e: "Git Kureyş'e söyle. Besâsirî daha önce bana vermiş olduğu sözünde durmadı. Bana ihanet etti. Bu yüzden benim size güvenim ve itimadım hatta yeminim ve sözüm kalmadı..." diyerek Kureyş'in bu isteğini reddetti. Zaten bu sırada Muhâriş, kendisini kimseye teslim etmemek üzere Halife'ye yemin ederek söz verdiğini de ilave etti.³⁹⁸

Bu rivayetlerden ve mektuptan anlaşılacağı üzere Kureyş, Halife'yi kendi siyasî ve ekonomik çıkarları için bir pazarlık konusu olarak görüyor ve hatta Selçuklular karşısında kendileri için bir güvence kabul ediyordu. Hiç şüphe yok ki, bu rivayetlerden hem Kureyş'in kişiliği ve hem de Selçuklular için Abbâsî halifesinin taşıdığı değer ve ona verdikleri ehemmiyet hakkında bazı sonuçlar çıkartmak mümkündür. Mesela Kureyş, hem Tuğrul Bey'le, hem de Besâsirî ile temas halindedir ve sanki ikili oynamaktadır. Kısacası Kureyş nereden çıkar sağlayacaksa o tarafa meyl etmektedir. Görüldüğü gibi, Tuğrul

³⁹⁷ Bkz. *Bundârî*, 18, Terc. 14; *Muntazam*, 8/206; *Kâmil*, 9/646; Sibt, *Mir'ât*, 58

³⁹⁸ Bkz. *Muntazam*, 8/206; *Kâmil*, 9/647; Sibt, *Mir'ât*, 59; *Bidâye*, 12/82.

Bey'e boyun eğmeyi düşünmekle beraber, buna karşılık bazı avantajları elde etmeyi hesaplamaktadır. Nitekim Halife'yi Muhâriş muhafaza ettiği halde bunun karşılığını Tuğrul Bey'den Kureyş koparmak istemektedir. Ayrıca Kureyş, Halife'nin Tuğrul Bey açısından önemini iyi bilmektedir ve dolayısıyla bunu kendi yararına kullanmayı düşünmektedir.

2- Halife Kaim'in Kurtarılp Makamına İadesi ve Bağdad'daki Fâtîmî-Besâsirî Hakimiyetine Son Verilmesi

Yukarıda incelediğimiz üzere, kendisinin kurtarılması için Tuğrul Bey'in, sözünü ettiğimiz diplomatik ve askerî hazırlıkları devam ederken, el-Kâim, Hâdis'e Muhâriş el-Ukayli'nin elinde bulunuyordu.³⁹⁹ Muhâriş, kendisini korumak ve kimseye vermemek üzere el-Kâim'e yemin ederek söz vermiştir. Zaten Muhâriş'in kendisi de belirttiğimiz gibi, Halifenin düşmanı olan Besâsirî'ye ile aralarındaki bir meseleden ötürü kızıdır. Ve dolayısıyla el-Kâim'i Besâsirî'ye veya Kureyş'e teslim etmeyerek bir anlamda onlardan intikam alıyordu. Veya belki de siyasî ve ekonomik menfaatleri böyle gerektiriyordu.⁴⁰⁰

Görüldüğü gibi Halife ile ilgili bu gelişmeler yaşanırken, Muhâriş, onun kendi yanında kalmasının artık tehlikeli olabileceğini düşünmüş ve el-Kâim'e: "Şu an bana göre, yapılması gereken şey; senin buradan ayrılıp, daha emniyetli bir yer olan Bedr b. Mühelhil'in topraklarına gitmendir. Zira, Besâsirî'nin her an buraya gelip bizi muhasara etme ihtimali bulunmaktadır. Eğer böyle bir şey olursa, bizim onu defetme gücümüz de yoktur."⁴⁰¹ diyerek Hadise'den ayrılmasının gerektiğini ifade etti. Bunun üzerine Halife, ya Muhâriş'e güvenmesi ya da Tuğrul Bey'le onun arasındaki yazışmalardan haberdar olması sebebiyle olsa gerek ki, "Uygun gördüğünü yap."⁴⁰² deyip onun takib edeceği siyasette serbest bırakıp kendisi de ona tâbi olmuştu.

Nitekim bazı kaynaklar, Muhâriş'in Halifeyle birlikte Hadise'den ayrılımlarıyla ilgili olarak, Tuğrul Bey'in Muhâriş'e bir mektup gönderdiğini ve mektubunda ondan, el-Kâim'le Hadise'den ayrılmasını söyleyerek, kendilerini karşılamaya gelecek olan Sel-

³⁹⁹ el-Kâim'in Hadise'deki ikameti için bkz. *Bundârî*, 18, Terc. 14; Sibt, *Mir'ât*, 59-64; İbnü'l-Adim, *Buğye*, 10-15; *Bidâye*, 12/82.

⁴⁰⁰ Bkz. *Muntazam*, 8/206; *Kâmil*, 9/647; Sibt, *Mir'ât*, 59.

⁴⁰¹ Bkz. *Muntazam*, 8/206; *Kâmil*, 9/647; Sibt, *Mir'ât*, 59; *Bidâye*, 12/82.

⁴⁰² Bkz. *Muntazam*, 8/206; Sibt, *Mir'ât*, 59; *Bidâye*, 12/82.

çoklu heyetiyle buluşmalarını istediğine dair bilgileri naklederler.⁴⁰³ Öyle görünüyor ki Tuğrul Bey, Halife'nin kurtarılması için, bir yandan Kureyş'le ve dolayısıyla Besâsiri'yle diplomatik temaslar yürütmek suretiyle bir nevi onları oyalarken; diğer taraftan da hem askerî hazırlıklarını tamamlıyor, hem de el-Kâim'i elinde bulunduran Muhâriş'le de gizli-den gizliye temaslarını sürdürüyordu.

İşte kanaatimizce Tuğrul Bey'in bu siyasetinin sonucunda Muhâriş ve Halife 11 Zilkade 451/19 Aralık 1059 Pazartesi günü Hâdis'e'den ayrılmışlar⁴⁰⁴ ve herhangi bir suikastten emin olmak için çöl yolunu takip ederek, Bedr b. Mühelhil'in topraklarına ulaşmışlardı. Kaynakların belirttiğine göre Muhâriş ve el-Kâim, daha önce belirttiğimiz gibi, hem kendilerini karşılamak ve hem de Halife'nin acil ihtiyaçlarını görmek ve ona hizmet etmek maksadıyla Tuğrul Bey tarafından gönderilen aralarında İbn Fûrek ve İbn Zîrek'in de bulunduğu Selçuklu heyetiyle Tellü Ukbera'da buluştular.⁴⁰⁵ Hemen İbn Fûrek, Sultanın gönderdiği mektubu ve hediyeleri Halife'ye takdim ederek, onun hizmetine amade oldu. Bunu takiben İbn Fûrek bir mektup yazarak, Halife ve Muhâriş'le buluşmalarını Sultana anlatır. İbn Fûrek'in anlatımıyla olay şöyle gelişmiştir:⁴⁰⁶ “Ben Kureyş'in yanına vardığımda Bedr ile Kureyş arasında geçen konuşmalardan, Besâsiri'nin, Halife'yi ellerinden alıp kendi eline geçirmesinden korktuklarını, dolayısıyla bu yüzden Hâdis'e'ye gitmekten çekindiklerini duydum. Bu sırada Kureyş'in bana Sultan'a geri dönmemi tavsiye etmesini dikkate alıp geri dönmeyi düşünüyordum. Ancak tam bu esnada, Bedr'in bir mektubu bana ulaştı. Bunu takiben ben de, Halife'nin Hâdis'e'den nakli hususunda endişelenmem sebebiyle kalkıp Bedr'in yanına gittim. Ben onun yanında iken, oraya bir Iraklı geldi ve ona bir şeyler söyledi. Bunun üzerine Bedr, ona, “gördüğünü anlat” deyince o Şahıs, “Tellü Ukbera'ya giden bir gurub asker gördüm. Onlara durum nedir diye sordum. O da bana: “Bunlar Hâdis'e'den gelen Halife el-Kâim ve Muhâriş'in kafilesidir.” diyerek onların geldiği yolunda haberi vermişti. Ancak ben bunu pek ciddiye almadım. Ama yine de orada kaldım. Daha sonra, Tellü Ukbera'dan bir elçinin Bedr'e

⁴⁰³ Bkz. Bağdâdî, *Târih*, 9/403; *Sîre*, 183, İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl*, 89; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 196; *Muntazam*, 8/206; İbnü'l-Adim, *Buğye*, 11; *Bidâye*, 12/82.

⁴⁰⁴ Bkz. Bağdâdî, *Târih*, 9/403; İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl*, 89; *Muntazam*, 8/206; *Bundârî*, 19, Terc. 14; *Kâmil*, 9/647; Sibt, *Mir'ât*, 59; İbnü'l-Adim, *Buğye*, 10-11; *Bidâye*, 12/82; Makrîzî, *İttiâz*, 2/256.

⁴⁰⁵ Bkz. Bağdâdî, *Târih*, 9/403; İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl*, 89; *Muntazam*, 8/206; *Bundârî*, 19, Terc. 14; *Kâmil*, 9/647; Sibt, *Mir'ât*, 59; *Bidâye*, 12/82.

⁴⁰⁶ Bkz. *Muntazam*, 8/206; *Kâmil*, 9/647; Sibt, *Mir'ât*, 59.

gelerek: “Evet Onlar Halife ile Muhâriştir ve şimdi Tellü Ukbera’ya geldiler.” deyince, artık olay doğrulanmıştı. Bunun üzerine Bedr ile birlikte kalkıp Tellü Ukbera’ya gittik. Orada hemen Halife için bir çadır kurduk ve yanımdaki Sultanın gönderdiği hediyeleri el-Kâim’e takdim ettim. Akabinde bu mektubu yazarak herşeyi anlattım ve ayrıca Sultan’dan el-Kâim için çadır, yatak ve cibinlik istedim.”⁴⁰⁷ diyordu.

Yine kaynaklarımızın bildirdiklerine göre, İbn Fûrek’in bu mektubundan Halife’nin kurtuluşunu öğrenen Tuğrul Bey sevince boğulmuştu.⁴⁰⁸ Bunun nedenle mektubu alır almaz Sultan, her ihtimale karşı hemen 300 kişilik bir askerî birlikle hâcibleri Enû-Şirvan’ı, Vezir Amidü’l-Mülk el-Kündûrî ile beraber, Halife’nin ihtiyaçlarının karşılanması için istenen çadır, taht ve diğer malzemeleri Tellü Ukbera’ya gönderdi.⁴⁰⁹ Halife’nin kurtuluşu ile ilgili macerayı bizzat yaşayan ve nakleden İbn Fûrek yukarıda anlattıklarına ilaveten: “Sultanın gönderdiği söz konusu heyetin ve malzemelerin Tellü Ukbera’ya geldiğini öğrendim ve onları karşıladım. Bu karşılama esnasında Vezir el-Kündûrî bana Halife’nin kurtuluşu ile ilgili yaşanan hadiseleri sordu. Ben de başımızdan geçenleri olduğu gibi ona anlattım. Akabinde Vezir bana: “Git, Halife için getirdiğimiz çadırı ve tahtı kur. Emiru’l-Mü’minîn’i oraya naklet; biz orada onu karşılayalım.” dedi. Biz bu hazırlıkları yaparken el-Kündûrî ve Enû-Şirvan bizim çadırda beklediler. Bu arada, el-Kündûrî’nin kendisini ziyaret etmek isteğini Halife’ye ilettim. Bunun üzerine o da, Amidü’l-Mülk ve Enû-Şirvan’ı huzuruna kabul etti. Onlar huzura girib yer öperek bağlılıklarını ifade ettiler ve el-Kündûrî, sağ salim kurtulması sebebiyle Sultan’ın geçmiş olsun dileklerini ve memnuniyetini içeren sözlü mesajını Halife’ye bildirdi. Ayrıca Vezir Halife’ye yaptığı hizmetlerden ötürü, hem Sultan hem kendi adına Muhâriş’e de teşekkür etmişti.

Daha sonra el-Kündûrî durumu Sultan’a bildirmek üzere bir mektup yazdı. Hatta Vezir, Halife’nin kurtuluşunu tevsik etmek ve bu konuda onu iknâ edebilmek için mektubun başına bizzat el-Kâim’den kendi eliyle bir şey yazmasını istedi. Ancak bu sırada Halife’nin yanında divit yoktu. Bu münasebetle Vezir el-Kündûrî 1700 miskal altın değerinde bir diviti ve işlenmiş bir kılıcı ona takdim etti. O da buna karşılık el-Kündûrî’ye

⁴⁰⁷ Bkz. Sibt, *Mir’ât*, 59

⁴⁰⁸ Bkz. *Muntazam*, 8/206; *Kâmil*, 9/647; Sibt, *Mir’ât*, 59; *Bidâye*, 12/82.

⁴⁰⁹ Bkz. *Muntazam*, 8/206; *Bundârî*, 19, Terc. 15-16; *Kâmil*, 9/647; Sibt, *Mir’ât*, 60; İbnü’l-Adim, *Buğye*, 11; *Bidâye* 12/82.

teşekkür etti. Akabinde el-Kâim söz konusu mektubun başına “Biz burada iki gün kaldıktan sonra Nehrevan’a varınız.” ibaresini yazdı. Bundan sonra bu mektup Sultan’a gönderildi.”⁴¹⁰ diyerek, el-Kâim’in kurtuluşu ile ilgili hadiseleri bize bildirmektedir.

Öte yandan yukarıda Halife’nin kurtarılmasını sağlayan sözünü ettiğimiz hadiseler gelişirken, Sultan’ın kendisi de ordusuyla Hemedan’dan Irak’a hareket etmişti.⁴¹¹ Hatta Selçuklu öncü birlikleri Kasr-ı Şirin’e⁴¹² akabinde de Sultan ve ordusu 5 Zilkade 451/13 Aralık 1059’da Hulvan’a ve Nehrevan’a kadar gelmişlerdi. Halife’nin kurtuluşunu bildiren haber Tuğrul Bey’e burada ulaşmıştı.⁴¹³ Bu arada Selçuklu ordusunun Bağdad’a yaklaştığına dair bilgiler şehre ulaştığında Besâsirî Vâsıt’ta bulunuyordu. Bunun üzerine Bağdad’da bulunan Besâsirî’nin oğlu Ebu’l-Berekât babasına haber salıp durumu bildirdi. Besâsirî ise her şeye rağmen Selçuklu ordusu şehre girene kadar orada kalmalarını onlara söylediye de gerek Besâsirî’nin kendi ailesi ve özellikle de Kerhliler 5-6 Zilkade 451/13-14 Aralık 1059’da Bağdad’ı terk etmeye başladılar. Maamafih bu hadise yani Besâsirî’nin adamlarının ve ailesinin Bağdad’ı terkinin, onun Bağdad’ı işgal ediş tarihi olan 6 Zilkade 450/25 Aralık 1058’den tam bir yıl sonrasında aynı güne rastlaması nedeniyle tarihçiler hayretlerini ifade etmişlerdir.⁴¹⁴

Bu arada kendisini karşılamak ve getirmek üzere gelmiş bulunan Vezir el-Kündûrî başkanlığındaki Selçuklu heyetiyle birlikte Halife el-Kâim, Tellü Ukbera’da iki gün kaldıktan sonra 24 Zilkade 451/1 Ocak 1060 Pazar günü Nehrevan’a vardılar. Bu sırada Nehrevan’da hazır bekleyen Sultan Halife’yi muhteşem bir törenle karşıladı ve ona hizmet etti.⁴¹⁵ Böylece Abbâsî Halifesi el-Kâim’le Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey bunca hadi-

⁴¹⁰ Bkz. *Muntazam*, 8/206; *Bundârî*, 19, Terc. 16; Sibt, *Mir’ât*, 60; *Bidâye*, 12/82.

⁴¹¹ Bkz. Bağdâdî, *Târih*, 9/403; *Sîre*, 183; İbnü’l-Kalânîsî, *Zeyl*, 89; İbnü’l-İmrânî, *el-İnbâ*, 196; *Bundârî*, 18, Terc. 14; Hüseyinî, *Ahbâr*, 62; *Râvendî*, 1/108; *Muntazam*, 8/205; *Kâmil*, 9/646; Sibt, *Mir’ât*, 58; İbnü’l-Adim, *Buğye*, 10-11; *Bidâye*, 12/82; Makrîzî, *İttiâz*, 2/256.

⁴¹² Kasr-ı Şirin Bağdad-Hemedan yolu üzerinde, Karmisin’e yakın Hemedan ile Hulvan arasındaki eski bir yerleşim yeridir. Bkz. Yakut, *Mu’cem*, 4/358.

⁴¹³ Bkz. *Muntazam*, 8/206-207; *Kâmil*, 9/647; Sibt, *Mir’ât*, 58. Müellifin naklettiği bir başka rivayette ise, Halifenin kurtuluş haberini aldığı anda Sultan, Bağdad’ta bulunuyor ve Batı yakasında “Necmâ”da karargahını kurmuştu denilmektedir. Bkz. *Mir’ât*, 59; İbnü’l-Adim, *Buğye*, 11; Nüveyrî, *Nihâyetü’l-Ereb*, 23/232; *Bidâye*, 12/82.

⁴¹⁴ Bkz. İbnü’l-İmrânî, *el-İnbâ*, 196; *Muntazam*, 8/205-210; Sibt, *Mir’ât*, 58-67; Nüveyrî, *Nihâyetü’l-Ereb*, 23/232.

⁴¹⁵ Bkz. Bağdâdî, *Târih*, 9/403; İbnü’l-Kalânîsî, *Zeyl*, 89-90; İbnü’l-İmrânî, *el-İnbâ*, 196; Hüseyinî, *Ahbâr*, 62; *Bundârî*, 19, Terc. 16; *Râvendî*, 1/108; *Muntazam*, 8/207; *Kâmil*, 9/647; Sibt, *Mir’ât*, 60; İbnü’l-Adim, *Buğye*, 11; Nüveyrî, *Nihâyetü’l-Ereb*, 23/232; *Bidâye*, 12/82.

seden sonra tekrar buluşmuş oluyorlardı. Halife kurtuluşundan, Selçuklu Sultanı da kendisini sağ salim kurtarmış olmaktan dolayı mutluydular.

Nitekim Sultan bu duygularla el-Kâim'in çadırına girdi ve onun tahtını görür görmez 7 kere yeri öperek, ona bağlılığını ve itaatini arzetti. Buna karşılık Halife Sultan'a: "Ey Rükne'd-Din senden sonra (Sultanın Bağdad'dan ayrılmasını kast ediyor) nelerle karşılaştık, başımıza neler geldi, bir bilsen." dedi ve bir minderi alıp Sultanın önüne bıraktı. Ve Ona "Mindere al üzerine otur." dedi. Tuğrul Bey minderi aldı, öptü ve oturdu. Arkasından Sultan kendisine Büveyh Oğullarından intikal etmiş bulunan kırmızı bir yâ-kutu kaftanının altındaki kuşaktan çıkarıp önce öptü ve sonra Halife'ye takdim etti. Arkasından aynı şekilde yine o, el-Kâim'in hanımı Hatice Arslan Hatun'un gönderdiği 12 inciye de ona verdi. Bunlara ilaveten Sultan sağ salim kurtuluşu nedeniyle Halife'ye geçmiş olsun dileklerini iletip bundan duyduğu memnuniyetini ifade etti. Bu sırada iki taraf arasında yapılan konuşmaları, Amidü'l-Mülk Arapça'dan Türkçe'ye, Türkçe'den Arapça'ya tercüme ediyordu.⁴¹⁶

Halife ile Sultan arasında cereyan eden bu görüşmede Tuğrul Bey, kardeşi İbrahim Yınal'ın isyanı sebebiyle Bağdad'a gelmekte geciktiğini bildirip ondan özür diledi ve durumu şöyle izah etti: "İbrahim haset biri idi. Öteden beri Sultanlıkta hep gözü vardı. Bu yüzden birkaç kere isyan etti. Ben de onu affetmiştim. Yine bu kere tekrar saltanata tamah edip düşmanlarımızla işbirliği yaparak başkaldırdı. Neticede onun isyanı yüzünden Emiru'l-Mü'minin zarar gördü. Bütün bunlardan sonra İbrahim Yınal'ın cezası benim onu kendi yayının kirişi ile boğmam oldu... Ayrıca büyük kardeşim Davud b. Çağrı Bey'in vefatı da buraya gelmemi geciktirdi... Halbuki bir an önce Irak'a gelip, Halife Şerif'in kurtarılması hizmetini yerine getirmek niyetinde idim. Fakat bu gâileler sebebiyle hemen gelmem mümkün olmadı. Neyse ki, Allah'ın lutfu ve inancı sağlam, dinî bütün Muhâriş'in hizmetiyle Halife'nin kurtuluş haberi bana ulaştı. Artık şu an İnşallah Besâsirî denen bu köpeğin peşinden gidip onun işini bitireceğim. Daha sonra da Şam'a yönelip Besâsirî'nin faaliyetlerinin kaynağı destekçisi ve kışkırtıcısı olan Mısır-Fâtimî hükümdarına hakettiği cezayı mutlaka vereceğim."⁴¹⁷ diyerek hadiseler hakkındaki fikirlerini ve da-

⁴¹⁶ Bkz. *Muntazam*, 8/207; Hüseyinî, *Ahbâr*, 62; *Bundârî*, 19, Terc. 16; Sibt, *Mir'ât*, 60; *Bidâye*, 12/82; Makrîzî, *İttiâz*, 2/257.

⁴¹⁷ Bkz. *Muntazam*, 8/207-208; *Kâmil*, 9/647; Sibt, *Mir'ât*, 60-61; Ayrıca bkz. *Bundârî*, 19, Terc. 16; *Bidâye*,

ha sonrasında gerçekleştirmek istediği hedefleri bildiriyordu.

Sultanın kısa ve özlü konuşmasına karşılık Halife, ona dua ve teşekkür etti. Ve belindeki kılıcı çözüp, Sultan'a kuşattı ve ona: "Hilafet Sarayını terk ederken yanımda sadece bu kılıç kalmıştı. onu teslim etmedim ve onu hep kutlu saydım. Sana da hayırlı uğurlu olsun, onunla şerefın artsın." dedi. Sultan kılıcı kuşandı ve yeri öperek ayağa kalkıp, emirlerin, haciblerin ve Selçuklu askerlerin kendisini görmeleri için Halife'den izin istedi. el-Kâim'in buna müsaade etmesiyle birlikte Selçuklu devlet erkanı ve askerleri Halife'yi uzaktan görüp huzurda eğilerek itaatlerini arzettiler.⁴¹⁸

Bu arada Halife yaşadığı kötü olaylardan oldukça etkilenmiş olacak ki, "Benim çadırımı Sultanın çadırı yanında kurun. Zira Allah melun Besâsiri'yi yok edene kadar Sultan'la beraber kalmak istiyorum." dedi. Ancak Tuğrul Bey bunun mümkün olamayacağını, zira kendilerinin her an harb ve sefer erbabı olmaları sebebiyle Halife'yi böyle bir tehlikeye maruz bırakamayacaklarını belirterek, "Bizzat Halife savaşa çıkacaksa bizim görevimiz ve hükmümüz nedir? Münasip olan Emiru'l-Mü'minîn'in Sarayına gitmesidir."⁴¹⁹ diyerek onu teskin etmeye çalıştı. Öte yandan Sultan, el-Kâim'i muhafaza edip, kendisine hizmet etmesi sebebiyle Muhâriş'e 10.000 dinar ödül vermeyi ihmal etmedi. Bu miktarın 7.000 dinarı Ehvaz gelirlerine karşılık ihale edildi. Geriye kalan 3.000 dinara karşılık ise, Hit toprakları kendisine ikta olarak verildi.⁴²⁰

Halife ile Sultan arasında cereyan eden bu konuşmalardan anlaşılacağı üzere Selçukluların, Abbâsî hilafetine dolayısıyla Sünnî İslâm anlayışına bağlılıkları ve verdikleri değer; buna karşılık hem Abbâsîlerin ve hem de kendilerinin düşmanı olan Fâtîmîlere karşı takip ettikleri siyaset bir kere daha belirginleşmektedir. Bu bağlamda Selçukluların Abbâsî hilafetine yaptıkları hizmetleri ve onu korumaları yolunda kuvvetli bir Selçuklunun, Abbâsîler açısından son derece yararlı olduğu da yaşanan bu hadiselerle bir kere daha karşımıza çıkmaktadır.

Bu arada Halife'nin Nehrevan'dan Bağdad'a getirilmesi için harekete geçildi. Bu maksatla bizzat Selçuklu Sultanı ve bazı görevliler hem Halife'nin gelişinden önce gerekli

12/82.

⁴¹⁸ Bkz. *Muntazam*, 8/208; *Bundârî*, 19, Terc. 16; *Kâmil*, 9/647-648; Sibt, *Mir'ât*, 61; *Bidâye*, 12/82.

⁴¹⁹ Bkz. *Muntazam*, 8/208; Sibt, *Mir'ât*, 61.

⁴²⁰ Bkz. *Muntazam*, 8/208; Sibt, *Mir'ât*, 61.

hazırlıkları yapmak, hem de Halife'yi karşılamak üzere kafileden Bağdad'a geldiler. Arkasından da 25 Zilkade 451/2 Ocak 1060 Pazartesi günü, silahlarını kuşanmış bir vaziyette önünde Sultan'ın askerleri yanlarında melikler ve komutanlar olduğu halde Abbâsî Halifesi muhteşem bir kabile ile Nehrevan'dan Bağdad'a hareket etti. Halife'yi Bağdad'a getiren Selçuklu kafilesi aynı gün Abbâsî başkentine ulaştı. Önceden gelmiş bulunan Tuğrul Bey, Halife'yi Babu'n-Nûbî'de karşıladı ve kendisini görünce. hemen yeri öperek bağlılığını tekrar ızhar etti. Akabinde Sultan'ın kendisi Halife'nin atının yularını tutup, el-Kâim'in ısrarına rağmen, yürüyerek Abbâsî Sarayındaki has odasının kapısına kadar onu getirdi. Sonra Sultan tekrar yeri öperek, Besâsirî'nin peşinden gitmek için Halife'den izin istedi ve saraydan ayrıldı. Akabinde Tuğrul Bey, el-Kâim'i sağ salim makamına iade ederek Ehli Sünnet İslâm anlayışını dolayısıyla onun siyâsî mümessili durumundaki Abbâsî hilafetini tekrar ikame etmenin mutluluğu ve gururuyla Besâsirî'nin arkasından gidip onu cezalandırmak için hazırlıklar yapmak üzere Necma'daki ordugahına döndü.⁴²¹

Görüldüğü üzere, Selçuklu Sultanı uzun bir süredir devam ettirdiği Halife'yi kurtarma mücadelesini başarıyla tamamlamış dolayısıyla Fâtîmî-Besâsirî ittifakının Abbâsîleri yıkma teşebbüslerini ve sonuçları bir yıl sonra ortadan kaldırmaya muvaffak olmuştu. Nitekim bazı kaynaklar bu bağlamda olmak üzere,⁴²² Tuğrul Bey'in bu zaferini, "Bir anlamda yıkılmış olan Abbâsî hilafetini yeniden kurmuştu." diyerek, değerlendirmektedirler. Yine Bundârî'nin işaret ettiği gibi, Bağdad'ın Besâsirî tarafından işgal edilip Halife'nin esir alınmasıyla birlikte İslâmın şirazesi bozulmuş selamet yurdu (Daru'l-İslâm) hastalanmış, Halife'nin gurbet devresi uzamış, halkın kaygısı korkunç bir şekil almıştı. Zira bir yıldan beri, Ehli Sünnet İslâm anlayışını benimsemiş müslümanlar tarafında meşru tanınan Abbâsî Halifesi esir durumda idi. Hatta Hilafet merkezi olan Bağdad'da Besâsirî tarafından, Fâtîmî halifesi el-Mustansır adına hutbe okutuluyordu.⁴²³ Öte yandan Tuğrul Bey'in ve Selçukluların faaliyetlerini değerlendirirken bu hususların dikkate alınması gerektiği kanaatindeyiz. Nitekim bu hususları göz ardı edenlerin ya da etmek isteyenlerin, Selçukluların-Abbâsî hilafetine dolayısıyla Ehli Sünnet İslâm anlayışına olan hizmetlerini

⁴²¹ Bkz. Bağdâdî, *Târikh*, 9/403; *Sîre*, 183; İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl*, 90; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ.*, 196; Hüseyinî, *Ahbâr*, 63; *Bundârî*, 19,20, Terc. 17; *Muntazam*, 8/207; *Râvendî*, 1/108; *Kâmil*, 9/648; Sibt, *Mir'ât*, 61-62; İbnü'l-Adim, *Buğye*, 11; İbn Müeyesser, *Ahbârü Mısır*, 21; İbn Zâfir, *Ahbâr*, 67; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 23/233; *Bidâye*, 12/83; Makrizî, *İttîâz*, 2/257.

ve siyasî desteklerini görmezlikten gelmeye ya da görmemeye çalıştıklarına şahit oluyoruz.⁴²⁴ Ancak görüldüğü gibi tarihi hakikatları ne kadar çarpıtmak istersek isteyelim tam anlamıyla değiştirmemiz mümkün olmamaktadır.

3- Besâsîrî'nin Takibi ve Cezalandırılması

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, el-Kâim'i Abbâsî Sarayına yerleştirdikten sonra Tuğrul Bey, Selçukluların gelişine dair haberi alınca kendisinde karşı koyma gücünü bulamayıp Vâsî'te kaçmış olan Besâsîrî'yi takip etmek ve cezalandırmak için Necma'daki karargahına gidip gerekli hazırlıklara başladı. Bu esnada Benû Hafece lideri Serayâ İbn Meni kendiliğinden Tuğrul Bey'in huzuruna gelerek: "Ey Sultan sana Besâsîrî ile ilgili bir teklifim var: Askerlerinden 2000 kişiyi benimle gönder. Küfe yoluna gidelim ve orasını tutalım. Çünkü Besâsîrî şu an Suriye'ye kaçmaya çalışıyor. İnaniyorum ki mutlaka dağ yolunu kullanacaktır. Böylece sen de onu takip edersin ve Suriye'ye kaçmadan yakalarsın."⁴²⁵ demiş ve Besâsîrî'nin durumu hakkında bilgi vermişti. Sultan başlangıçta bu bilgiye ve plana pek itibar etmemiş, ama yine de Serayâ'ya hil'at ve 700 dinar vererek onu ödüllendirmeyi de ihmal etmemişti.

Kaynakların ifadesine göre geceyarısı Sultan, Serayâ'nın söylediği planın isabetli ve Besâsîrî hakkında verdiği bilginin de doğru olabileceğini düşündü ve neticede bu planı uygulamaya karar verdi. Bu maksatla o, hemen Humar-Tekin et-Tuğrâî'yi yanına çağırarak, Serayâ'nın dediği gibi: "Git kendine 2000 asker al ve Kufe yolunu tut. Herhalde bu şekilde Besâsîrî'yi takip etmek ve ona ulaşmak daha kolay olacak."⁴²⁶ dedi. Humar-Tekin Sultanın bu emri üzerine gidip hazırlıklara başladı. Bu sırada Enu-Şirvan da Tuğrul Bey'in yanına gelerek kendisinin de Besâsîrî'nin peşinden gitmek istediğini belirterek izin istedi. Sultan ona da müsaade etti. Neticede Humar-Tekin, Enû-Şirvan, Yaruh-Tekin, hâcib Sav-Tekin, Gümüş-Tekin gibi komutanların katılımıyla hazırlanan Selçuklu birliği Besâsîrî'yi takip etmek için Bağdad'dan hareket etti. Hatta Muhammed b. Mansur el-Ukayli liderliğindeki bir grub Arab da Selçuklu ordusuna dahil olmuştu. Bunu takiben

⁴²² Bkz. İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 192.

⁴²³ Bkz. *Bundârî*, 18, Terc. 13.

⁴²⁴ Bkz. George Makdisi, "The Sunni Revival...", *Islamic Civilisation* 950-1150, 155-168.

⁴²⁵ Bkz. İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 197; *Muntazam*, 8/208; *Kâmil*, 9/648-649; Sibt, *Mir'ât*, 64.

⁴²⁶ Bkz. *Muntazam*, 8/209; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 198; *Kâmil*, 9/648-649; Sibt, *Mir'ât*, 64.

Selçuklu ordusu Kufe yoluna gitti. Bu arada Sultan'ın kendisi de 29 Zilkade 451/6 Ocak 1060 Cuma günü Dicle sahillerini takiben Vâsıt'a gitmek üzere hareket etmişti.⁴²⁷

Öte yandan bu sırada Besâsirî, Bağdad'da olup bitenden ve Tuğrul Bey'in kendisine karşı başlattığı bu harekattan habersiz bir halde Vâsıt'ta bulunuyordu. Hatta o, vergi, ürün ve mal toplamakla meşguldü.⁴²⁸ Kanaatimizce Besâsirî sanki bu davranışıyla ya Sultan'ın kendi peşinden geleceğine pek ihtimal vermiyor ya da yapacağı yeni faaliyetler için hazırlık yapıyordu. Belki de o, yapacağı hazırlıklarla yeniden Bağdad'a dönmeyi düşünüyordu. Ancak Sultan'ın Halife'yi kurtarıp Bağdad'a geldiği haberi kendisine ulaşınca Besâsirî işin ciddiyetini anladı ve tüm meşguliyetlerini bırakıp kaçmaya niyet etti. İşte bu maksatla Besâsirî, Bağdad'ın işgalinde kendisini mal paylaşımına dahil etmedikleri için kabul edip etmeyeceği hususunda tereddüt etmesine rağmen, yine de akrabası olmasını⁴²⁹ dikkate alarak ya da başka seçeneği olmadığından Dübeyş İbn Mezyed'e iltica etti.⁴³⁰

Dübeyş ise bu sırada Vâsıt'la Hille⁴³¹ arasındaki bir mevkiye bulunuyordu ve Sultan'ın dikkatlerini üzerine çekmekten korktuğu için Besâsirî'yi kabul etmekten imtina ediyordu. Ancak Besâsirî kendisini onun insafına ve merhametine bırakıp ondan himaye isteyince, Dübeyş, Besâsirî'nin iltica talebini kabul etmek zorunda kalmıştı.⁴³² Ama her halükarda Dübeyş bunun kendi başına dert açacağını tahmin ediyordu ki, her ihtimale karşı kendi mallarını ve adamlarının bir kısmını Batiha sahibi Ebu Nasr b. el-Heysen'le birlikte Batiha'ya⁴³³ göndererek Selçuklular karşısında tedbir almayı da ihmal etmedi.⁴³⁴

Diğer taraftan Besâsirî'yi takibe gönderilen Humar-Tekin komutasındaki Selçuklu ordusu 8 Zilhicce 451/15 Ocak 1060 Cumartesi günü Dübeyş'in karargahının yakınındaki bir yerde konakladı. Bu sırada Dübeyş'e sığınmış bulunan Besâsirî de ona yakın bir yerde bulunuyordu. Selçuklu ordusunun geldiğini öğrenen Besâsirî, Dübeyş'e haber gön-

⁴²⁷ Bkz. *Muntazam*, 8/209; *Kâmil*, 9/649; Sibt, *Mir'ât*, 64.

⁴²⁸ Bkz. *Muntazam*, 8/209; Sibt, *Mir'ât*, 65.

⁴²⁹ Dübeyş'in oğlu Besâsirî'nin kızıyla evliydi. Bu nedenle Besâsirî ile Dübeyş arasında akrabalık bağı bulunuyordu. Bkz. *Kâmil*, 9/592.

⁴³⁰ Bkz. *Muntazam*, 8/209; Sibt, *Mir'ât*, 65; *Bidâye*, 12/83.

⁴³¹ Hille, Kufe'nin kuzeyinde Fırat nehri kollarından biri olan Nehru Sûra üzerinde kurulmuş bir yerleşim birimidir. Bkz. Le Strange, *Buldanü'l-Hilafe*, 97-98.

⁴³² Bkz. *Muntazam*, 8/209; *Kâmil*, 9/649; Sibt, *Mir'ât*, 65; İbnü'l-Adim, *Buğye*, 11.

⁴³³ Batiha, Basra ile Vâsıt arasındaki geniş ve bataklık bir alanın adıdır. Bkz. Yakut, *Mu'cem*, 1/450-451; Le Strange, *Buldanü'l-Hilafe*, 43-44.

⁴³⁴ Sibt, *Mir'ât*, 65, *Kâmil*, 9/649.

dererek gündüz yoldan gelmiş ve yorgun olan Selçuklu askerinin bu durumundan faydalanarak gece baskını yapmayı önerdi.⁴³⁵ Ancak Dübeyş buna sıcak bakmadı ve sabah olsun gündüz saldırınız dedi. Gece böylece hareketsiz geçti.

Ertesi gün yani 9 Zilhicce 451/16 Ocak 1060 Pazar günü Enû-Şirvan, Dübeyş'e bir elçi göndererek görüşme teklifinde bulundu. Dübeyş'in bu teklifini kabul etmesi üzerine Enû-Şirvan, onun yanına giderek Vezir el-Kündûrî'nin selamını ve bir mesajını ilettili.⁴³⁶ el-Kündûrî bu mesajında Dübeyş'e hitaben: "Şüphesiz ben, senin hakkında Sultan nezdinde teşebbüste bulunarak, onun kalbinde sana karşı bir yumuşaklık elde ettim ve senin Sultana karşı dostluğunu ve itaatini açıkladım. Şimdi senin yapman gereken şey, yanında bulunan Besâsîrî'yi teslim edip, senin de adamlarınla birlikte teslim olmandır. Zaten istenen Besâsîrî'dir. Sen değilsin, bu yüzden sana bir zarar gelmeyecektir. Besâsîrî yaptıklarıyla büyük günah işlemiştir bu sebeble suçu büyüktür. Ancak sen Arab adeti gereği sana iltica eden birini başkasına teslim etmekten hicab duyarsan, o zaman Besâsîrî'yi bize teslim etme. Dolayısıyla ona verdiğin sözüne ve emanına bağlı kal. Fakat o zaman ondan uzaklaş. Onu sen bize bırak. Biz onun işini görürüz."⁴³⁷ diyordu.

Enu-Şirvan tarafından iletilen el-Kündûrî'nin bu teklifine karşılık Dübeyş; "Ben Sultanın hizmetçisiyim, şartlarına ve emirlerine boyun eğen, ona itaat eden biriyim. Ancak Bedevilik adeti gereği bana sığınmış bir kimsenin sığınma hakkına uymam lazımdır. Zira başlangıçta istemediğim halde o kendisi bana geldi ve sığındı."⁴³⁸ diyerek Besâsîrî'yi teslim etmeyi iltica hukukuna aykırı bularak kabul etmedi. Hatta Dübeyş, kendi davranışını haklı göstermek için daha önceki el-Kündûrî ve Enu-Şirvan'ın kendisine sığınmalarını⁴³⁹ ona hatırlattı. Ayrıca Dübeyş, Enû-Şirvan'a: "Bana göre yapılması gereken şey, senin gidip, Sultan'la Besâsîrî'nin arasını düzeltmen ve ona görev vermek suretiyle hizmet ettirmendir. Zira Besâsîrî gibilerinin hizmetinden müstağni olunamaz. Artık olanlar

⁴³⁵ Bkz. *Muntazam*, 8/209; *Kâmil*, 9/649; Sibt, *Mir'ât*, 65.

⁴³⁶ Bkz. *Muntazam*, 8/209; Sibt, *Mir'ât*, 65.

⁴³⁷ Bkz. *Muntazam*, 8/209-210; Sibt, *Mir'ât*, 65.

⁴³⁸ Bkz. *Muntazam*, 8/210; Sibt, *Mir'ât*, 66.

⁴³⁹ Daha önce Zilkade 450'de el-Kündûrî ve Enu-Şirvan ikisi birlikte hareket ederek Hemedan'da mahsur kalan ve hayatından ümit kesilen Tuğrul Bey'in yerine Selçuklu tahtına Enu Şirvan'ın geçirilmesine kalkışmışlardı. Ancak Tuğrul Bey'in hanımı Hatun buna karşı çıkmış ve hatta onları tutuklama girişiminde bulunmuştu. Bu yüzden el-Kündûrî ve Enu-Şirvan Hatun'un takibinden kurtulmak için o sırada Bağdad'da bulunan Dübeyş'e sığınmışlardı. Bkz. Bağdâdî, *Târih*, 9/401; *Bundârî*, 18, Terc. 12-13; *Kâmil*, 9/640.

oldu gitti. Allah onu affetsin.”⁴⁴⁰ dedi. Görüldüğü gibi Dübeyş, Besâsîrî’nin dünürü ve eski müttefiki olması sebebiyle olsa gerek ki, sanki onu korumaya çalışarak onun lehinde hareket edip, bir nevi Sultanla Besâsîrî’nin arasını uzlaştırma politikası takip ediyordu.

Dübeyş’in bu tavrı ve teklifi karşısında Enu-Şirvan tepki göstermeyip, adeta kabul eder gibi görünüp, ona: “Şimdi görüşmeler sonunda geldiğimiz noktada ortaya çıkan fikirler ve içinde bulunduğumuz şartlarda bana göre, herhangi bir çatışmanın çıkmaması için öncelikle iki tarafın askerlerinin şimdi ki gibi karşı karşıya bulunduğu konumdan uzaklaşmaları gerekir. Ayrıca bu arada ben de senin bu teklifini Sultan’a bildireyim, ona danışayım. Her halükarda biz senin bu konudaki fikrine muhalefet etmeyiz. Zaten Tuğrul Bey de bu sırada Nu’maniye’dedir.”⁴⁴¹ dedi. Bu rivayetten de anlaşılacağı üzere kanaatimizce Enu-Şirvan, Dübeyş’e güven verebilmek için diplomatik bir manevra yapıyordu.

Zaten kaynaklarımızın ifadesine göre, aslında hem Enu-Şirvan, hem de Dübeyş birbirlerine karşı gizli niyetler taşıyorlar ve dolayısıyla birbirlerine karşı hile yapmayı planlıyorlardı. Zira bu bağlamda Dübeyş, teklifinin değerlendirilmesi için bir yandan Sultanla irtibat kurulana kadar geçecek süre içerisinde zaman kazanıp Selçuklu askerlerini üzerinden uzaklaştırmak ve oyalamak isterken; diğer yandan da bu süre içerisinde de oradan çöle çekilmek suretiyle adamlarını ve canını kurtarmayı hesab ediyordu.⁴⁴² Buna karşılık Enu-Şirvan ise, Dübeyş ve adamlarının oradan uzaklaşmasına izin verir gibi gözüküp, arkalarından saldırmayı düşünüyordu.⁴⁴³ Nitekim Dübeyş’in adamları geri çekilmek bahanesiyle oradan kaçmak niyetiyle hareket etmeleriyle birlikte Selçuklu ordusu onların peşinden hücumla geçti. Bunun üzerine Dübeyş geri dönerek durumu Besâsîrî’ye haber verdi ve ona: “Artık iş sana kaldı. Ben ne yaptımsa kabul edilmedi. Bundan sonra başının çaresine bak, doğru bildiğini yap, gayri sen bilirsin.”⁴⁴⁴ dedi. Öyle görünüyordu ki, hadiselerin akışı içerisinde kader Besâsîrî’yi acı sona doğru sürüklüyordu.

Dübeyş ve Besâsîrî, 11 Zilhicce 451/18 Ocak 1060 Salı gecesini içinde bulundukları durumu değerlendirerek geçirdikten sonra vardıkları karar gereği sabahleyin adamlarıyla

⁴⁴⁰ Bkz. *Muntazam*, 8/210; Sibt, *Mir’ât*, 66

⁴⁴¹ Numaniye, Vâsıt’la Bağdat arasındaki bir beldenin ismidir. Bkz. Yakut, *Mu’cem*, 5/294.

⁴⁴² Bkz. *Muntazam*, 8/210; Sibt, *Mir’ât*, 66

⁴⁴³ Bkz. *Muntazam*, 8/210; Sibt, *Mir’ât*, 66

⁴⁴⁴ Bkz. *Muntazam*, 8/210; Sibt, *Mir’ât*, 66

birlikte kaçırmaya başladılar. Ancak bu sırada durumu gözetleyen Selçuklu askerleri onların arkasından taarruza kalktılar. İşte o zaman Dübeyş kaçmakla yaptığı hatanın farkına vararak, adamlarını durdurup, tekrar savaşa sokmaya çalıştıysa da iş işten geçmiş, kaçış halindeki askerlerine söz dinletememiş ve geri döndürememişti. Zaten Dübeyş'in yanında az sayıda adam kalmış, hatta bir oğlu ve hanımı bile kaçıp gitmişti.⁴⁴⁵ Selçuklularla Besâsîrî ve Dübeyş'in askerleri arasında cereyan eden savaşta Dübeyş yenik düşünce Besâsîrî'ye sürekli savaş alanından kaçmayı öneriyordu. Ancak Besâsîrî ve adamları kaçmanın mümkün olmadığını görmeleri sebebiyle ümitsizce savaşa devam ediyorlardı. Devam eden şiddetli savaşta Besâsîrî'nin birçok askerî hayatını kaybetmişti. Bir ara yığılan cesetler arasından çıkıp kaçmaya çalışan Besâsîrî'nin atına bir ok isabet etti ve atıyla birlikte o da yere yuvarlandı. Kaçmayı da başaramayan Besâsîrî, kaderin acı sonuna yenik düştü. Zira o esnada bir Selçuklu askerî onu farkederek, bir kılıç darbesiyle yüzünden yaraladı. Besâsîrî bu şekilde yaralı iken hâcib Gümüş-Tekin bir hamle ile onu yakaladı ve esir etti. Daha sonra onun başını kesip Sultana getirdi.⁴⁴⁶ Böylece kesilen Besâsîrî'nin kellesi 15 Zilhicce 451/22 Ocak 1060'da Bağdad'da bir direğe asılıp teşhir edildikten sonra Hızânetü'r-Ruûs'e nakledildi.⁴⁴⁷ Öte yandan bu savaşta Besâsîrî'nin safında yer almış olan Dübeyş b. Mezyed, Batîha'ya kaçıp canını kurtarmıştı. Ama Dübeyş'in oğulları Mansur, Bedran ve Hemmad ile Kürd lideri İbn Verram esir edilmişlerdi.⁴⁴⁸

4- Besâsîrî İsyanıyla İlgili Değerlendirmeler

İncelediğimiz gibi, Fâtımî hilafetiyle işbirliğine girerek Abbâsî hilafetini yıkıp ortadan kaldırmak üzere isyan ederek harekete geçen Besâsîrî'ye ve onun şahsında Fâtımîlere karşı el-Kâim tarafından 447/1055'de Bağdad'a çağrılan Tuğrul Bey'in dolayısıyla Selçukluların Besâsîrî-Fâtımî ittifakıyla mücadelesi bu tarihte başlamış ve dört yıl sürmüştü. Nihayet bu mücadele el-Kâim'in kurtarılıp makamına iadesi ve tekrar Abbâsî hilafetinin

⁴⁴⁵ Bkz. *Muntazam*, 8/210; *Kâmil*, 9/649; Sibt, *Mir'ât*, 66; *Bidâye*, 12/83; Makrîzi, *İttiâz*, 2/257.

⁴⁴⁶ Bkz. Bağdâdî, *Târih*, 9/403; *Sîre*, 183-184; İbnü'l-Kalânîsî, *Zeyl*, 89-90; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 198; Hüseyinî, *Ahbâr*, 63; *Bundârî*, 20, Terc. 17; *Muntazam*, 8/210-211; ; *Râvendî*, 1/108; *Kâmil*, 9/649; Sibt, *Mir'ât*, 66-67; İbnü'l-Adim, *Buğye*, 11; İbn Müyesser, *Ahbârü Mısır*, 21; *Ebu'l-Ferec*, 1/315; İbn Zâfir, 67-68; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, 23/234; *Bidâye*, 12/83; Makrîzi, *İttiâz*, 2/257; *Nucûm*, 5/65; M. Canard, "*al-Basasiri*" E.I. 1/1075; Faruk Sümer, "*Arslan el-Besâsiri*", 113; M. Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 54.

⁴⁴⁷ Bkz. *Muntazam*, 8/211; *Kâmil*, 9/649; Sibt, *Mir'ât*, 67; İbnü'l-Adim, *Buğye*, 11.

⁴⁴⁸ Bkz. *Muntazam*, 8/211; *Kâmil*, 9/649-650; Sibt, *Mir'ât*, 67-68.

ikamesi ve 451/1060'da Besâsirî'nin öldürülmesi neticesinde Tuğrul Bey'in ve dolayısıyla Selçukluların başarı ve zaferiyle tamamlanmış oluyordu. Böylece Abbâsîler ve Selçuklular açısından Besâsirî isyanı bastırılmış ve bu problem çözülmüş oluyordu. Buna karşılık Fâtimîler açısından yıllardır uğrunda birçok mücadele verilen Abbâsî hilafetini yıkma planı Besâsirî Vâsıtasıyla kısa süreli de olsa gerçekleşmiş oluyor ve bir yıl boyunca Bağdad'da Fâtimîler adına hutbe okunuyordu. Ancak bu başarı Selçuklular tarafından önce el-Kâim'in Bağdad'a iâdesiyle, sonrada Besâsirî'nin öldürülmesiyle çok kısa bir ömür sürüyordu. Öte yandan verdiği bu mücadele sonunda kazandığı başarıyla Tuğrul Bey dolayısıyla Selçuklular, Besâsirî'nin gayreti ve Fâtimîlerin desteğiyle yıkılmış bulunan Abbâsî hilafetini bir anlamda yeniden kurmuş,⁴⁴⁹ bozulan İslâmın şirazesini düzeltmiş, hastalanan Dârü'l-İslâm tedavi edip tekrar eski sağlığına kavuşturmuş bulunuyorlar.⁴⁵⁰

Nitekim Besâsirî isyanıyla birlikte zirveye çıkan Fâtimî-Abbâsî mücadelesi içinde Tuğrul Bey'in dolayısıyla Selçukluların rolüyle ilgili değerlendirmede bulunan çağdaş araştırmacılardan M.Canard'ın kanaatlerinin de bizim ileri sürdüğümüz görüşler doğrultusunda olduğunu görmekteyiz. Maamafih Canard yaptığı değerlendirmede; "...Besâsirî macerası Selçukluların başarısıyla neticelenir. Ancak Besâsirî, bir yıl boyunca Bağdad'da Fâtimî hakimiyetinin tanınması başarısını sağlamış ve hatta orada Fâtimîler adına 40 defa hutbe okutmayı gerçekleştirmiştir. Ama bu hadise bir taraftan Fâtimîlerin, diğer taraftan Selçukluların yayılma isteklerinin tezahürü olduğu kadar, daha genel anlamda Sünnîler ile Şîîler arasındaki bir mücadele idi. Bu mücadele kesin olarak Sünnîliğin ve Abbâsîlerin zaferiyle ve meşruiyetiyle onların lehine sonuçlanmıştı. Öte yandan bu mücadele ve çarpışma ortamı Tuğrul Bey'e kendisini Ehli Sünnet dolayısıyla Abbâsîlerin hâmisî ya da müdâfî rolünü ispat etme imkanını tanımıştı."⁴⁵¹ demektedir. Görüldüğü gibi, Canard'ın yaptığı değerlendirmeye bizim kanaatlerimiz aynı olup, bu başarıda ve hadisede Tuğrul Bey'in ve Selçukluların rolünü ve hizmetini kabul etmektedir. Dolayısıyla Selçukluların Fâtimî-Abbâsî mücadelesinde Abbâsîlerin safhında yer almalarıyla birlikte neticenin Abbâsî ve Ehli Sünnet lehine, Fâtimî aleyhine geliştiğini kabul etmemiz gerekmektedir.

Diğer taraftan Fâtimîler yönünden Besâsirî hareketiyle ilgili değerlendirmede bulu-

⁴⁴⁹ Bkz. İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 197.

⁴⁵⁰ Bkz. *Bundârî*, 18, Terc. 13.

⁴⁵¹ Bkz. M.Canard, "*al-Basasirî*", E.I., 1/1075

nan bazı kaynaklara baktığımızda ise, Besâsirî hadisesinin Fâtîmîler açısından ifade ettiği öneme ve getirdiği sonuçlara işaret ettiklerini görmekteyiz. Mesela bu bağlamda Fâtîmî tarihçisi İbn Zâfir, “Bu büyük hadise, Fâtîmî Devletinin yükselişinin son zirvesi, söndürülen bir lambanın sönme anındaki ateşinin alevlenmesi gibi; Fâtîmî yıkılışın başlangıcı olmuştur.”⁴⁵² diyerek, Besâsirî hadisesinin Fâtîmîler açısından hem bir başarı, hem de yıkılışın başlangıcı olduğunu belirtmektedir. Yine Mısırlı tarihçi İbn Müyesser, İbn Zâfir’in kanaatleri doğrultusunda olmak üzere, “Bu hadise Fâtîmî hilafetinin yükselişinin sonu olmuştur. Akabinde bu olay Mısır dışındaki Suriye ve diğer toprakların azar azar Fâtîmîlerin ellerinden çıkışını hazırlayan bir hadisedir.”⁴⁵³ şeklinde Besâsirî hadisenin Fâtîmîlere maliyetine işaret etmektedir. Yine bu tarihçilerin görüşlerine paralel olarak diğer Mısırlı tarihçi Makrîzî de Besâsirî isyanı hakkında; “Besâsirî’nin öldürülmesiyle 40 Cumadır Irak’ta el-Mustansır adına okunan hutbe kesildi. Yerine tekrar Abbâsî halifesi el-Kâim adına hutbe okunmaya başladı. Bu hadise, Fâtîmî Devletinin yükselişinin sonu ve Mısır dışındaki ellerinde bütün Fâtîmî topraklarını Selçukluların istilasının bir başlangıcı oldu.”⁴⁵⁴ diyerek kanaatini ve bunun Fâtîmîlere neye maal olduğunu açıklamaktadır. Neticice itibariyle Fâtîmîlerin inançları ve hedefleri doğrultusunda hem Abbâsî hilafetini yıkıp İslam dünyasının dinî ve siyasî liderliğini ele geçirmek, hem de kendilerine yönelik Selçuklu tehdidini bertaraf etmek üzere organize edip maddî-manevî yardımla destekledikleri Besâsirî isyanı macerası Selçukluların karşı mücadelesiyle ortadan kaldırılmış oluyordu.

⁴⁵² Bkz. İbn Zâfir, *Ahbâr*, 68.

⁴⁵³ Bkz. İbn Müyesser, *Ahbârü Mısır*, 21.

⁴⁵⁴ Bkz. Makrîzî, *İttîâz*, 2/257.

SONUÇ

Fâtımîler sahip oldukları imâmet ya da hilâfet anlayışları, inançları, iddiaları, siyasî ve dinî hedefleri doğrultusunda 296/909'da Kuzey Afrika'da devletlerini veya onlara göre hilâfetlerini kurmuşlardır. Böylece artık onlar hilafet konusunda rakipleri ve düşmanları olan Abbâsîler karşısında dinî, siyasî ve askerî bir güç haline gelmişler ve Abbâsî hilafeti aleyhine önemli bir başarıyı gerçekleştirmişlerdi. Bu suretle onlar uzun süredir verdikleri bu mücadeleyi kazanmışlar ve varmak istedikleri hedefin ilk basamağına ulaşmışlardır. Bundan sonra onlar için nihâi hedef Bağdad'ın ele geçirilip gayri meşru kabul ettikleri Abbâsîlerin yıkılıp bütün müslümanların yegâne meşru halifesi olmasıdır.

Nitekim Fâtımîler bu maksatla dinî, siyasî ve askerî yönden kendi nüfuzlarını Abbâsîler aleyhine genişletme faaliyetlerine giriştiler. İşte bu faaliyetler sonunda Kuzey Afrika, Mısır, Suriye, Irak'ın bir kısmı ve Hicaz bölgesi Abbâsîlerin elinden alınmış ve burarlarda fiilen Fâtımî hakimiyeti sağlanmıştı. Neticede bu bölgelerde Fâtımî halifeleri adına hutbe okunur olmuş ve İsmâîlî-Fâtımî mezhebi anlayışı tesis edilmeye çalışılmıştır. Bunlara ilaveten nihai hedef için hem Abbâsî hakimiyetine hem de Ehli Sünnet anlayışına karşı Abbâsî topraklarında Fâtımî mezhebini ve nüfuzunu yaymak için yoğun propaganda faaliyetlerine girişildi. Bu suretle Abbâsî hilafeti içten de yıkılmaya çalışıldı. Nitekim Fâtımî-İsmâîlî dâileri vasıtasıyla yürütülen bu faaliyetler sayesinde Abbâsî topraklarında birçok taraftar kazanılmıştır. Hatta bu Fâtımî taraftarları zaman zaman harekete geçirilerek Abbâsî hakimiyetini tehdit eder hale gelmişti. Öte yandan bu dönemde Doğu İslam dünyasında siyasî ve askerî gücü ellerinde bulunduran ve imâmet anlayışları itibarıyla Fâtımîlere yakınlığı olan Şîî Büveyhîlerin varlığının söz konusu başarılarında payı olduğu da gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim Büveyhî emiri Muizzü'd-Devle'nin Bağdad'ı işgal ettikten sonra Abbâsî halifesi Müstekfî Billah'ı hal edip yerine Şîî-Alevî birini geçirmek istemesi, Adudu'd-Devle ile Fâtımî halifesi el-Azîz Billah arasındaki mektuplaşmalar, Ebu Kalicar'ın gerek dinî inançları, gerek siyasî ve askerî menfaatleri gereği Fâtımî dâisi el-Müeyyed vasıtasıyla bir ara Fâtımî mezhebini kabul etmesi bu hususun açık delilleridir. Maamafih bunlara paralel olarak Fâtımî hilafetinin varlığı ve Abbâsîler aleyhine faaliyetleri, gelişmeleriyle birlikte Doğu İslâm dünyasında Fâtımî İslâm anlayışına yakın olan Büveyhîlerin siyasî ve askerî güç sahibi olmaları nedeniyle h. IV./m.X asır Şia'nın zafer dönemi olarak da nitelendirilmektedir.

İşte doğrudan Abbâsî ve Ehli Sünnet İslâm anlayışının mevcudiyetini ve geleceğini tehdit eden Fâtımî faaliyetleri karşısında Abbâsî hilafeti el-Kâdir zamanına kadar pek varlık gösterememişlerdir. Zira işaret ettiğimiz gibi, siyasî ve askerî gücü ellerinde bulunduran Büveyhîler hilafet anlayışları ve inançları gereği Abbâsîlerin meşruiyetini tanımadıkları için Abbâsî halifelerini tahakkümleri altına almışlar ve birçok yetkilerini alarak güçsüz bırakmışlardır. Ancak h.V/m.XI. asrın başından itibaren Büveyhîlerin zayıflamasıyla birlikte Doğuda Ehli Sünnet anlayışına mensup ve Abbâsîleri meşru tanıyan Gaznelilerin mevcudiyetinden yararlanan el-Kâdir hem Fâtımî nüfuzuna ve ideolojisine hem de Ehli Sünnete muhalif mezheb ve cereyanlara karşı siyasî, dinî, hukukî ve kültürel bir savaş başlatmış ve epeyce başarı kazanmıştır.

el-Kâdir'den sonra el-Kâim tarafından aynı siyasetin sürdürülmesine imkân tanıyan şartlar ve oluşumlar ortaya çıkmıştır. Bunun akabinde Gaznelilerin siyasî, dinî, coğrafî ve kültürel mirasçısı olan Selçuklular tarih sahnesine çıkmış ve onların Abbâsî ve dolayısıyla Ehli Sünnet yanlısı siyasetlerini devam ettirmişlerdir.

Öyleki İslâm dünyasına girmeleri ve devletlerini kurmalarından itibaren Selçuklular Abbâsîleri meşru tanıyıp onlara tâbi olmuşlardır. Artık bundan böyle Abbâsî-Fâtımî mücadelesi sürecine Selçuklu Türkleri de dahil olmuştur. Bu bakımdan Abbâsî-Selçuklu münasebetleri genellikle olumlu bir düzeyde seyretmiş bu da tabiatıyla devam eden Abbâsî-Fâtımî dolayısıyla Şia, İsmâîlî-Ehli Sünnet mücadelesini derinden etkilemiştir. Zira Selçukluların Abbâsî ve Ehli Sünnet yanlısı, buna karşılık Büveyhî, Fâtımî karşıtı siyasetleri söz konusu mücadeleyi Abbâsî ve Ehli Sünnet İslâm anlayışı lehine etkilemiştir. Böylece Abbâsî hilafeti mevcudiyetini, hakimiyetini ve geleceğini tehdit eden güçler ve unsurlar karşısında Sünnî Selçukluların varlığının sağladığı cesaretin yanında doğrudan aldıkları güç ve destek sayesinde ayakta kalma mücadelelerini sürdürebilmiştir. Bu anlamda Abbâsî hilafeti, hem Büveyhîler hem Besâsirî hem de Fâtımiler karşısında yanına Selçuklu aldığı görülmektedir. Öte yandan Selçukluların Abbâsî ve Ehli Sünnet yanlısı siyasetleri de zaten kendilerinin mensup oldukları İslâm ve hilafet anlayışlarının sonucu ve hatta siyasî, askerî hedeflerinin bir gereği idi.

Abbâsîler lehinde ortaya çıkan bu gelişmelere rağmen Fâtımîler hem Abbâsîlerle devam eden mücadelelerini kazanıp onları yıkmak ve nihai gayelerine ulaşmak hem de Abbâsî hilafeti yanında yer almak suretiyle kendilerine karşı düşmanca siyaset takip eden

Selçukluların Fâtımî varlığına ve hakimiyetine yönelik tehditlerini ve niyetlerini önlemek için isyan etmiş bulunan Besâsirî ile işbirliğine giderek bu maksatlarına ulaşmaya çalışmışlardır. Hatta bu manada onlar hem Besâsirî'yi hem İbrahim Yınal'ı hem bölgedeki diğer unsurları yanlarına alarak Selçukluların karşısına çıkarmışlardır.

Nitekim Besâsirî isyanına, Fâtimîler açısından baktığımızda, bu olayın onların devletlerini kurmadan önce ve kurduktan sonra da yaklaşık yüzelli yıldır Abbâsîlere karşı yürüttükleri yıkıcı faaliyetlerin ve onlar aleyhine gerçekleştirdikleri başarıların en son halkası ve hatta en önemlisi olduğunu görürüz. Zira Fâtimîler, kendilerinin Hz.Fatıma ve Hz.Ali soyundan olmaları hasebiyle hilafet ve imamet makamının kendi hakları olduğu ve dolayısıyla tüm müslümanların gerçek halifesi ve İmamı oldukları iddiasıyla Abbâsî hilafetini yıkıp Bağdad'ı ele geçirmek suretiyle onların yerine geçme yönündeki ideallerini asırlardır gerçekleştirmenin hayalini kurmuşlardı. Görüldüğü gibi bu ideal kısa süreli de olsa Besâsirî sayesinde gerçek olmuştu. Her şeye rağmen bu bile, Fâtimîler bakımından fevkalade önemli bir başarı olarak kabul edilmelidir.

Besâsirî isyanına Abbâsîler açısından baktığımızda ise, eğer Besâsirî'nin dolayısıyla Fâtimîlerin karşısına Selçuklular çıkmamış ya da Abbâsîler safında yer almamış olsalardı, belki de Abbâsî hilafeti daha 450/1058'de yıkılıp gitmiş olacaktı. Dolayısıyla Sünnî hilafet ve Sünnî İslâm anlayışı da, belki de tarih içerisinde kaybolup gidecekti. Bu açıdan, bazı araştırmacılar, bizce de haklı olarak, Tuğrul Bey'in ve Selçukluların Irak'a gelmesi sonrasında İslâmiyetin Anadolu'da yayılması ve haçlılara karşı büyük mücadele verilmesi ve Ehli Sünnet anlayışının idamesine imkan tanınması gibi İslâm tarihinin seyrini etkileyen sonuçlara yol açması dolayısıyla Besâsirî isyanını fevkalade önemli görmektedirler.

Bu hadiseyi Selçuklular açısından değerlendirdiğimiz de ise, Selçukluların hem Ehli Sünnet İslâm anlayışları hem de siyasî ve askerî hedeflerine uygun olarak Abbâsî hilafetinin hâmilliğini üstlenip batıya doğru gelişleriyle, buna karşılık Fâtimîlerinde siyasî ve dinî amaçlarına paralel olarak doğuya doğru Abbâsî topraklarını hakimiyetlerine alma mücadelesinin bir çatışması olarak da yorumlamak mümkündür. Yine aynı hadisenin Selçukluların söz konusu siyasetlerinin ve özelliklerinin ortaya çıkmasına katkıda bulunduğunu ve hatta misyonlarının tebellür ettirilmesi bakımından da kendilerine önemli bir fırsat tanıdığını düşünüyoruz.

Besâsirî isyanının ortaya çıkışına, amaçlarına, gelişmesine ve meydana gelen neticelere bakıp, Fâtîmî rolünü dikkate aldığımızda, daha önce işaret ettiğimiz gibi, Besâsirî, sadece, sıradan isyan eden bir komutan olmadığı gibi, isyanı da sıradan bir isyan değildi. Ortaya koyduğumuz değerlendirmelerden de anlaşılacağı üzere; onun isyanı Abbâsî halifesine ve Selçuklulara karşı olduğu kadar; giriştiği eylemleri ve sonuçları itibarıyla, bir anlamda, Hz. Peygamber sonrasında, hilafet konusunda ortaya çıkan, ehli Sünnet İslâm anlayışıyla, onun karşısındaki Şîî-İsmâîlî İslâm anlayışının bir mücadelesi konumundaydı. Bu yönüyle Besâsirî isyanının kazandığı mahiyet, topyekûn Ehli Sünnet İslâm anlayışına karşı yürütülmüş bir mücadelenin somut bir örneğiydi. Bu açıdan bakıldığında, Selçuklular, sadece Besâsirî ile değil, aynı zamanda, Fâtîmîler ve Fâtîmî siyasetine, nüfuzuna ve ideolojisine karşı savaşıyordu. Dolayısıyla Besâsirî isyanı, görünüşte Abbâsî halifesine ve Tuğrul Bey'e karşı yapılmış ve sanki sadece Selçuklularla Besâsirî arasında cerayan etmiş bir mücadele gibi görünmesine rağmen; aslında bu mücadele hem Abbâsî hilafeti ve hem onun himayesini üstlenmiş bulunan Selçuklularla Fâtîmîler arasındaki bir savaş hüviyetinde idi. Bu bağlamda, deyim yerindeyse, Ehli Sünnet anlayışını benimseyen güçlerle, Şîî-İsmâîlî anlayışa mensub güçlerin mücadelesi idi. Bu yönüyle bu hadise, Besâsirî isyanı dolayısıyla cereyan eden Abbâsî-Fâtîmî ya da Şîa-Ehli Sünnet İslâm anlayışı mücadelelerine Selçukluların da müdâhil olduklarını gösterdikleri şeklinde değerlendirilebilir.

Sonuç olarak, bu hadiseyi Selçukluların Irak'a gelişinin, Besâsirî isyanı dolayısıyla Fâtîmîlere karşı verilen mücadelenin, Suriye'nin fethinin, hatta Bâtınîlerle yapılan savaşın hazırlayıcısı görüp, Selçukluların Ehli Sünnet İslâm anlayışına hizmet etmelerini sağlayan hadiseler zincirinin önemli parçası olarak değerlendiriyoruz. Bu bakımdan Selçukluların, Abbâsî hilafeti ve Ehli Sünnet için taşıdıkları ehemmiyeti ve değeri bu bağlamda ele almanın daha isabetli olacağını, hatta Selçuklu-Abbâsî münasebetlerini, Fatimî-Abbâsî ve Selçuklu-Fâtîmî mücadelesini de bu açılardan incelemek gerektiği kanaatindeyiz. İşte o zaman tarihi hadiseleri ve hakikatleri daha doğru değerlendirme imkanını elde edebiliriz.

BİBLİYOGRAFYA

- ABDU'L-MEVLÂ, Muhammed Ahmed, *el-Ayyârûn ve's-Şuttâru'l-Begâdide fi't-Târihi'l-Abbâsî*, İskenderiye Trs.
- , *Mağribiyyât fî Maşrikiyyat Dirâsâtü fi't-Târih ve'l-Hadârâti fî Asri'l-Abbâsî*, İskenderiye 1410/1990.
- ABDU'L-MUN'IM, Subhi, Muhammed, *el-Alâkâtü Beyne Mısır ve'l-Hicâz Zamanü'l-Fâtımiyyîn ve'l-Eyyûbîn*, Kahire Trs.
- el-ANTÂKÎ, Yahya b. Said (ö.458/1066), *Târihu'l-Antâkî*, Tah. Ömer Abdüsselam Tedmûri, Trablus-Lübnan 1991.
- AZAMÎ, Muhammed, *Fırkatü'n-Nizâriyye Teâlimuha ve Ricâlûha Alâ Dav'il Mürâcai'l-Fârisiyye ve Ecdâdü Aga Han*, Kahire 1369/1950.
- el-BAĞDÂDÎ, Ebû Mansur Abdulkahir b. Tahir b. Muhammed (ö.429/1037), *Mezhebler Arasındaki Farklar*, Türkçeye tercüme.Ethem Ruhi Fiğlalı, Ank. 1991.
- el-BAĞDÂDÎ, Hatib Ebû Bekr Ahmed b. Ali (ö.463/1070-1071) *Târihu Bağdâd ev Medinetu's-Selâm*, 1-14, Beyrut trs.
- BAR HEBRAUS (Gregory Abu'l-Farac)(ö.663/1265), *Abu'l-Farac Târihi*, Türkçeye Terc.: Ömer Rıza Doğrul, I-II, Ankara 1987.
- BARTHOLD, V.V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz.ve Terc., Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1990.
- , *Orta Asya Türk Târihi Hakkında Dersler*, Haz.: Kazım Yaşar Koprıman-Afşar İsmâil Aka, Ankara 1975.
- BEDEVÎ, Abdu'l-Mecid Ebû'l-Futûh, *et-Târihu's-Siyâsî ve'l-Fikrî li'l-Mezhebü es-Sünnî fi'l-Meşriki'l-İslâmî mine'l-Karni'l-Hâmisi'l-Hicrî Hatta Sukufî Bağdad*, Kahire 1408/1988.
- el-BERRÂVÎ, Râşid, *Hâletü'l-İktisâdiyye fî Ahdi'l-Fâtımiyyîn*, Kahire 1368/1948.
- el-BEYHÂKÎ, Ebû'l-Fadl Muhammed b.Huseyn(ö.470/1077),*Târihu'l-Beyhâkî*, Arapçaya Terc. Yahya el-Haşşab ve Sadık Neşet, Beyrut 1982.
- BIANQUIS, Thierry, *Damas et-La Syrie Sous La Domination Fatimide 389-468/969-1076*, Damas 1986.
- el-BÎRÛNÎ, Ebû Reyhan Muhammed b. Ahmed (ö.440/1048),*el-Âsârü'l-Bâkiye an Kurûni'l-Hâliye*, Leipzig 1923.
- BOSWORTH, C.E., "The Imperial Policy of The Early Ghaznawids", The Mediaval History of Iran, Afghanistan an Central Asia, London 1977, Chapter XI, 49-82.
- , "The Political And Dynastic History of Irarian World (A.D. 1000-1217)" The Cambridge History of Iran, Volume 5, The Seljuks And Mongol Periods, Ed. J.A. Boyle, Cambridge University Press, 1968.

- BOSWORTH, C.E., *İslâm Devletleri Târîhi*, Türkçe Trc. Erdoğan Merçil ve Mehmet İpşirli, İstanbul 1980.
- BOWEN, Harold, "The Last Buwayhids", J.R.A.S., 1929, Part II, 226-245.
- el-BUNDÂRÎ, Feth b. Ali b. Muhammed (ö. 643/1245), *Târîhu Devleti Âli Selcuk (Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbetu'l-Usra)* Tah.: Lecnetü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1400/1980.
- , *Irak ve Horasan Selçukluları Târîhi*, Terc. Kivameddin Burslan, İstanbul 1943.
- BUSSE, Heribert, *Chalif und Grosskönig Die Buyiden im Iraq*, Beirut, Wiesbaden 1969.
- CAHEN, Claude, "Buwayhids or Buyids", E.I., 2. Ed. Leiden 1979, 1/1350-1357.
- , "Ibn al-Müslima", E.I. 2. Ed. Leiden 1979, 3/891-892.
- , "Le Malik-Nameh Et L'Histoire Des Origines Seljukides", Oriens 1949, Volume: 2, 31-65.
- , "Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı", Çev. ve Notlayan, Nejat Kaymaz, T.A.D. VII (1969) Sayı: 12-13, 193-221.
- , "The Turkish Invasion: The Selchukids", A History of The Crusades I, Ed.: Kenneth M. Setton, Marshall W. Baldwin, Harry W. Hazard, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1955, 135-176.
- , *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı*, Çev.: Zeynep Kerman, T.M. 1972, Cild: XVII, 77-100.
- , *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, çev. Yaşar Yücel-Bahaeddin Yediyıldız, Ankara 1992.
- CANARD, M., "Le Imperialisme Des Fâtûmî des Et Leur Propaganda" Annales De L'Institut D'Etudes Orientales, Tome, VI, 1942-1947, 156-193.
- , "al-Basasiri", E.I., 2. Ed., Leiden, 1979, 1/1073-1075.
- , "Da'wa", E.I.2. Ed., Leiden, 1965, 2/168-170.
- , "Fâtûmîds", E.I., 2 Ed., Leiden 1965, 2/850-862.
- ÇELEBÎ, Ahmed, *İslâm'da Eğitim Öğretim Târîhi*, Terc. Ali Yardım, İstanbul 1976.
- DAFTARY, Farhad, *The Ismailis: their History and Doctrines*, Cambridge 1990.
- ed-DEŞRÂVÎ, Ferhat, *el-Hilâfetü'l-Fâtûmiyye bi'l-Mağrib 296-363/909-975*, Arabçaya Terc. Hammâdi es-Sâlihî, Beyrut, 1994.
- ed-DEVÂDÂRÎ, Ebû Bekr b. Abdullah İbn Aybek (ö.736/1335) *Kenzu'd-Durer ve Câmiu'l-Gurer, el-Cüz'u's-Sâdis ed-Dureru'l-Mudiyye fi Ahbâri'd-Devleti'l-Fâtûmiyye*, Tah. Selahaddin Münecid, Kahire 1380/1961.
- DODGE, Bayard, "Al-Ismailiyyah And The Origin of The Fâtûmîds", M.W. 49 (1959) Number 4, 296-305.
- ed-DÛRÎ, Abdül-Aziz, *Dirâsât fi'l-Usûri'l-Abbâsiyye el-Müteehhire*, Bağdad 1945.

- EBÛ'L-FİDA, İmâdu'd-Din İsmâil (ö.732/1331), *el-Muhtasar fî Ahbârî'l-Beşer*, 1-4, Beyrut trs.
- EBÛ SEYF, Fethi, *el-Mesâhîratü's-Siyâsiyyetü fî'l-Asreyni Gaznevî ve's-Selcûkî*, Kahire Trs.
- EMİN, Huseyin, *Târihu'l-Irak fî Asri's-Selcukî*, Bağdad 1385/1965.
- FIĞLALI, Ethem Ruhi, " 'Sakîfe' Olayı Veya Hz. Ebû Bekir'in Halife Seçimi", İslâm Medeniyeti, 1982, Cilt, V, Sayı 3, 7-27.
- , "Abdulkahir el-Bağdâdî", T.D.V.İ.A., İstanbul 1988, 1/245-247.
- , *Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri*, İstanbul 1990 (4. Bsk.)
- , *İmamiyye Şiası*, İstanbul 1984.
- , *Türkiye'de Alevilik Bektaşilik*, İstanbul 1990.
- FYZEE, Asaf A.A., *Compendium of Fâtımûd Law*, Calcutta 1968.
- GALİB, Mustafa, *Târihu'd-Da'veti'l-İsmâiliyye*, Beyrut Trs.
- , *A'lâmu'l-İsmâiliyye*, Beyrut 1964.
- el-GAZÂLÎ, Ebû Hâmid Muhammed (ö.505/1111), *Batniliğin İçyüzü*, Çev.:Avni İlhan, Ankara 1993.
- GİBB, A.R.Hamilton, "Al-Mawerdi's Theory of the Caliphate", Studies on the Civilization of Islam, Princeton University Press Princeton, New Jersey, 1982, 151-165.
- , "Some Consideration on the Sunni Theory of the Caliphate", Studies on the Civilization of Islam, Princeton University Press Princeton, New Jersey, 1982, 141-150.
- GÖLCÜK, Şerafeddin, "Bâkullânî", T.D.V.İ.A., İstanbul 1991, 4/531-535.
- GÜNER, Ahmet, *Büveyhiler'den Adudu'd-Devle ve Dönemi (338-372/949-983)* Basılmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 1992.
- , "Ebû Kalicar", T.D.V.İ.A., İstanbul 1994, 10/171-172.
- GUNEYM, Hamid, *el-Alâkâtü'l-Arabiyyetü's-Siyâsiyye fî Ahdi'l-Büveyhiyyîn*, Kahire 1971.
- el-HÂLİDÎ, Fâdıl, *el-Hayâtü's-Siyâsiyyetü ve Nuzumu'l-Hukum fî'l-Irak(Hulalü'l-Karnî'l-Hâmisi'l-Hicrî)* Bağdad 1389/1969.
- HAMDANİ, Abbas, "A Possible Fatimid Background To The Battle of Manzikert", Ank. Üni. D.T.C.F., T.A.D., C. VI, 1968, Sayı: 10-11, 1-39.
- , *Byzantine-Fatimide Relations Before the Battle of Manzikert*, Byzantine Studies, Cilt I, Sayı: 2 (1974) 169-179.
- , "Some Considerations on The Fatimide Caliphate as A Mediterranean Power" Atti del Terzo Congresso di Studi Arabi e Islamici, "Ravello 1-6 Settembre 1966" Napoli-1967, 385-396.

- el-HAMDANİ, Husain F. *"The History of the İsmâîlî Dawat and Its Literature During the Last Phase of The Fâtûmid Empire"*, 18. th. International Congress of Orientalists, Leiden 1931, 129-135.
- HAMMÂDE, Adile Ali, *Kıyâmü'd-Devleti'l-Fâtûmîyye fî Bilâdi İfrikîyye*, Kahire 1980.
- HAMMÂDÎ, Muhammed, *Batiniler ve Karmatilerin İç Yüzü*, Çev. İsmâil Habib Erzen, Ankara 1948.
- el-HARÂBEŞE, Süleyman Abdul Abdullah, *es-Sırâu'l-Fâtûmî el-Selcûkî fî Bilâdi's-Şam (447-566/1055-1170)* (Basılmamış Doktora Tezi), Camiatü Ayni Şems Külliyyetü'l-Adab Kısmü't-Târih, Kahire 1990. Kütüphane Kayıt no:2524-25
- HASAN, Ahmed Mahmud-ŞERİF, Ahmed İbrahim, *el-Âlemü'l-İslâmî fî'l-Asri'l-Abbâsî*, Kahire Trs.
- HASAN, Ali Hasan, *"Hareketü'l-Besâsirî bi'l-Irak"* Nedvetü't-Târihi'l-İslâmî el-Mücellledü'l-Hâmis, 1405-1985. Câmîatü'l-Kâhire Külliyyetü Dâri'l-Ulûm, 3-77.
- HASAN, Ali İbrahim, *Târihu Cevher es-Sıkkî, Kâidü'l-Muiz li dîni'llah el-Fâtûmî*, Kahire 1352/1933.
- HASAN, İbrahim Hasan, *Târihu'd-Devleti'l-Fâtûmîyye fî'l-Mağrib ve Mısır ve Suriyye ve Biladu'l-Arab*, Kahire 1993 (5. Bsk.)
- HASAN, İbrahim Hasan- ŞEREF, Taha Ahmed, *Ubeydullah el-Mehdi*, Kahire 1947.
- HASAN, Zeki Muhammed, *Kunûzu'l-Fâtûmîyyîn*, Kahire 1356/1937.
- HASANEYN, Abdu'n-Naim Muhammed, *İran ve'l-Irak fî Asri's-Selcûkî*, Beyrut-Kahire 1402-1982.
- HINZ, Walter, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, Çev. Acar Sevim, İstanbul 1990.
- HİLMÎ, Muhammed, *el-Hilâfetü ve'd-Devletü fî Asri'l-Abbâsî*, Kahire 1378/1959.
- HONİGMANN, Ernest, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, Terc.Fikret Işıltan, İstanbul 1970.
- HUSEYN, Muhammed Kamil, *"Hayatu'l-Müeyyed fî'd-Din"* Divânü'l-Müeyyed fî'd-Dîn Dâi'd-Duât, Neşr. Muhammed Kamil Huseyn, Kahire 1943, 1-65.
- , *Tâifetü'l-İsmâîliyye, Târihuhâ, Nuzumuhâ, Akâiduhâ*, Kahire 1959.
- , *Fî Âdâbı Mısır el-Fâtûmîyye*, Kahire 1952.
- el-HÜSEYNÎ, Sadru'd-Din Ali b. Nasır, (ö.590/1194), *Zübdetü't-Tevârih Ahbâru'l-Ümerâi ve'l-Mülûki's-Selcûkiyye*, Tah.: Muhammed Nuru'd-Din, Beyrut 1405 /1985.
- , *Kitâbu Ahbâru'd-Devleti's-Selcûkiyye*, Tashih: Muhammed İkbâl, Beyrut 1404/1984.
- İBN ASÂKİR, Ebu'l-Kâsım Ali b. el-Hasan b. Hibetullah ed-Dimeşkî (ö.571/1175-76), *Tebyinu Kezîbi'l-Müfterî fî mâ Nusibe ilâ'l-İmâm Ebi'l-Hasen el-*

Eş'arî, Dimeşk 1347/1928-29.

İBN HALDUN, Abdurrahman b. Muhammed (ö.808/1405), *Târihu İbn Haldun (Kitabu'l-İber ve Divanu'l-Mübtedei ve'l-Haber)* 1-7, Beyrut 1391/ 1971.

İBN HALLİKÂN, Ebû'l-Abbas Şemsu'd-Din Ahmad b. Muhammed b. Ebî Bekr (ö.681/1282), *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâü Ebnâi'z-Zemân*, Tah.İhsan Abbas, 1-7, Beyrut 1397/1977.

İBN HAMMÂD, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali (ö.714/1314), *Ahbâru Mulûki Benî Ubeyd ve Sîretihim*, Tah.: et-Tahâni Nakra-Abdulhalim Uveys, Kahire Trs.

İBN HAVKAL, Ebû'l-Kasım en-Nâsibi (ö.362/972 de hayatta) *Kitâbu Sûratü'l-Arz*, 1-2, Leiden 1939 baskısından ofset, Beyrut Trs.

İBN HORDAZBE (ö.Takriben 300/913), *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Leiden 1889 baskısından ofset, Beyrut Trs.

İBN KESİR, Ebû'l-Fidâ (ö.774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 1-14, Beyrut 1966.

İBN MÜYESSER, Tâcu'd-Din Muhammed b. Ali b. Yusuf b. Celeb Râgıb (ö. 677/1298), *el-Münteka Min Ahbâri Mısır*, Tak. ve Tah. Eymen Fuad Seyyid, Kahire 1981.

İBN SİNAN, Sabit, *Târihu'l-Ahbâri'l-Karâmita*, Neşr. Suheyl Zekkâr, Beyrut 1971.

İBN TANRIBERDÎ, Cemâlu'd-Din Ebû'l-Mehâsin Yusuf el-Atabeki (ö.874/1496).*en-Nücûmu'z-Zâhire fi Mulûki'l-Mısır ve'l-Kahire*, 1-12, Kahire trs.

İBN ZÂFİR, Cemâlu'd-Din Ebu'l-Hasan Ali b. Ebi Mansûr el-Ezdî (ö.613/1216) *Ahbâru'd-Düveli'l-Munkatî*, Neşr. Andre Ferre Kahire Trs.

İBNÜ'L-ÂZİMÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali Muhammed b. Ahmed b. Nizar (ö. 556/1160-1161 den sonra), *Âzimî Târihi Selçuklularla İlgili Bölümler* (h. 430-538/1038-39-1143-144). Metin Çeviri, Notlar ve Açıklamalar: Ali Sevim, Ankara 1988.

İBNÜ'L-BELHÎ, (ö.510/1116'da hayatta), *Kitâbu Farsnâme*, Ed. G.Le Strange-R.A. Nicholson, London 1921.

İBNÜ'L-CEVZÎ, Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali (ö.597/1200) *el-Muntazam fi Târihi'l-Mülûki ve'l-Ümem*, 5-10, Haydarabad-Dekken, 1357-1359.

İBNÜ'L-ESÎR, İzzuddin Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî, (ö.630/1232), *el-Kâmil fi't-Târih*, 1-13, Beyrut 1399/1977.

İBNÜ'L-İMRÂNÎ, Muhammed b. Ali b. Muhammed (ö.580/1184), *el-İnbâ fi Târihi'l-Hulefâ*, Tah. Kasım es-Samarrâî, Leiden 1973.

İBNÜ'L-İZÂRÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed el-Merakeşî (ö.695-1295) *el-Beyânü'l-Muğrib fi Ahbâri'l-Endülüs ve'l-Mağrib*, Tah. Levi Pravençal, 1-2, Beyrut 1950.

İBNU'L-KALÂNİSÎ, Ebû Ya'la Hamza b. el-Esed b. Ali b. Muhammed et-Temimi (ö.555/1160). *Zeylu Târihu Dimeşk*, Neşr. H.F.Amedros, Beyrut 1908.

- İBNU'L-TIKTÂKÎ, Muhammed b. Ali b. Tabatabaî (ö.660/1262), *el-Fahri fî Âdâbi's-Sultaniyye ve'd-Düveli'l-İslâmîyye*, Beyrut 1400/1980.
- İBNU's-SAYRAFÎ, Ebû'l-Kasım Ali b. Müncib b. Süleyman (ö.542/1147), *el-Kanun fî Divâni'r-Resâil ve'l-İşâre İlâ Men Nâle'l-Vüzerâ*, Tah.ve Neşr. Eymen Fuad Seyyid, Kahire 1410/1990.
- İDRİS İMÂDÜ'D-DİN el-KUREŞÎ (Dâi Mutlak) (ö.872/1467), *Uyûnu'l-Ahbâr ve Funûnu'l-Âsâr Ahbâru'd-Devleti'l-Fâtımîyye*, Tah. Mustafa Galib, 4-6; Beyrut 1404-1984 (2. Bsk.)
- İDRİS, Muhammed Mahmud, *Târihu'l-Irak ve'l-Meşriki'l-İslâmî Hilali'l-Asrı's-Selcûkî* el-Evvel, Kahire 1985.
- İLHAN, Avni, "*Takıyye Doğuşu ve Gelişmesi*", D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi II, İzmir 1985, 157-175.
- İSKENDER, Fayza Necib, *el-Bizantiyyûn ve'l-Atrâkü's-Selâcike fî Ma'riketi Malazgird* (463/1071) İskenderiye 1984.
- el-İSTAHRÎ, Ebû İshak İbrahim b. Muhammed el-Fârisî (ö.346/957), *Kitâbu'l-Mesâlikü'l-Memâlik*, Leiden 1927 baskısından ofset, Beyrut Trs.
- İVANOW, W, *İsmâili Tradition Concerning the Rise of The Fâtımîds*, Calcutta 1912.
- JIWA, Shainaal, "*Fâtımîd-Buyid Diplomacy During The Reign of Al-Aziz Billah (365/975- 386/996)*" J.I.S., C. 3, Sayı: 1 (1992) 57-71.
- KABİR, Mafizullah, *The Buwayhid Dynasty of Baghdad (334/946-947-447/1055)*, Calcutta 1964.
- , "*The Relation of the Buwaydih Amirs With The Abbâsîd Caliphs*", J.P.H.S. II, 1954, Number, 3, 228-243.
- el-KADI en-NUMAN b. MUHAMMED b. HAYYÛN (ö.363/973), *Risâletü İftitâhu'd-Da've (Risâletü fî Zuhûri'd-Da'veti'l-Ubeydiyyeti'l-Fâtımîyye)*, Tah. Vedad el-Kadı, Beyrut 1970.
- , *Deâimu'l-İslâm ve Zikru'l-Helâli ve'l-Harâm ve'l-Kadâyâ ve'l-Ahkâmî an Ehli Beyti Rasulillahi Aleyhi ve Aleyhim Efdalü's-Selam*, Tah., Asaf b. Ali b. Asgar Feyzi, 1-2, Kahire Trs. (3. Bsk.)
- KAFESOĞLU, İbrahim, "*Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını (1015-1021) ve Târihi Ehemmiyeti*", 60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı, İstanbul 1953, 260-274.
- , "*Selçuk'un Oğulları ve Torunları*", T.M., Cild: XIII, 1958, 117-130.
- , "*Selçuklular*", İ.A., İstanbul 1980, 10/353-416.
- , *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953.
- el-KALKAŞANDÎ, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Ali (ö.821/1418), *Subhu'l-A'şâ fî Sınaati'l-İnşâ*, 1-14, Kahire Trs..
- , *Meâsiru'l-İnâfe fî Meâlimu'l-Hilâfe*, 1-3, Kuveyt 1964
- KİTAPÇI, Zekeriya, *Abbasi Hilafetinde Selçuklu Hatunları ve Türk Sultanları*, Kon-

ya 1994.

KLEMM, Verena, *Die Mission des Fâtimidischen Agenten al-Mu'ayyad fi'd-Din in Siraz*, Frankfurt, Paris, New York 1989.

KÖPRÜLÜ, Fuad, "Anadolu Selçuklu Târihinin Yerli Kaynakları" Belleten, VII, XXVII (1943), 379-458.

—————, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, İstanbul 1981.

—————, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Ankara 1984.

KÖYMEN, M. Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Târîhi*, I (Kuruluş Devri) Ankara 1979, II (İkinci İmparatorluk Devri), Ankara 1984, III (Alp Arslan ve Zamanı) Ankara 1992.

—————, *Selçuklu Devri Türk Târîhi*, Ankara 1993 (2. Bsk.)

—————, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul 1976.

—————, "Anadolu'nun Fethi", D.İ.B.D., 1961 (Ayrı Bsk.) Ankara 1962.

—————, "Tuğrul Bey", I.A., İstanbul-1980, 12/II, 26-41,

el-KUREVÎ, İbrahim Selman, *el-Buveyhiyyûn-ve'l-Hilafetü'l-Abbâsiyye*, el-Kuveyt, 1402/ 1982.

LANE-POOLE, Stanley, *A History of Egypt In The Middle Ages*, London 1924 (3 Bsk.)

LAUST, Henri, *Les Schismes Dans l'Islam*, Paris 1965.

—————, "Les Agitations Religieuses A Baghdad Aux IVe Et Ve Siecles De le Hegire", *Islamic Civilisation 950-1150* Ed.: R.S.Richards, *Papers on Islamic History III*, Oxford 1973, 169-185.

—————, "La Pensee et l'Action Poligues d'al-Mawardi (364-450/974-1058)", *R.E.I.*, XXXVI (1968), 11-92.

LE STRANGE, G., *Buldanu'l-Hilafeti's-Şarkıyye*, Arapçaya terc.; Beşir Fransis ve Kurkis Avvad, Beyrut 1045/1985.

LEV, Yaacov "The Fâtımîd Army, A.H. 358-427/968-1036 C.E. *Military and Social Aspects*", *A.A.S. (ISRAEL)* XIV, 1980, 165-192.

—————, "The Fatimid Conquest of Egypt *Military, Political and Social Aspects*", *Israel Oriental Studies*, IX (1979), 315-328.

—————, "The Fatimid Imposition of Ismailism on Egypt (358-386/969-996)", *Z.D.M.G.*, Band 138 Heft 2, 1988, 313-326.

LEWIS, Bernard, *The Assassins A Radical Sect in Islam*, London 1985.

—————, "Abbasids", *E.I.*, 2.ed., Leiden 1979, 1/15-23.

MÂCİD, Abdu'l-Mun'im, *el-Hâkim bi Emrillah el-Halifetü'l-Müfteri Aleyh*, Kahire 1982 (2 Bsk.)

—————, *el-İmâm el-Mustansır Billah el-Fâtımî*, Kahire 1961.

- MÂCİD, Abdu'l-Mun'im, *Zuhûri'l-Hilâfeti'l-Fâtîmiyye ve Sukûtiha fi Mısır*, Kahire 1414/1994. (4. Bsk.)
- , *Nuzumu'l-Fâtîmiyyîn ve Rusûmuhüm fi Mısır* 1-2, Kahire 1985.
- MADELUNG, Wilferd, *"Fatimiden und Bahrainqarmaten"* Der Islam, Band, 34, Berlin 1959, 34-88.
- , *"Karmati"*, E.I., 2. Ed., Leiden 1986, 5/660-665.
- , *"The Spread of Maturidism And The Turks"*, Religious Schools and Sects in Medieval Islam, London 1985, 119-168a.
- MAKDÎSÎ, George, *History and Politics in Eleventh Century Baghdad*, Great Britain 1990.
- , *Ibn Aql Et La Resurgence De l'Islam Traditionaliste Au XI e Siecle (Ve Siecle de l'Hegire)* Damas 1963.
- , *"The Sunni Revival"*, Islamic Civilisation 950-1150, Ed.: D.S. Richards, Papers on Islamic History III, Oxford 1973, 155-168.
- el-MAKDÎSÎ, Şemsü'd-Dîn Ebû Abdullah Muhammed (ö.390/1000) *Ahsenu't-Tekâsim fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, Leiden 1906 baskısından ofset, Beyrut Trs.
- el-MAKRÎZÎ, Takıyyu'd-Din Ahmed b. Ali (ö.845/1442) *el-Hutat: el-Mevâiz ve'l-İ'tibar bi Zikri'l-Hutat ve'l-Âsâr*, 1-2, Bulak 1270
- , *İttiâzu'l-Hunefâ bi Ahbâri'l-Eimmeti'l-Fâtîmiyyîn el-Hulefâ*, 1-3, 1. Cild Neşr. Cemaleddin eş-Şeyyâl, 2.ve 3. Cild neşr., Muhammed Hilmi Muhammed Ahmed, Kahire 1967-1973.
- , *İğasetu'l-Ümmetü bi Keşfi'l-Gummeti*, Tah., Mustafa Ziyade ve Cemaleddin eş-Şeyyâl, Kahire 1957.
- , *Kitâbu's-Sulûk li Ma'rifeti Duveli'l-Mulûk*, Tah. Muhammed Mustafa Ziyade, Kahire 1956, Cild, 1, Kısım, 1-2.
- MARÇAİS, G., *La Berberie Musulmane et L'Orient Au Moyen Age*, Paris 1946.
- , *"Ziriler"*, İ.A., İstanbul, 1986, 13/575-576.
- MECÂLİSÜ'L-MUSTANSIRIYYE, Tah. ve Neş. Muhammed Kamil Hüseyin
- MERÇİL, Erdoğan, *Gazneniler Devleti Târihi*, Ankara 1989.
- , *"Besâsiri"*, T.D.V.İ.A., İstanbul 1992, 5/528-529,
- , *"Büveyhiler"*, T.D.V.İ.A., İstanbul 1992, 6/496-500.
- MEZ, Adam, *el-Hadâratü'l-İslâmîyye fi'l-Karni'r-Râbi'i'l-Hicri ev Asru'n-Nahda fi'l-İslâm*, Arapçaya terc. Muhammed Abdulkâdi Ebû'r-Rayda, 1-2, 1377-1957.
- MUAVVİZ, Ahmed, *Advâ Târihu'l-Meşriki'l-İslâmî ve'l-Hadare, Zirvetü Asri's-Selâciki'l-Izâm, Tuğrul Bek*, Kahire 1404/1983.
- MUHAMMED, Bedr Abdurrahman, *el-Hayatü's-Siyâsiyye ve Mezâhiru'l-Hadâra fi'l-Irak ve'l-Meşriku'l-İslâmî Min Evâilî'l-Karni'r-Râbi'l-Hicri Hattâ Zuhûri's-Selâcika*, Kahire 1410/1989.

- MUHAMMED, Hasan Ahmed-Şerif, Muhammed İbrahim, *el-Âlemü'l-İslâmî fî Asri'l-Abbâsî*, Kahire Trs. (6 Bsk.)
- MUHAMMED, Subhi Abdu'l-Mun'im, *el-Alâkât Beyne'l-Mısır ve'l-Hicaz Zemenü'l-Fâtümiyyîn ve'l-Eyyübîn*, Kahire Trs.
- el-MUSABBİHÎ, İzzu'l-Melik Muhammed b. Ubeydullah b. Ahmed (ö.420/1029) *Ahbâru Mısır, el-Cüzü'l-Erbaûn*, Tah. Eymen Fuad Seyyid- Thiery Bianquis, Kahire 1978.
- el-MÜEYYED fî'd-DİN HİBETULLAH eş-ŞİRÂZÎ (Dâi'd-Duât) (ö.470/1077), *Divânü'l-Müeyyed fî'd-Dîn Dâi'd-Duât*, Tah. ve Tak.: Muhammed Kamil Huseyn, Kahire 1949.
- , *el-Mecâlisü'l-Müeyyediyye, el-Mietü'l-Üla, el-Mietü'l-sâlise*, Tak. Ve Tah.: Mustafa Galib, 1-2, Beyrut 1404/1984.
- , *Sîretü'l-Müeyyed fî'd-Dîn Dâi'd-Duât Tercemetü Hayâtihi bi Kalemihî*, Takdim ve Neşr. Muhammed Kamil Huseyn, Kahire 1949.
- MÜNEYMİNE, Hasan, *Târihu'd-Devleti'l-Büveyhiye, es-Siyâsî ve'l-İktisadi ve'l-İctimai ve's-Sekafî* (Mukataatü Fars) 334-447/945-1055, Beyrut 1407/1987.
- NÂCÎ, Abdu'l-Cebbar, "*Sevratü'l-Besâsirî fî Bağdad 447-451/1055-1059*", Mecelletü Külliyyetü'l-Adâb fî Camiati'l-Basra, Cild: 4, Yıl 1971, Sayı, 5; 42-78.
- NAZIM, Muhammed, *The Life and Times of Sultan Mahmud of Ghazna*, New Delhi, 1971.
- en-NEVBAHTÎ, Hasan b. Musa (ö.300/992), *Kitâbu Fırakü's-Şia*, Tah.ve Neşr. Abdu'l-Mun'im el-Hıfî, Kahire 1412/1992.
- NİZAMÜ'l-MÜLK, el-Hasan b.Ali b. İshak et-Tusi (ö.485/1092) *Siyâsetnâme* (Siyeru'l-Mülûk) Terc. Nurettin Bayburtlugil, İstanbul 1987.
- en-NUHAYLÎ, Derviş, *Fethu'l-Fâtümiyyîn li's-Şam fî Merhaleti'l-Üla*, İskenderiye 1979.
- OSTROGORSKY, Georg, *Bizans Devleti Târihi*, Terc. Fikret İşıltan, Ankara 1986.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Devleti* (498-511/1105-1118), Ankara 1990.
- RASONYI, Laszlo, *Târihte Türklük*, Ankara 1971.
- , "*Selçuk Adının Menşesine Dair*", Belleten, III, IX (1939), 377-384.
- er-RÂVENDÎ, Muhammed b. Ali b. Süleyman (ö.603/1206-1207 den sonra) *Râhatu's-Sudûr ve Âyâtü's-Sürûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alameti)*, Türkçeye Terc.: Ahmed Ateş, I-II, Ankara 1957.
- REŞİDÜ'd-DİN FADLULLAH, *Câmiu't-Tevârih*, Cild: 2, Cüz: 5, Zikru Târihi Âli Selcuk, Neşr.: Ahmed Ateş, ankara 1960.
- SABARÎ, Simha, *Moevements Populaires A'Bagdad A'L'Epoque 'Abbâsî de, IXe-XI e Siecles*, Paris 1981.
- es-SÂBÎ, Ebû'l-Huseyn Hilâl b. Muhassin (ö.448/ 1056), *Rusûmü Dâru'l-Hilâfe*, Tah.

ve Neşr. Mihail Avvâd, Bağdad 1383/1964.

es-SEM'ÂNÎ, Ebû Saîd Abdu'l-Kerim b. Muhammed İbn Mansur et-Temimî (ö.562/1166-1167), *el-Ensâb*, Tah. Abdullah Ömer el-Bârûdî, Beyrut 1988.

SEVİM, Ali, "*Giriş (Sibt ve Eseri)*", Mir'âtü'z-Zamân fî Târihi'l-A'yân, Neşr. Ali Sevim, Ankara 1968, 1-35.

-----, "*Selçuklu- Mısır Fâtımî Devletleri İlişkilerine Genel bir Bakış*", VIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 11-15 Ekim 1976, C.II, s.741-750.

SEYYİD, Eymen Fuad, *ed-Devletü'l-Fâtımîyye fî Mısır*, Tefsiru Cedid, Kahire 1413/1992.

-----, *Târihu'l-Mezâhibü'd-Dîniyye fî Bilâdi'l-Yemen Hattâ Nihâyeti'l-Karnî's-Sâdisi'l-Hicrî*, Kahire 1408/1988.

-----, "*Fâtümîler*", T.D.V.İ.A., İstanbul, 1995, 12/228-237.

-----, "*Lumieres Nouvelles Sur Quelques Sources De L'Histoire Fatimide En Egypte*" *Anales Islamalogiques*, XIII, Kahire 1977, 1-41.

SIBT İBNÜ'L-CEVZÎ, Şemsu'd-Din Ebû'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu (654/1256) *Mir'âtü'z-Zemân fî Târihi'l-A'yân*, Neşr.: Ali Sevim, Ankara 1968.

SIDDIKÎ, Amir Hasan, *Caliphate And Sultanate in Medieval Persia*, Karachi, 1969.

-----, "*Caliphate And Sultanate*", J.P.H.S. Volume: II, Part I, Karachi 1954, 35-50.

es-SİCİLLÂTÜ'L-MÜSTANSIRIYYE, Hazırlayan ve Neşreden Abdu'l-Mun'im Macid, Kahire, Trs.

SOFUOĞLU, Cemal, "*Gadır-ı Hum Meselesi*", A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, C.:XXVI (1983), 461-470.

SOURDEL, Dominic, "*al-Kadir Billah*", E.I., 2. Ed., Leiden 1978, 4/378-379.

-----, "*al-Kaim bi Amr Allah*", E.I., 2. Ed., Leiden 1978, 4/457-458.

STERN, S.M., "*Cairo as The Centre of The Ismaili Movement*", *Studies In Early Ismailism*, Jerusalem, Leiden 1983, 234-256.

-----, "*İsmâili Propaganda and Fâtımîd Rule in Sind*", *Studies In Early Ismailism*, Jerusalem, Leiden 1983, 177-178.

-----, "*The Early İsmâili Missionaries In Nort-West Persia And In Khurasan and Transaxonia*", *Studies In Early Ismailism*, Jerusalem, Leiden 1983, 189-233.

SUBHÎ ABDU'L-MUN'İM MUHAMMED, *el-Alâkâtu Beyne Mısır ve'l-Hicaz fî Zemeni'l- Fâtımîyyîn ve'l-Eyyûbin*, Kahire Trs.

SÜBKÎ, Tâcu'd-Din, Ebû Nasr, Abdulvahhâb b. Ali, (ö.771/1369), *Tabâkâtu's-Şâfiyye el-Kübrâ*, Tah. Abdu'l-Fettah Muhammed el-Halevî, Mahmud Muhammed et-Tamâhî, 1-10, Kahire 1373-1385/1963-1976.

SÜMER, Faruk SEVİM, Ali, *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı* (Metinler ve Çeviriler), Ankara 1988.

- SÜMER, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı Destanları*, T.D.A.V. Yayınları. İstanbul 1992.
- , "*Arslan el-Besâsiri*" T.D.A.Haziran 1988, Sayı: 42, 101-114.
- , "*Arslan Hâtun*", T.D.A. Ekim 1986, Sayı: 44, 8-13.
- SURUR, M.Cemalu'd-Din, *ed-Devletu'l-Fâtımîyye fî Mısır*, Siyâsetuhâ ed-Dâhiliyye ve Mezâhiru'l-Hadâra fî Ahdiâ, Kahire 1399/1979.
- , *en-Nüfuzu'l-Fâtımî fî Bilâdi's-Şam ve'l-Irak*, Kahire 1959.
- , *Siyasetü'l-Fâtımîyye el-Hâriciyye*, Kahire 196/1976.
- , *Târihu'l-Hadâratî'l-İslâmîyye fî'l-Meşrik min Ahdi Nufûzi'l-Etrâk ilâ Muntasifi'l-Hâmisi'l-Hicrî*, Kahire Trs.
- eş-ŞEHRİSTÂNÎ, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdi'l-Kerim (ö.548/1153), *el-Milel ve'n-Nihal*, Tah.: Muhammed Fehmi Muhammed, 1-3, Beyrut 1413/1992.
- ŞEKER, Mehmet, *Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşması*, Ankara 1985.
- ŞEREF, Taha Ahmed, *Devletu'n-Nizâriyye Ecdâdü Ağa Han Kemâ Essesehâ el-Hasan es-Sabbah (Zaimü'l-İsmâiliyye fî Fars)* Kahire 1369/1950.
- ŞEŞEN, Ramazan, "*İmadü'd-Din el-Kâtib el-İsfehânî*", T.E.D., C.II, s. 75-78, c. III, s. 273-300.
- eş-ŞEYYÂL, Cemalü'd-Din, *Mecmûâtü'l-Vesâiki'l-Fâtımîyye*, Kahire 1958.
- TEMÜR, Arif, *el-Hilâfetu'l-Fâtımî el-Hâmis el-Aziz Billah Kâhiru'l-Karâmita ve Aftekin*, Beyrut 1402/1982.
- , *el-Kâim ve'l-Mansur el-Fâtımî Emâme Sevrati'l-Havâric*, Beyrut 1402/1982.
- , *el-Karâmita*, Beyrut Trs.
- TOGAN, Zeki Velidî, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981, (3. Bsk.)
- TURAN, Osman, *Selçuklular Târihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1969.
- , *Selçuklular ve İslâmîyet*, İstanbul 1971.
- , *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971.
- , *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi*, 1-II, İstanbul 1978.
- URFALI MATEOS, *Vekâyi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1336-1162)*, Türkçeye çev. Hront D. Andreasyan Notlar: Eduard Daluerer (Notlar Çev. M.Halil Yinanç), Ankara 1987.
- el-UTBÎ, Ebû Nasr Muhammed b. Abdulcabbâr (ö.428/1036) *Târihu'l-Yemînî*, Şerh. Ahmed b. Ali el-Hanefî el-Manini, 1-2, Kahire 1286/1869.
- UVEYS, Abdü'l-Halim, *Kadıyyetü Nesebi'l-Fâtımîyyîn Emâme Menheci'n-Nakdi't-Târihi*, Kahire 1406/1985.
- UZUNÇARŞILI, İsmâil Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, Ankara 1988.

- VAMBERY, Arminius, *Târihu Buhâra Münzü Akdemi'l-Usûri Hatta'l-Asri'l-Hâzır*, Arabçaya Terc.: Ahmed Mahmud Sadâti ve Yahya el-Haşşâb, Kahire 1987.
- VARDEN, *Türk Fütûhat Târihi*, Terc.: H. Andreasyan, Tarih Semineri Dergisi, Yıl, 1939, Sayı: 1-2.
- VEFA MUHAMMED ALÎ, *el-Hilâfeti'l-Abbâsiyye fi Ahdi Tesalluti'l-Büveyhiyyîn*, İskenderiye 1991.
- , *ez-Zevâcü's-Siyâsi fi Ahdi'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, Kahire 1988.
- YÂKÛT el-HAMEVÎ, Şihâbuddin Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî er-Rûmi (ö.626/1228-1229), *Mu'cemu'l-Buldân*, 1-5, Beyrut 1397/1977.
- YARDIM, Ali, "*Kuzâi ve Müsnedü's-Şihâb*" D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi IV, İzmir 1987, 285-348.
- YILDIZ, Hakkı Dursun, "*Abbâsiler*", T.D.V.İ.A., İstanbul 1988, 1/35-48.
- YINANÇ, Mükrimin Halil, *Türkiye Târihi Selçuklular Devri I Anadolu'nun Fethi*, İstanbul 1944.
- ez-ZEHEBÎ, Şemsü'd-Din Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz (ö. 748/1347), *el-Iber fi Haberî Men Gaber*, Tah.: Salâhaddin Müneccid ve Fuad Seyyid, 1-5, el-Kuveyt 1960-1965.
- , *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, Tah. Şuayb el-Arnâvut, 1-23, Beyrut 1405/1985.
- , *Düvelu'l-İslâm*, Tah.: Fehmi Muhammed Şeltut ve Muhammed Mustafa İbrahim, 1-2, Kahire 1974.